

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
Філологічні науки
(мовознавство)

Випуск 67

Кіровоград – 2006

ББК 83.34 УКР 6

Н 34

Наукові записки. – Випуск 67. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 406 с.

ISBN 966-8089-24-3

До наукових записок увійшли статті, присвячені дослідженню актуальних питань різних галузей сучасного мовознавства – граматики, дериватології, ономастики, когнітивної літвістики, лінгвістики тексту, перекладу та ін.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів, студентів філологічних факультетів, а також учителів-словесників.

Друкується за ухвалою вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 14 від 16.05.2006 року).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Василь Ожоган	– доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор).
2. Григорій Клочек	– доктор філологічних наук, професор.
3. Леонід Куценко	– доктор філологічних наук, професор.
4. Болеслав Кучинський	– кандидат філологічних наук, професор.
5. Василь Лучик	– доктор філологічних наук, професор.
6. Володимир Манакін	– доктор філологічних наук, професор.
7. Василь Марко	– доктор філологічних наук, професор.
8. Володимир Панченко	– доктор філологічних наук, професор.
9. Валентина Паращук	– кандидат філологічних наук, професор.
10. Олег Поляруш	– доктор філологічних наук, професор.
11. Олена Семенець	– доктор філологічних наук, доцент.
12. Олег Семенюк	– доктор філологічних наук, професор.
13. Наталя Кобченко	– відповідальний секретар.

ISBN 966-8089-24-3

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2006

I. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

ТОТИВНІ ДІЄСЛОВА У СФЕРІ ВЖИВАННЯ ЗАГАЛЬНОРЕЗУЛЬТАТИВНОГО СПОСОБУ ДІЄСЛІВНОЇ ДІЇ

Тетяна АНДРЕЄВА (Кіровоград)

У статті розглянуто виокремлення тотивних предикатів, подано опис семантичних, граматичних і функціональних характеристик цих синтаксем, проаналізовано засоби їхнього вираження та підпорядкування іншим предикатним одиницям.

The apportionment of resulting-totive predicates is investigated in this paper. The description of semantic, grammatical and functional traits of these syntaxemes is given. The means of their syntaxeme expression and their subordination to other predicative units are analyzed.

Проблема аспектуальності дієслова, яка має різні ознаки реалізації в слов'янських мовах, залишається актуальною для сучасних лінгвістичних студій, знаходить нові напрямки аналізу з урахуванням взаємодії граматичних і семантичних ознак дієслова. Це пояснюється тим, що дієслово є найскладнішою частиною мови і відіграє центральну, змістоутворювальну роль у реченні.

У широкому спектрі дієслівних граматичних категорій важливе місце посідає спосіб дієслівної дії. У російському мовознавстві, зокрема в працях П.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова, В.В. Виноградова, Ю.С. Маслова, М.О. Шелякіна, значну увагу приділено проблемі протиставлення, зв'язку та взаємодії виду та способу дії дієслів (СДД). В україністиці до проблеми виокремлення й аналізу способів дієслівної дії зверталися В.М. Русанівський, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, описуючи ряди дієслів, які характеризуються морфологічною однотипністю та семантичною спільністю, називає їх дієслівними родами, зауважуючи, що термін «дієслівні способи дії» визнано недоречним, бо він омонімічний способам дієслова, що формують однойменну граматичну категорію [2, 235].

Способи дій визначено лінгвістами як семантичні угруповання дієслів на основі спільності типу протікання дії. З терміном «способи дії» пов'язують уявлення про те, як відбувається дія, який спосіб її здійснення в часі. Аспектуальні способи дії є різновидами граничних / неграничних дієслів, оскільки категорію граничності й неграничності вважають семантичним узагальненням СДД, яке посідає проміжне місце між СДД і категорією виду [6, 198]. Вони різняться між собою за конкретним характером граничності / неграничності дії, який визначає тип її протікання: результативність / нерезультативність, часова межа, межа інтенсивності тощо.

В аспектології немає єдиної думки щодо основного питання – виокремлення й визначення способів дієслівної дії, їхнього відношення до виду дієслова, з одного боку, і до семантики самого дієслова, з іншого, тому кваліфікацію способів дієслівної дії розв'язують досить суперечливо.

Одним із перших ідею необхідності членування усередині СДД розглянув Ю.С. Маслов, який запропонував розподіляти їх на характеризовані, нехарактеризовані й непослідовно характеризовані. Різниця між зазначеними типами СДД, на думку Ю.С. Маслова, полягає в тому, що протікання дії в характеризованих СДД є елементом лексичного значення дієслова, а у нехарактеризованих СДД підкреслюються певними формальними показниками, тобто вони мають також і словоутворювальне вираження. Оскільки різниця не є абсолютною, виділяється проміжна група непослідовно характеризованих СДД [1, 14].

Відомі інші, відмінні від описаної, системи класифікації способів дієслівної дії (М.О. Шелякін, Н.С. Авілова, М.Д. Фетіскіна та ін.). В українській мові налічують близько 20 родів дієслівної дії.

Найбільш повною, послідовною й завершеною на сьогодні вважають класифікацію, подану в колективній праці «Теория функциональной грамматики». У цій класифікації враховано різні варіанти способів дії граничних та неграничних дієслів, відповідно, описано 49 СДД [6, 73–85].

Ураховуючи основне, вузьке, завдання нашої статті – дослідити вживання тотивних предикатів, які відносяться до СДД граничних дієслів, надалі увагу зосередимо на вищезазначених ознаках. В існуючій класифікації СДД, у яких дія обмежена граничним виявом, панівне місце посідають результативні способи дії. Результативною вважають дію, яка досягла результату. «Результат – це така межа, якої досягає направлений до неї процес» [6, 56]. Під результатом розуміють новий стан предмета (агенса чи об'єкта), у тому числі й виникнення самого предмета. За досягнення результату він подається як наявний після здійснення дії [8, 180].

За класифікаціями, які існують на сьогодні у мовознавстві, до результативних СДД віднесено загальнорезультативні та спеціально-результативні способи дії.

До загальнорезультативного способу дії зараховують усі безпрефіксальні й префіксальні дієслова, дії яких направлені на досягнення результату, що може бути передбачуваним або непередбачуваним. Цей результат відповідає їхній якісній природі і є межею здійснення [8, 180].

Залежно від особливостей характеру дій загальнорезультативний спосіб дії має декілька варіантів. Типи загальнорезультативного способу дії стали предметом спеціального теоретичного аналізу в сучасних наукових працях. Результатом такого аналізу є класифікація, за якою до загальнорезультативного способу дії включають результативно-непроцесні, -тотивні, -процесні, -пантивні, -локальні та -анулювальні дієслова. Ця класифікація демонструє відмінності в семантиці названих варіантів загальнорезультативного способу дії.

Звернемося до матеріалу, який свідчить про особливі семантичні ознаки кожного типу загальнорезультативного способу дії. Аналіз речень *Непомітно осиротів стіл під лампадою в кутку* (П. Наніїв); *Йому остовбісило на все це під собою дивитися* (М. Вінграновський); *Йому здавалось, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві...* (О. Довженко) дають підстави стверджувати, що дієслова **осиротів, остовбісило, збожеволів** виражають виникнення «моментального» результату і вживаються лише у формі доконаного виду. Момент виникнення стану виступає як наслідок імпліцитного здійснення дії. Указані дієслова відносимо до результативно-непроцесних.

Процесно-результативний спосіб дії репрезентують такі приклади: *Пригадав він свою просту героїчну молодість, не загромаджену ні танками, ні радіоапаратами, ні самольотами* (О. Довженко); *За хвилину вернувся, подав курильне приладдя* (П. Наніїв); *Всі були такі щасливі, що забули про свої рани* (О. Довженко). Наведені дієслова мають значення дії, що розвивалася, направленої на досягнення передбачуваного результату. Недоконаний вид цих дієслів виражає конкретно-процесне значення.

Результативно-пантивні дієслова **поблякли, упав** з речень *Поблякли тополі біля північної кафської стіни...* (Р. Іваничук); *Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків* (О. Довженко) означають дію, направлену на досягнення повного результату шляхом поступового здійснення разової (тривалої) дії.

Термінативно-локальні дієслова, які в наших прикладах представляють дієслова **досковзували, донеслося, доторкнулася** означають дії, які у своєму тривалому виявленні досягли певних локальних (або часових) меж. Їхні форми недоконаного виду не виражають конкретно-процесного здійснення дії, а вказують лише на її повторення: *Синім місячним полем польські ополченці досковзували до П'ятки* (М. Вінграновський); *На одному з мітингів, влаштованому яacobінцями, до його вух донеслося знайоме ім'я* (П. Наніїв); *Вона тільки мимохідь доторкнулася до нього, щоб не забув він її ніколи* (О. Довженко).

Дієслова **розстібнув, розлюбила, відкрили** належать до результативно-анулювальних. Вони мають значення дії, направленої на ліквідацію попереднього результату дії (пор. **застібнув, полюбила, закрили**). У більшості випадків такі дієслова є одновидовими, але деякі з них допускають утворення імперфектних форм: *Сільський учитель захався, швиденько розстібнув двірницьке пальто, витяг наготовлені паспортти й подав їх довговолосому музиці* (В. Винниченко); *Чує серце: розлюбила чи й не любила ніколи?..* (П. Наніїв); *Вдосвіта бихівчани відкрили кругом ворота, й козацькі сани виїхали з дворів* (М. Вінграновський).

Дія, яка передається результативно-тотивними дієсловами **з'явився, прийшло, благословив** відбувається відразу від початку до кінця, цілісно. Ці дієслова є парновидовими, тобто можуть уживатися й у недоконаному виді, тоді вони виражають необмежено-кратне або фактичне значення (пор.

з'являється, *приходить, благословляє*): *Потім з'явився в Тернівщині тракторист із сусіднього села Микола Винник (О. Гончар); Лихо прийшло в нашу хату біленьку (О. Довженко); Таке рішення синоду благословив папа римський Григорій Тринадцятий (М. Вінграновський).*

У мовознавстві, зокрема українському, не існує загальноприйнятої дефініції, яка б характеризувала тотивність. Крім того, словники української мови не подають цього визначення, хоча термін «тотивний» неодноразово використано лінгвістами. Походження мовознавчого терміна «тотивний» простежуємо від латинського слова **totus** – увесь, цілий.

Одним із перших ужив його у своїй роботі «Аспектні значення» сербський учений Дж. Грубор [3, 73]. Пізніше до цієї теми фрагментарно зверталися російські дослідники О.В. Бондарко, М.О. Шелякін, Ю.С. Маслов, В.С. Храковський, О.М. Селіверстова та інші. Проте, окремі питання, пов'язані з тотивністю, розглядаються ними неоднозначно.

У колективній праці «Теория функциональной грамматики» дієслова зі значенням дій, які відбуваються цілісно «за природою» одразу від початку й до кінця названо результативно-тотивними [6, 74]. До них автори відносять і лексеми із семантикою випадкових дій (*зустрічати/зустріти (на вулиці); спотикатися/спіткнутися*): *Учора стрів на вулиці Москви артиста-естрадника Аксьонова...* (О. Довженко).

Услід за Дж. Грубором М.О. Шелякін називає тотивними дієслова, в яких елемент процесуальності зведений до мінімуму [8, 148]. На його думку, ступінь тривалості в дієсловах *дати, благословити* найближче підходить до миттєвих дієслів, тому що ці дієслова означають найменшу після миттєвості продовжуваність дії: *Сам єпископ Ієронім благословив трапезу* (П. Наніїв).

У праці «Типология итеративных конструкций» результативно-тотивні дієслова позначено як дієслова, що означають дії, які за своєю природою не можуть «розтягуватися» в часі, тобто моментативи [45]. Моментативи «означають дії, пов'язані звичайно з різкою й відносно швидкою (на референтному рівні) зміною (*знайти, досягнути, вбити*), а також інші предикати, які включають у своє значення момент досягнення мети або результату (*прийти, приплисти, привести*)» [6, 189].

За твердженням В.В. Гуревича, дієслова типу *приходити, приводити* допускають лише значення події і не можуть виражати процесуальність [4, 35]: *одного разу приходив (а не «поки приходив»)*.

Результативно-тотивні дієслова є парновидовими. Недоконаний вид цих дієслів виражає не конкретно-процесне значення, а необмежено-кратне. У формі недоконаного виду результативно-тотивні слова виступають у значенні ітеративних, їх кореляти доконаного виду є дієсловами моментального здійснення. Відсутність процесного значення у недоконаному виді пов'язана з тим, що характеристики, які виражаються результативно-тотивними дієсловами, – це характеристики закінчених дій, а не дій, що здійснюються.

Джуро Грубор уживає термін «тотивний» при класифікації дієслів розвитку (еволютивних) і статальних дієслів (дієслів стану). Причому, з-поміж еволютивних дієслів він називає тотивні дієслова, у яких дія відбувається цілісно, вона може бути завершена тільки вся повністю (але не частина її), і тотивні сепаратні, доконаний вид яких означає завершеність якої-небудь самотійної частини дії недоконаного виду: *йде/вийшов*; *воркує/проворкувала* (видала один звук) [3, 73]. У класифікації статальних дієслів (дієслів стану) також виокремлюються тотивні: *ночує/переночував*.

О.М. Селіверстова, не вживаючи термін «тотивний», звертає увагу на дієслова, які описують лише подію, що відбулася, і деякий момент часу, але не *передбачають*, що ця подія була підготовлена будь-яким процесом. На думку вченого, дієслова типу *приносити/принести*, *знаходити/знайти* та інші не здатні виражати окрему дію в процесі її виконання [5, 64]: *Принесли мені квіти й привітання* (О. Довженко); *Бо степовий наш селекціонер, трудяга, у праці себе знайшов* (О. Гончар). У роботі мовознавця подібні дієслова названо дієсловами «миттєвого здійснення» або «подіями», у разі наявності агентивного суб'єкта – «досягненнями». Недоконаний вид таких дієслів завжди означає саме подію (або ряд подій), а не процес і може використовуватися в ітеративному значенні, у функції історичного дійсного, у сценічних ремарках.

У контексті результативно-тотивні дієслова за семантикою наближаються до результативно-непроцесних, які також виражають виникнення «моментального» (*усиновити*, *осиротіти*, *підсковзнутися*), а також несподіваного, непередбачуваного результату. На відміну від результативно-тотивних результативно-непроцесні дієслова мають тільки форму доконаного виду.

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє стверджувати, що результативно-тотивні дієслова, які позначають дії, що не розщеплюються на окремі елементи, не поєднуються з фазовими дієсловами типу *починати*, *продовжувати*, *закінчувати* (*почав конфісковувати*, *арештовувати*; *продовжив знаходити*; *закінчив помічати*), відповідно, в їхній змістовій структурі відсутнє починальне значення; й не утворюють аналітичного майбутнього часу, який у значенні одиначної дії виражав би процесуальність.

Тотивні дієслова майже завжди несумісні з обставинами часу, які вказують на тривалість відрізка часу, протягом якого відбувалося розгортання події, на зразок *за півгодини*, *за рік* тощо. Не правильним буде висловлювання *Дитина з'явилася на світ за дві доби*.. Уживання ж часового виразу в реченні *Абітурієнт знайшов потрібну інформацію за п'ять хвилин* пояснюється тим, що подія, яка описується дієсловом *шукати*, направлена на те, щоб *знайти*, і тому дієслово *знайти* може сприйматися як результат процесу «пошуку» (але не процесу «знаходження», оскільки пара *знаходити/знайти* не має значення процесу). Подібний приклад демонструє хиткість межі між деякими класами дієслів.

Натомість результативно-тотивні дієслова можуть поєднуватися з часовими виразами, які називають точку на часовій осі: *У цю хвилину вони досягли вершини.*

Аналіз фактичного матеріалу (близько двох тисяч контекстних позицій) дозволяє стверджувати, що семантична категорія тотивності знаходить своє вираження в системі дієслівних значень. Вона має низку класифікаційних ознак, що дозволяє з достатньою точністю відмежувати її від інших категорій. Типові значення речень із результативно-тотивними предикатами на сьогодні ще не дістали ґрунтовного висвітлення у лінгвістичній літературі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондарко А.В. Русский глагол. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
3. Грубор Д. (Из книги «Видовые значения») // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд-во иностр.лит., 1962. – С.68–76.
4. Гуревич В.О. О значениях глагольного вида в русском языке // Рус.яз. в шк. – 1971. - №5 – С.20–36
5. Семантические типы предикатов /Под ред. О.Н.Селиверстовой. – М.: Наука, 1982. – 365 с.
6. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. (Бондарко А.В., Шелякин М.А. и др.) – Л.: Наука, 1983. – 348 с.
7. Типология итеративных конструкций /Отв. ред. В.С.Храковский. – Л.: Наука, 1989. – 310 с.
8. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллинн: Валгус, 1983. – 210 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Андрєєва – здобувач кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики української мови.

СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКИХ ДІЄСЛІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ТРИВАЛО-ОБМЕЖУВАЛЬНОЇ ДІЇ

Надія БАРАБАШ, Василь ОЖОГАН (Кіровоград)

У статті визначено сутність явища пердуративності, з'ясовано місце, яке посідають дієслова з тривало-обмежувальним значенням у системі одиниць фазового способу дієслівної дії, наведено характеристику лексико-семантичних груп цих предикатів.

The article focuses on the essence of the phenomenon of the perdurability, characteristic of the lexical and semantic groups of such predicates the place taken by the verbs with perdurable meaning in the system of units of the phase mood of verbs is viewed.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики здійснюються розвідки, присвячені семантико-синтаксичній структурі речення, а особливо актуальними залишаються дослідження предикатів, їхніх груп та способів

вираження, оскільки вони виступають конститутивним матеріалом будь-якого речення. З-поміж різних типів предикатів панівне місце посідають ті, що мають фазову семантику, а саме вказують на дію, що відбувається в певних часових межах. І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська поділяють фазові предикати на починальні, делімітативні, пердуративні та фінитивні [6, 227]. Тому пердуративи є об'єктом статті, мета якої полягає в з'ясуванні семантичної природи пердуративних дієслів.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких завдань: 1) визначити сутність тривало-обмежувальної дії; 2) місце пердуративів серед різних семантичних груп способів дії; 3) з'ясувати особливості вираження значення фазовості на лексичному рівні; 4) виокремити семантичні поля лексем, що належать до групи пердуративів.

Явище пердуративності є дуже важливим у дослідженні різних типів предикатів та форм їх вираження, але спочатку витлумачимо поняття способи дієслівної дії (СДД).

Найбільш розповсюдженою є концепція, згідно якої СДД визначають як семантичні розряди, що диференціюються на основі подібності в типах протікання й розподілення в часі дієслівної дії, а звідси – будь-яке дієслово похідне чи непохідне відноситься до того чи того СДД.

Вивчення мовознавчої літератури свідчить про те, що дослідники не дійшли згоди відносно СДД у жодній мові. Кваліфікація таких груп слів ставить проблему їх зведення в більші за обсягом класи. Окремі СДД взагалі не можна вважати універсальною категорією, що мала б паралелі в усіх мовах. Не існує також однастайності щодо деяких їхніх назв. З іншого боку, незважаючи на невідповідність у цих наборах СДД, слід зазначити, що пердуративний спосіб дії визнається більшістю лінгвістів.

Зокрема, А. П. Загнітко розглядає СДД у власне-синтаксичному аспекті, вважаючи, що він реалізує своє значення тільки в умовах певного контексту й модифікує свою семантику в межах певного оточення [8, 307].

Цікавим є підхід до визначення СДД, запропонований І. Г. Милославським, який розмежовує “формально виражені й формально невиражені” дії. Перші виражаються суфіксами й префіксами, до других належать статальний спосіб дії, який означає постійний стан, або багатоактний СДД, що позначає дію, яка розпадається на кілька однорідних актів. Дієслова останнього типу – недоконаного виду, не мають видових пар. Завжди до доконаного виду, на думку мовознавця, належать дієслова обмежувального й зменшувального способів дії: 1) інхоативний; 2) багатократний; 3) ускладнено-інтенсивний; 4) тривало-дистрибутивний; 5) переривчасто-пом'якшувальний; 6) тривало-пом'якшувальний; 7) супровідний; 8) взаємний [12, 178].

Багато нового вміщує великий розділ про СДД у праці О.В. Ісаченка “Грамматична будова російської мови в зіставленні зі словацькою”. У тому, що зазвичай називають СДД, цей учений розрізняє “здійснюваність і

характер дієслівної дії”. Ознаками здійснюваності, на думку автора, є: 1) відсутність співвідносних дієслів іншого виду та 2) вираження певної спільної особливості лексичного значення зовнішніми (формальними) засобами (префіксами чи суфіксами). Характер дії – це те загальне значення дієслів, яке не виражається префіксами чи суфіксами [9, 89].

У вираженні семантики пердуративної обмежувальності ситуації насамперед бере участь фазовий спосіб дії. Загальним значенням дієслів цього СДД можна назвати вказівку на різні етапи виконання дії, зокрема на її початок (*побігати, полетіти, зашуміти, загомоніти*), на інтенсивність розгортання дії (*розхворітися, розахкатися, збунтуватися, з'єрепенитися*), на її частковість, обмеженість у часі (*помарити, помислити, помріяти*) або, навпаки, на часову визначеність, що потребує введення в певні межі (*промріяти цілий день, промарити весь тиждень*), на кінець дії, що є наслідком її повної вичерпаності (*відблискати, відгриміти, відбриніти*).

Серед **часових** або **фазових** СДД І.Р.Вихованець виокремлює **починальний, делімітативний, пердуративний та фінітивний** [5, 137].

Пердуративні предикати в українській мові не виділяються в окремий семантичний клас, хоча їм належить помітне місце з-поміж усього арсеналу предикатів за здатністю набувати семантики тривало-обмежувальної дії. Вони виступають предикатами “класу дій, що відбуваються в певних часових межах, які обов'язково супроводжуються темпоральними кваліфікаторами тривалості дій, процесів, станів і можуть виражатися як окремими лексемами, так і цілими синтагмами, що мають у своїй семантиці темпоральні одиниці виміру” [5, 142].

Дієслова з пердуративним значенням тривалий час не були об'єктом спеціального дослідження, а лише потрапляли в поле зору лінгвістів в окремих працях, які містили загальні зауваження щодо названої групи.

Існуючі класифікації пердуративів ґрунтуються на різних критеріях, які важко звести до спільного показника. Автори досліджень встановлюють у дієсловах на позначення тривалої обмежувальності дії диференційні ознаки, відмінні за обсягом і співвіднесеністю. Проте підґрунтя всіх дефініцій – кореляція мовних засобів вираження з різнобічно віддзеркалюваною дійсністю.

Труднощі виявлення системних відношень у лексиці пояснюються численністю та відкритістю словникового складу, неоднаковою кількісною розподіленістю одиниць за різноманітними тривалостями, у багатьох випадках нечіткістю меж між окремими темпоральними відтинками, що найчастіше зумовлено багатозначністю слів, безпосередньою зверненістю лексики до реального життя, до позамовних ситуацій.

На думку К. В. Кузнецової, “лексико-семантичні групи слів не становлять чітко розмежованих класів лексичних одиниць. Це такі об'єднання слів, які нашаровуються одне на одне, взаємно проникають одне в одне, “перетинаються” одне з одним. І це не дає підстав для сумнівів у системності характеру лексики. Суттєвою ознакою системності лексики і є

цей особливий спосіб існування і взаємодії основних парадигматичних угруповань слів” [10, 10].

Для розв’язання питання диференціації лексико-семантичних груп (ЛСГ) названих дієслів необхідно об’єднати їх спільною ознакою. Пердуративи мають панівну сему “дія відбувається в певних часових межах”.

Повна й точна кваліфікація ЛСГ передбачає пошук категорійно-лексичних сем, що об’єднують слова в один змістовий клас. Ці значення зовні не помітні на відміну від граматичних (грамем), які так чи так відбиті в морфологічній будові слова.

Кваліфікація предикатів із темпоральною семантикою, здійснена на лексичній основі, має відмінності в ступені врахування значень, у різному варіюванні ознаки динамічності та статальності. Для ідентифікації пердуративних предикатів необхідно розкрити їхні істотні особливості.

Клас дієслів, що позначають тривало-обмежувальну дію, великий за обсягом, надзвичайно розгалужений і складний у змістовому плані.

Встановлення чітких меж ЛСГ дієслів із значенням темпоральної обмежованості з урахуванням кількісного і якісного наповнення її складників, неможливе через взаємодію класів і взаємоперехід слів з одного лексико-семантичного розряду до іншого.

Пердуративні дієслова за своїм змістом не однорідні, деякі з них позначають процеси мовлення, інші – різноспрямованість або моторно-кратність руху, також дії, процеси, стани, пов’язані з певними сторонами життєдіяльності людини, дієслова звучання, фізичного та психічного стану тощо.

Пердуративна дія передається тривало-обмежувальним СДД. У вираженні протяжності дії може брати участь уся семантика дієслова або її окремих складників, що містить ознаку темпоральності.

До цих лексем належать одиниці із префіксами **про-**, **ви-**, конфіксом **про-...-ува-**: **проходити, пролітати, пробурлакувати, прогарчати, проговорити, виходити, висидіти, вигортати, вистояти, вибути, проголодувати, прогостювати, прогосподарювати, провартувати**, напр.: *Ну от я і кажу: більше сорока років **прожили** вони з того часу – і ні одного російського слова не почув він од неї* (С. Васильченко); *Три роки **вибув** я на каторзі турецькій, прикований до місця* (Б. Грінченко); *Селяни озброїлися вилами, граблями, кіллям і цілу ніч **провартували** біля панцизняного хреста* (І. Вільде) й ін.

Дієслова, що характеризуються так званою внутрішньою пердуративністю, яка міститься в семантичній структурі слова, поділяють на такі групи: а) дієслова із семантикою різноспрямованості або моторно-кратності руху (**прочекати, простирчати, простовбичити, просидіти, пролітати, пробігати, проходити, пробайдикувати, прождати**): *Якось було посперечалися між собою, то він, чуйте, до самого сходу сонця **простирчав** під її вікном* (І. Вільде); б) дієслова із семантикою екзистенційності (**прожити, проіснувати, пробути**): *Недовго після того*

заслання і на світі **прожив** Тарас Григорович (Панас Мирний); в) дієслова із семантикою мовлення (**пробалакати, прокричати, прогорлати, прогорланити, прошущукатися, проговорити, пророкотати, прогомоніти, проголосити, пробекати, протуркотіти, прогуторити, вилаяти**): *Чималу годину знову прогуторили Одарка і Карпо* (Панас Мирний); г) дієслова із семантикою звучання (**прогриміти, прогудіти, продвигтіти, продеренчати, пробулькотіти, пробринькати**): *Цілий день потім пробринькала на роялі* (М. Івченко); г) дієслова на позначення звуків, що видають тварини (**прогавкати, пронявкати, проскавучати, прокувати, проричати, прокукурікати, прощобетати, прогарчати, прошипіти**): *Усю ніч Рябко прогавкав, - мабуть вовка чув* (Б.Грінченко); д) дієслова на позначення психічного стану людини (**прожуритися, проскучати, протужити, просміятися, просумувати, промарити**): *Вернулась Наталка мовчки до хати і просумувала до смерку* (І.Цюпа); е) дієслова на позначення фізичного стану людини (**пропотіти, прокашляти, протремтіти, прохворіти, прослабувати, прокуняти, проболіти, продрімати, пробухикати**): *Шість літ була мати паралізована і німа, прослабувавши цілий вік на істерію, і з того вмерла* (Леся Українка); є) дієслова зі значенням виконання певної дії над об'єктом (**проламати, промолотити, продзьобати, продряпати, продлубатися**): *Цілий рік із свого піввіку і на мить не відпочиваючи, промолотив він зерно* (А. Головка); ж) дієслова, що виражають ставлення до об'єкта (**просудити, проклясти, кривитися, просміятися**): *Маруся кривилася два дні на чоловіка, але каву з того часу варила вже сама* (Г. Хоткевич); з) дієслова на позначення трудової діяльності людини (**прогончарювати, провчителювати, пробурлакувати, промайструвати**): *Була неділя, то я цілісінький день і промайстрував* (О.Донченко); и) дієслова на позначення бажання (**випрохувати**): *Якого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо* (П. Загребельний); і) дієслова на позначення вітання (**прощедрувати, вітати**): *Цілий вечір щедрував Микола, тому додому прийшов аж під ранок* (М. Стельмах); ї) дієслова на позначення навчання (**провчитися, проучити, пронавчатися, вивчати**): *Обхідний маршрут я почала з класу, де ми провчилися останній рік. Улас провчився два курси, а на третьому змушений був припинити навчання* (Г.Тютюнник); й) дієслова з семантикою стосунку до об'єкта, зі значенням взаємозалежності (**процілувати, проженихатися, пробесідувати, просперечатися**): *Так Мотря зі старою Кайдашихою і просперечалися до ранку* (І. Нечуй-Левицький); к) дієслова-сподівання (**чекати**): *Цілий вечір довелось чекати* (О. Кобилянська); л) дієслова-переживання (**переживати**): *Цілий вечір ми переживали, як закінчиться бойова операція* (П. Загребельний).

Дієслівні словоформи, позначаючи не обмежені в часі процеси й абстрактні дії, не допускають фазовості, однак вони можуть переходити в розряд пердуративних, поєднуючись із лексичними засобами, у контексті. Наприклад: *Ось уже понад триста років беру я приступом ворожі*

фортеці, **чую** хрипіння вмираючих, благання зрадників, приречених до страти, кінський тупіт, який проростає крізь мене, як степові трави (П. Загребельний); *Не любив “Руського паломника”, що його років дванадцять читала мати* (Остап Вишня).

Не можна стверджувати про наявність явища моносемії у всіх цих одиницях, адже багато з них набувають переносного значення, яке однак не викреслює ці лексеми із групи пердуративів, пор.: 1) **прожити** – жити якийсь час: *Недовго після того заслання й на світі прожив Тарас Григорович* (Панас Мирний); 2) **прожити** – жити у парі, тобто бути одруженим якийсь час: *Остап і року не прожив у парі* (Панас Мирний). 1) **продержатися** – бути в певному стані якийсь час, про погоду: *Хвили говорили Васі про те, що кілька день продержиться хороша погода* (В. Собко); 2) **продержатися** – витримати певні обставини якийсь час: *Нехай собі земля відібрана у них денікінцями. Нічого довго вони не продержаться* (І. Цюпа). Отже, для пердуративних предикатів характерне явище полісемії.

Деякі дієслова, характеризуючись первинним змістом, що виключає тривалу обмежувальність, розширюють свої лексичні можливості, тобто їхня факультативна сема містить у собі дію, що виконується в певних часових відтинках, напр., лексема **щебетати**: 1) видати щебет: *В галуззі дерев.., перепурхуючи з крони на крону або в кружлянні підіймаючись до неба, свистіли, щебетали, тьохкали птахи.* (П. Воронько); 2) промовити дзвінко і швидко: *Що ви там одсебеньки правите? – весело щебетала Жабі до Михайла, що, стоячи на стежці, розмовляв сам із собою.* (Л. Досвітній); 3) щебетати якийсь час. – *Що зробило тебе такою пташечкою й квіточкою? І чи зумієш отак співати, щебетати цілий вік – чи зломить тебе життя?..* (Г. Хоткевич).

Семантика тривалої обмежувальності іноді виявляється в дієслові, яке не має формально-граматичних засобів її вираження, за наявності поряд із ним одиниці зі спеціальним показником пердуративності. Наприклад, у реченні *Лукія Чупер весь вік прожила ані дівкою, ані вдовою, не жила, а бідувала.* (П. Панч) значення тривалої обмежувальності в дієсловах *жила та бідувала* виникло тому, що поряд з ними стоїть дієслово із пердуративною семантикою *прожити* та темпоральний кваліфікатор *весь вік*.

Не всі дієслова української мови можуть набувати пердуративності. Насамперед це слова: 1) можливості й наміру: **могти, прагнути, стати, сміти**; 2) волевиявлення: **дозволяти, казати, наказувати**; 3) часових меж: **починати, закінчувати, продовжувати**. Це підтверджується тим, що група предикатів, для якої характерне вираження дії, що не обмежується часовими відтинками, не утворює словосполучення з маркерами темпоральності. Не існує словосполучень: *весь вік могли, цілий день починати*.

Одним із критеріїв виокремлення пердуративних дієслів вважаємо спільність їх семантичної специфіки. Кваліфікація дії за ознакою

пердуративності передбачає реальне виявлення цього процесу. Здебільшого ознака тривалої обмежувальності виходить за межі лексичного значення дієслова.

Як бачимо, лінгвісти, які певною мірою торкалися вивчення питань про СДД, намагалися встановити їх єдину уніфіковану класифікацію. Результатом таких досліджень є виокремлення пердуративних предикатів у самостійний семантичний клас. Для них визначальною рисою є наявність значної кількості різноманітних ЛСГ. Окрім власне пердуративів, для яких панівною семою є “дія відбувається в певних часових межах”, наявна група дієслів, що набуває значення обмежувальності лише в контексті, яка диференціюється на різні ЛСГ. Існує низка дієслів, семантичне поле яких не набуває ознаки темпоральності. Для акціональних лексем із тривало-обмежувальним значенням характерне явище полісемії, хоча частіше трапляються випадки моносемії.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондарко А. В. Семантико-синтаксические глаголы действия. – М.: Просвещение, 1973. – 72 с.
2. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола // Рус. яз. в нац. шк. – 1971. – № 2. – С. 6–18.
3. Виноградов В. В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Університетське вид-во „Пультсари”, 2004. – 398 с.
7. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К.: НМКВО, 1990. – 74 с.
8. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
9. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. – М., 1986. – с.235.
10. Кузнецова Э. В. О пересекающемся характере лексико-семантических групп // Семантика и структура предложения. Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа, 1978. – С. 7–12.
11. Кузнецова Э. В., Михайлова О. А. Предикатные компоненты семантики глагола // Семантика слова и синтаксической конструкции. – Воронеж, 1987. – С. 38–46.
12. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. – М., 1981. – 254 с.
13. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Надія Барабаш – магістрантка факультету філології та журналістики КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматика української мови.

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматика української мови.

ФУНКЦІЇ ВТОРИННИХ ЧАСТОК У ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕННЯХ

Людмила БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються проблеми функціонування вторинних часток у питальних реченнях, аналізується у роль похідних, що контамінують властивості кількох частин мови, акцентується увага на неоднакових функціональних можливостях часток у вираженні питання.

The author views the problems of functioning of secondary particles in interrogative sentences, analyzes the role of derivatives combining the peculiarities of several parts of speech, emphasizes different functional peculiarities of particles in questions.

Питальні речення як один із модальних типів висловлення перебували і продовжують знаходитися у полі зору дослідників. Особливість питальної модальності у загальнозмістовому плані полягає в тому, що співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю в питальних конструкціях виступає як вимога підтвердження або заперечення реальності основного змісту речення чи уточнення окремих компонентів змісту [9, 128]. Модальне значення питальності являє собою вимогу підтвердження чи заперечення відповідності загального змісту питального речення зображуваній або відображуваній ним ділянці дійсності [3, 110].

Лінгвістами обґрунтовано поділ питальних речень на різновиди [3, 110; 8, 128], висловлено думку про те, що, крім інтонації, питання може виражатися морфологічними засобами [3, 111], серед яких значну роль відіграють питальні частки. До проблеми функціонування часток у питальних конструкціях дослідники зверталися лише частково. Пошуки у зазначеному напрямку здійснювалися І. Кисельовим [4], О. Кушлик [5], Т. Ніколаєвою [6]. Досить перспективним у цьому плані є дослідження особливостей вираження питальної семантики вторинними частками, які активно функціонують у реченнях означеного типу. Ми маємо на меті розв'язання таких завдань:

-виокремити одиниці, значимі для вираження модального значення питання;

-розглянути функціональні можливості таких вторинних часток у вираженні питання.

-виявити можливості поєднання в одній лексемі функціональних ознак кількох частин мови

Лексичний склад питальних часток досить чисельний (**чи, хіба, невже, га, а, як, що, що за**) [4, 85]. У функції питальних за певних лексико-граматичних умов і ситуації мовлення може використовуватися широке коло часток інших розрядів, а також слів інших частин мови [4, 85].

Однією з найбільш уживаних у питальній функції є партикула **чи**, що має омонімічний до себе сполучник, напр.: *А чи добре тебе годували?*

(А. Свидницький); **Чи** татко дома? (А. Свидницький); **Чи** гідні бути їхніми внуками-правнуками? (Д. Гуменна); **Чи ж** ви знаєте, чого це вам може коштувати? (І. Багрянний). У першому реченні комунікативний акцент за допомогою логічного наголосу, очевидно, фокусується на предикаті, хоча можливим є логічне виокремлення й інших членів цього речення (**добре, тебе**). Таке розмаїття логічних акцентів можливе і в інших реченнях. Із третього прикладу можемо також зробити висновок про можливість поєднання частки **чи** із частиною іменного складеного присудка. Перетворення, що проводилися у реченнях з часткою **чи**, є можливими в комунікативних одиницях прямої уточнювальної питальності, які містять у своєму складі інші питальні частки.

Основним засобом, що визначає модальне значення питального речення, крім часток, є інтонація. У питаннях власне уточнювальних, коли мовець цілком не передбачає повністю змісту відповіді, частка може бути опущеною зі збереженням загальної питальної модальності речення (у таких структурах найчастіше функціонує лексема **чи**). Можна припустити, що частка в таких структурах виконує ніби допоміжну роль, її наявність у реченні створює додаткові умови, які забезпечують більші можливості варіювання тону, що сприяє вираженню у реченні особливих відтінків змісту. Проте частка, безумовно, і в структурах такого підтипу питальності виконує важливу модально-семантичну функцію. Її наявність, особливо в усному мовленні, характеризується додатковою можливістю актуалізації однієї з важливих для мовця сторін процесу. Інший аспект функціональності часток у питальних реченнях виявляється в структурах з питаннями, розрахованими на перевірку знань, коли мовець майже передбачає зміст очікуваної відповіді, напр.: **Чи не** маєш, серце, що смашнього з'їсти? (А. Свидницький); **Чи не** до учительки?... (А. Свидницький); **Чи не** слабі вони? (А. Свидницький). У ряді випадків **чи** вживається в поєднанні з часткою **не**. Маємо звичайно висловлене у формі питання вираження невпевненого здогаду.

Досить поширеною у вживанні є питальна частка **хіба**, яка досить часто вживається в сучасній українській мові, напр.: **Хіба** хто прийде? (А. Свидницький); **Хіба** я вже не казав вам? (А. Свидницький); **А хіба ж** нічого? (П. Куліш); **Хіба** за те, що горілку добре лигаю? (П. Куліш); **Хіба** вона не в Печержинській вчиться? (А. Свидницький); **Хіба** вона що? – гнівно заговорив о. Гервасій (А. Свидницький); **А хіба ж** не вільно? (Б. Грінченко); **Хіба** я вам не казав, що голого не обідреш? (І. Франко); **Та хіба ж** то я вас, пане, зачепив? (Б. Грінченко); **Хіба** у мене банк, чи що? (І. Карпенко-Карий). **А він хіба** з богом говорив? (А. Свидницький). Вона є засобом вираження питальної модальності самостійно або в поєднанні з іншими партикулами, утворюючи складені одиниці **хіба ж, а хіба ж, та хіба ж, та хіба, а хіба**.

Частка **а** виникла в результаті партикуляції співзвучного сполучника і вживається в сучасній українській мові у функції підсилювальної і

питальної. **А** функціонує ще й як вигук (тричленна омонімія). Із часткою **а** дослідники безпосередньо пов'язують утворення **га**, властиве українській та білоруській мовам і зовсім не властиве російській мові. Частка **га** – явище вторинне: вона являє собою результат виникнення перед **а** протетичного **г**. В українській та білоруській мовах переважає вживання **га** [4, 94]. Аналогічної думки дотримується О. Кушлик, яка вважає, що в сучасній мові більш уживаним є вторинне утворення від частки **а?** – **га?** (розм.) [5, 176]. Існує думка, що **га** спочатку виконувало функцію вигука, а вже згодом стало вживатися в ролі частки. Очевидно, в ролі питальних часток давно вживаються і вигуки **ну? га?** [7, 476]. Таким чином, яким би не був початковий етап виникнення лексеми **га**, найімовірніше, що етап вигуковий на шляху руху новоутвореного звукокомплексу до частки все ж був. Це дає підстави, хоч і з певним застереженням, зараховувати аналізовану частку до відвигукових похідних. Похідна лексема **га** досить активно функціонує у мовленні, напр.: 1) –*Петре, а Петре!* –**Га?** (Б. Грінченко); 2) – *Гортино!* – **Га?** (Б. Грінченко); 3) *Га?* – *озався той* (А. Свидницький); 4) *Гайда завтра разом?* **Га?** (В. Винниченко); 5) *Отоді, куме, заживем, га?* (І. Карпенко-Карий); 6) *Поснули?* **Га?** (М. Коцюбинський); 7) *Га?... хто... там... такий?* (Г. Квітка-Основ'яненко); 8) *Змерз, га?* (А. Свидницький).

Частка **а** підсилює експресію в питальних реченнях [5, 176]. Досліджуючи питальні речення у мові творів Г. Квітки-Основ'яненка, С. Шабат робить висновок, що додавання часток до питальних слів є однією з особливостей питальних конструкцій у творах цього письменника. Як приклад наводяться речення типу: – *А відкіля тебе бог приніс?* [10, 164], де слово **а** в позиції початку речення є часткою. Ця думка є цілком слушною. Конструкції такого типу досить поширені в сучасній українській мові, напр.: 1) *А Сомко знаєте який?* (П. Куліш); 2) *А то ж як? – кажуть, стоячи козирем, міщане* (П. Куліш); 3) *А як ти, Славку, відтворюєш складання цього культу?* (Д. Гуменна); 4) *А що ж ті менші?* (В. Барка); 5) *А що ж то?* (І. Багрянний); 6) *А що сталося тут за ці двадцять вісім років, відколи ми це місце залишили?* (У. Самчук); 7) *А де стовбур?* (Д. Гуменна); 8) *А де ж Ганнуся?* (Д. Гуменна); 9) *А мати ж де?* (І. Карпенко-Карий); 10) *А тобі що з того?* (М. Хвильовий); 11) *А за що ж?* (О. Гончар); 12) *А де були, дядьку?* (А. Свидницький); 13) *А куди бог проваде?* (А. Свидницький); 14) *А що ви, їмосць, сина привезли? – питає вона* (А. Свидницький); 15) *А що ж, батьку?* (П. Куліш); 16) *А за що б же мене обрали отаманом?* (П. Куліш); 17) – *А підеш проти підводи? – А ти?* (А. Свидницький); 18) *А Іванець? А Васюта?* (П. Куліш); 19) – *Наша пані така добра! А батьки?* (М. Черемшина). У всіх наведених прикладах (крім трьох останніх) **а** є часткою. Вона вживається як засіб вираження питальності разом із відповідною інтонацією. Можна дискутувати про залишки сполучникових властивостей у лексеми **а** в даній позиції, проте визначальною її функцією тут все ж є, на наш погляд, питальна. В останніх трьох реченнях питальна роль слова **а** поєднується із сполучниковими приєднувальними функціями.

Такі одиниці можна трактувати як перехідні, що акумулюють властивості двох частин мови, проте з переважанням сполучникових. У значенні частки сполучниковий трансформант **а** поєднується з лексемами **ж** (**же**), **не**, **б**, утворюючи складені партикули **а же (ж) (не, б)**.

До масиву вторинних зараховуємо і частку **що**. Вона підкреслює питання, нерідко надаючи йому відтінку іронії, насмішки, невдоволення чи вдоволення тощо [4, 97], напр.: *А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?* (І. Карпенко-Карий); *Ну, що, будеш платити?* (І. Франко); *Ну, що ж ви, браття, злякались?* (І. Багрянний); *Що, Стрижень?* (О. Корнійчук). Вилучити частку **що** із структури цих висловлень можливо, тоді конструкція втрачає емоційність, зникають відтінки, що їх додає частка, напр.: *Ну, що, будеш платити?* – *Ну, будеш платити?* – *Що, будеш платити?* – *Будеш платити?* Роль частки **що** тут подібна до функцій інших питальних часток. У реченнях із **що** виражальна роль інтонації послаблена, а в писемному тексті вона нівелюється. Проте, як спостерігаємо у наведених трансформаціях, можливе вживання певної структури як запитання з часткою **що** і без неї, що є свідченням необов'язкового, факультативного її вживання у питальних реченнях. Усе ж не це вказує на нефункціональність **що** у вираженні питальності.

До відсполучникових похідних, які виникли внаслідок партикуляції у межах службових слів, відносимо одиниці **і**, **та**. Як засвідчує зібраний матеріал, вони активно функціонують у питальних реченнях. Перша з них трактується як відсполучникова частка, що реалізує комунікативне завдання спитати про щось [1, 314]. Щодо одиниці **та** висловлювалася думка про її сполучниковість і вживання як підсилювальної [7, 478]. Цікавими і неоднозначними є випадки, коли визначення частиномовної належності лексеми **і** є можливим лише за умови урахування ширшого контексту, напр.: *Усі грають, усі акторами були. Це вже так з природи. І ти теж був актором?* (О. Корнійчук); *Я говоритиму коротко. І хіба можна багато говорити, коли ллється кров народу?* (О. Корнійчук). Контекст спрацьовує на користь думки про сполучникову природу даних одиниць. На нашу думку, вони дійсно близько стоять до сполучників. Семантика приєднування властива **і** в обох наведених прикладах. На таку взаємопов'язаність вказує і наявність повторень тих або інших слів з попереднього речення у наступній синтаксичній структурі (актор – актором) та наявність контекстуальних антонімічних одиниць у попередньому і наступному реченнях (коротко – багато). Проте інтонаційна розмежованість синтаксичних одиниць у наведених прикладах може бути контраргументом щодо сполучникової природи **і**. Сполучення **і** з часткою **хіба** в останньому прикладі може також бути доказом того, що перед нами – частка зі значенням питальності, адже в результаті такого поєднання утворюється складена частка **і хіба**, яка функціонує в питальних реченнях як засіб формування модальності. У мовленні трапляються випадки вживання часток **і**, **та** в одній реченнєвій структурі, напр.: *Та до кого ж ти і вдарилась?* (І. Карпенко-Карий); *Та й*

рум'янцю мало? (А. Свидницький). У другому реченні у функції питальної вживається фонетичний варіант партикули **і** – **й**. Аналізовані частки **та**, **і** у функції питальних можуть сполучатися з іншими лексемами цього класу слів, напр.: **І хіба** в одному Хмариному зараз панує свавілля? (О. Гончар); **Та ек же це**, панчіку? (М. Черемшина); **Та ек же ні?** (М. Черемшина); **І не обридне йому?** (М. Старицький); **І таки добре** набила? (О. Гончар). Зазначимо, що функція аналізованих часток у питальних реченнях реалізується не лише у формуванні з їх допомогою питальної модальності. Аналогічну ситуацію ми мали і в разі вираження питальності іншими частками. Справа в тому, що питальна частка, поряд із вираженням власне питання, вносить у висловлення певний додатковий семантичний відтінок. Така ж ситуація і у випадку із відсполучниковими частками **і**, **та**. Вони функціонують у сучасній українській мові ще і як підсилювальні [2, 129]. Отже, можна висловити припущення, що і в питальних реченнях ці частки вживаються як засоби підсилення питання, напр.: **П'ять?** **Та** що маєш робить... (І. Карпенко-Карий); **Ба, та** який аркушок? (І. Франко); **Ба, та** за що? (І. Франко); **О, і** ви вже встали? (І. Карпенко-Карий); **І** це ще сто років тому таке діялося? (Д. Гуменна); **Та** які волики? (Г. Квітка-Основ'яненко); **Та** звідки ви знаєте? (В. Підмогильний); **І** б'ють вас добре? (А. Свидницький); **Та** чого тобі? (А. Свидницький); **І** яка відповідь? (Д. Гуменна); **І** де вона забігла? (М. Старицький); **І** ви бога не боїтесь, так говорити о своїй рідні? (І. Котляревський); **І** ви теж... бачили океан? (О. Гончар). Функція підсилення питання доводиться методом трансформації питального речення з часткою у речення з такою ж модальністю без частки, напр.: **І** ви теж бачили океан? // **Ви** теж бачили океан? У першому випадку питання висловлене більш емоційно, ніж у другому (за умови однакового інтонування конструкції). Це є результатом функціонування у структурі речення часток підсилювально-питальної функції.

Досліджуючи роль часток у питальних реченнях, можемо констатувати, що їх склад тут не вичерпується лише розглянутими одиницями (хоча ми описали більшість похідних часток, що функціонують у питальних реченнях), напр.: **Гм**, чекай, **ага**, твої діти повмирали на сухоти? (М. Черемшина); **Хоч** завтра прийдеш? (Розм.); **То** ми зустрінемось? (Розм.). Річ у тім, що частками, які служать у мові лише для вираження власне питальності, можна назвати такі лексеми, без яких структура питального речення повністю руйнується. Інші ж одиниці розглядаємо як питальні з певним застереженням, адже вони лише увиразнюють питання, надаючи йому різноманітних емоційно-експресивних відтінків. Навряд чи можна стверджувати, що такі лексеми зовсім не беруть участі у вираженні питання, адже вони коригують його саме таким чином, як воно бачиться мовцеві. Такі частки називають питальними [4, 85 – 97], хоча так їх кваліфікувати можна з певними застереженнями.

Термін питальні частки вживається стосовно лише трьох часток – **чи, хіба, невже**. З вилученням їх із питальної конструкції змінюється сам характер запитання. У вираженні питання беруть також участь і інші частки (**га, а, як, що, або, і (й), ну (ану), так**). Деякі з них вживаються в усному розмовному мовленні (**га, або, ну**). У мовленні функціонують також діалектні варіанти часток **ци, шо**. Це переважно відприслівникові та відсполучникові похідні. До групи емоційно-експресивних питальних часток належать і такі складені одиниці, які утворюються шляхом поєднання кількох простих часток: **що за, чи що, чи як, а чи, як же, чи ж, чи не, чи то ж, та чи ж, та чи, хіба ж, а хіба ж, та хіба ж, а хіба, та хіба, а то ж, а ж (же), або ж (же), а що (ж), та й що, що ж, що ж його, що ж воно, що то (це) за, і хіба, та й, та як же, і не, і таки, а то ж як**. Серед таких складених утворень є складні дво-, три- та чотирикомпонентні похідні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови – К.: Рад. школа, 1982. – 209 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Киселев І.А. Частицы в современных восточнославянских языках. – Минск: Изд. БГУ им. В.И. Ленина, 1976. – 160 с.
5. Кушлик О.П. Омонімія незмінних класів слів: Дис. ... канд. філол. наук. – Дрогобич, 2000. – 223 с.
6. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании: На материале славянских языков. – М.: Наука, 1985. – 169 с.
7. Німчук В.В. т. ін. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
8. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К.: Виша шк., 1994. – 670 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
10. Шабат С. Питальні речення у мові творів Г.Квітки-Основ'яненка // Актуальні проблеми граматики: Зб наук. праць. – Кіровоград: КДПУ ім.В.Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 162 – 166.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Бондаренко – ст. викладач Кіровоградського факультету менеджменту і бізнесу Київського університету культури.

Наукові інтереси: питання функціонування частин мови.

НЕПОВНОЗНАЧНІ ЛЕКСИЧНІ КОМПЛЕКСИ, СПІВВІДНОСНІ З ПРИЙМЕННИКАМИ ТЕМПОРАЛЬНОЇ І ПРОСТОРОВОЇ СЕМАНТИКИ, У АСПЕКТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ

Лариса БУТКО (Кіровоград)

У роботі здійснюється дослідження форми вираження і внутрішньої організації неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із прийменниками темпоральної та просторової семантики, виявляються та описуються моделі, за якими відбувається їхнє творення, встановлюються системні зв'язки досліджуваних елементів.

The article deals with the research of forms of expression and inner organization of semi-meaningful lexical complexes which correlate with the propositions of temporal and local semantics. The structural models as well as the system links of the investigated elements are also determined and described.

У науковій літературі неодноразово наголошувалось на великій кількості службових частин мови у текстах різних стилів і жанрів [14, 66; 12, 17]. Дослідження саме частотності функціонування у мовленні лексичних одиниць різного рівня дозволили М.М. Петерсону зробити висновок, що „майже кожне четверте слово у мовленнєвому потоці є службовим” [17, 34]. Проте саме службові слова є найменш дослідженими. Особливо це стосується таких службових частин мови, що складаються з двох або більше графічних слів [14, 66].

Матеріалом зазначеного дослідження є прийменники, точніше, неповнозначні лексичні комплекси, співвідносні з прийменниками, що складаються із більш як одного графічного слова і характеризуються стійкістю, єдністю значення і незмінною формою. У мовленнєвому потоці вони становлять цілісну одиницю і за наголосом: переважно мають один словесний наголос.

Щодо прийменників у цілому, то вони становлять біля 11–12 % стосовно до загальної кількості вжитих у тексті слів. Саме статистичні підрахунки дозволяють дослідникам зробити висновок, що „прийменники належать до категорії найбільш частотних слів”, причому „частота прийменника здебільшого перебуває в обернено пропорційній залежності від його довжини, від кількості фонем або графем” [21, 475–476].

Незважаючи на те, що у теоретичному мовознавстві вироблено номінацію, дефініцію та сформульовано основні риси прийменника, наразі виникають нові погляди на його природу і визначення. Наприклад, І.Р. Вихованець, наголошуючи на синтаксичному призначенні цих „нечастиномовних елементів”, подає синтаксико-функціональну інтерпретацію вищезазначеної „так званої службової частини мови”. Вчений пропонує новий термін на його позначення – *обставинниковий транспозитор*, стверджуючи, що „термін прийменник не вказує на

специфіку цього різновиду слів-морфем, аналітичних синтаксичних морфем, акцентуючи увагу на формальній позиції елемента при іменникові” [5, 6]. Саме запропонований термін, на думку вченого, підкреслює синтаксичну специфіку цих елементів-морфем. Отже, за визначенням І. Р. Вихованця, „обставинниковий транспозитор – слово-морфема, аналітична синтаксична морфема, функція якої полягає в переведенні предметника (за традиційною термінологією іменника – Л.Б.) із предметникової позиції в позицію обставинника (за традиційною термінологією прислівника – Л.Б.)” [5, 6].

З огляду на наявні у класичних і сучасних лінгвістичних дослідженнях традиційні визначення прийменника [21, 474; 11, 332; 7, 376; 22, 298], найбільш узагальненою його характеристикою, яку буде використано у нашому дослідженні, є наголошення на його здатності разом із формою непрямого відмінка виражати відношення між предметами чи відношення дії, стану чи ознаки до предмета.

Метою запропонованої статті є виявлення закономірностей формування неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із прийменниками темпоральної і просторової семантики, здійснення різнобічного аналізу властивостей форми вираження і внутрішньої організації зазначених елементів. Досягнення зазначеної мети сприятиме наближенню вирішення загальної проблеми щодо статусу одиниць проміжної форми існування, зокрема неповнозначних прийменникових лексичних комплексів української мови.

Щодо структурного аналізу одиниць, то цей аспект дослідження сприяє вирішенню нагальних потреб уточнення вихідних уявлень про системні зв'язки у мові і поглиблення знань про її структурну організацію. З цього приводу

В. Фон Гумбольдт зазначав, що „через опис форми ми повинні встановити той специфічний шлях, яким йде до вираження думки мова”, а коли такий шлях встановлено, то „ми забезпечуємо дослідженню усі подробиці, які при іншому підході легко недоглянути” [6, 73].

Розгляду структурування одиниць, еквівалентних слову, присвячені роботи А.А. Лучик [13; 14; 15; 16]. Дослідниця детально розробила принципи моделювання прислівникових еквівалентів слова та методику дослідження прислівникових еквівалентів [15].

Щодо семантичної характеристики зазначених одиниць, то в українському мовознавстві поширена думка, що прийменники „в різних конструкціях виражають просторові, часові, причинові та інші відношення між предметами та відношення статистичної й динамічної ознаки до предмета” [21, 475]. У нашому дослідженні проаналізовано 133 неповнозначних лексичних комплекси, співвідносні з прийменниками, причому в основу семантичної характеристики зазначених одиниць покладено класифікацію стосовно цього, розроблену І.Р. Вихованцем [4, 64–66]. За семантичними ознаками у досліджуваному матеріалі виділяються неповнозначні лексичні комплекси, співвідносні з прийменниками

темпорального значення (*в (у) процесі, в (у) ході*), просторової семантики (*збоку від, в (у) глиб (глибочинь)*), значення причини (*з нагоди, в (у) силу*), мети (*в (во) ім'я, на благо*), причиново-цільової мотивації (*на [в (у)] знак, на [в (у)] пам'ять*), умови (*в (у) разі, у випадку (на випадок)*), допустового значення (*зважаючи (уважаючи) на, незалежно від*), значення відповідності (*відповідно до, в (у) дусі*), підстави (*на основі, на підставі*), зіставлення, протиставлення (*на противагу, поряд з (зі, із)*), порівняння (*на кшталт, подібно до*), включення-виключення (*за винятком, не кажучи про*), обмеження (*в (у) межах, в (у) рамках*), уточнення (*з боку, під знаком*) та асоціативного значення (*в (у) супроводі, разом з*).

З питання темпоральної ознаки у мовознавчій літературі одностайності немає. Переважною більшістю фахівців вона вважається вторинною стосовно дієслівної. У лінгвістичних дослідженнях сформувалася і думка про те, що часову семантику здатні без допомоги дієслів репрезентувати такі одиниці, як прислівники, прийменниково-іменникові форми і подібні елементи, „залишаючи за дієсловом базову роль у формуванні предикативного ядра речення (категорії граматичного часу)” [25, 84].

У досліджуваному матеріалі за семантичними ознаками виділяється 9 неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із прийменниками темпорального значення. Це елементи, що характеризують уявлення про неозначену й означену одночасність, часову наступність та початкову часову межу. Оскільки, згідно з філософськими поглядами, „час є тільки суб'єктивна умова нашого (людського) споглядання” [8, 54], а сама „ідея часу” потребує надзвичайно високого ступеня абстрактності внаслідок того, що дуже далека від фактів досвіду” [9, 198], людство регулярно вдосконалює засоби пізнання поняття темпоральності, відображаючи нові добути уявлення в системі мови [15, 26].

До одиниць, що виражають неозначену одночасність, належать 5 двокомпонентних комплексів, що мають спільне значення: „*під час чого-небудь, у ході чогось*” і вимагають від іменної частини мови форми родового відмінка. Незважаючи на вищезазначену спорідненість, одиниці цієї групи мають різну структуру. У процесі творення компонента **під час**, на відміну від інших елементів, початковий компонент – прийменник *під* синтагматично об'єднується з іменником знахідного відмінка чоловічого роду однини. Структура становить собою модель, що має схему Праер – N4ms. Аналог прийменника **в (у) процесі** і прийменник **в (у) ході** мають однакову структуру зі спільним початковим компонентом – прийменником *в(у)* і компонентом розгортання спільної граматичної характеристики: іменником місцевого відмінка чоловічого роду однини (Праер – N6ms). У досліджуваному матеріалі з такими компонентами виявлено всього шістнадцять комплексів. Пор.: *До вечора вони не розмовляли між собою, хоч і бачилися в польовому таборі під час обідньої перерви* (Г. Тютюнник). **В процесі** роботи рамки поеми незмірно розсунулись, чільне місце посіла трагіко-героїчна історія ксьондза Робака (М. Рильський). *Брянський*

оцінював..., як переборювалися складні ситуації і несподіванки, що завжди виникають у ході бойових дій (О. Гончар).

У великій кількості неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із прийменниками, що досліджувалися, компоненти мають фонетичні варіанти (які у цій праці буде подано у дужках). Як, наприклад, прийменник *в* має фонетичний варіант *у* – *в* (*у*). Зазначене явище зумовлене тенденцією до полегшення артикуляції, до врівноваження голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Це, як слушно зазначив В.А. Чабаненко, призвело до виникнення й затримання в українській мові численних фонетичних варіантів, що ґрунтуються переважно на чергуванні звуків та на появі секундарних голосних. Перш за все, це стосується варіантних форм деяких службових слів [23, 67].

Компоненти у **запалі** і **в (у) пориві**, хоча й об'єднані з вищезазначеними одиницями в опозицію тотожності на лексичному і структурному рівнях, але ж, на відміну від них, у певній мірі зберегли у значенні семантику другого повнозначного компонента, яка виявляється у розбіжностях їхніх додаткових значень. Семантика аналогів прийменника у **запалі** і **в (у) пориві** не лише виражає неозначену одночасність, але й висвічує квант із вказівкою на найбільший рівень напруження, розпалу чого-небудь. Початковим компонентом цих комплексів, як і одиниць **в (у) процесі** і **в (у) ході**, є прийменник *в(у)*, а компонентом розгортання іменник місцевого відмінка чоловічого роду однини (Praep - N6ms). Пор.: *Він був поранений, але в запалі битви навіть не помітив рани* (З газети). *У пориві безстрашшя, з гранатами в руках кидались з окопів бійці на громихаючі на залізничних гусеницях танки* (О. Гончар).

Позначення перебігу дії за допомогою неповнозначних прийменникових комплексів може характеризуватися різними способами. Одним із них є співвіднесеність з іншою дією. Це відображається семемою „при вказівці на когось або щось, після кого або чого відбувається дія”. Аналоги прийменника **вслід (услід) за** та **слідом (слідком) за** є темпоральними прийменниковими комплексами, що виражають часову поступність. Ці одиниці вимагають форми орудного відмінка і об'єднуються спільною структурою з початковим прислівниковим компонентом і компонентом згортання прийменником *за* (Adv – Praep). Початкові компоненти мають менш уживані в українській мові морфологічні варіанти, які різняться афіксальними морфемами. Пор.: – *Збігай-но, та швидко, по Тетяну... Услід за цими словами почулося лопотнява босих ніг* (М. Коцюбинський). *Слідом за Куцим вони пройшли поміж скель. Перед ними відкрився краєвид схвильованого моря* (М. Трублаїні). *Слідком за ним по вулицях ходили* (Т. Шевченко).

Темпоральними неповнозначними прийменниковими комплексами, що виражають початкову часову межу (їх у досліджуваному матеріалі 2), є синонімічні одиниці **починаючи (почавши) від (од)** і **починаючи з**, об'єднані в опозицію тотожності не тільки на семантичному рівні, про що

свідчить спільна семема „вказівка на час, вихідний момент чогось”, відмінком, з яким уживаються (родовим), але й будовою. Початковим компонентом цих одиниць є дієприслівник, компонентами розгортання прийменники (Ger - Praep). Причому у досліджуваному матеріалі тільки ці два комплекси мають зазначену структуру. Пор.: *Вона [російська політика] є відкритим продовженням політики російського царату, починаючи від XII – XIII ст. (З газети). Він [наш вік] так і не вступив у комп'ютерну цивілізацію, і наслідки цього – починаючи з економічних і кінчаючи психологічними – ще чекають на оцінку (З газети).*

Спостереження за неповнозначними прийменниковими комплексами на позначення темпоральної семантики підтверджують, що вони, як і інші лексичні конкретизатори часових відношень, „виступають тільки як дальня периферія функціонально-семантичного поля темпоральності” [3, 53], якій властиві „кроки в бік обмеження темпоральної значущості семантичних функцій і виявлення не власне темпоральної, а таксисної або модальної спеціалізації мовних засобів [3, 53]. Виявляється, що хоча слова на позначення часу належать до перших 500 найчастотніших слів у всіх мовах [10, 4], у сучасній українській мові їхній арсенал постійно збагачується [15, 30].

З огляду на філософське твердження, що „наше пізнання поширюється з просторово-часового центру, який є крихітним відрізком, займаним нами в кожний певний момент” [20, 17] далі буде проаналізовано неповнозначні прийменникові комплекси просторової семантики. У досліджуваному матеріалі зафіксовано 10 таких одиниць, що засвідчують адекватність відображення особливостей людського світосприймання [15, 30], оскільки „є буття, простір і є виникнення” [19, 494]. Людина поступово пізнає простір, який є „однорідним і ізотропним” і не містить „будь-яких „відокремлених крапок”, напрямків „вгору” чи „вниз” тощо [24, 39].

Кожен із неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із прийменниками просторової семантики, вимагає після себе іменної частини мови у формі родового відмінка.

Просторову семантику зі вказівкою на переважно сприятливе лідерське місце відображає комплекс **на чолі**. Прийменник містить лексичну семему „вживається при вказівці на те, що очолюється кимось або чимось” і становить собою прийменниково-іменникову структуру, початковим компонентом якої є прийменник *на*, а компонентом розгортання – іменник місцевого відмінка середнього роду однини (Praep – N6ns): *Іван Оленчук прибув до броду на чолі цілої валки, підняв усіх жителів свого кутка – від старого до малого – рятувати броди (О. Гончар).*

Неповнозначні лексичні комплекси, співвідносні з прийменниками просторової семантики, у переважній більшості мають структуру, що позначається схемою Adv – Praep, початковим компонентом якої є прислівник, а компонентом згортання прийменник. За цією моделлю побудовано 8 одиниць (*вслід (услід) за, слідом (слідком) за, осторонь від,*

збоку від, віддалік (оддалік) від, далеко від (од), недалеко (неподалік, неподалеку) від (од), поблизу від (од)) і всі вони референціюють просторову семантику за допомогою вказівки на місце розташування об'єкта по відношенню до іншого предмета.

Загальноновизнаною у лінгвістиці є думка, що прийменникові комплекси переважно є небагатозначними [21, 478], хоча у сучасній українській мові наявні багатозначні складені прийменники. Визначення і розмежування окремих функцій полісемантичних прийменників є нелегкою справою.

О.М. Пешковський з цього приводу зазначав, що „встановити кількість значень однієї й тієї самої форми і далі розподілити ці значення на відтінки й на самостійні значення – справа надзвичайно важка і виконується звичайно різними лінгвістами по-різному” [18, 56–57].

Аналог прийменника **осторонь від** є полісемічним: у першому, основному, своєму значенні, відображаючи просторову семантику, утворює з комплексами, що розглядатимуться нижче, опозицію тотожності, а у другому значенні має семему: „вказує на справу, діяльність, у яких хтось не бере участі”. Пор.: *Хата стояла **осторонь від** вулиці* (Іван Ле). – *Я не розумію, як можна стояти **осторонь від** активного життя, коли перед народом такі величезні прекрасні завдання!* (І. Багмут).

Аналог прийменника **збоку від** також відображає просторову семантику: „вказує на когось, щось, які перебувають з бокової сторони об'єкта чи суб'єкта”: **Збоку від** начальника особливого відділу непокоївся кременний дядько в бекеші голубуватій смушковій шапці (М. Стельмах). Аналоги прийменника **віддалік (оддалік) від** та **далеко від (од)** „вказують на об'єкт, що розташований на значній, з погляду мовця, відстані”. Причому початковий компонент комплексу **віддалік (оддалік) від** має менш уживаний морфологічний варіант, що відрізняється префіксальною морфемою, а щодо комплексу **далеко від (од)**, то зафіксовано менш уживаний варіант прийменника *від* – *од*. Пор.: *Поїзд запізнився на дві години, і вони чекали **віддалік від** станції* (М. Томчаній). *Вона сиділа трохи **оддалік від** урвища, підібравши під себе ноги* (О. Гуреїв). *Справжній десант в цей день – 6 червня 1920 року – висаджувався **далеко від** Хорлів, в районі села Кирилівки на Азовському морі* (О. Гончар). *Бурлаки були вже **далеко од** Стеблева* (І. Нечуй-Левицький).

Досліджуваний матеріал дозволяє виокремити одиниці, семими яких містять заперечення, що дозволяє погодитись із поглядом щодо особливостей взаємодії неповнозначних лексичних комплексів із семантикою запереченням [1, 124]. Наступна група прийменникових комплексів має антонімічну стосовно одиниць **віддалік (оддалік) від** і **далеко від (од)** семантику, що вказує на розташування об'єкта чи суб'єкта на незначній, з погляду мовця, відстані. Аналоги прийменника **недалеко (неподалік, неподалеку) від (од)** та **поблизу від (од)** мають семему „вказують на об'єкт, що перебуває на невеликій відстані від іншого”. Компонент *недалеко* має два морфологічні варіанти, які відрізняються

суфіксальними морфемами: *неподалік* та *неподалеку*, а прийменник *від* має варіант *од*. Пор.: *Недалеко від посивілого у віках Києва на мальовничій, повитій зеленню гори, підноситься у височінь бронзова постать поета* (М. Рильський). *Неподалік від Санжар в степу звелися в небо бурові вишки* (І. Цюпа). *Майданівка – село недалеко од Лисянки* (Т. Шевченко). *Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках, поблизу од його пасіки* (І. Нечуй-Левицький).

Полісемічний аналог прийменника **в (у) глиб (глибочінь)** першим своїм значенням відображає просторову семантику „вказує на зміщення в середину чогось”, а друге значення пов’язане з темпоральною семантикою – „на віддалений час, минуле”. Від комплексів своєї семантичної групи відрізняється структурою, початковим компонентом якої є прийменник *в (у)*, компонентом розгортання іменник знахідного відмінка жіночого роду однини (Граер – N4fs). У досліджуваному матеріалі комплексів з такою структурою виявлено шість. Пор.: *Він йшов у глиб ріки* (М. Бажан). *В глибочінь віків сягає історія російського народу – народу, що має спільну з українським та білоруським народами колиску – Київську державу. Але коріння її [дружби народів] сягає в глиб віків* (М. Рильський).

Аналог прийменника **в обхід** з семемою „*кругом, обходячи стороною; повз щось*” функціонує в українській мові паралельно з омонімічним прислівниковим комплексом, що має значення „*обходячи кругом, стороною*”. Початковим компонентом комплексу є прийменник *в*, а компонентом розгортання іменник знахідного відмінка чоловічого роду однини (Граер – N4ms). Порівняйте їхнє уживання у реченні: *Бійці залягли. Двоє автоматників побігли в обхід противника* (О. Довженко). *Марійці довелося піти іншою вулицею, в обхід* (О. Донченко).

Прийменник **аж до** з атеунативною семантикою (значення вищого ступеня прояву ознаки) утворений на позначення інтенсифікативних характеристик є багатозначним і використовується „*при вказівці на просторову чи часову межу чогось*” і „*включаючи, також і; включно*”. Структура побудована за схемою *Рс – Граер*, початковим компонентом одиниці є частка *аж*, а компонентом розгортання – прийменник *до*. У матеріалі, що досліджувався, виявлено дві одиниці, початковим компонентом яких є частка *аж*, а компонентом розгортання прийменник. Пор.: *Аж до вечора сидів у нього – вже смерком вернувся додому* (З газети). *Сива борода його м’якими хвилями спадала аж до ніг* (М. Коцюбинський). *Він розповів про все аж до дрібниць* (З газети).

Зазначені неповнозначні прийменникові комплекси відображають просторову семантику кумулятивно зі значенням неточного визначення місця перебування.

Досліджуваний матеріал виявив одиниці, утворені на позначення уявлень, пов’язаних із простором і часом, які, на думку філософів, „у цьому світі роз’єднують людей, водночас за їхньою допомогою люди об’єднуються в об’єктивності та в соціальній буденності” [2, 268].

Отже, на позначення темпоральної і просторової семантики нами виявлено 19 неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із прийменником. Схеми їхньої будови мають багато спільного і відмінного. До складу усіх структур входять лише два різнооформлені компоненти. Більшість одиниць є прийменниково-іменниковими (8) і прислівниково-прийменниковими (8) комплексами, спостерігаються також дієприслівниково-прийменникові (2) та партикулярно-прийменникові (1). Початковим здебільшого (8) виступає прийменниковий компонент: *під час, в (у) процесі, в (у) ході, у запалі, в (у) пориві, на чолі, в (у) глиб (глибочинь), в обхід* і прислівниковий компонент (8): *вслід (услід) за, слідом (слідком) за, осторонь від, збоку від, віддалік (оддалік) від, далеко від (од), недалеко (неподалік, неподалеку) від (од), поблизу від (од)*. Початковим також може бути і дієприслівник (2): *починаючи (почавши) від (од), починаючи з*, і частка (1): *аж до*. Компонентом розгортання зазначених неповнозначних лексичних комплексів переважно виявляються прийменники (11): *вслід (услід) за, слідом (слідком) за, осторонь від, збоку від, віддалік (оддалік) від, далеко від (од), недалеко (неподалік, неподалеку) від (од), поблизу від (од), починаючи (почавши) від (од), починаючи з, аж до*, або іменники (8): *під час, в (у) процесі, в (у) ході, у запалі, в (у) пориві, на чолі, в (у) глиб (глибочинь), в обхід*.

На семантичному рівні неповнозначні лексичні комплекси, співвідносні з прийменниками темпоральної і просторової семантики, виявляють парадигматичні зв'язки, виявляючи синонімічні (*під час, в (у) процесі, в (у) ході, у запалі, в (у) пориві*), у тому числі виступаючи абсолютними синонімами (*під час, в (у) процесі, в (у) ході; у запалі, в (у) пориві; вслід (услід) за, слідом (слідком) за; починаючи (почавши) від (од), починаючи з; віддалік (оддалік) від, далеко від (од); недалеко (неподалік, неподалеку) від (од), поблизу від (од)*), та антонімічні відношення (*віддалік (оддалік) від, далеко від (од) - недалеко (неподалік, неподалеку) від (од), поблизу від (од)*).

Виявлено аналог прийменника, що здатний одночасно позначати і просторові, і темпоральні відношення: *в (у) глиб (глибочинь)*.

Неповнозначні лексичні комплекси, співвідносні з прийменниками, також можуть функціонувати в українській мові паралельно з омонімічними прислівниковими комплексами (*в обхід*).

Структурно-семантичний аналіз усієї системи неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із прийменниками, дозволить сформулювати уявлення про шляхи поповнення і тенденції розвитку прийменникового класу одиниць у системі української мови.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Баранов А.Н. Грамматическая фразеология: возможности компьютерного анализа // Фразеология в Машинном фонде русского языка. – М.: Наука, 1990. – С. 118 – 135.
2. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
3. Бондарко А.В. Темпоральность // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 5 – 58.

4. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
5. Вихованець І. Р. Студії про частини мови: Термінологічний аспект // Українська термінологія і сучасність. Випуск VI. – К.: вид-во Київ. нац. економ. ун-ту, 2005.–С. 3–7.
6. Гумбольдт фон Вильгельм. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
7. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Т. 1. – К., 1961. – 521 с.
8. Кант И. Критика чистого разума / Пер. с нем. Н. Лосский. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
9. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / ЛГУ им. А.А. Жданова. Восточный фак. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1988. – 309 с.
10. Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексическая сочетаемость и значение слова). – Львів: Вища школа. Изд-во при Львовском университете, 1980. – 184 с.
11. Курс сучасної української літературної мови. Т. 1. / За ред. Л.А. Булаховського – К.: 1951. – 527 с.
12. Леденёв Ю.И., Хворостухина Э.П. Пропедевтическое изучение служебных слов // Русский язык в школе. – 1971. - № 3. – С. 17 – 20.
13. Лучик А.А. Прислівникові еквіваленти з семантикою мети і причини в українській і російських мовах // Збірник наукових праць Міжнародної конференції на честь 80-річчя професора Йосипа Дзензелівського „Українське і слов'янське мовознавство”. – Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С. 324-328.
14. Лучик А.А. Роль сполучень, еквівалентних слову, у структурній організації речень // Актуальні проблеми синтаксису. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 85-річчю проф. І.І. Слинька. – Чернівці: ЧДУ, 1997. С. 66-71.
15. Лучик А.А. Семантика прислівникових еквівалентів слова в українській та російській мовах. – К.: Довіра, 2001. – 216 с.
16. Лучик А.А. Структурні особливості прийменника **без** у складі українських і російських еквівалентів слів // Записки з українського мовознавства. – Вип. 8. – Одеса: АстроПринт, 1999. – С. 21-31.
17. Петерсон М.Н. О частях речи в русском языке // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 27-43.
18. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938. – 327 с.
19. Платон. Сочинения. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – 687 с.
20. Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы / Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 1997. – 560 с.
21. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 581 с.
22. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2001. – 429 с.
23. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови: Монографія. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.
24. Шемякин Ф.Н. Язык и чувственное познание // Язык и мышление. – М.: Наука, 1967. – С. 38 – 55.
25. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Изд-во „Гнозис”, 1994. – 344 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Бутко – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: граматики, лексикологія, стилїстика.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІТЕРАТИВНИХ ПРЕДИКАТИВ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ І GERMANСЬКИХ МОВАХ

Микола ВЕРЕЗУБЕНКО (Кіровоград)

У статті розглянуто особливості семантичної класифікації предикативів у слов'янських та германських мовах (на прикладі української та німецької мов). Проаналізовано та зіставлено засоби творення дієслів із значенням ітеративності.

The peculiarities of the semantic classification of the predicatives in Slavonic and Germanic languages (Ukrainian and German) have been studied in the article. The means of the verb formation with iterative meaning have been analyzed and compared.

Науковців завжди цікавило те, який зміст прихований у висловленні, оскільки речення наповнюються багатьма компонентами залежно від бажання висловити думку. Значну роль у насиченні змісту речення відіграє предикат.

Предикат – це той компонент речення, в основу якого покладено дієслівну групу. Неформально висловлюючись, це – все, що належить до дієслова в особовій формі, утворюючи з ним єдину цілісну синтаксичну групу в реченні. До складу предикативної групи належать також компоненти допоміжних елементів. Предикативна група разом з суб'єктом повністю виражає всю синтаксичну структуру речення [2, 336–337].

Певний інтерес викликає вид предикату. Безпосередньо з проблемою виду пов'язаний статус граматичної частиномовної семантики дієслова, що репрезентує граничну/неграничну дію. Уже Дж. Грубор диференціював слова на еволютивні і стативні, розмежування яких послідовно відбиває суб'єктивну інтерпретацію мовцем відтворюваних подій. Об'єктивний перебіг подій виражається аспектом дії, що можуть поєднуватися з обома видами (інгресивний, дистрибутивний, результативний, дефінітивний, ітеративний, пор. *скоротити – скорочувати, відкрити – відкривати, чекати – попочекати, ходити – попоходити*), або лише з одним, одноактний, або семельфактивний (*кольнути, махнути, свиснути, крикнути*), фінітивний, або цесативний (*відобідати, відпрацювати, відплавати, відлітати*), сумарний, або кумулятивний (*налітати, наносити, навозити*) – у межах граничності дії (док.в.) і статальний (*лежати, стояти, чекати, сумувати*), у площині якого виділяють групу релятивних лексем *відповідати, абстрагувати*; еволютивний (*учителювати, викладати, працювати, писати*), інхоативний, або мутативний (*сохнути, зеленіти*), багатоактний, або мультиплікативний (*молоти, колоти, махати*), переривно-пом'якшувальний (*покашлювати, поспівувати*), супроводжуючий, або комітативний (*підспівувати, підсмикувати*), неозначено-моторний (неспрямовані дієслова типу *ходити, бродити, носити*) – у межах семантики неграничної дії (недок.в.) [4, 217–218].

Аспект дії безпосередньо пов'язаний з семантикою дієслова, їхні значення детерміновані всім граматичним ладом мови і системою семантико-парадигматичних лексичних зв'язків. Складність визначення місця аспекту дії в системі дієслівних категорій пояснюється тим, що в них перетинаються лексичні, словотвірні і граматичні особливості, між якими не завжди видається можливим провести чітку межу. Одні дослідники надають перевагу їхній семантиці (семантична категорія), інші зіставляють значення акціональності з певними словотвірними елементами, поодинокими є випадки віднесення акціональності до синтаксичного плану [4, 218].

Германісти запропонували власну класифікацію дієслів. Значний внесок у розвиток німецької граматики та напрацювань поділу дієслів за їх семантикою зробили Е. Лейзі, Г. Ренікета М. Регула

Якщо говорити про значення дієслова в німецькій мові, то вище названі науковці класифікують їх на такі групи [8, 311].

1. Дієслова діяльності (дієслова дії). За допомогою дієслів діяльності виражається те, що хтось щось робить, виконує; позначається дія, яка виражає діяльність або активність суб'єкта: *Petra **lachte** glücklich. Die Kinder **spielten**. Er **ging** nach Hause. Die Patienten **waren** ungeduldig. Ich **schrie** leise auf.* (Duden).

З-поміж дієслів діяльності функціонують лексеми, які в реченні називають мету, спрямована на виконання дії, що зазнає впливу та зміни. Їх можна було б виділити в окрему підгрупу: *Sie **zählt** das Geld. Er **unterstützt** seinen Bruder. Er **dankte** seinem Vater. Sie **bemühten** sich der Kasse. Wir **gedachten** den Toten. Sie **spotteten** über ihn* (Duden). Дієслова діяльності утворюють основну частину дієслів німецької мови.

2. Процесуальні дієслова. За допомогою дієслів другої групи виражається зміна, яка відбувається з суб'єктом і яку він відчуває безпосередньо на собі: *Peter **fiel** vom Tisch. Die Bäume **wachsen** langsam. Die Blumen **verblühten**. Die Kinder **schlafen** schnell ein. Die ersten Blüten **erfroren*** [8, 312].

3. Дієслова стану. За допомогою дієслів стану позначається стан, існування, буття, наполегливість, стан спокою, таке, що пов'язане з суб'єктом як щось незмінне і тривале, наприклад: *Die Vase **steht** auf dem Tisch. Das Buch **liegt** im Regal. Sie **wohnen** in München. Sie **ist** nicht gestorben, sie **lebt**. Er **bleibt** ein Träumer sein Leben lang* [8, 312].

Значну роль у визначенні значення дієслова відіграє його вид. За допомогою виду позначають спосіб дії, як відбувається дія, що виражається дієсловом (спосіб розвитку та протікання події, стан). Інколи досить складно провести чітку межу між цими дієсловами; найпростіше визначити вид дієслова, коли воно пов'язане з певними словотвірними засобами, насамперед із суфіксами і префіксами. Вид дієслова може виражатися також за допомогою інших слів. Дуже часто вид виражається додатковими словами, певними сполученнями та конструкціями: перфективні (*über den See schwimmen, anfangen/aufhören zu arbeiten, ins Rutschen kommen, zum*

Abschluss bringen); імперфективні (*am Kochen sein, im Blüte stehen, an einem Roman schreiben*); ітеративні (*ständig trinken, andauernd husten, stündlich eine Tablette nehmen*); інтенсивні (*entsetzlich schmerzen, mächtig toben*) [8, 313–314].

Значне місце в семантичній класифікації дієслів посідають дієслова зі значенням протікання дії в часі. З-поміж цих дієслів варто виокремити деякі групи на позначення:

1. Дієслів, за допомогою яких виражається часове обмеження. Їх називають перфективні або гермінативні: *besteigen, entnehmen, erfrieren, verblühen, vollenden*.

Перфективні дієслова, в залежності від того, чи виражається початок чи кінець події, називаються інхоативними або інгресивними чи результативними або егресивними. Інхоативними (інгресивними) є: *erblühen, aufbrechen, erblassen, entbrennen, losrennen, aufstehen, abmarschieren, erklingen*; результативними (егресивними) є: *verblühen, verblassen, aufessen, verklingen, verbrennen, durchschneiden, vollenden, ausklingen* [8, 312].

Якщо дієслова позначають щось, що відбувається без вказівки на часову протяжність, такі дієслова називають моментативними: *erblicken, finden, treffen, ergreifen, erschlagen, fassen*.

2. Дієслів, які виражають дію без часового обмеження і яка є незавершеною. Дієслова з такою семантикою називають імперфективними, або дуративними: *blühen, schlafen, wachen, frieren, wohnen, sein, bleiben, andauern*.

Науковці виділяють також групу дієслів, які виражають постійну повторюваність того самого процесу. Такі дієслова називають ітеративними: *flattern, sticheln, krabbeln, grübeln, streicheln*.

Дієслова можуть також виражати більший, або менший ступінь, сильнішу, або слабшу інтенсивність процесу. Такі дієслова називають інтенсивними: *schnitzen, schluchzen, lieben, lächeln*.

Певний інтерес серед науковців викликають дієслова із семантикою ітеративності, тобто, як вже згадувалося раніше, зі значенням повторюваності процесу. Проте єдиної, загальноприйнятої дефініції, яка б універсально й всебічно характеризувала дію, названу ітеративною, не існує. Так, у Словнику лінгвістичних термінів подається: “Ітеративний – (від лат. *iteratio* – повторення, від *itero* – повторюю) визначають як неодноразове повторення [1, 100]. До ітеративних зараховують моторно-кратні дієслова: *бігати, літати, плавати*. [1, 100]. Під ітеративністю розуміють регулярну й постійну повторюваність дії. Особливість ітеративності як різновиду повторюваності для деяких мовознавців полягає в тому, що вона передбачає відтворення, повторення тієї самої дії та швидке слідування дій одна за одною й виражається різними способами, основними з яких є: 1) повторення неітеративних основ; 2) коренева морфема; 3) словотворчі засоби [3, 26].

Проте не достатньо просто зупинитися на терміні визначення ітеративності, а поглянути глибше на цю групу дієслів. Ітеративність дієслів має багату семантику, тому можна виділити деякі різновиди ітератива в українській мові:

1) дисконтинуатив – різновид ітератива, при якому інтервали між повторюваними діями (ситуаціями) перевищують умовну норму, тобто ситуація повторюється через великі інтервали часу, при цьому нерегулярно, напр.: *Бригадир **вряди-годи** зазирне* (В. Яворівський); *Дивлюся **іноді**, дивлюсь* *На стан твої гнучкий, і за тебе Тихенько богу помолюсь* (Т. Шевченко); *Над нами зумлили комарі, біля нас спросоння **коли-не-коли** схлипувала річечка* (М. Стельмах); 2) фреквентатив – різновид ітератива, при якому інтервали між повторюваними діями (ситуаціями) менші за умовні норми, ситуація повторюється через малі проміжки часу, при цьому надрегулярно, напр.: *Мешкаючи в Києві, Григорій Чупринка **часто** зустрічався з різними людьми* (В. Буденний); *Той, хто вірно любить, **згадує щоднини*** (П. Воронько); 3) узитатив – різновид ітератива, при якому повторення дій (ситуацій) відбувається у відповідності з емпірично спостережуваною ймовірною закономірністю, якщо це не загальні або типові властивості класу предметів, пор.: ***Прокидався** дід Якимець **о восьмій годині вечора** і зразу ж **готував** учителеві самовара* (В. Підмогильний) [3, 31].

В українській та німецькій мовах ітеративне значення в усіх його різновидах виражається за допомогою лексичних, словотворчих, граматичних та контекстуальних засобів.

Власне-ітеративних дієслів, які б виражали повторюваність, незалежно від лексичного оточення, не багато. І це є характерним для обох мов. Для української мови це дієслова із суфіксом *-ва-* та його варіантами *-ува-* (*-юва-*), *-а-*: *бувати, знавати, чувати*: ***Бував** щось разів кілька, звичайно **ходжу** більше на угорську сторону* (О. Кобилянська); *Проте всьому **буває** кінець* (О. Ольжич) [3, 36].

Для німецької мови характерними є суфікси *-rn-*, *-ln-*: *flattern, sticheln, krabbeln, grübeln, streicheln* та інші. За цілого ряду дієслів ці суфікси є словотворчими: *lieben zu liebeln, spotten zu spötteln, tropfen zu tröpfeln, brummen zu brümmeln, husten zu husteln, zischen zu zischeln* [8, 156].

Дієслова, які утворилися таким чином, мають таку саму валентність, як і дієслова, від яких вони походять. Відрізняються вони від перших змістовими особливостями із значенням *ein wenig* (незначний), *etwas* (дещо), *wiederholt* (повторно) [8, 457].

Набагато частіше ітератив трапляється в інших формах. Основними засобами вираження дієслів зі значенням ітеративності є префікси та додаткові слова, які вказують на повторюваність дії.

У німецькій мові вираження ітеративності може передаватися за допомогою додаткових слів: *ständig trinken, andauernd husten, stündlich eine Tablette nehmen* [7, 27; 7, 56; 7, 128].

Дії на позначення тривалості і повторюваності виражаються в основному за допомогою синтаксичних конструкцій за участю часових прислівників, як-от: *lange, unentwegt (arbeiten)* або форм, які вказують на перебіг подій: *am Arbeiten sein*.

Українській мові притаманні також особливості формування значення ітеративності за допомогою додаткових слів.

У ролі лексичних показників повторюваності можуть уживатися прості та складні прислівники (*знову, часто, інколи, щоденно, багатократно* тощо); повторювальні прислівники (*частіше і частіше, знову і знову, ще і ще*) та інші сполучення прислівників (*тут і там, туди і сюди, праворуч і ліворуч, там і сям*); прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника (*без кінця, без ліку* і под.); словосполуки, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка – числівників) та одного або двох прийменників (*день у день, раз у раз, час від часу, з боку на бік, від ранку до вечора* тощо); сполучення займенників у знахідному відмінку та іменників з темпоральною семантикою (*кожної хвилини, кожного вівторка*); займенника з числівником та іменником (*кожні три тижні*); фразеологізовані сполучення (*двічі на день, день і ніч* і т.п.); прислівники, утворені з форми орудного відмінка множини іменників, що позначають часові проміжки (*ранками, вечорами, ночами, годинами*).

Ітеративну семантику часто передають слова та сполуки слів, що не входять до функціонально-семантичного поля кратності, однак уживаються в реченнях саме для вираження нескінченної, невизначеної дії, якщо позначають повторювану ситуацію, що викликає повторення основної ситуації, поданої в реченні (*зимою, літом, при зустрічах, у гостях, уві сні, при кожній розмові, у свята, на канікулах, у такі вечори, у такі хвилини, у ті дні, у мирний час, під час війн, у вільний час*): **На зимові канікули** у нашій школі влаштовували вечір для старшокласників (В. Дрозд); **В такі хвилини** мама ходила навипиньках, притискаючи долоні до грудей... (Ю. Смолич); **У ці хвилини** він жив усмак... (В. Яворівський); **Батько любив сидіти на трибунах, смоктати карамельки і дивитися на нас зі Скіфом під час тренувань** (В. Яворівський) [3, 100–102].

Для обох мов характерний також префіксальний спосіб творення ітеративного значення.

У німецькій мові розвивається здатність виокремлення нової дії повторюваності, а саме за допомогою різних префіксів: *auf-* (*etw. aufwarmen, aufbacken*), *wieder-* (*wiederkommen*), *nach-* (*etw. nachfordern*), *re-* (*etw. reproduzieren*) [8, 457].

В українській мові результат інтенсивно й неоднократно виконуваної (ітеративної) дії передають дієслова з редулькованим префіксом *попо-*: *поповозити, поповодити, поповозитися, поповештатись, поповблукати, поповиглядати, поповкричати, поповикидити* тощо. Префікс *попо-* вказує на повторне здійснення певної дії багато разів: **Попорозказую іноді казок було хлопцям** (А. Тесленко).

Префікси *re-* (*реконструювати, реорганізувати*) та *від-* (*відбудувати, відмурувати, відчистити*) так само можуть вносити в семантичну структуру аналізоване значення. Результативна сема в похідних із префіксами *re-*, *від-* інтерпретується дещо по-іншому. Наприклад, *відчистити* – повторне виконання дії передбачає не просто якісні зміни раніше створеного, а його відновлення “знову робити чистим, знімаючи бруд, мастило тощо”: *Б’є сторож нас, щоб відчищали ми черевики од гязі* (В. Сосюра).

Особливий різновид дворазовості репрезентують дієслова із префіксами *при-*, *під-*, які виражають основне значення неповноти вияву дії, виконуваної додатково й спрямованої на збільшення обсягу, розміру об’єкта, однак у відповідному контексті набувають семантики повторюваності дії від дворазовості до невизначеної багаторазовості. Пор.: *прикупити, підсіяти* – “щось зробити додатково, ще трохи”; *щоразу прикупити, щороку підсіяти* – “щось робити додатково, ще і ще трохи невизначену кількість разів”.

Префікс *по-* вживається як основний показник дистрибутивної повторюваної дії (похідні з цим префіксом указують або на множинність суб’єктів дії, або на множинність об’єктів дії): *побити, поламати, постріляти, потоптати, поназбирувати, порозвішувати, порозкидати*, пор.: ... *бо я страшенно люблю постріляти, а на звіра, та ще й на облавах, стріляти приходить дуже мало* (М. Хвильовий). Тому формант *по-* значно рідше виявляє значення ітеративної дії. Дієслова, утворені за його допомогою, для вираження ітеративної повторюваності потребують відповідного контексту, який дублював би дану семантику (*вкотре* малюки *поназбирали* камінчиків; *знову* діти *порозкидали* іграшки тощо): *Та пообмальовую їх – молитви – пообмальовую було: деревцем, квіточками* (А. Тесленко) [3, 65-68].

Таким чином, явище ітеративності характерне для обох груп мов. У них є як спільні, так і відмінні риси. В українській мові основним виразником ітеративності виступають дієслова, які за допомогою різноманітних префіксів набувають іншого відтінку того чи того значення. У німецькій мові представлений також префіксальний спосіб утворення ітеративності, але кількість таких предикатів обмежена, оскільки додавання префікса спричиняє формування нового значення, яке часто не має нічого спільного з вихідним значенням. Тому тут більш характерними є лексичний та синтаксичний способи творення ітеративності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Гол. вид-во вид. об’єдн. “Вища шк.”, 1984. – 360 с.
2. Демьяненко В.З. Предикаты и концепции семантической интерпретации // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языки. – 1980. – №4. – С. 336–346.
3. Жигора І.В. Семантико-синтаксична структура речення з ітеративними предикатами: Дис. ... канд. філол. наука. – Кіровоград, 2004. – 211 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.

5. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 228–284.
6. Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 260 с.
7. Duden. Das Bedeutungswörterbuch: In 12 B. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2002. – B. 10. – 1103 S.
8. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache: In 12 B. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2002. – B. 4. – 1103 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Микола Везубенко – викладач кафедри практики германських мов КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ТА ОЗНАЧАЛЬНИХ ЗАЙМЕННИКОВИХ ПРИКМЕТНИКІВ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ

Ганна ВОЛЧАНСЬКА (Кіровоград)

У статті розглядаються особливості вживання присвійних та означальних займенникових прикметників у структурі тексту. З'ясовується, за яких умов ці мовні одиниці виступають текстотвірними компонентами.

The peculiarities of the usage of possessive and definite pronouns in the text structure are explored in this paper. The conditions under which the investigated language units become text-forming components are depicted.

До складу означальних займенникових прикметників належать слова *сам, самий, весь, вся, все, всі, усякий, усяка, усяке, усякі, інший, інша, інше, інші, кожен, кожна, кожне, кожні, жодний, жодна, жодне, жодні*. Вони поділяються на дві групи: 1) ті, що мають значення охоплення предмета (особи) дією-ознакою (*весь, вся, все, всі, усякий, усяка, усяке, усякі, кожен, кожна, кожне, кожні*); 2) ті, що мають значення виключення, відмежування предмета від дії-ознаки (*інший, інша, інше, інші, жодний, жодна, жодне, жодні*) [5, 148].

Такою ж невеликою за кількістю одиниць є група присвійних займенникових слів, до яких належать лексеми *мій, моя, моє, мої, твій, твоя, твоє, твої, його, її, наш, наша, наше, наші, ваш, ваша, ваше, ваші, їхній (їх), їхня, їхнє, їхні*.

Прономінативні присвійні та означальні ад'єктиви, на відміну від указівних, не входять до одиниць, які є основними текстотвірними компонентами, незважаючи на їх широке вживання в будь-яких текстах. Тому вони не були предметом окремого лінгвістичного дослідження, хоча деякі з цих лексем розглядалися в працях О. Вольф, Г. Солганика, Л. Лосевої тощо.

В україністиці системно й комплексно проаналізовано займенникові слова в докторській дисертації В.Ожогана. У праці прономінативи

розглядаються як особливі слова, що мають не-частиномовний статус, аналізуються їхні семантичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні характеристики, визначаються функції в структурі словосполучення, простого та складного речення, досліджуються особливості функціонування в надфразних єдностях.

Однак вивчення особливостей уживання мовних одиниць у складі тексту дозволяє наблизитися до з'ясування їх ролі в структурі конкретної мови, адже в такій конструкції можуть реалізуватися синтагматичні значення одиниць, які не властиві їм у парадигматиці. Крім того, аналізуючи стан дослідження займенникових слів, слід зазначити, що саме текстотвірні функції прономінативних слів у структурі тексту вивчено на матеріалі не українських текстів, а як відомо, «мовні засоби, за допомогою яких, ми утворюємо тексти, різні у різних мовах» [1, 185].

Мета статті – визначити функції означальних і присвійних прономінативних ад'єктивів у структурі прозових українських текстів, з'ясувати, які чинники впливають на функції розглядуваних одиниць у тексті.

Для досягнення поставленої мети передбачається виконання таких завдань:

- 1) визначити функції досліджуваних одиниць у структурі речення;
- 2) з'ясувати, чи впливає на текстотвірні властивості прономінативних слів структура речення та синтаксична роль, яку вони виконують у ньому.

Для з'ясування специфіки функціонування займенникових слів у структурі тексту варто враховувати систему значень кожної одиниці, оскільки, на думку О.Бондарка, поняття “семантика, значення”, яке реалізовано в мовленні, по суті збігається з поняттям функції. Функції являють собою незамкнену систему, тоді як значення мовних одиниць у кожній мові є відносно замкненою системою з обмеженим числом елементів [2,38].

І. Вихованець виокремлює два види функціонального навантаження займенникових слів: бути одним з універсальних засобів актуалізації мовленнєвих висловлень, висловлень про конкретні факти дійсності, тобто засобом переведення абстрактної системи мови у сферу актуалізованого мовлення, що зумовлено закріпленістю займенникових слів за ситуативною предметністю мовлення мовця; 2) бути текстотвірним, або анафоричним, наступальним, повторюваним компонентом у структурі тексту, що впливає із дейктичної функції прономінативних слів і стосується вказівки на елементи контексту, їхню послідовність і зв'язки: займенникові слова або повторюють елементи тексту, або передують, виступаючи в такий спосіб засобом розгортання і встановлення змістових зв'язків у тексті [3, 186].

У структурі складного речення означальні прономінативні прикметники виступають як антецеденти, надаючи “реченню певного забарвлення –

узагальнення, неозначеності тощо” [8, 442], напр.: *Всі, хто тут не є, так само як і Володько, чекають до другої години, щоб дістати резолюцію від пана старости (У. Самчук).*

Функції прономінативного прикметника *все* в структурі прозового тексту фактично не відрізняються від його функцій у структурі речення. “*Все* виступає як засіб зв’язку речень, воно узагальнює не тільки перераховані в попередній частині явища, але й не названі в ньому. Ті, які можна, читаючи текст, домислити, виходячи зі сказаного. Окрім того, до цього *все* відноситься й наступна частина тексту” [6, 22], напр.: *Вже довгий літній день наближався до вечора, а митрополит ще держав на екзамені, бо поспідав пізно і добре, а всі вмирили з голоду. Всі потомилися, були бліді, а екзамен *все* тягся та тягся. Вже на вечірнім опрузі знялися всі з місця. Студенти і півчі проспівали молитву, і митрополита знов ледве поволокли попід руки до ректора, де був готовий обід (І. Нечуй-Левицький).*

Посідаючи власне-анафоричну позицію синсемантичного компонента конектора (нагадаємо, що сукупність елементів, за допомогою яких здійснюється зв’язок між двома чи більше компонентами тексту, називають конектором) займенниковий прикметник *все* функціонує як узагальнювальний елемент щодо попередньо висловлених думок, напр.: *Була неділя. Коло одної хати на вулиці й на подвір’ї стояла, сиділа й навіть лежала ціла юрба дядьків, жінок, парубків, дівчат, дітей. Всі були червоні, спітнілі, у деяких лікті були перев’язані хустками. Вони всі разом кричали, обнімались, сміялись, співали; якась стара баба, високо піднявши спідницю, заносисто танцювала, а круг неї реготали й грали на губах (В. Винниченко).*

Виконуючи функцію катафори (випереджувальну), займенниковий ад’єктив містить у собі значення узагальнювального елемента стосовно наступних речень, напр.: *По обіді *все* завмирало. Спали батюшка, Текля, коні, свині, навіть кури ховались під тинами і сиділи, сумно схиливши голови, немов чекаючи, поки прокинеться життя у дворі (В. Винниченко).*

Досить часто в тексті займенниковий прикметник *все* вживається в поєднанні зі словом *це*. Така структура також містить у собі узагальнення щодо всієї попередньої або наступної частини тексту, напр.: *Усе *це* дуже добре знав хитрий батько козацький, старий Сагайдак, і тому заздалегідь ужив заходів (Д. Мордовець); Володько живе свої дні напружено, радісно. *Все* буде добре. Він знайде вихід з цього положення. Одначе за його обрієм вже збиралися хмари. Щось буде. Часами, коли його душа втихомирювалась, він чув щось непевне. Іноді йому снились турботні сни. Він тікав, за ним бігла стежа. Він ховався. Відбивався від напасників. *Все* *це* збільшувало його підсвідомий неспокій (У. Самчук); *Всі* ці новини старі мешканці-реемігранти розповідали навперейми один поперед одного прибулим (О. Досвітній); *Гороїжить*ся берег. Де *все* було муроване та впорядковане, стояло в білій геометрії балюстрад та альтанок. Зараз на кілометри тягнеться поруйноване, захаращене камінням пустирище. *Все**

ніби в уламках скель, що звалилися з гір. В голову не кладеться, що все це лише робота моря – без тротилу, без динаміту... (О. Гончар).

Прономінативний ад'єктив *кожен* у структурі речення виконує роль співвідносного слова, простого підмета, структурного елемента складеного підмета. Саме це, як свідчить мовний матеріал, і визначає, чи обмежуються функції займенникового слова реченням, чи стосуються більших структур. Не менш важливим є те, якою частиною мови виражений інший складник підмета: прономінативним словом або власне-субстантивом.

Якщо займенниковий прикметник *кожен* функціонує як частина складеного підмета, при цьому іншим складником є власне-субстантив чи прономінативний особово-вказівний субстантив, то таке речення є синсемантичним, отже, вимагає більшого контексту, причому він обов'язково виражений вербально і може мати як контактне, так і дистантне розміщення.

Потребуватимуть контексту й інші речення, до яких входить слово *кожен*, однак цей контекст може бути вербально не виражений у тому випадку, коли текст репрезентований таким типом мовлення як роздум, пор.: *Кожен рибалка мав по дві-три качки. Деякі з качок сиділи на човні, певне, відпочивали й через який час заміняли інших, що вже втомилися на ловах (О. Досвітній); Православні, бачачи це, думали, що з города нападуть на них. Запанувало велике подразнення. Шляхта стала готувитись до оборони. Кожний хапав, що в руки попало (А. Чайковський) та Кожен з нас, мов комаха в гурті, не має можливості пізнати близько одного одного – часу немає – у кожного свої негайні справи; кожен є гвинтик великої живої машини, що ні на мить не повинна спинитися (О. Досвітній); Кожний то має інші амбіції на світі Божім, а моєю було, безперечно, щоб мене полоскали вперше бабусині руки теплою бориславською водичкою в широкій балії! ... Кожна велика любов починається з критичного наставлення (В. Вовк); Варя росла на звичайну собі українську жінку, на бублешницю тощо, і можна було чекати, що в свій час і в свою чергу вона народить якусь нову бублешницю чи то якогось нового чинбаря. Кожна людина дивиться на світ очима свого світогляду. Отже, і я інакше не вмію дивитись (М. Хвильовий).*

Аналіз досліджуваного матеріалу свідчить, що прономінативний ад'єктив *сам* (*сама, саме*) не відіграє важливої ролі у формуванні структури тексту, оскільки функції його обмежуються реченням, напр.: *І все – таки Марія знаходила в собі сили для мовчазного опору. Надто яскравими були спогади про абсолютну волю, якою користувалася вона в Тріані, щоб відразу забути її і заподливо виконувати накази Адели чи навіть самого Петра. Втім опір цей був своєрідний. Молодь не приймала Марію до гурту, щоб поспівати разом – що ж, Марія співала сама, та так, що навіть старі цигани мимохоть заслухувались. Марії ніколи нічого не перепало з*

купленого, випроханого чи вкраденого одягу – ну й гаразд, вона прибереться сама (Ю. Дольд-Михайлик)!

Функції займенникового прикметника *інший* обмежуються структурою речення в тому разі, коли член речення, виражений таким ад'єктивом, має уточнювальний компонент, напр.: *Інший юнак, білявий і блідий, котрий похвалявся, що в успадкованих ним льохах є меди, які збереглися з часів королеви Ядвіги, і котрому було зауважено про винні льохи праотця Ноя, був Замоїський, син славнозвісного Яна Замоїського, найбагатший жених у всій Короні польській, у Литві і південній Русі (Д. Мордовець).*

Якщо значення прономінативного прикметника *інший* не уточнюється, то, відповідно, він тісно пов'язаний з контекстом, попереднім або наступним. На відміну від указівних слів *цей, той, такий*, займенниковий ад'єктив *інший*, посідаючи формально власне-прикметникову позицію, не заміщає власне-прикметник, оскільки його значення, яке в тексті може бути вербально не вираженим або розмитим по всій структурі, є, по-перше, значно ширшим і, по-друге, протилежним, напр.: *І ось тепер ми їдемо до Мадонни. Інший континент, інші дороги, тільки Заболотний незмінний у своєму водійському завзятті (О. Гончар).*

У лінгвістичних працях, що стосуються особливостей функціонування присвійних (посесивних) займенникових прикметників у структурі тексту, є діаметрально протилежні думки: 1) присвійні займенникові прикметники в контексті, як зазначає О. Вольф, не виступають субститутами власне-прикметників [4, 43], отже, функція заміщення їм не властива; 2) Г. Солганик стверджує, що “окрім функції заступання попереднього члена речення, вони виконують і функцію введення нових слів” [9, 75]. На нашу думку, основною функцією посесивних прономінативних ад'єктивів у структурі тексту є функція введення нових слів, а заступальна факультативною, напр.: *Суперечка обірвалася, і в кімнаті затихло. Ганенко провів рукою по виду й усміхнувся якоюсь гіркою та іронічною усмішкою. Сухе, негарне лице його з борідкою, що вкупі з стриженою головою скидалось на гречану стерню, з маленькими слабими очима й тонкими синіми губами вражало своїм гострим, злим виразом. <...> Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі і задумалась. Ілько, пильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер іще якимось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни, – на ту красу, що не б'є у вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившись, можна впиться й очима, й серцем, всею істотою... (В. Винниченко); Андрієві потемніло у віччу. Він весь затрясся. Кров ударила в очі, і вся втрачена, несамовита його сила струснула всім його єством, воскресши на мить... (І. Багрянний).*

Варто зазначити, що ці займенникові ад'єктиви в реченні досить часто посідають постпозицію стосовно означуваного слова, що зумовлено стилістичним аспектом уживання мовної одиниці напр.: *лице його, в норах її, робота їх, у черевиках його, лиця їх, красу її, очі її, краса його, брати його,*

зубами своїми, очі його, ніс його, талант його, постать його (З тв. В. Винниченка).

Отже, аналіз досліджуваних текстів свідчить, що функції означальних та присвійних займенникових прикметників у структурі тексту залежать від їх формально-синтаксичної ролі в реченні. Не всі прономінативні означальні та посесивні ад'єктиви можуть брати участь у формуванні структури тексту.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Беллерт Ирена. Об одном аспекте связности текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 172 – 207.
2. Бондарко 1984 – А.В. Бондарко. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. І. Вихованця. – К.: «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Вольф Е.М. Грамматика и семантика местоимений. – М.: Наука, 1974. – 222 с.
5. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Вища шк., 1983. – 263 с.
6. Лосева Л.М. Как строится текст. – М.: Просвещение, 1980. – 96 с.
7. Ожоган В.М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови: Дис. ... доктора філол. наук. – К, 1998. – 388 с.
8. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
9. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М.: Высш. шк., 1973. – 214 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ганна Волчанська – кандидат філологічних наук, в.о. доцента кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми функціонування мовних одиниць у структурі тексту.

КАТЕГОРІЇ ВИДУ Й СПОСОБУ ДІЄСЛОВА ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІТЕРАТИВНОСТІ

Ірина ЖИГОРА (Кіровоград)

Статтю присвячено аналізу граматичних категорій виду і способу дієслова як спеціалізованих і неспеціалізованих модифікаторів ітеративної семантики.

The article is devoted to the analysis of grammar categories of verb aspect and mood as specialized and non-specialized modifiers of iterative semantics.

Реалізація значення ітеративності в конкретній мовленнєвій ситуації представлена ускладненою структурою, певним набором компонентів-сем, об'єднаних інваріантною ознакою, домінантним значенням, що є наслідком перетину мікрополя ітеративності з іншими аспектуальними полями й деякими функціонально-семантичними категоріями. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про різноманітність засобів вираження невизначеної повторюваності в сучасній українській мові. Функціонуючи в мовленні, ці засоби взаємодіють з іншими контекстуальними компонентами й один з одним, актуалізуючи семантику ітеративності.

Об'єктом дослідження нашої статті є граматичні засоби, що використовуються для вияву невизначеної повторюваності. Обмежимося аналізом категорій виду і способу як спеціалізованих і неспеціалізованих модифікаторів ітеративної семантики. У мові слова, виражаючи певне лексичне значення, мають також специфічні граматичні функції, що виявляються й коригуються завдяки семантичній структурі слова. У сучасній українській мові для позначення неоднократної повторюваності ситуацій використовуються різні граматичні засоби. Це або спеціалізовані засоби ітеративності, або граматичні засоби, що виражають значення okazіonalно, а також будь-які інші, що використовуються для вияву даної семантичної ознаки, до того ж центральне місце з-поміж них посідає категорія виду. Більшість мовознавців характеризує вид як специфічну дієслівну категорію. Ще в давній слов'янській прамові дієслова розрізнялися з погляду односпрямованості чи різноспрямованості, означеності чи неозначеності [12, 24]. В академічному виданні “Сучасна українська літературна мова” (за редакцією І. К. Білодіда) зазначено, що за допомогою категорії виду передається одна з найголовніших властивостей дієслова як частини мови – вираження динамічної ознаки дії або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на повну реалізацію в процесі виконання [14, 53].

В. В. Виноградов трактував категорію виду з погляду граматичної семантики, вказуючи на суперечливість такого підходу: “Морфологічний механізм категорії виду складніший і різноманітніший, ніж інших категорій дієслова. Однак його малюнок німий, невиразний без висвітлення внутрішніх, семантичних основ видових відмінностей” [5, 447].

Окремі дослідники за основу семантичної інтерпретації категорії виду брали однократність і багатократність, інші – тривалість і завершеність дії. Деякі вчені пов'язували її з визначенням доконаності як цілісного, замкнутого, комплексного вираження дії.

На думку І. Р. Вихованця, семантичну структуру категорії виду визначають дві диференційні ознаки – цілісність і нецілісність дії, оскільки маркований доконаний вид в усіх випадках виражає ознаку неподільної цілісності дії, немаркований недоконаний вид у різному контекстуальному оточенні стосується або ознаки процесуальності, або ознаки цілісності [6].

Дієслівну категорію виду мовознавці розглядають, досліджуючи внутрішні семантичні основи видових відмінностей – способів дієслівної дії [3, 187]. Багатократність дії ніяк не виключає поняття її доконаності чи недоконаності. Ітеративні дієслова можуть позначати повторювану дію із значенням як доконаності, так і недоконаності.

Як бачимо, багатократні та однократні дієслова є тільки одним із характерних структурних типів видового значення дієслів.

Особливості вираження повторюваних дій, зокрема, ітеративних, насамперед пояснюються семантикою повторюваної дії, а потім уже

специфікою видів. Хоча деякі мовознавці висловлюють думку, що здатність виражати повторювану дію входить до семантичного потенціалу дієслівних форм недоконаного виду (здатних позначати як одиничну, так і повторювану дію), а в категорійному значенні форм доконаного виду міститься тільки елемент одиничності.

Цілком мають рацію мовознавці, які значення повторюваних дій не вважають власне видовою ознакою (а саме, ознакою недоконаного виду), хоча в цілому категорія багатократності виявляє “тяжіння” до недоконаного виду. Багатократність відносить до тих способів дієслівної дії, що активно взаємодіють із граматичною категорією виду, не включаючись в основне протиставлення дієслів доконаного-недоконаного виду (в контекстах, що містять вказівку на багатократне повторення дії спостерігається нейтралізація видової опозиції). Описуючи компоненти кількісної аспектуальності, Ю. С. Маслов показав, що дієслова обох видів можуть позначати разову дію, до того ж доконаний вид за відсутності вказівки на повторюваність однозначно імплікує однократність, а недоконаний застосовується для вираження тривалості однократної дії без зазначення її меж. Якщо ж межі тривалості зазначені, то використовуються дієслова як недоконаного виду, так і доконаного виду [11]. Повторюваність є однією з диференційних семантичних ознак видового потенціалу, а сукупність засобів її вираження складає частину поля функціонально-семантичної категорії аспектуальності.

І все ж недоконаний вид є стилістично немаркованим засобом вираження ітеративності, тому ітеративна неоднократність в основному виражається в реченнях з дієсловами недоконаного виду. Загальне значення різних форм дієслів недоконаного виду допускає низку семантичних відтінків, зумовлених їх видовою й часовою семантикою, значенням контексту, індивідуальним значенням дієслів. Форма недоконаного виду у відповідному контексті має або набуває необмежено-кратного значення, тобто вказує на невизначену кількість ситуацій: *Він друкувався в найбільшій галицькій газеті* (Є. Куртяк); *Потім починалось усе спочатку* (В. Бондар); *Я корови не маю, тільки два десятки кролів у хліві, в клітках товчуться і множаться без пуття* (В. Яворівський).

В українській мові ітеративна дія виражається дієсловами доконаного виду переважно в кратно-співвідносних конструкціях, якщо множинність ситуацій складається з послідовних або почергово повторюваних дій, що вирізняються експресивністю: *А може, з інших причин – буває ж таке: ні з того ні з сього розбудить тебе глукої ночі і ну ворушити в душі все живе, пам'ятне і навіть забуде...* (Ф. Роговий); *Відро майже безшумно зринає-зблискує у глибині, і – залопотіли важкі краплі, лунко заляскали* (В. Бондар). Для позначення ітеративності дієслова доконаного виду, що можуть виражати необмежену повторюваність, частіше, ніж дієслова недоконаного виду, потребують відповідних лексичних показників. Лексичний показник ітеративності іноді неначе “заглушує”, “закреслює”

значення одноразовості, властиве дієслівній формі теперішньо-майбутнього часу доконаного виду: *Часом у небі, ще вище над журавлями, прогуркочуть велетенські птиці, пронесуться на шаленій швидкості і зникнуть, залишивши по собі білий шлейф* (І. Цюпа); *Прийду було з школи, сідаю, пишу* (А. Тесленко). Дієслова доконаного виду більш динамічні й вживаються на позначення дій раптових, несподіваних, що швидко змінюються. Уживання дієслів доконаного й недоконаного виду для вираження ітеративної повторюваності залежить від багатьох факторів: від лексичного значення дієслова, від семантичної мети висловлення, від видової належності дієслова (одновидовість), від настанови мовця тощо.

З-поміж граматичних засобів зазначаються й способи дії дієслів. Дієслівна категорія виду розглядається у зв'язку з родами дієслівної дії. У сучасному мовознавстві немає однаковості щодо трактування поняття “спосіб дієслівної дії”, тому виокремлення способів дієслівної дії розв'язують досить суперечливо. Складність визначення статусу способів дієслівної дії в системі дієслівних категорій пояснюється тим, що в акціональності перетинаються лексичні, словотвірні й граматичні аспекти, між якими не завжди можна провести чітку межу. У сучасних дослідженнях учені дають різну теоретичну інтерпретацію способів дієслівної дії. Одні дослідники на перший план висувають семантику способів дії, інші надають перевагу лексико-граматичній специфіці способів дії або співвідносять значення способів дії з окремими словотвірними елементами, зараховуючи їх до словотвірної семантики (порівняймо дослідження Ю. С. Маслова, О. В. Бондарко, А. П. Грищенко, А. П. Загнітка та Б. М. Головіна, Н. С. Авілової, І. С. Улуханова, К. Г. Городенської). Найбільш розповсюдженою в сучасній лінгвістиці визнано концепцію, згідно якої способи дії (далі подаємо скорочено СД) визначаються насамперед семантичними розрядами, що диференціюються на основі подібності в типах протікання й розподілення в часі дієслівної дії, а звідси – будь-яке дієслово похідне чи непохідне відноситься до того чи того способу дії [9, 160; 10, 75].

Оскільки кваліфікація способів дії пов'язана з семантикою, кількість СД, що визначається лінгвістами, не однакова, що свідчить про суперечливість критеріїв їх розмежування. Дослідники виокремлюють близько 75 способів дії. Пор.: у вітчизняному мовознавстві – Ю. С. Маслов подає 25 СД [10], склад яких після нього уточнили О. В. Бондарко, чия класифікація вважається найбільш повною, послідовною й завершеною [4], та М. О. Шелякін (49 СД) [17, 180–196]. Свою концепцію запропонувала Н. С. Авілова (19 СД) [1, 270–316]; у колективній праці “Теорія функціональної граматики” враховано різні варіанти способів дії граничних та неграничних дієслів, відповідно, описано 49 СД [15, 73–85]. У “Граматиці української мови” подано близько 20 родів (способів) дії, що поділяються за своєю семантикою на результативні, фазові, кількісні та ступеня інтенсивності дії [3]. У “Сучасній українській літературній мові” (за

заг. ред. А. П. Грищенка) названо три класи способів дієслівної дії (з підгрупами – 16 СД), які розмежовуються за семантичними відтінками й безпосередньо пов'язаними з ними словотвірними ознаками [13, 414] та ін. У зарубіжній лінгвістиці Д. Грубор диференціює дієслова з огляду на семантику виду, що послідовно відбиває суб'єктивну інтерпретацію мовцем зображуваних подій, об'єктивний хід яких виражається відповідними способами дії й виокремлює 11 СД [8, 68–76]. Інші вчені розв'язують питання виділення способів дії з погляду своїх концепцій: Х. Гаріфулін виділяє 75 СД, М. Дейгбейн – 23 СД, С. Агрелль – 22 СД, [2, 35–38; 7, 104–121].

Отже, досі спостерігається різнобій у розмежуванні семантичних критеріїв для класифікації родів дієслівної дії, хоч кваліфікація їх є особливо важливою для функціональної граматики, яка дозволяє здійснювати реальні дослідження характеру віддзеркалення позамовних смислів дієвості, процесу, стану в системі мови. Вивчення мовознавчої літератури свідчить про те, що дослідники не дійшли згоди відносно способів дії в жодній мові. Кваліфікація величезної кількості способів дії ставить проблему їх зведення в більші за обсягом класи. Окремі способи дії взагалі не можна вважати універсальною категорією, що мала б паралелі в усіх мовах. Не існує також однастайності щодо назв деяких СД. З іншого боку, незважаючи на невідповідність у цих наборах родів дієслівної дії, слід зазначити, що ітеративний спосіб дії визнається більшістю мовознавців в усіх мовах [16].

На наш погляд, для української мови, істотним є такий підхід до визначення способів дії, що враховує як семантику дієслова, так і взаємозв'язок СД із словотвором. Іншими словами, СД властиві всій дієслівній лексиці й послуговуються певними словотвірними типами. У дієслів, що входять до того чи того способу дії, наявні специфічні форманти, які об'єднують їх у певну семантичну групу із спільною аспектуальною ознакою.

У вираженні значення ітеративного повторення ситуації насамперед бере участь багатократний спосіб дії. Загальним значенням дієслів багатократного СД можна назвати відсутність ознаки в даний момент, тобто неактуальність дії. Ітеративність дії дієслів багатократного СД представлена непродуктивним словотвірним типом (за участю суфікса *-ва-* та його варіантів *-ува-* (*-юва-*), *-а-*: *бувати, знавати, їдати, жувати, чувати, пивати*: *Не все горе, бували й радощі* (М. Коцюбинський); *Як я молодою бувала, по 40 вареників їдала* (Нар. тв.); *Щасливий в світі той, хто так уміє жити, як наші прадіди жували* (Л. Боровиковський); *Чували, може, й ви, що брехнею світ перейдеши, та назад не вернешся* (М. Вовчок).

Уживаність власне-багатократних утворень у різних мовах не однакова. Не зважаючи на структурно-семантичні та стилістичні обмеження, марковані багатократні дієслова продуктивні та вживані в чеській і словацькій мовах. У польській мові такі дієслова становлять обмежену

групу із значенням конкретно-побутової дії. У російській мові та, особливо, українській багатократні дієслова зазвичай уживаються в розмовному мовленні, і стають “реліктовою категорією”. Тому в українських лексикографічних працях такі багатократні слова, як *їдати, знавати, жувати, пивати, чувати*, подаються з позначкою “розм., рідко”. У сучасній українській мові російським багатократним дієсловам типу *хаживать, сиживать, говаривать, видывать* відповідають дієслова недоконаного виду в ітеративному значенні, або дієслова ітеративного способу дії: *в старые времена сиживали на лавочках* (рос.) – *часто сиділи (висиджували, посиджували) на лавках* (укр.), хоча семантична виразність, специфічність дієслів багатократного способу дії в порівнянні з дієсловами минулого часу недоконаного виду незаперечна. Багатократні дієслова вирізняються відтінком емоційного забарвлення, експресії, підкреслення певної дії тощо. Іноді заміна багатократного дієслова дієсловом недоконаного виду неможлива без утрати змісту. Звичайно, сфера вживання багатократних дієслів в українській мові обмежена, вона звужена межами художньої літератури, розмовного мовлення. Отже, основним значенням стилістично маркованих багатократних дієслів є невизначена повторюваність, яка в конкретних умовах лексико-синтаксичного контексту реалізується цілою гамою значень. Залежно від показників кратності це може бути значення частої, рідкої, регулярної чи нерегулярної повторюваності, значення звичної, узуальної дії.

На вираженні необмеженої повторюваності спеціалізуються ітеративні способи дії неграничних дієслів, пов’язані з ітеративними суфіксами *-ва-*, *-ува-* (*-юва-*), *-а-*, що виражають повторюваність дії здебільшого відносно до одного періоду часу. Дієслова ітеративних способів дії утворюють окрему словотвірну групу, яка, окрім ітеративного значення, характеризується кількісно-інтенсивними відтінками. До ітеративних способів дії мовознавці відносять: 1) перервно-пом’якшувальний СД, що вказує на перервність та неповноту дії, нерегулярну кратність (*посміюватися, побрязкувати, подзвонювати, поглядати, походжати, похитуватися*): *Стара Мартоня Ступачка дрібно похилитувала голівкою в чорній терновій хустині, наче весь час бідкалася за чимось* (В. Бондар); *Під повіткою подзвонював вудилами та хрумтів травною виїзний коник* (Ю. Збанацький); *Вони не кричали, вони лише хрипіли й повискували* (І. Багрянний); 2) процесно-пом’якшувальний або тривало-пом’якшувальний СД передає конкретно-процесний та послаблений характер дії вихідного дієслова (*нашіптувати, наспівувати*): *Часом Олег Петрович декламував йому свої вірші, наспівував або насвистував якісь опереткові мелодії...* (Б. Гришук); 3) процесно-комітативний або супроводжувальний СД виражає послаблену дію, що супроводжує іншу (*підспівувати, підвивати, примовляти, притупувати, пританцьовувати*): *Перше слово Іван казав там, де почував себе вище над кимось, вимовляв його зверхньо, ще й потихеньку прикахикував* (П. Махнюк); 4) процесно-тривалий або тривало-дистрибутивний вказує на

тривалий та ітеративний характер дії вихідного дієслова (*розмахувати, розгулювати, розпалювати, роздумувати*): Михайло *розмахував* косою, *гострив її, не даючи собі спочинку* (М. Томчаний); 5) ускладнено-інтенсивний СД передає посилену кратно-повторювану дію процесно-ітеративного характеру (*видзвонювати, видивлятися, витанцьовувати, надзвонювати, висвистувати*): *А він знову: – Чув, чув, як ви на весіллях виспівували* (С. Гречанюк); *Та понаїздять було паничі, панночки до Миші, до Олі, вирегочують, бігають* (А. Тесленко); 6) тривало-взаємний спосіб дії виражає ітеративність дії, розподілену між декількома особами (*перешіптуватися, перегукуватися, переморгуватися*): *Я не хочу знати того, про що перешіптуються по закутках дворові й прислуга* (С. Носань); *Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко).

По суті, названі способи дії включають спеціалізовані дієслівні видо-часові форми, що переважно самотійно забезпечують ітеративне прочитання висловлювання й більш послідовно, ніж інші дієслівні форми, сполучаються в контексті з лексичними показниками ітеративності. Ітеративний спосіб дії конкретизує недоконаний вид. На семантичну класифікацію ітеративних дієслів певною мірою впливає співвідношення виду та способу дії – категорій, які є підґрунтям категорії аспектуальності.

Таким чином, аналіз фактичного матеріалу показав, що названі граматичні засоби можна кваліфікувати як модифікатори семантики невизначеної повторюваності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
2. Агрелль С. О способах действия польского глагола // *Вопр. глагольного вида*. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 35–38.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
4. Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Русский глагол. – М., Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
5. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка // *Мысли о современном русском языке / Под ред. акад. В. В. Виноградова*. – М.: Наука, 1969. – С. 5–23.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
7. Гарифулин Л. Б. Акциональный уровень категории аспектуальности // *Вопросы романо-германского языкознания*. – Челябинск, 1971. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 104 – 121.
8. Грубор Д. (Из книги Видовые значения) // *Вопросы глагольного вида*. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 68–76.
9. Маслов Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке // *Вопр. грамматики болгарск. лит. яз.* – М., 1959. – С. 157–312.
10. Маслов Ю. С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // *Вопр. общего языкознания*. – Л., 1965. – С. 53–80.
11. Маслов Ю. С. Универсальные семантические компоненты в содержании грамматической категории совершенного/несовершенного вида // *Советское славяноведение*. – 1973. – № 4. – С. 73–83.

12. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1983. – 236 с.
13. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1989 – 583 с.
15. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис (Бондарко А. В., Шелякин М. А. и др.). – Л.: Наука, 1983. – 348 с.
16. Типология итеративных конструкций / Отв. ред. В. С. Храковский. – Л.: Наука, 1989. – 310 с.
17. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллин: Валгус, 1983. – 216 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Жигора – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри методик початкового навчання психолого-педагогічного факультету КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

КАТЕГОРІЇ ВИДУ І СПОСОБУ ДІЇ ДІЄСЛОВА ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДИСТРИБУТИВНОСТІ

Людмила ІВАНОВА (Кіровоград)

У статті зроблено спробу простежити взаємозв'язок між видом та способами дієслівної дії; досліджено дистрибутивні способи дії.

The interrelation between the aspect and the modus of the verbal action is under analysis in the paper. The distributive verbal moduses are explored.

Із другої половини ХХ ст. дослідженню граматичної категорії виду і лексико-граматичних категорій способів дії приділяється багато уваги. Тема статті належить до царини найбільш складних і не опрацьованих у теоретичному плані проблем аспектології, що поєднують у собі лексичні, словотвірні та граматичні аспекти. Мета публікації – вивчити проблему розрізнення категорії виду і способу дієслівної дії та встановити їх значення як засобів вираження дистрибутивності. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути співвіднесення категорій виду і способу дії в межах більш широкої категорії аспектуальності; 2) з'ясувати, до якого виду належать дієслова із дистрибутивною повторюваністю дії; 3) дослідити дистрибутивні способи дієслівної дії.

У мові слова, крім певного лексичного значення, мають ще й специфічні граматичні функції, що виявляються і коригуються завдяки семантичній структурі слова [5, 86]. У сучасній українській мові для позначення дистрибутивної множинності вживають різні граматичні засоби. Це можуть бути або спеціалізовані засоби вираження дистрибутивності, або граматичні, що позначають значення okazіonalно, або ж будь-які інші, які

використовуються для вияву названої семантичної ознаки. Особливу увагу необхідно звернути на категорію виду.

Феномен дієслівного виду давно привертав увагу як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців, численні дослідження яких стали підґрунтям для виникнення окремої галузі граматичної науки – аспектології. Безумовно, наукові розвідки Н.С. Авілової, О.В. Бондарка, А.М. Ломова, Ю.С. Маслова, В.М. Русанівського, М.О. Шелякіна, а також С. Агрелля, Ф. Данеша, О. Ісаченка, Б. Комрі та ін. сприяли становленню сучасних уявлень про вид, що характеризується чітким розмежуванням граматичної та лексичної аспектуальної семантики [2; 6; 4; 15; 16; 17; 20; 26; 3; 28; 12; 30]. Але незважаючи на широку аспектологічну літературу, багато теоретичних питань ще далекі від свого остаточного розв'язання. Цим зумовлюється необхідність нових підходів при дослідженні проблем дієслівного виду та отримання нових даних на матеріалі конкретних мов.

Аспектологічний доробок україністики спочатку був представлений в основному в працях В.М. Русанівського [20]. Крім того, висвітлення деяких питань, пов'язаних із категорією виду українського дієслова, знаходимо у студіях І.І. Ковалика [14], а в останні десятиліття дослідження названих проблем у вітчизняному мовознавстві набуло подальшого розвитку в наукових розвідках А.П. Загнітка, І.Р. Вихованця [10; 11; 8].

Як зазначає М.І. Калько, наявність діаметральних поглядів при висвітленні питань про статус категорії виду, семантичну ознаку, закладену в основі видової опозиції, характер видотворчих процесів перфективації та імперфективації, критерії розмежування граничних і неграничних дієслів, принципи виокремлення способів дієслівної дії пояснюється суперечливим характером категорії виду, названою В.В. Виноградовим «ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень» [7, 410]. Саме тому одним із провідних напрямків аспектології є подальше дослідження механізму взаємодії лексики й граматики у сфері дієслівного виду [13, 5 – 6].

Більшість мовознавців характеризують вид як специфічну дієслівну категорію, яка є центром категорії аспектуальності. Аспектуальність загалом розуміють як функціонально-семантичну категорію, змістом якої є характер перебігу дії, а засобами вираження – морфологічні, словотворчі, лексичні, а то й деякі синтаксичні засоби.

Визначення категорії виду з погляду її лексико-граматичної семантики досить складне. В.В. Виноградов говорив з цього приводу так: «Морфологічний механізм категорії виду складніший і різноманітніший, ніж інші категорії дієслова. Але його малюнок німий, невиразний без освітлення внутрішніх, семантичних основ видових відмінностей» [7, 477].

У посібнику «Сучасна українська літературна мова» (за заг. ред. А. П. Грищенка) категорію виду трактують як несловозмінну морфологічну категорію, яка ґрунтується на протиставленні повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом, цілісної процесуальної ознаки і неповністю

реалізованої, не обмеженої граничним виявом, нецілісної процесуальної ознаки [21, 408].

Дослідники за основу семантичної інтерпретації категорії виду брали різні ознаки: означеність і неозначеність дії (О. Востоков), однократність і багатократність (М. Некрасов), тривалість і завершеність дії (О. Потебня), «точечність» і «лінійність» дії у її стосунку до часу протікання (А. Мейє, О. Пешковський) та ін.

Як стверджує І.Р. Вихованець, семантичну структуру категорії виду визначають дві диференційні ознаки – цілісність і нецілісність дії. Маркований доконаний вид в усіх випадках виражає ознаку неподільної цілісності дії, а немаркований недоконаний вид у різному контекстуальному оточенні стосується або ознаки процесуальності, або ознаки цілісності [8, 99].

Багатократність дії жодним чином не виключає поняття її доконаності чи недоконаності. Дистрибутивні дієслова можуть позначати повторювану дію як зі значенням доконаності, так і недоконаності. Багатократні та однократні дієслова є тільки одним із характерних структурних типів видового значення дієслів.

Існують різні погляди на належність багатократних дієслів до того чи того виду. Так, Г.І. Панова вважає, що «здатність виражати повторювану дію входить до семантичного потенціалу дієслівних форм недоконаного виду (здатних позначати як одиничну, так і повторювану дію), а в категорійному значенні форм доконаного виду міститься тільки елемент одиничності» [19, 21]. На нашу думку, все ж таки мають рацію ті мовознавці, які значення повторюваних дій не вважають власне-видовою ознакою (конкретніше – ознакою недоконаного виду), хоча загалом категорія багатократності виявляє «тяжіння» до недоконаного виду [1, 69]. Саме такий підхід до значення повторюваних дій знаходимо в О. Г. Широкової: «Багатократність відноситься... до тих способів дієслівної дії, що активно взаємодіють із граматичною категорією виду, не включаючись в основне протиставлення дієслів доконаного-недоконаного виду» [27, 40] та у А.М. Ломова, який звернув увагу на те, що кратне значення можна виразити дією у будь-якій видовій формі [15, 72–73]. Про нейтралізацію видової опозиції взагалі «в контекстах, що містять вказівку на багатократне повторення дії» говорить також В. В. Гуревич [9, 77]. Аналіз фактичного матеріалу показав, що особливості повторюваних дій, зокрема, дистрибутивних, насамперед пояснюється семантикою повторюваної дії, а вже потім – специфікою видів.

Вид як граматична категорія, що охоплює всю дієслівну лексику, перебуває у зв'язку із семантичною категорією граничності / неграничності й лексико-граматичною категорією способів дієслівної дії. Способи дієслівної дії знаходяться на периферії аспектуальності. Зіставляючи вид і спосіб дії, лінгвісти зробили висновок, що вони зближуються у плані змісту й відрізняються планом вираження. Питання про зв'язок та взаємодію

названих категорій було розглянуто й обґрунтовано в працях Ю.С. Маслова, О.В. Бондарка [16; 17; 4; 5; 6].

У роботі послуговуємося твердженням, що видове значення, а, точніше, граматична семантика виду конкретизується через систему способів дії, тому, щоб визначити, з яким видом співвідносяться дієслова із значенням дистрибутивної повторюваності, необхідно дослідити способи дієслівної дії, до яких вони належать. Правильність цієї тези підтверджують висновки М.О. Шелякіна, який говорить, що для аспектолога способи дії важливі як такі семантичні ознаки дієслів, що володіють пояснювальною силою при вивченні видових особливостей окремих груп дієслів [26, 240].

У сучасному мовознавстві немає єдиної думки щодо теоретичного визначення поняття «спосіб дієслівної дії», тому проблему виокремлення способів дієслівної дії розв'язують досить суперечливо. Складність визначення статусу способів дієслівної дії в системі дієслівних категорій пояснюється тим, що в акціональності перетинаються лексичні, словотвірні й граматичні аспекти, між якими не завжди можна провести чітку межу.

Вивчення тих семантичних угруповань, які тепер лінгвісти називають способами (родами) дії, засноване на значній і тривалій науковій традиції. У працях О.Х. Востокова, Г.П. Павського, М.П. Некрасова, О.О. Потєбні, Г.К. Ульянова, П.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова, В.В. Виноградова та ін. тонко і глибоко описано багато різновидів протікання дії [5, 12]. Але якщо раніше такий зміст розглядався як варіативні значення граматичної категорії виду, то в сучасній мовознавчій науці його кваліфікують як семантику способів дієслівної дії, в яких виявляються аспектуальні властивості дієслова (О.В. Бондарко, Ю.С. Маслов, А.П. Грищенко, А.П. Загнітко) [4; 5; 6; 16; 17; 21; 10; 11].

У сучасних дослідженнях немає єдиної теоретичної інтерпретації способів дієслівної дії (СД). Порівнюючи наукові розвідки різних авторів, можна побачити, що одні вчені на перший план висувають семантику СД, інші надають перевагу лексико-граматичній специфіці способів дії або співвідносять значення СД з окремими словотвірними елементами, зараховуючи їх до словотвірної семантики (див. роботи О.В. Бондарка, Ю.С. Маслова, А.П. Грищенко, А.П. Загнітка та Н.С. Авілової, К.Г. Городенської) [4; 5; 6; 16; 17; 21; 10; 11; 2; 24].

Найбільш розповсюдженою в сучасній лінгвістиці визнано концепцію, згідно якої способи дії визначаються насамперед семантичними розрядами, що диференціюються на основі подібності в типах протікання і розподілення у часі дієслівної дії, а звідси – будь-яке дієслово похідне чи непохідне відноситься до того чи того способу дії [16, 160; 17, 75]. Аналізуючи природу СД, О. В. Бондарко кваліфікує їх як підкласи дієслівної лексики, іншими словами, лексико-граматичні розряди, які є «морфемно характеризованими значеннями окремих дієслів і їх розрядів, які вказують на характер перебігу в часі завершених / незавершених дій» [5, 66; 4, 7], а Ю. С. Маслов розглядає їх як специфічні ознаки дієслів, підкреслюючи, що

СД важливі саме своєю взаємодією з категорією виду [17, 12], однак «на противагу видам способи дії не виражають часткових парадигматичних протиставлень широкого обсягу, залишаються в межах лексичних відмінностей між дієсловами» [16, 89]. Не зважаючи на те, що багато способів дії характеризуються тими чи тими словотворчими морфемами, мовознавець обстоює думку про відмінність між способами дії не словотворчими морфемами, а значенням, особливостями взаємодії з іншими способами дії [16, 187–188].

В українстиці до проблем виокремлення й характеристики способів дієслівної дії зверталися В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, В. В. Дятчук, Т. Є. Масицька [20; 8; 21; 10].

Зважаючи на те, що кваліфікація способів дії тісно пов'язана з семантикою, кількість СД, що визначається лінгвістами, не однакова, що свідчить про суперечливість критеріїв їх розмежування. Дослідники виокремлюють близько 75 способів дії. Пор.: у вітчизняному мовознавстві – Ю. С. Маслов подає 25 СД [17], склад яких після нього уточнили О. В. Бондарко, чия класифікація вважається найбільш повною, послідовною і завершеною [5; 6], та М. О. Шелякін (49 СД) [26, 180–196]. Крім того, свою концепцію запропонувала Н. С. Авілова (19 СД) [2, 270–316]; а у колективній праці «Теория функциональной грамматики» враховано різні варіанти способів дії граничних та неграничних дієслів, відповідно, описано 49 СД [22, 73–85]. У «Граматиці української мови» подано близько 20 родів (способів) дії, що поділяються за своєю семантикою на результативні, фазові, кількісні та ступеня інтенсивності дії [24]. У «Сучасній українській літературній мові» (за заг. редакцією А. П. Грищенка) названо три класи способів дієслівної дії (з підгрупами – 16 СД), які розмежовуються за семантичними відтінками (часові, кількісні (кратні), оцінні) й безпосередньо пов'язаними з ними словотвірними ознаками [21, 414] та ін.

Вивчення мовознавчої літератури свідчить про те, що дослідники не дійшли згоди відносно способів дії в жодній мові. Відповідно постає проблема зведення величезної кількості способів дії в більші за обсягом класи. Окремі способи дії взагалі не можна вважати універсальною категорією, що мала б паралелі в усіх мовах. Не існує також єдиної думки щодо назв деяких СД. З іншого боку слід зазначити, що, незважаючи на невідповідність у цих наборах родів дієслівної дії, дистрибутивний спосіб дії визнається більшістю мовознавців в усіх мовах [23].

На наш погляд, для української мови найбільш прийнятним є такий підхід до визначення способів дії, при якому враховується як семантика дієслова, так і взаємозв'язок СД із словотвором. Іншими словами, СД властиві всій дієслівній лексиці і послуговуються певними словотвірними типами. У дієслів, що входять до того чи того способу дії, наявні специфічні форманти, які об'єднують їх у певну семантичну групу із спільною аспектуальною ознакою.

Дистрибутивні дієслова утворюють дистрибутивний спосіб дії. Його опис пов'язаний з низкою актуальних аспектологічних і словотворчих проблем.

Значення терміну «дистрибутивні дієслова» у різних мовах трактують неоднаково, тому немає й єдиної думки щодо належності їх до того чи того способу дії.

За спостереженнями М.А. Осипової, польські та чеські лінгвісти дистрибутиви традиційно розглядають у зв'язку із категорією багатократності (ітеративності), що охоплює дієслова із семантичним компонентом квантитативної дії [18, 4]. У російській мові вивчення дистрибутивів проходило по лінії відмежування їх від власне-багатократних (у розумінні Ю.С. Маслова) [17, 77] та інших видів ітеративних дієслів.

Відрізняється й розуміння семантики дистрибутивних дієслів у західно-слов'янських та східно-слов'янських мовах. Так, чеські та польські мовознавці в значенні дистрибутивів основним вважають компонент розподільності дії на окремі акти, у зв'язку з чим до цього семантичного класу зараховують дієслова з різними словотвірними і контекстуальними значеннями, що мають названу сему [18, 5].

У роботі В. Дресслера категорія дистрибутивності розширюється за рахунок висування на перший план ознаки багатооб'єктності / багатосуб'єктності дії. Учений розглядає дистрибутиви поряд із деякими іншими дієслівними групами в різних мовах світу як поверхневі реалізації глибинного універсального значення множинності [29].

Спираючись на висновки В. Дресслера, Ю. Хартунг до визначення дистрибутивності додає ще й третій компонент: послідовність / одночасність протікання дії.

У нашому дослідженні вважатимемо, що акціональне значення дистрибутивності складається із трьох компонентів: 1) розподільність (зв'язок дії із багатьма чи всіма об'єктами або суб'єктами); 2) дієслівна плюральність (повторюваність); 3) послідовність / одночасність протікання дії. Тоді, коли перші два компоненти відзначаються багатьма лінгвістами (С. Агрелль, О. Ісаченко, М.А. Шелякін, Ю. Хартунг, Г.І. Панова), третій виділений нами компонент інтерпретують по-різному. Так, одні мовознавці (О. Ісаченко, О.А. Земська, М.А. Шелякін, Г.І. Панова) вважають, що дистрибутивні дієслова завжди означають послідовний перебіг окремих актів дії, тобто окремі фази комплексної дії здійснюються одна за одною [12, 287]. Інші стверджують, що якщо сукупним є актант-суб'єкт, то повторення ситуації може відбуватися як послідовно, так і одночасно [22, 142]. У нашій статті дотримуємося другої думки, оскільки з контексту не завжди видно, як відбувається дія. Наприклад, із речення *Засвистіли свистки ..., посхвачувались з своїх місць в'язні* (А. Хижняк) не зрозуміло, чи в'язні посхвачувались одночасно, чи один за одним.

Як бачимо, у мовознавстві існують різні підходи до визначення ознак дистрибутивності. Відповідно до цього дистрибутивні дієслова відносили до

різних СД. Так, Г.К. Ульянов у своїй праці розрізняє дистрибутивне значення (рос. *попа́дают*) і дистрибутивно-сумарне значення (рос. *повы́ ловить*). В.В. Виноградов виокремлює дистрибутивно-сумарні дієслова (типу «*понавозіть*»), а О.В. Ісаченко говорить про належність таких дієслів до дистрибутивної (розподільної) здійсненності (рос. *совершаемости*) [25,21].

Ю.С. Маслов у науковій розвідці «Система основных понятий и терминов славянской аспектологии» виділяє такі дистрибутивні способи дії:

1. Дистрибутивний (або розподільний) СД: а) з відтінком послідовності: *перепробовать*; б) без такого відтінку: *попадать, повставать, пооткрывать*.

2. Суммарно-дистрибутивний або кумулятивно-дистрибутивний СД: *понастроить, понавдумывать*.

3. Тривало-дистрибутивний спосіб дії: *рассуживать, разгуливать, распевать*; враховуючи відтінки – пом'якшувальний: *накрапывать, напевать* і взаємний: *пересмеиваться, переругиваться* [17, 77].

В українському мовознавстві теж відома спроба виділити дистрибутивні дієслова в окремий спосіб дії. Так, автори «Украинской грамматики» зазначають, що розподільні (дистрибутивні) дієслова належать до кількісного СД [24, 120]. У посібнику «Сучасна українська літературна мова» (за заг. ред. А. П. Грищенка) виокремлюється розподільний (дистрибутивний), тривало-дистрибутивний та багатократно-дистрибутивний СД, причому тривало-дистрибутивний автори відносять до часових СДД, а дистрибутивний і багатократно-дистрибутивний – до кількісних (кратних) СДД [21, 308-309].

Проаналізувавши мовознавчу літературу, а також зібраний нами фактичний матеріал, підтримуємо думку Ю. Хартунга [25, 22], що систему дистрибутивності можна ілюструвати такою схемою:

Більша частина дієслів із семантикою дистрибутивності належить до дистрибутивного та кумулятивно-дистрибутивного способів дії.

Дистрибутивний спосіб дієслівної дії вказує на дію, виконувану багатьма суб'єктами або спрямовану на кілька об'єктів. Відповідно можна виділити об'єктно-дистрибутивне та суб'єктно-дистрибутивне значення.

Об'єктно-дистрибутивний підтип утворюється від активних перехідних безпрефіксних дієслів недоконаного виду (*покусати, перекусати* всіх або багатьох; *перемити, помити* весь посуд) і від префіксальних дієслів (*повідкривати* всі вікна; *повиштовхувати* всіх дітей). Напр.: *Уляна перемила теплою водою ложки, поклала проти сонця сушитися*

(Г. Тютюнник); *Вона ... поперекладала і поскладала симетрично ноти на столику* (І. Нечуй-Левицький).

Просте перехідне дієслово (доконаного чи недоконаного виду) може виражати напрям дії як на окремо взятий об'єкт, так і на кілька об'єктів, пор.: *Собака укусив дитину* (чи *дітей*) та *Собака кусав дітей* (або *дитину*).

Об'єктна дистрибутивність виключає можливість поєднання дієслова з одним об'єктом. Абсолютно не можна сказати «*Собака перекусав дитину*», а тільки *Собака перекусав* (багато, всіх) *дітей*.

Об'єктно-дистрибутивні дієслова можуть утворюватися за допомогою префіксів **пере-, по-, роз-, об-**.

Суб'єктно-дистрибутивний підтип утворюється від неперехідних дієслів, які можуть бути як безпрефіксними (*попадати, перемерти, показитися*), так і префіксальними (*повставати, повиходити, поспиратися*). Дієслова, що належать до цього різновиду, означають участь у дії кількох суб'єктів, які виконують, кожен окремо, однорідні акти. Недистрибутивні дієслова можуть вільно поєднуватися із суб'єктом як у множині, так і в однині, пор.: *Хлопець підвівся зі свого місця* і *Всі присутні підвелися*, а дистрибутивні дієслова взаємодіють тільки із суб'єктом у множині: *Люди попідводилися зі своїх місць*. Фраза «*Він попідводився зі свого місця*» звучить абсурдно. Звичайно, дієслова такого типу можуть сполучатися із збірними іменниками: *Побудилось* *птаство полохливе, уночі вчуваючи грозу* (Н. Забіла).

Суб'єктно-дистрибутивні дієслова можуть утворюватися за допомогою префіксів **пере-, по-, роз-**.

Найбільш продуктивним при утворенні об'єктно-дистрибутивних дієслів є префікс **пере-**, що приєднується до перехідного безпрефіксного дієслова недоконаного виду: *переарештувати, перебілити* (всі кімнати), *перебити* (весь посуд, всіх ворогів), *перебракувати* (весь товар), *перекалічити, переколоти, перестріляти* (всіх або багатьох), *переворушити* (всі запаси), *переловити, переженити, перебудити* (всіх дітей), *перемити, перемазати* (весь посуд), *перелускати, перелюбити, перекурити* (всі сорти тютюну), *перекусати, перемолоти, перемацати, перелизати, перелатати* (всі сорочки) і т. д. Це продуктивний, «відкритий» ряд. Наведені у дужках об'єкти служать лише для більш чіткої семантизації дистрибутивної дії у таких дієсловах. Названі дієслова можуть вільно сполучатися з іншими показниками множинності (наприклад, *перемити кілька, багато, безліч тарілок*).

Префікс **пере-** надає дистрибутивним дієсловам додаткового відтінку почергового здійснення окремих актів: *перецілувати* – «поцілувати всіх або багатьох одного за одним, все або багато чого одне за одним» (СУМ, т. VI, с. 123); *перебити* – «убити всіх або багатьох, одного за одним» (СУМ, т. VI, с. 123) та ін., напр.: *Одну за другою я брав Свої перлини та ховав В землі, поки переховав Все те, що в світі миле мав* (Я. Щоголів); *Кузьма перецілував дітей, підійшов потім до дружини* (А. Шиян); *Він розповідав*

про вовчицю, в якій мисливці забрали з гнізда вовчєнят, а вона потім мало не всіх овець **передушила** в колгоспі (Ю. Збанацький).

Аналіз фактичного матеріалу показав, що суб'єктно-дистрибутивний підтип представлений значно меншою кількістю дієслів із префіксом **пере-**: *перехворіти* (всі діти перехворіли), *переженитися*, *передохнути*, *перемерти*, *перегинутися*, *перемерзнути* (всі труби), а також зворотні дієслова *перехвилюватися*, *пересваритися*, *перемиритися*, *переказитися* та ін., напр.: *Всі к ночі так перепилися, Держались ледве на ногах* (І. Котляревський); *Та й надокучили ж їй тії діти: було їх аж десятеро! Всі перемерли, окрім цих двох* (Грицько Григоренко); – *Чи ви переказилися, чи дурману наїлися, чи що з вами сталося?* – кричав сердито о. Лука (С. Васильченко).

Префікс **по-** може вносити у дієслівну основу як об'єктно-дистрибутивне, так і суб'єктно-дистрибутивне значення. Дієслова, утворені за допомогою префікса **по-** означають дистрибутивність дії, але без яскраво вираженого відтінку черговості окремих актів дії, який властивий дієсловам із афіксом **пере-**. У цьому можна переконатися, порівнюючи такі дієслова, як *побити* і *перебити*, *порізати* і *перерізати*, *пошити* і *перешити* (всі речі), *помолотити* і *перемолотити* (всі снопи) і под., напр.: – *Скільки дерева поламав! ...Мічурін засміявся. – А скільки я переламав, згадай! Не вдалось дерево – під корінь* (О. Довженко); [Гапка:] *Ні, не я вас [своїх дітей] поженила, не я заміж повіддавала* (М. Кропивницький); *Лишилося: усіх акторів з артистками переженить* (Василь Еллан). Однак, як зазначає О.В. Ісаченко, семантична різниця між ними дуже тонка й незначна [12, 290].

Існує два типи дистрибутивних дієслів із префіксом **по-**:

1) префікс **по-** приєднується безпосередньо до безпрефіксних дієслів недоконаного виду: *кусати* – *покусати* (всіх), *ламати* – *поламати* (всі іграшки), *ловити* – *половити* (всі м'ячі), *женити* – *поженити* (всіх дітей). Наприклад: *В хаті побілила [Марія Степанівна], все, що потрібно, попрала, навіть двері, вікна та підлогу пофарбувала* (Д. Ткач); *З вагона ніхто більше не вистрибнув. Постріли вартових полякали ув'язнених* (М. Багмут).

2) префікс **по-** приєднується до префіксальних дієслів, найчастіше недоконаного виду, напр.: *стягати* – *постягати*, *спихати* – *поспихати*, *складати* – *поскладати*, *входити* – *повходити* та ін.: *Вона ... поперекладала і поскладала симетрично ноти на столику* (І. Нечуй-Левицький); *Поскидала [Горпина] геть із лави усе зайве, щоб ногам просторніше було* (Л. Яновський); *Вони [тухольці] живо дрюками поспихали тих нещасних [монголів] у воду* (І. Франко).

Так, об'єктно-дистрибутивний підтип представлений такими дієсловами з префіксальною морфемою **по-**: *почіпляти*, *покидати*, *покінчати*, *подавати*, *потруїти*, *похапати*, *половити*, *порізати*, *попускати*, *понищити*, *поклеїти*, *покрасти*, *посписувати*, *порозкладати*, *поскликати*, *повпрядати*, *повихоплювати*, *порозпитувати*, *поописувати*, *повідводити* та

под. Наприклад: *Поруїновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, **понищила** людей, **побила**, **повішала**, розігнала в неволю* (О. Довженко); *Отаман ... **подавав** верхівцям ножі і вони почали зішкрібати луску з риби* (І. Нечуй-Левицький); *Маруся, як тільки почула про старостів, то що було в руках, усе **попускала*** (Г. Квітка-Основ'яненко); *Батюшки та паничі **полягали** покотом на постеленій одежі й **повкривались** кожухами* (І. Нечуй-Левицький); *Музики розставили свої пюпітри, **порозкладали** ноти й **посвітили** ліхтарі* (І. Нечуй-Левицький).

До суб'єктно-дистрибутивного підтипу належать такі дієслова із префіксом **по-**: *похворіти, поскочуватися, поніміти, повходити, поспродуватися, пострахатися, посхвачуватися, порадіти, поодружуватися, поодужувати, попадати, поспиратися, потопитися, поховатися, походитися, пощезати, поконати, поскоплюватися, поспливатися, подичавіти та ін.* Наприклад: *Вони **пострашилися**, не мали де сховатися та **повлазили** в грубу* (П. Чубинський); *Жінки **пожурились**. Задумалась кожна* (І. Нехода); *Як полягали усі спати, сиділа Маруся край віконця й дивилася на зорі блискучі* (Марко Вовчок); *Дівчата **поспиналися** аж на тин* (Панас Мирний); *Знов розляглась пісня. **Пооживали** панни* (І. Нечуй-Левицький).

Префікс **роз-** яскраво виявляє своє просторове значення. В межах дистрибутивного СД дієслова із названим префіксом утворюють невелику групу. У таких дієсловах семантика дистрибутивності виявляється через локативне значення, тобто дистрибутивна ознака ускладнена просторовою, напр.: *Він помагав мені **розкласти** речі в призначеній для мене кімнаті* (М. Коцюбинський). У такому контексті дієслово «розкласти» виконує дистрибутивну функцію і означає «класти, розставляти, розміщати окремо одне від одного, у різних місцях (все або багато чого-небудь)» (СУМ, т. VIII, с. 700).

Дистрибутивні дієслова із префіксом **роз-** можуть мати і об'єктно-дистрибутивне, і суб'єктно-дистрибутивне значення: *розселити – розселитися, розметати – розметатися, розсадити – розсістися*, а також *розкидати, розсипати, розтягти, розбирати, розбрестися та ін.*, напр.: *Кар перевів команду з зимового стану на літній, тобто **розселив** моряків по каютах* (М. Трублаїні); *Вона [мова] й повинна бути неоднаковою, як неоднакові краї, де живуть люди, неоднакові сторони, де вони **розселилися*** (Панас Мирний); *Дім велено було забити, прислужників **розпустити*** (Панас Мирний); *Сьогодні **розклеїли** наказ, а через чотири дні вже мав з'явитися [Грицько] на збірний пункт у Славгород* (А. Головка).

Дієслова із префіксом **об-** виражають виключно об'єктно-дистрибутивне значення, на яке також накладається відтінок просторового значення: *оббігати, обходити, обдзьобати, обнести, обсісти, об'їхати, обтерти, обходити, обшарити*. Наприклад: *Муся **оббігала** всі знайомі місця в саду, побувала на лузі біля річки* (О. Десняк); ***Обходили** [члени комісії] геть чисто все: повний скрізь лад, повний порядок...* (Остап Вишня).

Дистрибутивний СД представлений дієсловами доконаного виду.

Для дієслів **кумулятивно-дистрибутивного** способу дії послідовність є інваріантною семантичною ознакою. Дія модифікована як «тотальна» і послідовно розповсюджена на всі об'єкти чи суб'єкти: *Родички Моссаковського **понапікали** й **понаварювали** й ждали гостей* (І. Нечуй-Левицький); *Рукавиць з вовни **понаплітаємо** і валянків **наб'ємо*** (О. Гончар); ***Повисиплялися** наші хлопці сьогодні і за ту, і за сю ніч* (Сл. Гр.).

Дієслова, що належать до кумулятивно-дистрибутивного СД, посідають особливе місце в системі способів дієслівної дії. Це пояснюється тим, що вони утворюються на рівні поліпрефіксації, характер якої відрізняється від монопрефіксації не тільки кількісно, але й якісно [25, 87]. У таких дієсловах кумулятивність поєднується із семантикою дистрибутивності: ***Понасходилися** сусіди, родичі. Батько всіх частував, припрошував* (О. Гурейв). Як бачимо, у дієслові *понасходилися* значення дистрибутивності накладається на значення кумулятивності.

Кумулятивно-дистрибутивні дієслова утворюються за допомогою префікса **по-** від префіксальних дієслів: *напекти – **понапікати**, нажати – **понажинати**, насадити – **понасаджувати**, накидати – **понакидати**, набудувати – **понабудовувати**, вичистити – **повичищати**, вичесати – **повичісувати**, вишивати – **повишивати** витирти – **повитирати**, оббивати – **пооббивати**, обписувати – **пообписувати**, обгоріти – **пообгоряти**, залякати – **позалякувати**, залітати – **позалітати**, замерзнути – **позамерзати**, залишити – **позалишати**, шукувати – **позшукувати** та інші. Наприклад: ***Понашивала** я собі одежі, зовсім справилася. І поздоровшала я, стала гладка* (А. Кримський); *До нас **понаходили** шофери, поприбивалося кілька місцевих мисливців* (Остап Вишня); ***Поналивав** зеленаві калюжі дощ, золотом бризкають вони в лісовій глушині* (Ю. Яновський); *Вона поприбирала, **повимивала**, **повичищала** все чисто в хаті* (І. Нечуй-Левицький); *Онися ... **повитирала** образи* (І. Нечуй-Левицький); *Тетеря й рябчик, що колись, Було, і ліку їм не знали,.. У інший край **позалітали*** (Я. Щоголів); – ***Позаживали** твої рани? – Затягаються* (О. Гончар).*

На нашу думку, до кумулятивно-дистрибутивного СД можна віднести й дієслова з префіксом **ви-**, оскільки вони виражають семантику всеохопленості з відтінком інтенсивності виконання: *вибити, вирізати, виглушити, витоптати, вирубати, вив'язати, вигубити* і под.: *Але немає на Україні села, чи хутора, а то більше – міста, де б німецькі людоїди не вбили когось, не повісили, не замучили. Мільйони населення **вигубили*** (І. Ле); *Шкідливих горобців та гав Він [Осел] щиро так ганяє, що **витоптав** всі кавуни і дині* (Л. Глібов).

Акціональна семантика дистрибутивності в таких висловленнях накладається на інші акціональні значення, внаслідок чого кумулятивно-дистрибутивні дієслова набувають особливої експресивності.

Кумулятивно-дистрибутивний СД представлений дієсловами доконаного виду.

Повторюваність дії, акти якої почергово здійснюються кількома (звичайно двома) суб'єктами, може виражатися особливим лексико-граматичним розрядом слів – дієсловами **взаємно-дистрибутивного** способу дії: *Він переглядався з Льонькою, що зняковіло сидів на возі* (В. Кучер); *Татари перемовлялись з берега з греком* (М. Коцюбинський); *Доки вони так перегиркувались, Софія Кирилівна стояла сама собі серед вигону* (О. Гончар); *Мед був такий солодкий і запашний, що ми з сестрою аж поскублися* (М. Чабанівський); **Пересваряться всі [черниці], перегризуться, вогнем дишуть одна на одну** (М. Коцюбинський).

Дієслова взаємно-дистрибутивного способу дії означають дію, що відбувається між двома учасниками, і здійснюється почергово то одним, то іншим, тобто дія передбачає наявність суб'єктів-партнерів. На думку Г.І. Панової, дистрибутивна повторюваність названого підтипу формується за допомогою наступних компонентів: 1) не одиничність суб'єктів дії, що називається похідним дієсловом (*перестрілюватися – стріляти*); 2) неодночасність виконання дії суб'єктами; 3) чергування суб'єктів; 4) під час здійснення дії орієнтація на іншого її учасника; 5) необмеженість у відтворенні дії [19: 101].

До взаємно-дистрибутивного СД належать неперехідні дієслова док. і недок. виду, на основне значення стану в яких нашаровується семантико-граматичне значення дистрибутивності дії.

Тривало-дистрибутивний спосіб дієслівної дії виражає повільну неінтенсивну дію або стан: *Була ся наймичка людина розсудливая: все обміркує, усе виважить* (Марко Вовчок); *Щоденні розмови з Ганею розбуджували в його душі нові, не знані досі почування, розвивали навіть його розум* (І. Франко); *І жаль їй було сина, і якоесь чудно було, як почала вона передумувати, що він говорив з нею, який він був* (І. Нечуй-Левицький); *Дорогою Левко весь час обмізковував сказане Матвієм Боцюном і не знав, чи лаяти, чи хвалити його* (М. Стельмах); *Христя не кидала свого суму. Тоді сам Грицько став журитися, став роздумувати* (П. Мирний); *[Орина:] То мрії, сестро. Скільки я вже їх перемріяла* (В. Собко).

До тривало-дистрибутивного СД належать дієслова як доконаного, так і недоконаного виду.

Отже, вид дієслова в сучасній українській мові – це граматична категорія, яка є морфологічним центром категорії аспектуальності і взаємодіє з іншими її елементами, передусім зі способами дії. Серед способів дієслівної дії окремо стоять дистрибутивні СД, що поділяються на чотири підтипи: дистрибутивний, кумулятивно-дистрибутивний, взаємно-дистрибутивний та тривало-дистрибутивний. Дієслова, які належать до названих способів дії, можуть бути як доконаного, так і недоконаного виду.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авдеев Ф.Ф. О выражении повторяющихся действий глаголами совершенного вида в историческом настоящем // Учен. записки Тартуского ун-та: Вопр. рус. аспектологии, 2. – Тарту, 1977. – Вып. 434. – С. 66 – 75.

2. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
3. Агрелль С. О способах действия польского глагола // Вопр. глагольного вида. – М.: Изд-во иностр. лит, 1962. – С. 35 – 38.
4. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – Л.: Наука, 1971. – 175с.
5. Бондарко А. В. К проблематике функционально-семантических категорий (Глагольный вид и «аспектуальность» в русском языке) // Вопр. языкознания. – 1967. – № 2. – С. 18 – 31.
6. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. Пособие для студентов и учителей / Под ред. проф. Ю.С.Маслова. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
7. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высш. шк., 1972. – 616 с.
8. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
9. Гуревич В.В. О значениях глагольного вида в русском языке // Рус. яз. в шк. – 1971. – № 5. – С. 73 – 79.
10. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К.: НМКВО, 1990. – 74 с.
11. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
12. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. – Братислава, 1960. – Ч. 2. – 196 с.
13. Калько М. І. Видова неоднорідність багатозначного дієслова в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук / Київ. держ. пед. ун-т. – К., 1990. – 204 с.
14. Ковалик І. І. Структурні типи многократних дієслів в українській мові // Вопр. славянського языкознания. – Львов, 1949. – Кн. 2. – С. 209 – 228.
15. Ломов А. М. Аспектуальная характеристика действия и её типы // Вопр. рус. аспектологии. – Воронеж, 1975. – С. 64 – 88.
16. Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке // Изв. АН. СССР. – Отд. лит.и языка. – М., 1948. – Т. 7. – Вып. 4. – С. 303 – 316.
17. Маслов Ю. С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопр. общего языкознания. – Л., 1965. – С. 53 – 80.
18. Осипова М.А. Лексическая семантика и функциональные связи дистрибутивных глаголов // Советское славяноведение. – 1983. – № 4. – С. 70 – 80.
19. Панова Г. И. О содержательных типах повторяемости действия в русском языке // Функциональный анализ грамматических единиц. – Л., 1980. – С. 41 – 52.
20. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
21. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
22. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис (Бондарко А. В., Шелякин М. А. и др.). – Л.: Наука, 1983. – 348 с.
23. Типология итеративных конструкций / Отв. ред. В. С. Храковский. – Л.: Наука, 1989. – 310 с.
24. Украинская грамматика / За ред. В. М. Русановского, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.
25. Хартунг Ю. Дистрибутивный и суммарно-дистрибутивный способы глагольного действия в современном русском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Ростов-на-Дону, 1979. – 24 с.

26. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола. – Таллин: Валгус, 1983. – 216 с.
27. Широкова А. Г. Способы выражения значения многократности в чешском языке (в сравнении с другими славянскими языками) // Вестник Московск. гос. ун-та. – Сер. X: Филология. – 1966. – № 1. – С. 39–58.
28. Daneš Fr. Pokus o strukturní analýzu slovesných vyznamů // Slovo a slovesnost. – 1971. – № 3. – s. 193–207.
29. Dressler W. Studien zur verbalen Pluralität. Iterativum, Distributivum, Durativum, Intensivum in der allgemeinen Grammatic, im Lateinischen und Hethitischen. – Wien: Kommissionsverlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1968. – 253 S.
30. Comrie B. Aspect an Introduction to study of verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge, 1976. – p. 13.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Іванова – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми функціонального синтаксису української мови.

ВІЛЬНЕ ПОЄДНАННЯ У ВІДМІНКОВОМУ ВИЯВІ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Наталя КОБЧЕНКО (Кіровоград)

Статтю присвячено аналізу підходів до кваліфікації вільного поєднання у відмінковому вияві. Окреслено проблеми, що зумовлюються визнанням цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку, зроблено спробу встановити критерії диференціації слабкого керування та вільного поєднання у відмінковому вияві.

The paper explores the approaches to the qualification of a free unit in a case manifestation. The problems that are caused by the recognition of this form of subordinate syntactic connection are outlined; an attempt is made to determine criteria of differentiation the weak direction and the free unit in a case manifestation.

Більшість граматик сучасної української літературної мови, зорієнтованих на суто формальні, морфологічні підходи до кваліфікації мовних явищ, не дають адекватного уявлення про всі наявні в українській мові синтаксичні зв'язки. Насамперед це стосується такої форми підрядного синтаксичного зв'язку, як прилягання, встановлення якої вбачають лише в тих конструкціях, де залежний компонент виражений незмінною частиною мови. Л.А. Булаховський трактує прилягання як такий тип синтаксичного зв'язку, „при якому пояснюючий член речення не має тих граматичних форм, через які (за їх допомогою) відбувається узгодження або керування (тобто форм роду, числа, відмінка, особи) і в'яжеться з пояснюваним словом тільки за своїм смислом або в супроводі тих або інших слабо виражених ознак саме певного типу можливих зв'язків” [1, 13-14]. Такий погляд панує практично в усіх українських граматиках [10, 18; 17, 68-69; 18, 318], а також у працях деяких російських мовознавців [15, 22-23; 14, 13 й ін.]. Окрім того, О.Б. Сиротиніна пропонує ще більше звузити сферу прилягання, вважаючи суперечливим зарахування до неї зв'язку інфінітивів і дієприслівників з опорними словами, тому що традиційно інфінітив і дієприслівник кваліфікують як форми дієслова, а отже, вони є результатом морфологічної

словозміни дієслова, членами його парадигми, “які можуть бути сприйнятими як пристосування дієслова до передачі певних відношень, тобто як керовані форми (*час любити, почати говорити, йти посміхаючись*)” [14, 13].

Але орієнтація виключно на формальні показники, за справедливим зауваженням І.Р. Вихованця, створює „непереборні перешкоди для адекватного розуміння синтаксичної структури мови” [2, 36]. Зокрема, йдеться про ігнорування вченими відмінкового прилягання, яке традиційна лінгвістика визначає як керування, щоправда, слабке. Тому мета пропонованої статті полягає у висвітленні питання про сутність такого різновиду прилягання, як відмінкове, а також в окресленні проблем, пов’язаних з кваліфікацією цієї форми підрядного синтаксичного зв’язку.

Ще В.В. Виноградов, покликаючись на дослідження О.О. Потебні, говорив про невинуватість об’єднання під категорією керування абсолютно всіх випадків вживання субстантивів у непрямих відмінках [6, 27]. Особливо мовознавець, звертаючи увагу на досить високу частотність перехідних випадків між слабким керуванням і приляганням, наголошував на нечіткості, „розмитості” терміна слабке керування, на необхідності його уточнення, а також на потребі подальшого вивчення й диференціації явищ прилягання [6, 33].

Першим кроком на цьому шляху були напрацювання Н.Ю. Шведової. Розвиваючи ідеї академіка В.В. Виноградова, вона звільняє сферу керування від такого зв’язку опорних компонентів з відмінковими формами залежних, який раніше невинуватано туди зараховували, напр.: *мовчати під час обіду, знижка для студентів, револьвер нової марки, побачення кожного дня, боротися мирними засобами, ваза зі скла, говорити від щирого серця, плакати з радощів* тощо, і доводить, що природа зв’язку в таких сполуках аналогічна до природи прилягання [7, 511–516]. Намагаючись відійти від формального підходу при кваліфікації синтаксичних зв’язків, Н.Ю. Шведова за критерій встановлення тієї чи тієї форми підрядного синтаксичного зв’язку, окрім морфологічного вираження ад’юнкта, бере ще й характер семантико-синтаксичних відношень, що виникають між ним і синтаксичною домінантою. Таким чином, лінгвіст вводить у науковий обіг поняття „іменного прилягання”, назву якого пізніше змінює на більш вдалу – „відмінкове прилягання” [13, 21].

Відмінкове прилягання – форма підрядного зв’язку, яка виникає за приєднання до опорного компонента відмінкової форми імені з атрибутивною чи обставинною семантикою. За відмінкового прилягання виникають атрибутивні (*За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах* (Олесь Гончар); *...Подаруй мене, Земле, Вітчизні І води подаруй із Дніпра* (Микола Вінграновський); *Кім спину вигнув у тигрясту смужку, помуркотів і знов заліз у стружку* (Ліна Костенко)), адвербіальні (*Із літньої кухні дим бухав хмарою* (Михайло Коцюбинський); *Поскрипують стільці в порожній залі, єдині глядачі цієї п’єси, і мудро так*

вглядаються крізь мене у порожнечу, видну тільки їм (Василь Стус); ... *і безтурботна молодь без акценту вже розмовляє мовою заброд* (Ліна Костенко)) відношення. За формальними ознаками відмінкове прилягання поділяють на власне-відмінкове (*– Облиште мене, – майже вигукнула тремтячим голосом нещасна дівчина* (Тодось Осьмачка); *О, так, я знаю, нам не до лиця з мечем в руках і з блискавками гніву, Військовим кроком з поглядом ловця* *Ти завзято крізь вогонь і зливу* (Олена Теліга); *Як невимовне віршами не скажеш, чи не німою зробиться душа?!* (Ліна Костенко)) та приєднаниково-відмінкове (*В мосяжне колихання передліта летить бджола, любов'ю обігріта, мов янгол із надламаним крилом* (Василь Стус); *І замалий, і неширокий Цей світ без берега і меж...* (Микола Вінграновський); *І вся природа схожа на циганку – вродливу, темнооку, напівголу, в червоному намисті з горобини, з горіховими бубнами в руках...* (Ліна Костенко)).

Ще раз підкреслимо, що Н.Ю. Шведова до відмінкового прилягання віднесла явища, які до цього розуміли як слабке керування. Такої ж думки дотримується й І.Р. Вихованець, наводячи на доказ той факт, що відмінкові та приєднаниково-відмінкові форми можуть виступати функціональними заступниками прислівників, а тому й поєднуються з опорним дієсловом формою синтаксичного зв'язку приляганням, а не керуванням [2, 40], напр.: *Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку* (Ліна Костенко); *– Бо ти такий вже, чоловіче, зроду, все б тільки очі витріщав на вроду, – сказала жінка з усміхом терпким* (Ліна Костенко); *Бо те авто, що виїхало з подвір'я Гепеви на Володимирській вулиці, рухалось без жодного звуку* (Тодось Осьмачка).

Такий підхід до кваліфікації форми підрядного синтаксичного зв'язку прилягання було схвалено й прийнято в російському мовознавстві, чого не можна сказати про україністику, де й досі під цим терміном розуміють зв'язок з синтаксичною домінантою незмінюваних слів і де фіксуються лише поодинокі спроби порушити це питання. Більшість сучасних науковців обмежуються визнанням факту існування цього різновиду прилягання, не описуючи особливостей і сфер його вияву [3, 41; 8, 50; 12, 244-145] або обмежуючись лише фіксуванням найтипівіших випадків [16, 48-54].

Цікавий погляд на відмінкове прилягання подає В.В. Луцкай, трактуючи цю форму підрядного синтаксичного зв'язку у світлі теорії функціональної еквівалентності. Реалізацію відмінкового прилягання лінгвіст вбачає у випадках, коли непрямі відмінки іменників „вживаються як функціональні (позиційні) еквіваленти прикметників і прислівників” [11, 43]. При визначенні форм підрядного синтаксичного зв'язку В.В. Луцкай пропонує використовувати функціональні ідентифікатори, роль яких виконують займенникові іменники, прикметники й прислівники. Так, за допомогою функціональних ідентифікаторів вчений встановлює, що між членами сполук *квіти без запаху і вільно в полі* підрядний зв'язок реалізується у формі відмінкового прилягання: *словоформи без запаху, в полі* замінюються

займенниковими прикметниками та прислівниками, пор.: *такі (ці) квіти, там (тут) вільно*, тоді як за наявності в аналізованих конструкціях керування, позиції залежних компонентів можна було б заповнити відповідними формами особових чи вказівних займенників, пор.: *квіти без нього (без цього), вільно в ньому (в цьому)* [11, 42].

Однак запропонований науковцем метод розрізнення явищ керування й відмінкового прилягання не є універсальним, а спрацьовує лише в окремих випадках, що призводить до помилкового витлумачення деяких синтаксичних явищ. Наприклад, ад'юнкти у сполуках *Мав кардинальську шапочку від папи, але закон безшлюбности зламав* (Ліна Костенко); *А з поля йшла, струнка і тонковида, ще несвідома чарівничих зваб, богиня квітів, юная Хлорида, у жовтому віночку із кульбаб...* (Ліна Костенко) замінюються відмінковими формами особових і вказівних займенників, пор.: *шапочка від нього (від цього), вінок з них (з цих)*, що за вищеописаним способом встановлення форм підрядного зв'язку свідчить про наявність у цих конструкціях керування. Насправді ж маємо відмінкове прилягання, яке встановлюється на основі контактного розташування компонентів внаслідок конденсації слова, яке у вихідній конструкції керувало ад'юнктом, пор.: *шапочка від папи* ← *шапочка, отримана від папи* ← *отримати шапочку від папи*; *вінок з кульбаб* ← *вінок, сплетений з кульбаб* ← *сплести вінок з кульбаб*. А у сполуках на зразок *вийшов з лісу, увійшов у хату*, застосовуючи метод використання функціональних ідентифікаторів, слід було б констатувати наявність відмінкового прилягання, що, до речі, й робить дослідник [11, 43]. Але очевидним є факт реалізації у цих побудовах підрядного зв'язку у формі керування, більш того сильного керування, про що свідчить кореляція у даних конструкціях префіксів і прийменників.

У зв'язку з визнанням факту існування такого різновиду прилягання, як відмінкове, виникають дві важливі проблеми:

1. Оскільки явища відмінкового прилягання протягом тривалого часу неправомірно кваліфікували як слабе керування, сьогодні гостро постає необхідність вироблення способів диференціації цих двох форм підрядного синтаксичного зв'язку.

2. Повинно отримати висвітлення питання про сфери поширення відмінкового прилягання, яке зводиться фактично до дослідження можливостей кожного відмінка прилягати до опорного компонента.

Щодо першої проблеми, то її розв'язання міститься в розумінні сутності цих форм підрядного зв'язку, що дозволяє виокремити два критерії їх розмежування:

1. Синтаксична позиція підпорядкованого компонента. Керованою може бути лише зумовлена валентністю головного компонента відмінкова форма. Під валентністю розуміють синтаксичну потенцію слова, що міститься в його лексичному значенні, тобто здатність приєднувати до себе інше повнозначне слово [9, 20]. Отож, до керованих форм зараховуємо лише ті, наявності яких вимагає лексико-синтаксична природа опорного

компонента. Напр.: *розповідати про літо, вирушити до Києва, увійти в хату, вишивати голкою* (керування) – *пісня про літо, дорога до Києва, кроки в хату, вишивати хрестиком* (прилягання).

2. Характер семантико-синтаксичних відношень. Між компонентами, поєднаними формою синтаксичного зв'язку керування, виникають об'єктні або комплетивні відношення, між компонентами, поєднаними формою зв'язку відмінковим приляганням, – атрибутивні й адвербіальні. Напр.: *боротись з ворогом, сказати правду* (керування) – *боротись до загину, сказати з усміхом* (прилягання).

Друга проблема досить значна за обсягом, щоб бути окресленою хоча б в загальних рисах у межах однієї статті, і потребує спеціальної розвідки.

Варто також зазначити, що І.Р. Вихованець пропонує на противагу традиційному терміну „прилягання” використовувати термін „вільне поєднання” [4]. Погоджуємось, що перевагу слід надати останньому, оскільки він точніше відбиває природу цієї форми підрядного синтаксичного зв'язку – встановлення його на основі зовнішнього взаєморозташування компонентів. Термін „прилягання”, утворений від дієслова „прилягати” (притулятися до кого-, чого-небудь; приставати до чого-небудь [5, 937]) передбачає потребу ад'юнкта сполучитись з якою-небудь синтаксичною домінантою, натомість в основі терміна „вільне поєднання” лежить вказівка на відсутність у компонентів будь-яких передумов для сполучення. Відповідно до вищезазначеного на позначення явищ відмінкового прилягання слід використовувати термін вільне поєднання у відмінковому вияві.

Таким чином, відмова від орієнтації на морфологічні показники при кваліфікації синтаксичних зв'язків дає змогу виокремити ще одну форму підрядного синтаксичного зв'язку – вільне поєднання у відмінковому вияві. Це, у свою чергу, зумовлює виникнення проблеми розмежування слабкого керування та вільного поєднання у відмінковому вияві (при розв'язанні якої слід брати до уваги синтаксичну позицію залежного компонента відносно головного і характер семантико-синтаксичних відношень, що між ними встановлюються), а також необхідність визначення сфери функціонування останнього.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5-28.
2. Вихованець І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення // Синтаксис словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 29-45.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993, – 368 с.
4. Вихованець І.Р. Студії про члени речення: прислівник // Укр. мова. – 2005. – № 3. – С. 22-26.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.

6. Грамматика русского языка: Синтаксис. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2, Ч. 1. – 702 с.
7. Грамматика современного русского литературного языка / Отв.ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
8. Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство. – 1994. – № 2-3. – С. 48-56.
9. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20-31.
10. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч.ІІ: Синтаксис. – 342 с.
11. Луцкай В.В. Члены предложения и виды синтаксической связи в их взаимообусловленности: Учебное пособие. – Донецк: Изд. ДонГУ, 1981. – 64 с.
12. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ „Вежа” Волинськ. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
13. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709 с.
14. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М.: Высш. шк., 1980. – 141 с.
15. Скобликова Е.С. Согласование и управление в русском языке. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.
16. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
17. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 2000. – 430 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталя Кобченко – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми граматики української мови.

ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ НУЛЬНОЇ ВІДМІНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Світлана КОВТЮХ (Кіровоград)

У статті досліджено місце невідмінюваних іменників у системі словозміни сучасної української літературної мови, визначено їх елементарні парадигматичні класи з урахуванням формальних ознак граматичного роду, впливу лексико-семантичних, морфологічних, синтагматичних зв'язків тощо.

The author considers the place of the nouns which have no case in the system of the inflection in modern Ukrainian literary language. Their elementary paradigmatic classes relating to the formal characteristics of grammatical gender, influence of lexical, semantic, morphological and syntagmatic connections are depicted.

У сучасній українській літературній мові функціонують так звані невідмінювані іменники, які переважною більшістю вчених кваліфікуються як такі, що мають у всіх можливих відмінках омонімічні форми. Інакше їх називають словами нульової парадигми. Проблеми невідмінюваних іменників досліджували С. Бевзенко, О. Безпояско, О. Болюх, Л. Булаховський, І. Вихованець, А. Загнітко, Б. Кулик, І. Матвіяс, М. Плющ,

С. Самійленко та інші. Проте питання про визначення парадигм іменників нульового зразка словозміни залишається до кінця не з'ясованим. О. Тараненко, подаючи взірці відмінювання та дієвідмінювання слів української мови як додаток до українсько-угорського словника, зокрема зазначає: „При невідмінюваних іменниках відсилання до словозмінних таблиць відсутнє” [14, 12], тобто автор зовсім не виділяє парадигматичних класів нульової відміни.

Мета публікації – визначити місце невідмінюваних іменників у морфологічній парадигматиці сучасної української літературної мови з урахуванням формальних ознак граматичного роду, впливу лексико-семантичних, морфологічних, синтагматичних факторів тощо. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати чинники, що впливають на репертуар морфологічних парадигм іменників нульової відміни; 2) виявити критерії диференціації цих іменників за родами; 3) встановити систему елементарних парадигматичних класів невідмінюваних іменників.

М. Гухман, досліджуючи вплив граматичних категорій на структуру парадигм у різних мовах, звертав увагу на те, що необхідно враховувати дві осі розгляду словоформ – вертикальну та горизонтальну: „У першому випадку розглядається система словоформ одного слова, причому постійною величиною є лексична основа слова, а змінною – система словозмінних формативів-маркерів; у другому випадку статус виділених маркерів перевіряється шляхом підстановки різних лексичних одиниць, так що постійною величиною виявляється маркер, а змінною – лексична основа” [5, 126]. На думку автора, тільки друга процедура дозволяє визначити відносну точність правил моделювання словоформ, поріг їхньої передбачуваності, тобто можливість розглядати ту чи іншу словоформу як категорему, яка бере участь у формуванні певної граматичної категорії. При цьому постає питання про співвідношення граматичної категорії та диференційних ознак плану змісту, останні залежать від конкретної побудови словозмінних рядів у тій чи іншій мові. Граматична категорія відмінка чи способу може бути наявна в мовах з різною кількістю відмінків чи способів, з чого випливає, що не тільки розподіл значень між компонентами ряду виявиться нетотожним, а й характер самих диференційних ознак буде різним [5, 126].

Для змінних лексико-граматичних класів сучасної української літературної мови актуальними є такі чинники: частиномовна належність; граматичні значення морфологічних категорій, характерних для певних частин мови; наявність чи відсутність варіантних форм; спільність флективних рядів; однотипність буквеного позначення флексій; участь префіксальних чи суфіксальних морфем у творенні нових форм слова; уживання окремих службових слів для утворення аналітичних форм; наявність суплетивних словоформ; утворення неповних парадигм; тотожність усіх словозмінних форм, тобто виникнення нульових парадигм;

вплив словотворчого суфікса чи фіналі основи; однотипність акцентних парадигм; тотожність морфонологічних змін (чергування голосних і приголосних фонем); вплив прийменника на вибір відмінкового закінчення [8, 13–14]; а також лексичне значення; перебудова всередині парадигм під впливом екстра- чи інтралінгвальних факторів; існування у формах зв'язаного значення на противагу вільному; синтагматичний чинник; відхилення від прогнозованих словоформ; нові пропозиції Орфографічної комісії (по суті, повернення до історичних граем).

Із цього переліку для іменників релевантними, на нашу думку, є такі чинники: відміна; група (тільки для слів I та II відмін); рід; істота / неістота (серед істот видається доцільним додатковий поділ на осіб та неосіб); можливість утворення неповної парадигми; схема наголосу; чергування голосних і приголосних фонем; інші зміни в основі лексеми при відмінюванні (нарощення, усічення тощо); спільність рядів відмінкових флексій, у тому числі наявність варіантних форм у певних відмінках та однакова орфографічна презентація закінчень.

А. Залізник, досліджуючи систему словозміни іменників, прикметників, дієприкметників, числівників, займенників у сучасній російській літературній мові, визначав дві парадигми еквівалентними, якщо вони „1) мають однакову внутрішню будову, 2) мають однаковий набір закінчень, 3) мають подібні набори основ і 4) однаково акцентовані” [7, 128]. Відповідно відношення еквівалентності між парадигмами визначає розбивання всієї множини парадигм на класи, еквівалентних між собою парадигм, що не пересікаються. Сукупність усіх еквівалентних між собою парадигм А.Залізник пропонує називати „елементарним класом парадигм” [7, 128].

О. Болух класифікує багатоформні слова сучасної української літературної мови за кількома диференційними критеріями: „1) спільністю відмінкових закінчень; 2) однотипністю акцентних особливостей; 3) тотожністю морфонологічних змін; 4) наявністю суплетивних форм; 5) однотипною орфографією” [2, 25]. Для опису відмінкових парадигм іменників О. Болух поділяє усі лексеми на шість відмін: традиційні чотири, V відміна – прикметникового типу, VI „характеризується омонімічними відмінковими формами однини й множини – наявністю нульової флексії при словозміні” [2, 25]. Головною для іменників VI відміни вважається категорія роду, відповідно виділено три повні парадигми [2, 26], три неповні *singularia tantum*, які маніфестують іменники *Ка́при*, *Ми́ссури*, *Баку́*, „множинні іменники VI відміни мають одну парадигму, сформовану іменником *майя́*” [2, 28].

Видається доцільним так звані невідмінювані іменники об'єднувати в нульову відміну, або „відміну з нульовою флексією” [3, 111]. І. Вихованець так характеризує досліджувану множину субстантивів: „У синтаксичному плані „невідмінюваний” іменник, як і „відмінюваний”, стоїть у певній відмінковій позиції, тобто виконує всі притаманні „справжнім” іменникам

формально-синтаксичні функції підмета й керованого другорядного члена речення і семантико-синтаксичні функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива тощо. Звідси впливає логічний висновок, що „невідмінювані” іменники не перебувають поза типовими іменниковими граматичними характеристиками. Їхня специфіка полягає в тому, що вони, з семантичного боку не становлячи відособленого граматичного явища, входять до своєрідного граматичного іменникового підкласу з морфологічного погляду. Морфологічно такі іменники розподіляються на сім відмінкових омонімічних форм – форм називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків – з нульовою флексією” [3, 111].

Таким чином, з поданого вище переліку чинників, релевантних для визначення репертуару словозмінних парадигм іменників, для невідмінюваних слів втрачають актуальність такі: група відмінювання; схема наголосу (у всіх словоформах однаковий нерухомий наголос, оскільки вони омонімічні); чергування голосних і приголосних фонем; інші зміни в основі лексеми при відмінюванні (нарощення, усичення тощо); спільність рядів відмінкових флексій, у тому числі наявність варіантних форм у певних відмінках та однакова орфографічна презентація закінчень (у незмінюваних словах у всіх грамамах нульова флексія, тому ні чергувань, ні інших змін, ні варіантних закінчень бути не може).

Найбільша кількість груп невідмінюваних як власних, так і загальних назв – 27 – запропонована нами в статті „Нульова парадигма в сучасній українській літературній мові” [9, 11–14]. До переліку варто долучити ще одну специфічну групу іменників нульової відміни типу *півваго́на, півдобі́, півне́ба* [Див.: 10, 72–85]. Отже, виходить 28 умовних груп незмінюваних іменників (кількість таких груп може варіюватися залежно від критеріїв, покладених в основу класифікації).

Кваліфікуючи незмінювані іменники як субстантиви нульової відміни, головним чинником визначення репертуару окремих парадигм визнаємо родову віднесеність. Традиційно незмінювані іменники, запозичені з інших мов, зазнають семантико-граматичного поділу на групи, кожна з яких характеризується однією, зрідка двома ознаками роду. Така диференціація має безпосередній зв'язок із семантико-граматичною категорією істот / неістот, оскільки граматичний рід і виник на основі первісних категорій живих істот і неживих предметів ще на загальноіндоєвропейському мовному ґрунті [13, 367]. З категорії живих істот виділилися два роди – чоловічий і жіночий, що спочатку стосувалися відповідної статі живих діячів, потім поширилися й на інші назви. Середній рід виник на основі первісної категорії неживих предметів [12, 53].

Формально загальні іменники – назви неістот – належать до середнього роду (*бра, резюме́, желе́, жабо́, ласо́, рагу́, меню́, табу́*), у назвах осіб діє принцип родового розподілу відповідно до позначення іменником особи чоловічої чи жіночої статі (*кутю́р'є́, рантьє́, має́стро, гу́ру, конфе́рансьє́* –

чоловічого роду; *міс, фройляйн, мадам, міледі, фрау* – жіночого роду), іменники-фауноніми переважно кваліфікують чоловічим родом (*шимпанзе, агуті, колі, марабу, лорі, окані*), у незмінюваних іншомовних географічних назвах рід визначають за граматичним родом загального іменника, який є родовою назвою (*місто Тарту, озеро Ківу* – середнього роду; *країна Конго, річка Хуанхе, протока Де-Брейне, гора Аконкагуа, пустеля Калахарі* – жіночого роду; *водоспад Ігуасу, штат Нью-Джерсі, вулкан Стромболі, острів Ідоху, мис Барроу* – чоловічого роду) [Див., наприклад: 4, 340; 1, 65].

О. Безпояско звертає увагу на те, що „зараз існуючий поділ запозичень за родовою віднесеністю дещо порушився, причина цього явища полягає в залученні у сферу вжитку багатьох незмінюваних слів, між якими розпочинається процес уніфікації, або вирівнювання, родових значень. ...Запозичені без морфологічних показників роду мови-джерела, незмінювані іменники поступово втрачають первісну належність і набувають інших критеріїв мотивації цього граматичного значення. Здійснюваний міжродовий перехід властивий не всій групі іншомовної лексики, а простежується серед назв істот тваринного світу та назв предметів або понять” [1, 65–66]. Зазначені групи лексем розглянемо нижче, спочатку ж звернемо увагу на незмінювані назви людей, у визначенні роду яких також сталися зміни.

Серед іменників на позначення істот-осіб яскраво помітна тенденція до визначення родової ознаки синтаксичними засобами в межах контексту, тобто спостережена омонімія грамам чоловічого та жіночого роду, де це можливо. Поза контекстом такі іменники кваліфікують як субстантиви подвійного роду. Якщо в одинадцятитомному виданні „Словника української мови” для таких іменників було запропоновано граматичні ремарки – ч. і ж. р. (це збережено й у ВТС 2005 р.), то в лексикографічних виданнях останніх років переважно – ч. або ж. р. (СУІЛС 2001 р., ІЛССУ 2004 р.). Репертуар таких субстантивів розширився за рахунок назв істот, які можуть позначати осіб і чоловічої, і жіночої статі: *рантьє, торі, макі, рамолі, прес-аташе, портьє, куртьє, круп'є, маєстро, буржуа, зомбі, імпресаріо, папараці, янкі, наці, тореро, кутюр'є, гереро, адиге, архара, банту* та ін. Такі слова формально раніше кваліфікувалися як іменники чоловічого роду (наприклад, у „Словнику української мови” (1970–1980 рр.), граматичні традиції маркування якого збережені й у ВТС 2005 р.). Варто зазначити, що навіть у „Словниках України” (комп'ютерна версія) зафіксовано різні підходи до визначення роду іменників: *рантьє, макі, прес-аташе, портьє, куртьє, круп'є, маєстро, імпресаріо, янкі, тореро, кутюр'є* – чоловічого роду; *торі, рамолі, буржуа, зомбі, папараці, наці, гереро, адиге, архара, банту* – чоловічого або жіночого роду. До цієї парадигми віднесено й невідмінювані прізвища у формах чоловічого чи жіночого роду однини та в множині: *Малларме, Амаду, Обасанджо, Гамсахурдія, Буре, Ганді, Чавчавадзе, Пуччіні, Бізе, Дефо, Берлусконі, Ахметелі, Вітте, Аннунціо, Гаадзе, Вієру, Амати, Черних* тощо.

У „Словнику української мови” в 11-и томах в окремі статті виділено іменники типу *галли* (за новим правописом – *га́ли*) – „1. іст. Римська назва кельтського племені, яке населяло в IV–I ст. до н. е. частину сучасної Франції, Бельгії та Північної Італії... 2. заст., поет. Французи” (СУМ II, с. 20); *го́ти* – „плем’я східних германців” (СУМ II, с. 147); *древля́ни* і *деревля́ни* – „стародавнє східнослов’янське плем’я, яке жило у прип’ятському Поліссі” (СУМ II, с. 410); *дулі́би* – „стародавнє східнослов’янське плем’я, що жило у верхів’ях Західного Бугу і Прип’яті” (СУМ II, с. 434); *дунга́ни* – „поширена в літературі назва народності хуей, яка живе в Північно-Західному Китаї” (СУМ II, с. 436); *європе́йці* – „жителі або уродженці Європи” (СУМ II, с. 494); *єгиптя́ни* – „корінне населення Єгипту” (СУМ II, с. 495); *єгові́сти* – релігійна секта (СУМ II, с. 495) тощо. Такі іменники визначені як слова, що вживаються в множині. Вказана граматична кваліфікація субстантивів на позначення сукупності людей за місцем проживання, народження, національною, соціальною, політичною, культурною, релігійною та ін. ознаками (у тому числі й невідмінюваних, для них відзначена омонімія форм чоловічого та жіночого роду однини й множини) характерна й для інших лексикографічних видань, наприклад: *ура́рту* – ч., ж. і мн. (СТУМ, с. 301); *на́ці* – мн., ч. і ж. (ОСУМ, с. 414); *мао́рі* (народ) – ч., ж. і мн. (ОСУМ, с. 262); *ко́мі* – ч., ж. і мн. (ВТС, с. 559). Комп’ютерні словники – СУІЛС та ІЛССУ – послідовно фіксують подібні лексеми як іменники чоловічого або жіночого роду (іноді – тільки чоловічого) з повною парадигмою, тобто омонімічними формами однини та множини й не подають граматичної ремарки – множинний іменник, як для слів *pluralia tantum*. Проблема родового та числового визначення досліджуваних іменників до кінця не розв’язана в сучасному українському мовознавстві. Ще один приклад: слово *майя 1* однаково пояснене в СУМі та ВТС – „невідм., мн. Група споріднених за мовою індіанських племен, що створили в давнину високу культуру, а тепер живуть нарізно в Мексиці, Гватемалі та Гондурасі” (СУМ IV, с. 601; ВТС, с. 637); в інших джерелах: *майя 2* (народ) – ч., ж. і мн. (ОСУМ, с. 358); *майя 1* – „мн. Група племен” (СТУМ, с. 158); *майя 1* – іменник чоловічого або жіночого роду, істота (представник або представниця народу) з повною парадигмою, тобто з формами множини (ІЛССУ). Найбільш прийнятним видається останнє трактування цієї лексеми. Для найдавніших назв племен, народів як змінюваних, так і незмінюваних, можливо, варто використовувати слова *pluralia tantum*, проте в такому значенні це вже назви неістот з окремою неповною парадигмою, хоч дане питання досить спірне.

До елементарного парадигматичного класу субстантивів ч. або ж. р. з повною парадигмою залучено й складноскорочені слова, утворені на власне-українському ґрунті, з кінцевим іменниковим компонентом у формі родового чи орудного відмінка на позначення осіб. У різних джерелах такі лексеми мають неоднакову граматичну кваліфікацію. В ІЛССУ, можливо помилково, переважна більшість іменників з другим компонентом у формі

родового відмінка визначена як слова чоловічого роду: *завфе́рми, завклубу, завка́федри, завві́дділу, завскла́ду*; слова ж із другим компонентом в орудному відмінку позначені ремаркою – іменники чоловічого або жіночого роду: *завфе́рмою, завклубом, завка́федрою, завві́дділом, завскла́дом*. З погляду культури мовлення більш прийнятними є словоформи з другим компонентом у формі родового відмінка, оскільки перший є скороченням від іменників *завідувач* чи *завідувачка*; слова з другим компонентом у формі орудного відмінка першим мають усічені субстантивовані активні дієприкметники теперішнього часу *завіду́ючий* або *завіду́юча*, маловживані в сучасній українській літературній мові, їх рекомендовано уникати. У лексемах *завлаборато́рії* та *завлаборато́рією* категорія роду визначена навпаки: перше слово – чоловічого або жіночого, друге – чоловічого роду. І тільки *завка́дрів* та *завка́драми* кваліфіковані як іменники чоловічого або жіночого роду (ІЛССУ). У ВТС усі зазначені вище складноскорочені незмінювані лексеми марковані одночасно чоловічим і жіночим родом (ВТС, с. 378, 380, 381). Поділяємо погляди авторів останнього джерела, тільки зауважимо, що в словниковій статті чи граматичній ремарці варто вказувати: чоловічого **або** жіночого роду, оскільки в контексті ці іменники мають певний визначений рід і не можуть одночасно мати обидва роди. Отже, парадигма з ключовим словом *ма́єстро* охоплює незмінювані іменники – назви істот-осіб, які мають усі відмінкові форми в однині та множині чоловічого або жіночого роду.

Окремо виділено іменники – назви осіб, марковані чоловічим родом (у прямому значенні позначають тільки людей чоловічої статі), що характеризуються повною відмінковою парадигмою (елементарний парадигматичний клас репрезентований словом *кю́ре*): *ре́фері, ку́лі, бандирельє́ро, гідальго, кабальє́ро, каді, ре́бе, факіно́, мосьє́, хаджі, мікадо, де́нді, бомбіно́, суперка́рго, балы́* (у північній частині середньовічної Франції – королівський чиновник, глава судово-адміністративного округу (бальяжа) – ВТС, с. 59), *Амери́го, Лі, Адріа́но, Бру́но, Амангельді́, Умбе́рто, Анрі́, Роберті́но, Андре́, Кіа́ну* (чоловічі імена) тощо. До цього класу належать складноскорочені слова *комроти, комзводу*, оскільки перша частина їх – скорочення від *командир*. Тому ці іменники – чоловічого роду, подібно до того, як маскулізми *директор, лауреат, депутат, лейтенант* – чоловічого роду, хоч можуть позначати й осіб жіночої статі.

Парадигматичний клас із головним словом *ле́ді* об'єднує іменники на позначення осіб жіночого роду з повною парадигмою: *пе́рі, бізнес-ле́ді, бізнесву́мен, травесті́, інженю́, міле́ді, місис, мада́м, міс, пані́, фре́йлейн, фру́, фре́кен, ме́цо-сопра́но* (співачка), *Суліко́, Дрю́, Гюльчатай́, Шер, Жаклі́н, Лулу́, Одрі́, Беатрі́че, Бетті́, Джейн* (жіночі імена) та інші. До цього парадигматичного класу варто віднести незмінювані жіночі українські та деякі інші прізвища на приголосний та на **-о**, які мають омонімічні словоформи в однині та множині: *Петре́нко, Сало́, Мацько́, Толоче́нко, Ващу́к, Ге́тьманець, Кова́лик, Жада́н, Шаумя́н, Шашке́вич, Жоре́с* тощо.

У монографії А.Загнітка іменники – назви осіб – *растрéне* та *рамолі́* поряд з чоловічим та жіночим родом марковані середнім [6, с. 186]. На нашу думку, така граматична кваліфікація можлива в певних контекстах, але навряд чи потребує нормативного закріплення. Ці слова вважатимемо іменниками чоловічого або жіночого роду з повною парадигмою.

Серед морфологічних класів назв осіб з неповною парадигмою виділено зразкову схему слова *Кліо́*, що об'єднує іменники жіночого роду, які в прямому значенні вживаються тільки в однині. Як правило, це власні назви унікальних міфічних, віртуальних та інших персонажів, незмінювані одиничні псевдоніми в жіночому роді тощо: *Кра́тос* (героїня трагедії Есхіла „Прометей закутий”), *Фéме* (грецька богиня), *Е́хо* (німфа), *Кліо́* (муза, покровителька історії), *Харі́кло* (дочка Аполлона), *Лето́* (мати Аполлона), *Іо́* (жриця Гери), *Коті́с* (*Котіто́*) (фракійська богиня), *Медсі́* (у деяких племен богиня родючості й достатку) тощо.

Неповна парадигма незмінюваних іменників чоловічого роду, репрезентована словом *Ра* (єгипетський бог сонця). Цей клас об'єднує лексеми з подібним до попереднього класу значенням, тільки позначають вони представників чоловічої статі: *Хонсу́* (єгипетський бог), *Я́гве* (іудейський бог), *Ві́шну* (в індуїзмі та брахманізмі найвище божество поряд із Брахмою і Шівою – ВТС, с. 191), *Мауглі́* (персонаж Р. Кіплінга), *Більбо́*, *Фродо́*, *Дрого́*, *Гімлі́* (герої роману-фентезі Д.Р.Р.Толкієна „Володар кілець”) та інші.

Окремий парадигматичний клас презентовано іменником на позначення істот-осіб, що вживається тільки в множині – *чо́мні* – наймані робітники вовно-ткацької промисловості у Флоренції 14 ст., що в 1378 р. повстали проти купців і майстрів (ВТС, с. 1605), також *бітлз* (ІЛССУ) та ін.

Варто окремо виділяти парадигматичні класи назв істот-неосіб, це пов'язано із синтагматичним чинником. Форми знахідного відмінка множини назв істот переважно збігаються з формами родового відмінка множини в сучасній українській літературній мові, при цьому назви тварин, птахів, комах, риб, паразитів, одноклітинних тощо, тобто найменування істот-неосіб, мають варіантні форми, тотожні з називним відмінком множини, останні вживаються рідше в назвах тварин, птахів, комах, риб: *пасти кіз і кози, ягнят і ягнята, волів і воли, ловити качок і качки, горобців і горобці, щук і щуки*. На думку І.Матвіяса, обидві форми знахідного відмінка характерні й для іменників, у яких значення живого та неживого виявляється не так чітко: *досліджувати мікроби і мікробів, бацили і бацил, бактерії і бактерій*. „Поширенішими в зазначених випадках є форми називного відмінка” [Див.: 12, 61]. До речі, у комп'ютерних словниках у відмінкових парадигмах усіх назв неосіб саме в такому порядку подані варіантні словоформи знахідного відмінка множини. Очевидно, немає потреби дрібнити на додаткові парадигматичні класи назви неосіб, проте на першому місці варто подавати форму, тотожну родовому відмінку множини,

а на другому – називному, тому що з вищевказаних прикладів впливає, що кількісно переважають саме такі іменники.

У назвах осіб також можливі варіантні форми знахідного відмінка множини, але генеральною є словоформа, тотожна родовому відмінку множини, унікальною ж є словоформа, що збігається з називним відмінком і функціонує з прийменниками, переважно – у (**в**), рідше – **через, між (поміж), на** (її краще подавати в дужках у парадигматичних схемах). Наприклад: *пошитися в дурні, поїхати в гості, провести в доценті, взяти в музиканти, розжалувати в денщики*; Ну, куди вона поїде *поміж чужі люди* (Л.Письменна). А от як не стане пенсії, піду на фабрику, в *учительки, в проститутки* (В.Винниченко). Якщо не розв'яжете вузла, якого ношу в собі, піду в *монахи* (В.Даниленко) [Детальніше див.: 11, 61–65].

Для незмінюваних іменників в акузативі множини важливо, у якому відмінку вживати поряд з ними узгоджені означення. Для назв істот-осіб: *бачу справжніх маєстро (готуватися в справжні маєстро), слухати ліричних шансоньє (збиратися в ліричні шансоньє)* та ін. Для назв істот-неосіб: *бачити маленьких колібрі і маленькі колібрі, фотографувати рожевих фламінго і рожеві фламінго, розводити породистих колі і породисті колі* тощо.

Дослідники українського іменника відзначають, що в групі незмінюваних фаунонімів „помітна тенденція до диференціації граматичного значення чоловічого роду, зокрема, з'являються назви істот з родовою кореляцією”, тобто „форми граматичного чоловічого роду, уживані з функцією узагальнення, замінюються формами означеного чоловічого та жіночого роду” [1, 66]. Тому переважну більшість незмінюваних назв істот-неосіб варто маркувати подвійним родом поза контекстом, а в словниках – чоловічого або жіночого роду, хоч у різних лексикографічних джерелах зафіксована суперечлива інформація: *ара* (папуга) (ч. або ж. р. – ІЛССУ; ч. р. – ВТС, с. 38), *боа 1* (удав) (ч. р. – ІЛССУ; ч. р. – ВТС, с. 89; ч. р. – СУМ I, с. 205), *поні* (ч. або ж. р. – ІЛССУ; ч. р. – ВТС, с. 1048; ч. р. – СУМ VII, с. 162), *маго* (мавпа) (ч. р. – ІЛССУ; ж. р. – СУМ IV, с. 592; ж. р. – ВТС, с. 636), *макі* (ссавець) (ч. або ж. р. – ІЛССУ; ч. р. – СУМ IV, с. 602; ч. р. – ВТС, с. 638), *гуанакі* (ссавець родини верблюдових) (ч. або ж. р. – ІЛССУ; ч. р. – СУМ II, с. 185; ч. р. – ВТС, с. 264), *ківі 1* (птаха) (ч. р. – ІЛССУ; ж. р. – СУМ IV, с. 158; ж. р. – ВТС, с. 539) та ін.

Парадигматичний клас із головним словом *кенгуру* має в репертуарі незмінювані іменники назви істот-неосіб чоловічого або жіночого роду в однині та множині.

Частина іменників маркована чоловічим родом: *сапажу* (мавпа) (ч. р. – ІЛССУ; СУМ IX, с. 55; ВТС, с. 1294), *марабу* (птаха) (ч. р. – ІЛССУ; СУМ IV, с. 625; ВТС, с. 645), *торпедо 2* (риба) (ч. р. – ІЛССУ; СУМ X, с. 209; ВТС, с. 1464), *фламінго* (ч. р. – ІЛССУ; СУМ X, с. 604; ВТС, с. 1464), *гризли* (ведмідь) (ч. р. – ІЛССУ; ВТС, с. 261), *ему* (страус) (ч. р. – ІЛССУ; СУМ II, с. 478; ВТС, с. 350), *какаду* (ч. р. – ІЛССУ; СУМ IV, с. 73; ВТС, с. 515) тощо.

Можливо, є потреба у виділенні окремого класу для назв-неосіб чоловічого роду з повною парадигмою, представленого іменником *гризлі*.

Парадигма *цеце* – муха (ж. р. – ІЛССУ; СУМ XI, с. 205; ВТС, с. 1582) репрезентує незмінювані назви неосіб жіночого роду: *івасі* та ін. А. Загнітко граматичне значення жіночого роду більшості таких іменників мотивує „законом семантико-тематичного підпорядкування, синонімічними зв'язками і впливом однорідних номінацій з формально мотивованим родом” [6, 185]. Далі вчений наводить приклади незмінюваних іменників – назв неосіб, переважна більшість яких не фіксується українськими словниками: „*гекко, тейє, тейю* – ящірка; *зоса* – личинка; *калас, ківі* (див. пояснення вище), *тюрко, тіному, таку, току* – пташка...; *фіфі* – завитка, *фугу, хромулі, івасі* – риба..., *цеце* – муха” [6, 185].

Не варто, мабуть, виокремлювати парадигму, марковану середнім родом для назв неосіб, хоч А. Загнітко наводить такі приклади: *тюрбо, агамі, коаті, рамбульє* – с. р. [6, 185]. *Тюрбо* – промислова морська риба ряду камбалоподібних – у ВТС визначено як іменник середнього роду (ВТС, с. 1488), а в ІЛССУ – чоловічого або середнього, очевидно, родова нормалізація цього слова перебуває в процесі становлення; *агамі* – птах із ряду журавлеподібних, у ВТС – ч. р. (ВТС, с. 9), ч. або ж. р. в ІЛССУ; *коаті* – рід хижих ссавців родини єнотових, ч. р. (ВТС, с. 549); *рамбульє 2* (вівця або баран породи *рамбульє*) (ч. або ж. р. – ІЛССУ; ч. і ж. р. – ОСУМ, с. 635; с. р. – ВТС, с. 1200; с. р. – СУМ VIII, с. 446; с. р. – СТУМ, с. 261), в останньому прикладі грамема середнього роду пов'язана з тим, що слово *рамбульє 1* має значення – „тонкорунна порода мериносових овець” і визначається як іменник с. р., значення цього роду автоматично переносять і на омонімічну назву вівці чи барана цієї породи.

Неповні парадигми можуть мати незмінювані іменники – унікальні власні назви тварин, птахів та ін. – відповідно жіночого чи чоловічого роду, залежно від того, називають ними самців чи самок. Словники, як правило, зоонімів не фіксують, крім того, власні назви тварин, птахів та ін. з літературних творів, мульт-, теле-, відео-, кінофільмів, комп'ютерних ігор тощо швидко стають популярними й ними іменують багатьох істот-неосіб, відповідно парадигма стає повною. Унікальними є клички, утворені способом аббревіації (в основному від перших літер імен та прізвищ членів родин господарів) типу *Ремі* (Романови Єгор, Марія, Ірина). Проте через непродуктивність цього способу творення, а також через значну кількість відмінюваних зоонімів навіть серед таких дериватів видається недоцільним окремо виділяти парадигматичні неповні класи назв істот-неосіб.

Переважна кількість незмінюваних апелятивів маркується середнім родом: *саго* (крупі), *арго, бікіні, желе, манто, реву, лото, манто, меню, муліне, палацо, сарі, суфле, фередже* (вид плаща), *філе, фуєте, цунамі, шапіто, жабо, сабо, ресконтро* (бухгалтерська книга), *пенсне, вето, есе, ескімо, кабаре, казино, драже, експозе, каное, лібрето, кашне, кліше* тощо.

Такі іменники мають повну парадигму й об'єднуються в клас, репрезентований лексемою *кафе́*.

Частина слів середнього роду – назв неістот – характеризується неповною парадигмою: *ци́цера* (назва шрифту), *ра́мі* (рослина), *со́льфеджіо*, *со́рго*, *шевро́* (м'яка тонка шкіра), *габро́* (гірська порода, будівельний матеріал), *букле́*, *буре́* (старовинний французький танець), *гуано*, *індиго* (рослина), *кака́о*, *поло*, *дзюдó*, *карате́* та інші. До цього ж парадигматичного класу, репрезентованого лексемою *Со́чі*, належать одиничні оніми, родова назва яких середнього роду (місто, село, селище, озеро та ін.): *Акапу́лько*, *Ко́шице*, *Гельсінкі*, *Ріо-де-Жанейро*, *Алмати́*, *Торóнто*, *Бату́мі*, *Енсхеде* (місто в Нідерландах), *Рені́*, *Шабо́* (селища в Україні), *Ентеббе* (місто в Уганді), *Баїрікі́* (місто, столиця Республіки Кірибаті, Океанія), *Атьє́* (колишнє князівство, регіон в Індонезії), *Ватерлоо́* (місце битви); середнім родом маркують також незмінювані іншомовні географічні назви з не визначеною чітко родовою ознакою, наприклад: *Ейре́* (питома назва Ірландії), *Бека́а* (регіон на Близькому Сході), *Відземе́* (регіон у Латвії) (ІЛССУ), хоч і в зазначених випадках можлива родова кваліфікація за родовим апелятивом: *Ейре́* – ж. р. за аналогією до лексем *Ірла́ндія*, *країна*; *Бека́а*, *Відземе́* – ч. р., бо *регіон*.

О. Безпояско звертає увагу на факти перерозподілу іншомовних апелятивів за родовою належністю, оскільки в мові помітна тенденція вмотивовувати родові значення іншомовних слів їх лексико-семантичним змістом: „Останнє передбачає виділення у структурі змісту додаткового узагальненого значення, типового для цілого ряду слів, які утворюють абстрактну семантико-тематичну спільність, тобто формуються тематичні групи незмінюваних імен, членом яких є індивідуальна лексема видового поняття, що в конкретній формі накладається на ширше, родові поняття, тотожне для назв цієї групи” [1, 67]. Наприклад, практично в усіх наукових, лексикографічних джерелах відзначено, що іноземні незмінювані лексеми на позначення мов маркують жіночим родом, оскільки вони зазнали трансформації родової грами (середнього роду) відповідно до родової ознаки тематичного слова: *мова* – жіночого роду: *ідо*, *есперанто*, *гіндустані́*, *гінді́*, *ба́нту*, *урду́*, *суахілі́*, *ко́мі*, *аймара́* тощо. Ці слова мають тільки форми однини.

О. Безпояско відзначає також інші причини закріпленості певної родової ознаки за незмінюваним запозиченим словом: „за семою і грамою” тематично означуваного слова, вплив відповідної назви-асимілятора на іноземну лексему у зв'язку з тотожністю функцій обох слів” [1, 68].

А. Загнітко, поряд із впливом „метаіменника”, що позначає родову назву лексико-семантичної групи, на низку запозичень, вказує на поширеність і функціональну значущість одиничної підпорядкованості невідмінюваного іменника, „який виступає видовим найменуванням, родовому, включення в лексико-семантичну групу як однорідної видової

назви, перенесення ознаки роду „метаіменника” на іншомовне слово” [6, 180]. Важливим є й „принцип синонімічності, значеннєвої тотожності загальнопоширеного слова і запозиченого, внаслідок чого ГЗ [граматичне значення – С.К.] роду загальноприйнятого іменника переноситься і на іншомовний [6, 181]. А.Загнітко стверджує: „Значну роль при закріпленні вторинного ГЗ роду як літературно нормативного відіграє подібність невідмінюваного слова до форм відмінюваних іменників, морфологічні зв’язки. Так, більшість слів з фіналлю /a/ набула граматичного значення жіночого роду” [6, 183].

Іноді важко встановити генералізуючий вплив певного чинника, зрідка родову віднесеність запозиченого слова визначає комплекс факторів. Жіночим родом марковані такі іменники – назви неістот, що мають однину та множину: *альма-ма́тер*, *рокайль* (архітектурний орнамент, хоч в ІЛССУ цей іменник відмінюваний), *рокабілі* (пісня), *фейхоа* (рослина, її плоди), *промі́ле* (одна тисячна частка числа), *бе́ре* (груша, її плоди) (ІЛССУ; СУМ І, с. 158; ВТС, с. 76), *авеню́* (ІЛССУ; ВТС, с. 4), *гран-па́* (багаточастинна танцювальна форма в балеті) (ВТС, с. 259), *янге́* (китайська народна музична вистава) (ВТС, с. 1648) тощо. Цей клас презентує лексема *авеню́*. Неповною відмінковою парадигмою жіночого роду відзначаються: *кольра́бі* (капуста), *віші́* (мінеральна вода), хоч у ВТС – с. і ж. р. (ВТС, с. 191), *броко́лі* (капуста) (ВТС, с. 98), *бе́рі-бе́рі* (хвороба) (ІЛССУ; СУМ І, с. 161; ВТС, с. 76), *су-ау́ру* (хвороба тварин) (ВТС, с. 1408) та ін.

Чоловічий рід мають іменники з повною парадигмою, яку презентує слово *маче́те*: *генрі́* (одиниця виміру індуктивності) (у ВТС немає родової ремарки, с. 231), *маче́те* (великий ніж) (ВТС, с. 653), *бефстро́ганов* (страва) (ІЛССУ; СУМ І, с. 164; ВТС, с. 77), *безе́* (поцілунок) (ІЛССУ; СУМ І, с. 127; ВТС, с. 67), *тю́рбе́* (мусульманська усипальниця) (ВТС, с. 1488), *ту́бо* (музичний інструмент) (ВТС, с. 1483), *ко́мбі* (автомобіль) (ВТС, с. 558), *санту́рі* (музичний інструмент) (ВТС, с. 1293), *ді́* (китайський музичний інструмент типу флейти) (ВТС, с. 302) та ін. Грамемою чоловічого роду марковані також слова, що вживаються тільки в однині: *альді́не* (друкарський шрифт), *бе́нді* (хокей з м’ячем на льоду), *бро́міндіго* (барвник) (ВТС, с. 98), *сиро́ко* (вітер) (ВТС, с. 1320), *фіфо́* (метод обчислення) (ВТС, с. 1539), *ріліо́* (бальний танець) (ВТС, с. 1228) тощо.

До іменників нульової парадигми, що вживаються тільки в однині, зараховані й власне-українські деривати з першою частиною *пів-*, їх родова віднесеність залежить від роду другого компонента – ч. р. – *півпочи́нка*, *півпу́да*, *півгле́ка*, *півшиля́ху*, *півсві́ту*; ж. р. – *півдесяти́ни*, *півжме́ні*, *півкварти́*, *півкоти́*, *півкопійки́*; с. р. – *півбарі́ла*, *півву́ха*, *півді́ла*, *півлі́ха*, *півобличчя́* та ін. Якщо буде кодифікована зміна орфографічного правила про окреме написання елемента *пів-* з наступними іменниками у формі родового відмінка, то „не тільки частково спроститься український правопис, а й відпаде потреба у виділенні специфічного класу незмінюваних складних іменників з неповною парадигмою, оскільки їх закономірно

замінять нумерально-субстантивні словосполучення, що досить поширені в сучасній українській мові” [10, 83].

Власні назви з родовим поняттям у формі жіночого роду (країна, республіка, область, провінція, річка, протока, затока, гора, пустеля тощо), як правило, утворюють неповну парадигму, презентовану словом *Араґві*: *По* (річка в Італії), *Ебро* (річка в Іспанії), *Араґві* (річка на Кавказі), *Уссурі* (річка на Далекому Сході), *Артуа́* (історична провінція Франції), *Гвінея-Бісау* (державна), *Янцзі́* (річка), *Куросіо* (тепла течія), *Ай-Петрі* (гора), *Вене́то* (область в Італії), *Вануату* (державна), *Анжу́* (історична провінція Франції), *Абру́ццо* (область в Італії), *Бурунді* (державна), *Ла́ціо* (область в Італії), *Калахарі* (пустеля), *Лімпопо́* (річка) тощо. Деякі іменники з родовим словом жіночого роду, мабуть, помилково марковано с. р. – *Кіліманджа́ро* (гора), *Маро́кко* (державна), *Па-де-Кале́* (протока).

Відповідно неповну парадигму чоловічого роду з ключовим словом *Борнео́* мають оніми з родовою назвою чоловічого роду (штат, півострів, острів, вулкан, мис, водоспад, порт тощо): *Ігуа́су* (водоспад), *Кракатау́* (вулкан), *Кампече́* (штат у Мексиці), *Ка́прі* (острів), *Кюраса́о* (острів), *Вале́* (кантон у Південній Швейцарії – федеративна одиниця Швейцарії), *Лепанто́* (порт у Греції) та ін. Проте в ІЛССУ, очевидно, неправомірно визначено як іменники с. р. такі назви: *Кю́сю* (острів в Японському архіпелазі), *Айда́хо* (штат США), *Анти́гуа* (острів), *Бікіні* (острів), *Борнео́* (острів) тощо. У зазначеному комп’ютерному словнику подекуди не розрізнено родову ознаку омонімічних географічних назв: *Тічіно́* (річка; регіон у Швейцарії) – ч. р.; *Фіджі́* (архіпелаг у Тихому океані; державна) – с. р.; *Ріо-Му́ні* (регіон в Африці; річка) – с. р.; *Нікара́гуа* (державна, озеро в Центральній Америці) – с. р. та ін. (ІЛССУ). Трапляється й нормативне маркування омонімічних власних назв різного роду: *Сан-Франсі́ску* (річка і місто в Бразилії) – ж. або с. р. (ІЛССУ).

У різних лексикографічних джерелах неоднакова родова та числова віднесеність запозичених субстантивів нульової відміни пояснюється відмінними підходами до вираження граматичних значень: *драпрі́* (драпіровка, завіса, фіранка з тканини, зібраної в складки) – с. р. (ІЛССУ – формальний підхід, оскільки переважна більшість запозичених апелятивів належить до категорії середнього роду), с. і мн. (СУМ II, с. 408 – та ж причина, що й у попередньому джерелі, трактування лексеми як множиного іменника пояснюється фіналлю /i/, яка характерна для деяких українських плуративів, та за синонімічністю зі словом *жалюзі́*, яке теж маркується як субстантив *pluralia tantum*), ж. р. (ВТС, с. 326 – за метаіменником *завіса*, за синонімічністю, тотожністю функцій зі словами *драпіровка*, *фіранка* тощо); *жалюзі́* – с. р. (ІЛССУ; СУМ II, с. 507), с. і мн. (ВТС, с. 364); *чонгу́рі* (грузинський струнний інструмент) – с. р. (ІЛССУ; ВТС, с. 1605), ч. р. (СУМ XI, с. 352); *боржомі́* (вода) – ч. або с. р. (ІЛССУ, бо те саме, що *боржом* – ч. р.), ж. р. (ВТС, с. 93); *ра́лі*, *мотора́лі*, *автора́лі* – с. р. (ІЛССУ; ВТС, с. 1200; 692), ост. слово – мн. (ВТС, с. 8 – очевидно, вплив фіналі на /i/);

гран-прі – с. р. (ІЛССУ), ч. р. (ВТС, с. 259) тощо. Різну родову диференціацію мають незмінювані запозичені апелятиви навіть у межах однієї лексико-семантичної групи, наприклад, у назвах грошових одиниць: *паоло* (срібна монета в Італії) – ч. р. (ВТС, с. 883); *пéнге, пéгьо* (грошова одиниця Угорщини до 1946 р.) – ч. р. (ВТС, с. 897); *афгані* (грошова одиниця Афганістану) – ж. р.; *скудо* (старовинна італійська монета) – с. р. (СУІЛС; ІЛССУ), у ВТС немає взагалі вказівки на рід (ВТС, с. 1340); *бальбоа* (грошова одиниця Панами) – с. р. (ІЛССУ), ж. р. (ВТС, с. 59); *хао* (розмінна монета В'єтнаму) – с. р. (ІЛССУ), ж. р. (ВТС, с. 1556); *пéнні* (англійська дрібна монета) – с., рідко – ч. р. (ІЛССУ; СУМ VI, с. 116); *екю* (французька монета) – ч. р. (ІЛССУ), с. р. (ВТС, с. 343); *ескудо* (грошова одиниця Португалії – до 2002 р. – та Кабо Верде) – с. р. (ІЛССУ), ч. і с. (ВТС, с. 356); *éвро* (спільна регіональна валюта країн Європейського Співтовариства) – с. р. (ВТС, с. 360), ч. р. (ІЛССУ).

Одночасно чоловічим і жіночим родом марковані окремі субстантиви з повною парадигмою: *бісна́ле* (це слово вважатимемо ключовим у цьому класі), *б'єна́ле* (виставка, фестиваль і т. ін., що проводиться раз на два роки) (ВТС, с. 80), хоч А. Загнітко кваліфікував цю лексему як іменник ч., ж. та с. р., разом із *цірліх-манірліх* [6, 182–183]. Останнього слова не фіксують словники, видані порівняно недавно.

Деякі іменники визначені як слова подвійного роду – чоловічого або середнього з повною парадигмою, репрезентовані лексемою *хачану́рі*: *ха́ші* (грузинська національна страва – гострий суп (з прянощами і цибулею)) (ВТС, с. 1557), *хачану́рі* (національна кавказька страва – пиріг із начинкою з сиру) (ІЛССУ; ВТС, с. 1557), *брéнді* (СУІЛС, ВТС, с. 96), хоч в ІЛССУ – ч. р., *па-де-де́, па-де-труа́* (танці) (ІЛССУ; СУМ VI, с. 12; ОСУМ, с. 479; ВТС, с. 875) та ін. Проте в назвах сорту винограду та вина краще не визначати лексеми як іменники подвійного роду (ІЛССУ), а розглядати їх як слова з окремими парадигмами різного роду, наприклад: *каберне́ 1* (сорт винограду) – ч. р., *каберне́ 2* (вино) – с. р. (СУМ XI, с. 687; ВТС, с. 512); *сапераві́ 1* і *сапераві́ 2*; *аліготé 1* і *аліготé 2* (хоч іноді маркують виключно середнім родом лексеми з обома значеннями).

Одночасно жіночим і середнім родом в однині та множині позначено такі назви неістот: *ма́ксі*, хоч в ІЛССУ – с. р., аналогічно – *мі́ні* та *мі́ді*, *сопрано́* (голос) тощо.

Серед іменників нульової відміни зафіксовано слова з неповною парадигмою, що вживаються тільки в множині: *бігуді́* (головна лексема цього класу) (ІЛССУ; ВТС, с. 79), *графі́ті* (стародавні написи) (ІЛССУ; СУМ XI, с. 677; ВТС, с. 260; СТУМ, с. 75; ОСУМ, с. 161; у ПС, с. 127, очевидно, помилково, – с. р.), *бі́рбіне* (загальна назва язичкових та тростинових духових музичних інструментів) (ВТС, с. 84), *бію́* (загальна назва татарських і башкирських національних танців) (ВТС, с. 85), *Алата́у* (гори в Центральній Азії), можливо, доцільно маркувати як множинний іменник, а не ч. р. (ІЛССУ) та інші. До зазначеного парадигматичного класу

варто віднести й іменники з першою частиною *пів-*, приєднаної до слів *pluralia tantum* у формі родового відмінка множини, хоч такі приклади не фіксують словники: *півсіней*, *півворіт*, *півна́р*, *півкані́кул*, *півпла́внів*, *пів-Лубен*, *пів-Су́м*, *пів-Афі́н*, *пів-Альп*, *пів-Пірене́їв*, *пів-Гава́їв* та ін.

А. Загнітко серед невідмінюваних назв неістот фіксує спорадичний перехід слів до множинних іменників, кваліфікуючи паралельно с. р. та мн. такі слова: *галіфе́*, *графі́ті*, *санера́ві*. При цьому вчений зазначає: „В сучасній мові не спостерігається (крім *рالی* – мн.) абсолютного входження названих слів до складу іменників *pluralia tantum*, що свідчить про активний класифікуючий характер категорії роду, закріпленість категоріальних значень роду за невідмінюваними іменниками” [6, 184–185]. Лексема *галіфе́* в усіх лексикографічних працях маркована середнім родом (ІЛССУ; СУМ II, с. 20; ВТС, с. 219), про слова *графі́ті* та *санера́ві* йшлося вище.

Таким чином, для визначення репертуару іменників нульової відміни в сучасній українській літературній мові релевантними є такі чинники: родова віднесеність, належність до категорії істот / неістот, окреме виділення в межах першої назв осіб / неосіб, утворення повних чи неповних парадигм (*singularia* або *pluralia tantum*). Морфологічна парадигматична система незмінюваних іменників об’єднує 19 елементарних класів:

- № 1 (*кюре́*) – ч. р., назви істот-осіб, повна парадигма;
- № 2 (*гризлі́*) – ч. р., назви істот-неосіб, повна парадигма;
- № 3 (*мачете́*) – ч. р., назви неістот, повна парадигма;
- № 4 (*Ра*) – ч. р., назви істот-осіб, тільки однина;
- № 5 (*Борнео́*) – ч. р., назви неістот, тільки однина;
- № 6 (*леді́*) – ж. р., назви істот-осіб, повна парадигма;
- № 7 (*цеце́*) – ж. р., назви істот-неосіб, повна парадигма;
- № 8 (*авеню́*) – ж. р., назви неістот, повна парадигма;
- № 9 (*Кліо́*) – ж. р., назви істот-осіб, тільки однина;
- № 10 (*Арагві́*) – ж. р., назви неістот, тільки однина;
- № 11 (*кафе́*) – с. р., назви неістот, повна парадигма;
- № 12 (*Сочі́*) – с. р., назви неістот, тільки однина;
- № 13 (*маестро́*) – ч. або ж. р., назви істот-осіб, повна парадигма;
- № 14 (*кенгуру́*) – ч. або ж. р., назви істот-неосіб, повна парадигма;
- № 15 (*бієнале́*) – ч. або ж. р., назви неістот, повна парадигма;
- № 16 (*хачану́рі*) – ч. або с. р., назви неістот, повна парадигма;
- № 17 (*міні́*) – ж. або с. р., назви неістот, повна парадигма;
- № 18 (*чо́мні*) – назви істот-осіб, тільки множина;
- № 19 (*бігуді́*) – назви неістот, тільки множина.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.

ІЛССУ – Інтегрована лексикографічна система „Словники України”, версія 1.04 / В.А.Широков, О.Г.Рабулець, І.В.Шевченко та ін. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАНУ. – К.: Довіра, 2001–2004.

- ОСУМ – Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І.Головащук, М.М.Пещак, В.М.Русанівський, О.О.Тараненко. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.
- ПС – Головащук С.І. Правописний словник. – К.: А.С.К., 1999. – 607 с.
- СТУМ – Словник труднощів української мови / Д.Г.Гринчишин, А.О.Капелюшний, О.М.Пазяк та ін.; За ред. С.Я.Єрмоленко. – К.: Радянська школа, 1989. – 336 с.
- СУІЛС – Словники України – інтегрована лексикографічна система / В.А.Широков, І.В.Шевченко, О.Г.Рабулець та ін. – К.: Український мовно-інформаційний фонд, 2001.
- СУМ – Словник української мови. Т. I–XI. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Авдєєва С.Л. – Див.: Ковтюх С.Л.
1. Безпояско О.К. Іменник // Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – С. 16–93.
  2. Болюх О.В. Парадигматика іменника // Мовознавство. – 1995. – № 4–6. – С. 24–29.
  3. Вихованець І.Р. Іменник // Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / За ред. І.Р.Вихованця. – К.: Університетське видавництво „Пулсари”, 2004. – С. 44–120.
  4. Грищенко А.П., Мацько Л.І. Іменник // Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – С. 320–365.
  5. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 117–174.
  6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
  7. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М.: Наука, 1967. – 370 с. Ковтюх С.Л.
- Авдєєва С.Л. – Див.: Ковтюх С.Л.
8. Авдєєва С.Л. Основні критерії визначення морфологічних парадигм сучасної української літературної мови // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2004. – Випуск 53. – С. 3–15.
  9. Авдєєва (Ковтюх) С.Л. Нульова парадигма в сучасній українській літературній мові // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. У 2 частинах. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Випуск 11. Част. I. – С. 11–20.
  10. Ковтюх С.Л. Відмінкова парадигма іменників типу *піввагона, півдоби, півнеба* // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000. – Випуск 22. – С. 72–85.
  11. Ковтюх С.Л. Роль синтагматичного чинника у визначенні репертуару відмінкових парадигм іменників // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – Випуск 13. – С. 61–65.
  12. Матвіяс І.Г. Іменник // Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 32–139.
  13. Мейє А. Общеславянский язык / Под ред. С.Б.Бернштейна. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1951. – 491 с.
  14. Тараненко О.О. Словозіміна української мови. – Nyíregyháza, 2003. – 199 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Ковтюх – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: морфологічна парадигматика української мови.

ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ ДУРАТИВНОГО ЗНАЧЕННЯ ПРЕДИКАТАМИ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ

Валентина ЛАЗАРЧУК, Василь ОЖОГАН (Кіровоград)

У статті здійснено огляд семантичних особливостей предикатів недоконаного виду з дуративним значенням, окреслено їхні основні лексико-семантичні групи.

The article presents the review of semantic peculiarities of non-perfect predicates with durative flections and defines their main lexico-semantic groups.

Дуративне значення здатні виражати окремі семантичні групи дієслів залежно від своїх змістових, морфологічних і словотвірних особливостей, проте чи не найголовнішим при цьому є контекстуальне оточення слів. Наше дослідження має на меті з'ясувати особливості семантичних груп дуративних предикатів, що функціонують у сучасній українській літературній мові.

Відповідно до лексичного оточення предикат може позначати дію, яка відбувається один раз у конкретній відтинок часу. Ця дія сприймається реципієнтом як цілісна і протяжна [5, 342]. Вона може умовно членуватися на окремі акти, але реалізується в конкретній мовленнєвій ситуації як єдиний процес. Періоди, з яких складається дія, структурують її у предикат з модально-часовими ознаками, що позначає зміну внутрішнього чи зовнішнього стану особи, предмета або явище, тому дуративного значення набувають дієслова дії і стану, оскільки вони окреслюють цілісний процес, що триває обмежений період часу.

Зважаючи на полісемічну природу українського дієслова, звертаємо увагу на те, що цей клас слів, посідаючи центральне місце в мовній системі, зі зміною оточення може диференціювати різну семантику: від дуративної до ітеративної (повторювана дія) у межах тієї самої лексичної одиниці.

У межах дієслів з дуративним значенням можна виокремити лексико-семантичні групи на підставі внутрішніх зв'язків предиката із мисленнєвим сприйняттям процесу, який він позначає.

Велику значеннєву нішу в системі слів з дуративною семантикою посідають дієслова на позначення руху суб'єкта, зміни його положення в просторі. Зазначимо, що здатність передавати це значення мають і лексеми, для яких воно є первинним, і ті, що набувають його контекстуально, хоча за походженням не є дуративами.

З-поміж слів цієї групи необхідно виокремити дієслова, які виражають пересування в просторі: *бігти, йти, брести, сунути, накивати, лізти, летіти, насуватися, налізати, текти* тощо. Вони у своєму прямому значенні вказують на рух істоти, наприклад: *Усіх би перегнав, та бігти боюсь* (Нар. тв.); *Ридван, мов вихор, в полі біг* (І.Котляревський). Уживаючись у переносному значенні, дієслова окреслюють рух неістоти (*дощ іде, річка біжить, час летить*). Наприклад: *Ой по горі роман цвіте,*

Долиною козак *іде* Та у журби питається: – Де та доля пишасться? (Т. Шевченко). Таке семантичне різномайття пов'язане з рівнем абстрактності чи умовності дії, тобто здатністю осягнути її органами чуття, причому процес, позначуваний дуративом, не завжди є обмеженим у часі. Так, дієслово *йти* у реченні *Василь Карпович розпоряджається, що робити, кому куди йти...* (О. Гончар) засвідчує протікання дії протягом певного періоду, а в іншому випадку – *І день іде, і ніч іде* (Т. Шевченко) вказує на постійність її перебігу.

Тотожне лексичне значення може реалізуватися в різних словах, що репрезентують одноразову протяжну дію. Вони можуть утворювати цілі синонімічні ряди. Найбільше в кількісному плані представлені предикати із семантикою пересування у просторі. Відмінність процесу, який вони позначають, ґрунтується на кількох особливостях:

1) відносно способу руху у просторі (на ногах, автомобілем, літаком, іншими транспортними засобами): *йти, бігти, їхати, летіти* тощо;

2) залежно від швидкісних характеристик пересування суб'єкта: швидко – *летіти, бігти*, помірно – *йти*, повільно – *брести, повзти, лізти*.

Синонімічний ряд доповнюють дієслова недоконаного виду з ітеративним значенням: *чалапати, човгати, набігати* тощо. Вони окреслюють багатоактну дію, що за певного лексичного оточення сприймають як цілісний процес: *чвалати* (Максим Антонович, *заклавши за спину руки, неквапливо, по-господарському оглядаючи посіви, поважно чвалав до Сергія* (Ю. Збанацький); *човгати* (По підлозі *човгають* десятки ніг (С. Чабан) і т. п.

До наступної семантичної групи варто зараховувати дієслова зі значенням "конкретної фізичної дії", спрямованої на об'єкт. Вони вказують на зміну зовнішнього, внутрішнього стану об'єкта, його місцезнаходження у просторі тощо (*везти, нести, валити, вбирати, одягати, бурити, білити, варити, наближати, навертати, берегти, барити, бачити, наглити* (*квалити*), *студити*, та інші). Наприклад, слово *варити* означає цілеспрямовану зміну якості предмета (*Найшли зілля, накопили. І стали варити* (Т. Шевченко)); *бурити, валити* (*Колись, бувало [батько] вхопивши однією рукою за ногу, валив і зразу ж вивертав догоричерева найбільшого кабана* (М. Стельмах); *нагинати* (*Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю* (Т. Шевченко) – здійснення прямої дії над об'єктом. Серед дуративних предикатів другої групи доцільно виокремити слова, що у прямому своєму значенні вказують на дію, виконавцем якої є істота: *рознімати* (*Принесли води, – збризнули, – ні волосиною не повела [мати]. Розняли ножем зіплені зуби, линули у рот води* (Панас Мирний); *хрестити* (*Спасибі запорожцям, і церков [церква] своя. Не треба вже до чужого попа йти ні дитини хрестити, ні шлюб брати* (Панас Мирний). В інших випадках суб'єктом дії може бути і неістота.

3-поміж полісемантичних лексем є такі, що диференціюють дуративне значення у всіх своїх змістових варіантах, наприклад, дієслово *валити* позначає одноразовий протяжний процес у таких значеннях:

- 1) примушувати падати, силою перекидати;
- 2) класти, накладати щось на кого-, що-небудь, безладно або у великій кількості (*Руки пообриваєш, носячи! Нема того, щоб хурку найняти; як на того коня **валить** – носи!* (Панас Мирний));
- 3) накладати якісь обов'язки, обтяжувати роботою;
- 4) безладно або у великій кількості скидати, кидати що-небудь кудись;
- 5) діал. бити (*Тепер хлопці підбігли і почали **валити** буйками по ногах* (В. Стефаник).

На підставі семантичного аналізу стає помітною наявність кількох синонімічних рядів у межах однієї мовної одиниці: *бити* – *валити*, *гамселити*, *молотити*, *колотити*, *голомшити*, *дубасити*, *періщити*, *буцати*, *можкати* і подібні; *валити* – *рубати*, *сікти*, *косити*, *штовхати* тощо; *валити* – *загружати*, *грузити*, *обтяжувати*; *валити* – *кидати*, *скидати*, *класти* та інші. Логічним видається висновок про те, що дієслова, які в первинному значенні є ітеративними чи мультиплікативними (*молотити*, *колотити*; *рубати*, *вантажити*) можуть реалізуватися і як дуративні, оскільки мають спільну з ними сему. Наприклад, *колотити* (*Отак лупцюю кожного, як мене **колотив**. Нікому не попускай* (О. Довженко).

Отже, серед слів, що належать до другої лексико-семантичної групи, є такі, первинне значення яких передбачає вираження множинної дії. Однак, ураховуючи контекстуальні особливості, їх можна трактувати як дуративні, бо під впливом семантики валентно залежних від них лексем ці дієслова вказують на одноразову цілісну дію, що, проте, може складатися з кількох актів [1, 91].

Слова цієї лексико-семантичної групи варто диференціювати за ознакою об'єкта, на який спрямована дія. В одних випадках ним є конкретне поняття (предмет, явище, істота), в інших – абстрактне. До першої категорії слід зарахувати дієслова типу: *кришити*, *гладити*, *тягнути*, *різати* тощо.

Умовну дію над абстрактним поняттям позначають лексеми типу *вбирати* (*Кожна національна культура **вбирає** в себе надбання інших братніх культур* (Нар. тв.) – у значенні "приймати до свого складу", "сприймати органами чуття; уважно, жадібно слухати, дивитися"), *наближати* (*В земних пластах шахтар, учений в кабінеті, **наближуйте** прихід прекрасної пори* (В. Сосюра) – у значенні "прискорювати настання чого-небудь"). Проте деякі з цих слів вживаються і при конкретному об'єкті: *наближати* (*Святослав підводиться на лікті, **наближає** голову до Асмуса* (В.Скляренко)); *направляти* (*Прямо не знаю, чого вас оцей робітземліс **направляє** сюди? – здвигає плечима лісник* (М. Стельмах).

Омонімічні відношення між предикатами другої семантичної групи представлені двома тенденціями. Одна категорія слів має дуративне значення у всіх варіантах. Наприклад, лексема *валити*:

- 1) примушувати падати, силою перекидати;
- 2) іти у великій кількості, насуватися натовпом. У цьому значенні слово належить до першої лексико-семантичної групи;
- 3) прясти з клоччя вал.

Інші омоніми виражають цілісну одноразову дію лише в одному чи кількох своїх значеннях. Так, дієслово *прясти* виражає дуративну семантику лише в першому випадку:

1) скручуючи волокна коноплі, льону, робити безперервну тонку нитку, пряму (*Гелена сидить на низькому різьбленому стільці і пряде пурпурну вовну на золотій кужільці* (Леся Українка);

2) ворухити, перебирати (ногами, лапами) (*Злякані коні нервово прями вухами, прислухаючись до вовчих голосів* (З. Тулуб).

Дієслова з дуративним значенням можуть містити сему "фізична дія" чи "зміна стану" об'єкта. Ця інтегральна ознака об'єднує слова, що вказують на нецілеспрямовану дію, тобто таку, яка не впливає на прямий об'єкт. Вони репрезентують семантику зміни внутрішнього й зовнішнього стану: *важніти* (*Я мрію так свій вік прожити, Щоб серце все віддати землі своїй, Щоб у плодах мої важніли віти* (М. Стельмах). Дієслово *важніти* реалізується в реченні для позначення зміни ваги, збільшення, що відбувається поступово в точно окреслений час. Роль обставини часу виконує займенниково-іменникова сполука *свій вік*. Слово *бідніти* вживається у значенні "ставати бідним, біднішим" (*Села бідні і бідніють що раз, то дужче, бо й там орендарі та другі п'явки не сплять* (І. Франко); *навісніти* – "втрачати розум" (*Я скаженію, я навіснію од кохання, сказала вона* (І. Нечуй-Левицький); *забарвлюватися* – "набувати певної барви, кольору, відтінку кольору" (*Співав він старшині думи про далекі походи, де кожен бій, кожна сутичка забарвлювалася героїчними рисами* (З. Тулуб); *набридати* – "ставати неприємним, нудним через одноманітність" (*Нам набридає стояти на місці* (Ю. Яновський).

До складу цієї лексико-семантичної групи, як і до попередньої, входять цілі синонімічні ряди, з-поміж яких можна виділити слова зі спільним значенням "збільшуватися": *більшати* – *рости, набухати, набрякати, важчати, важніти, набруньковуватися, набиратися, брякнути, надуватися, пухнути* тощо; *класти* – *мурувати, викладати, складати* та інші.

Кожна з лексем стосується різних якісних характеристик суб'єкта: ваги, об'єму, зросту, віку, сили тощо. Синонімічні відношення є і між словами зі значенням "бути в розквіті": *буяти, процвітати, квітнути, цвісти, весніти*; "ставати блідим": *блякнути, блідніти, бліднути, меркнути, тьмяніти, меркти, темніти* тощо.

Враховуючи наявність полісемії, у межах цієї групи можна вичленувати такі слова, що виражають дуративну семантику у всіх своїх значеннях. Наприклад, дієслово *набиратися* диференціює такі відтінки дії:

1) збиратися, скупчуватися в якій-небудь кількості (*У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди **набирають** повно мух* (О. Довженко);

2) знаходити в собі яку-небудь внутрішню силу (*Далі **набирається** [Наталя] сміливості, боязко простягає худеньку ручину і легесенько жартує, торкаючи хлопця по голові* (С. Васильченко);

3) переймати, запозичувати щось, навчатись;

4) напиватись доп'яна.

Інші багатозначні дієслова реалізують дуративну семантику лише в одному з них. Наприклад, предикат *буяти* вживається у чотирьох значеннях:

1) виявлятися на повну силу, бути в розквіті (*В горах пишно **буяла** весна* (В. Стефаник);

2) пишно, розкішно рости, розростатися (*Над ворітьми темна дрібнолиста груша... **буяє*** (Марко Вовчок);

3) бути неспокійним, вирувати, бушувати (*То був якийсь блискучий карнавал, червона оргія **буяла** на просторі* (Леся Українка);

4) вільно носитися, літати; ширяти (*Вона думкою **буяла** вже по тому новому розкішному світі* (Леся Українка). У цьому значенні дієслово *буяти* представляє ітеративну семантику, оскільки вказує на періодично повторювану дію.

Омонімічні форми слів цієї групи переважно репрезентують дуративну семантику в більшості випадків:

1) *куріти* – горіти, слабо виділяючи при цьому дим (*У руках ще **куріла** цигарка – підніс [Тихін] до вусів, зотягся жадібно нею раз* (А. Головка);

2) *куріти* – піднімати куряву вгору (*Каменем вислані ulиці, зранку політи, щоб **не куріли**, вишикувались на сонці широкими сірими кругляками* (Панас Мирний).

Серед слів, які належать до дуративних, слід виокремити ті, що вказують на дію, пов'язану з конкретним фізичним явищем. Її виконавцем (у прямому значенні слова) є істота. Такі предикати можуть виявлятися як носії дуративної, а іноді й ітеративної семантики. До дієслів цієї групи варто зарахувати такі: *бачити, дивитися, чути, слухати, нюхати, відчувати, мислити, торкатись, говорити, казати* тощо. Зазвичай це слова на позначення діяльності людських органів чуття.

У межах групи з'являється протиставлення між дієсловами за ознакою результативності. Порівнявши лексичні пари зі спільною семантикою "слухати" (*Витягає [поранений] великого залізничного годинника. Прикладає до вуха, **слухає**, чи йде* (Довженко)) – "чути" (*Дорош справді зрозумів, що він не тільки чує, а й говорить* (Г. Тютюнник), "говорити" (*Іде [Олеся] на панцину, мусить їх кидать, а дітки – одно **не говорить**, друге не ходить, а третє не вмє сидіти, –дрібненькі* (Марко Вовчок) – "казати" (*Та се ми з*

шляху зблудилися, Галю!– *каже* козак, *всміхаючись* (Вовчок), "дивитися" (*Марта стояла якраз передо мною, дивилася кудись далеко, між деревами у садок, задумалась* (Марко Вовчок) – "бачити" (*Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його...здавалось змішаним (Коцюбинський)*), можна зробити висновок, що перші слова окреслюють відповідний процес загалом, другі – вказують на певну результативність дії. За своєю семантикою такі слова стоять близько до дієслів доконаного виду.

Загалом група, інтегральною ознакою якої є сема «фізичне явище», нечисельна порівняно з попередніми, що пояснюється специфікою позначуваних нею процесів.

Таким чином, здатність виражати дуративну семантику мають кілька лексико-семантичних груп предикатів, що містять у своєму значенні диференційні семи «рух», «конкретна фізична дія», «фізичне явище». Причому межа між значеннєвими відтінками дуративної та ітеративної дії нечітка і знаходиться у прямій залежності від контекстуального оточення слова та особливостей полісемантичної природи окремо взятого предиката.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
2. Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Русский глагол. – М., Л.: Просвещение, 1967.– 192 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови / Підручник для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. – 3–є вид. – К.: Рад. шк., 1965. – 424 с.
6. Клибанова Л. А. Реализация понятия процесса речи глаголами русского и молдавского языков // Рус. язык в нац. шк. – 1974. – № 4. – С.76 – 78.
7. Пітінов В. М. Дієслова дії, стану і процесу як одиниці семантичної класифікації дієслів у сучасній німецькій мові // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С. 65 – 71.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Валентина Лазарчук – магістрантка факультету філології та журналістики КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

СКЛАДНІ ЗАСОБИ НОМІНАЦІЇ З АДВЕРБІАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ

Тетяна ОГАРЕНКО (Кіровоград)

У статті проаналізовано складні номінативні засоби – фразові номінації, які, маючи предикативну форму виконують функцію називання. Ґрунтовно досліджуються блоки “корелят + підрядна частина” із обставинним значенням. Визначено формальні і семантичні особливості темпоральних номінативних блоків.

The complex nominative means – phrasal nominations with the predicative form in the nominative function are analyzed in this article. The elements with the meaning of the adverbial modifier such as “correlate + subordinate part” are thoroughly investigated. The formal and semantic peculiarities of the temporal nominative elements are also defined.

Традиційними номінативними засобами в українській мові вважаються лексеми, однак невичерпні можливості нашої мови сприяють появі і функціонуванню новітніх, специфічних, одиниць називання. До таких можна віднести фразові номінації – своєрідні компоненти займенниково-співвідносних речень, які, виконуючи номінативну функцію, мають складну предикативну форму.

Фразова номінація, або складна номінативна одиниця – номінативний блок “співвідносне слово + підрядна частина” [3, 38-39], сягає своїми коренями ще античних часів, коли відзначалося, що існують поняття, які не можна виразити одним словом.

До проблеми типів номінації зверталась, зокрема, М. В. Федорова. Стверджуючи, що “в усіх мовах, які користуються словами, як назви, точніше – засоби номінації, використовуються не тільки окремі слова, але й певні групи слів” [5, 132], вона вирізняє три типи номінант: 1) однослівні, чи монолексемні; 2) комплексні (серед яких бінарні і власне-комплексні); 3) описові [5, 132]. До бінарних належать структури, утворені об’єднанням першого займенникового і другого незайменникового слів типу “кто молчит (молчащий); кто беден (бедный)” та ін. Вони, на думку М. В. Федорової, виконують функцію одного члена речення і, таким чином, не є підрядними у рамках складного речення. Звідси випливає, що “односуб’єктні речення з номінативною групою без другого (співвідносного) займенника і за його наявності є простими реченнями; їх не можна визначати як складнопідрядні” [5, 137].

Думку про функціонування своєрідного засобу номінації розвиває А. А. Буров. У нього ФН – це сполука корелята з підрядною частиною ЗСР. На відміну від інших науковців, які під ФН розуміють структури, що виконують функцію власне-імені (підрядні підметові), він доводить, що “номінативна функція властива не тільки формам субстантивації предикативних перифраз, але також і формам ад’єктивації і адвербіалізації”

[2, 25]. Дослідник окреслює сферу використання фразових номінацій – це СПР займенниково-співвідносного типу, бо “ФН – це те якісно нове, що виникає на основі займенниково-співвідносного зв’язку і отримує можливість у межах складнопідрядного речення вживатися як потенційна одиниця номінації” [2, 21].

Таким чином, фразова номінація – це складне номінативно-предикативне утворення, яке функціонує у реченнях займенниково-співвідносного типу і являє собою блок “корелят + підрядна частина”.

У запропонованій статті викладено результати дослідження фразових номінацій з адвербіальною семантикою.

Завданнями статті є: 1) простежити, за допомогою яких корелятивних пар у номінативних блоках формується темпоральна семантика; 2) дослідити структурні особливості займенниково-співвідносних речень з темпоральними складними номінативними засобами; 3) визначити супровідні семантичні нашарування у номінативних блоках з часовим значенням.

Займенниково-співвідносні речення, у яких фразова номінація посідає місце адвербіальної синтаксеми, становлять кількісно найбільшу групу. Зрозуміло, що в просторі і часі існує безліч обставин, за яких чи всупереч яким відбувається дія. А оскільки все, що має місце в житті, знаходить свій відбиток у мові, то й різноманітність обставинних фразових номінацій є закономірною.

“Останнім часом стає все більш очевидним, що мовознавству необхідно серйозно зайнятися вивченням другого боку мови – саме того, який пов’язаний з її роллю в житті конкретного суспільства, або, як тепер уже прийнято говорити, з функціональною стороною дії і розвитку мови, з усім тим, що не виходить за рамки життя мови, але лежить за чітко окресленими межами її структури. Це особливо очевидно у зв’язку із завданнями мовної практики, із завданнями так званого мовного будівництва” [1, 23]. У світлі функціонального синтаксису актуальним є визначення ролі адвербіальних фразових номінацій.

Темпоральне значення у фразових номінаціях реалізується за допомогою таких корелятивних пар: *коли – тоді, тоді – як, доти – доки, доти – поки, поки – доки, відколи – відтоді, відтоді – як, відтоді – коли, поти – поки, коли – то, поки – то, скільки – стільки*. Наприклад: **Коли** піднялися всі бійці і витягли озброєння, **тоді** підійшов, нарешті, і Хома, який в міру наближення його черги ставав усе тихішим, малопомітним (О. Гончар, 1959, III, 102); *Та лиш тоді я молодість забуду, **Тоді** замовкну, як помру* (В. Симоненко, 2001, 119). *В добрі роки він [Микола] чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалося в шинках, а найбільше **тоді, як** усі забродчики гуляли гуртом в місті напропале* (І. Нечуй-Левицький, 1951, 88); ***Поти** ягнятка скачуть, **поки** матір бачать* (УНПП, 1963, 663); ***Відтоді, як** передові частини перейшли кордон і зникли за горбатими висотами чужої землі, минуло вже кілька днів* (О. Гончар, 1959, III, 7); –

... Не забудьте, що матроси не здатні прив'язуватися надовго. Кожен порт милий їм лише **доти, доки** не кликав їх гудок на борт. У кращому разі він подарує вам мавпочку або сергу зі свого власного вуха (Ю. Яновський, 1958, II, 56).

З-поміж зазначених корелятивних пар є такі, для яких часове значення є морфологізованим, оскільки до їх складу входять прислівники із темпоральною семантикою: *тоді, коли, відтоді, відколи, доти, доки, поти, поки* тощо. Однак трапляються випадки, коли часове значення реалізується за допомогою формальних засобів з іншої групи. Наприклад, корелятивна пара *стільки–скільки* абстрактно є показником міри, однак у певному контексті може допомагати формуванню темпоральної характеристики, як от: *Назви коханих у кожного народу є не лише національно вираженими, а й дуже давніми. І це природно. Адже **скільки** існує життя, **стільки** існує і кохання* (Культура слова, 1992, вип. 42, 18); – *Чого це ти так скипіла? – здивувався Григорій. – Що ж ти їх все життя втримаєш біля своєї спідниці? – показав головою на синів. – **Скільки** зможу, **стільки** й триматиму* (М. Стельмах, 1962, I, 136 – 137) – у значенні “як довго”. Безсумнівно, що семантики часу і міри тут тісно переплелися і невід’ємні одна від одної.

Більшість аналізованих одиниць з темпоральним значенням – речення симетричної структури, оскільки в них поєднуються співвідносні слова і семантично однорідні з ними сполучні засоби, тобто корелятивні пари будуються за принципом “віддзеркалення”, наприклад: *тоді – коли, відтоді – відколи, поти – поки, доти – доки* тощо. Використання тієї чи тієї корелятивної пари допомагає реалізувати певне часове значення. Наприклад, поєднання засобів *відтоді – відколи, відтоді – як, відтоді–коли* має загальну семантику “з яких пір, з якого часу”. У традиційно виокремлюваній підрядній частині зазначається подія, що стала відправним або кінцевим моментом дії. Граматичним засобом вираження таких значень виступає і порядок компонентів складного речення. Так, у першому випадку (на позначення часового відліку) закономірною є інтерпозиція традиційної підрядної частини, коли на початок структури виноситься лише співвідносне слово: **Відтоді, коли** в скрутний для села час треба було комусь репрезентувати владу, завжди хтось вносив пропозицію: – Юхим Довбня! Хай походить! (І. Кириленко, 1960, 343); – Далі! Перед хірургом лежав Орлюк. **Відтоді, як** чийсь добрі руки витягли його з води, минуло кілька днів (О. Довженко, 1958, I, 318); **Відтоді, як** провели заводчани Катратого на пенсію, **як** з оркестром привезли ветерана горнового аж на Веселу, інший промисел дід собі знайшов, не міг склавши руки сидіти (О. Гончар, 1968, 10). Коли ж дія головної частини передує дії, що названа у фразовій номінації, тобто для традиційної ПЧ характерна постпозиція, то корелятивна пара реалізує значення “кінцевий момент”: *Черниш не знав, який у них день, йому здавалося, що вже минуло дуже багато часу **відтоді, як** вони ведуть бої в Трансільванських Альпах* (О. Гончар, 1959, III, 126);

Нічого тут не змінилося **відтоді**, як Володька привозив сюди влаштувати старого (О. Гончар, 1968, 106).

Прислівники *поту*, *поки*, *доки*, *доти* історично, як відомо, виникли зі сполучень *до тех пор*, *по ту пору* тощо. З часом, зазнавши структурних змін, вони, однак, зберегли свою семантику. Виконуючи функцію співвідносних та сполучних слів, ці одиниці своїм значенням впливають і на всю синтаксичну структуру. Означаючи буквально “до яких пір, до якого часу”, вони позначають кінцевий часовий проміжок і виступають антонімічними щодо корелятивної пари *відтоді*–*як*, *відтоді*–*коли* у першому значенні (відправний момент). Цікаво, що зазначені кореляти однаково яскраво реалізують своє значення як у безпосередньому контактуванні із сполучними словами (таких випадків $\approx 40\%$), так і при дистантному розташуванні ($\approx 60\%$). Наприклад: *Граф Потоцький наказав зачинити в них [кошарах] кріпаків-будівничих і тримати доти, поки не відшумлять іменини* (П. Наніїв, 1993, 260); *Коли б у неї [Соломії] був серп або ніж, вона різала б його [каміш] доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом* (М. Коцюбинський, 1955, I, 362); *Слова ніколи про себе їй не промовив, та серце його мовчки з дівочим серцем пойнялося. І вона йому не призналася, що з нею діється, все він думав, що душа її живе з Гнатом. **Поту** з собою козак боровся, **поки** аж занедужав* (М. Куліш, 1969, 285 – 286).

Більше половини ($\approx 52\%$) від аналізованих одиниць темпоральних ФН становлять конструкції із прономінативом *тоді*. Зазначений корелят утворює зв'язок із сполучними засобами *коли*, *як*, повідомляючи, що дія традиційної ПЧ передує дії у ГЧ. Здійснюється відсилання до того часу, коли відбувалася (чи відбуватиметься) дія у межах ФН; ця дія стає мовби причиною, поштовхом для початку процесу у ГЧ: *Прокинулися пани лише **тоді**, коли сонце піднялося над черепичними варшавськими дахами, залило світлом тісні вулиці і хлюпнуло в широкі вікна палацу Браніцького* (П. Наніїв, 1993, 78); *Ба, ба... се було давно. Казали ще мені мій дідуню, що це було **тоді**, коли панів Хмельницький бив, літ, згадували, буде більше, як двісті, а може, й триста* (Легенди, 1985, 214); ***Тоді** одпочинемо, як помremo* (УНПП, 1963, 275); – *Усі жовніри схизматики оце повтікали. Ті “лайдаки” вже одникували од полка й почали потроху втікати ще **тоді**, як ми верталися назад од Переяслава* (І. Нечуй-Левицький, 1966, VII, 159).

Корелятивні пари *тоді* – *як*, *тоді* – *коли* у межах темпоральних ФН можуть функціонувати як у безпосередньому сусідстві, так і на відстані. Однак контактне розташування сприяє більш чіткому уявленню про час дії. Здійснити уточнення часового проміжку і загострити на ньому увагу допомагає функціонування підсилювально-видільних пре- (переважно) та постпозитивних (зрідка) часток. Наприклад: *Прокинулася лише **тоді**, коли сонце зависло над мінаретами* (П. Наніїв, 1993, 89); *Гаврило і Йонька опам'яталися **тільки** **тоді**, коли мотоцикли з німцями були вже далеко і хмара пилу покрила їх* (Г. Тютюнник, 1964, 400); *Аж **коли** вже ген-ген*

цегельні поминули, **тоді тільки** стали вилазити із своїх сховищ вітробалчани, та й – хто додому мерщій, а хто цікавий – таки на майдан спершу (А. Головка, 1957, II, 345 – 346); *Які ж то були веселі очі! Самі ніби реготалися навіть тоді, як О. Хведор журився або сумував* (І. Нечуй-Левицький, 1956, I, 116); *Лиш тоді, коли офіцер упав, служиві кинулися до нього* (П. Наніїв, 1993, 247).

Як зазначалося раніше, для адвербіальних ФН характерні додаткові семантичні нашарування. Така риса притаманна, зокрема, і темпоральним фразовим номінаціям. Наявність того чи того відтінку у значенні пов'язана із специфікою корелятивних пар. Так, у реченнях із сполукою *відтоді* – як простежується причинова семантика, оскільки дія у традиційній ПЧ є відправним моментом і, у певному розумінні, причиною, поштовхом для дії у головній частині, наприклад: *На лихо, чоловік її [дочки], кравець, був страшенно цікавий і відтоді, як старий тесть оселився у його хаті, – на хвилинку не мав спокою* (М. Коцюбинський, 1956, III, 8); *Не можете ви цього знати, бо змінилося все відтоді, як я вперше довірив себе морській воді* (Ю. Яновський, 1958, II, 15).

Корелятивні пари *доти – доки*, *поті – поки*, *доти – поки* найменшою мірою вразливі до другорядних значень, однак і з-поміж ФН з такими прономінативами можна спостерігати певні відтінки у семантиці. Наприклад:

- з відтінком причини: *Засідання не може бути продовжено доти, поки члени сейму арештовані* (П. Наніїв, 1993, 179);

- з відтінком наслідку: *Хайка потім подавала гусарам вино та пиво, поки на смерть закохалася в Казанцева* (І. Нечуй-Левицький, 1956, III, 154);

- з відтінком умови: *Поки щастя плужить, доти приятель служить* (УНПП, 1963, 703); *За дорогою в садку ловила вишня молочним цвітом перелітаючі бджоли й не пускала їх доти, доки вони з тих цвітів солодкий піт не позлизували* (Л. Мартович, 1954, 113).

Найбільш різноманітні у плані поєднання значень темпоральні ФН, в яких функціонують пари *тоді – коли*, *тоді – як*. Оскільки будь-яка дія виникає в часі, починається чи закінчується за певних умов, то закономірним є умовний відтінок майже у всіх ФН із зазначеними корелятами, як-от: *Шість штук я замовлю конче, а других 6 тоді, як напишеш свою думку* (М. Коцюбинський, 1955, III, 169); *Сестри рідні тоді, як усі вийдуть заміж* (УНПП, 1963, 661); *Вона [Софія] житиме у Тульчині чи в Петербурзі, а повернеться до Умані тоді, коли у Карпівці зашумлять водограї* (П. Наніїв, 1993, 241); *Я можу вам позичити грошей; коли зможете вернути, тоді й вернете* (В. Винниченко, 1991, 310); *Коли Дарка полола квітки, тоді було нудно* (Леся Українка, 1952, III, 640 – 641). Інколи умовні, причинові, наслідкові нашарування так тісно переплітаються з часовим значенням, що важко однозначно визначити пріоритетні, наприклад: *Тоді дівка тишина, як заміж вийшла* (УНПП, 1963, 639); "...Та

скажи мені, друже, нащо все в житті приходить тільки **тоді**, коли ми перестаємо вже бажати цього?..” (Ю. Яновський, 1958, II, 75); Конкретніше – писемність виникає **тоді**, коли саме лише усне мовлення стає неспроможним задовольнити зрості й ускладнені потреби в спілкуванні, коли з’являється необхідність передавати мову на великі віддалі й фіксувати її в часі (Г. Півторак, 1993, 139).

Як бачимо, темпоральні ФН надзвичайно багаті у семантичному плані. Різноманітні вони і з погляду формально-синтаксичного. Зазначимо окремі аспекти, на які за аналізу буде звернено увагу.

1. Контактне/дистантне розташування корелятивної пари.

У ФН із часовою семантикою однаковою мірою вживається як безпосереднє, контактне розміщення співвідносного прономінатива із сполучним засобом, так і дистантне, наприклад: *Три роки минуло **відтоді**, як вона вперше зустрілася з Марком Загірним* (О. Гончар, 1960, IV, 37); ***Відколи** Івана Дідуха запам’ятали в селі таздою, **відтоді** він мав усе лиш одного коня і малий візок з дубовим дишлем* (В. Стефаник, 1987, 63); – *...Китаєць ховався від хазяїна, де тільки міг. Та, врешті, попався. Хазяїн бив його **доти, доки** в ньому була хоч маленька іскра життя* (Ю. Яновський, 1958, II, 153); *Роман після великодня зовсім перестав пити і ні разу не заглядав в корчму. **Поки** він пив, **потім** він неначе заливав свою нудьгу, мов пожежу водою* (І. Нечуй-Левицький, 1966, VI, 413). Тісне контактування або ж, навпаки, функціонування корелятивної пари на відстані пов’язане з актуальним членуванням конструкції і зумовлене потребами спілкування.

2. Функціонування темпоральних ФН при дієслівних/недієслівних предикатах.

Слід відмітити, що з-поміж аналізованих одиниць лише у незначній кількості випадків ($\approx 17\%$) ФН із часовим значенням ужито при недієслівних присудках. Така тенденція спостерігається, зокрема, у творах усної народної творчості (найчастіше – у прислів’ях та приказках), де є необхідність подати якісну предикатну характеристику, а не процесуальну, як-от: *Поки **маненьке**, поки й **рідненьке*** (УНПП, 1963, 599); *Доти **старець плохий**, поки собаки не обступлять, а **тоді** й кия візьме* (УНПП, 1963, 73). В інших жанрах конструкції з недієслівним предикатом трапляються рідко: *Люцій: **Тоді**, коли скликалися ті збори, Руфін ще справді **був нехристиянин*** (Леся Українка, 1951, II, 468); *Єремія: –...**Ти одна моя втіха**, коли мене ніщо не може втішити. А ти хочеш, щоб я тебе тут покинув! **Тодозя**: – Я для тебе **втіха** тільки **тоді**, як ти на довгий час забудеш, що навіть животію на світі, а потім десь вгледити мене, і знов прокинеться твоє бурхливе серце і запалиться вогнем* (І. Нечуй-Левицький, 1966, VII, 152 – 153).

Однак оскільки обставина часу, позицію якої посідає фразова номінація, дає часову характеристику процесу, то й предикати в аналізованих конструкціях переважно мають дієслівне вираження (найчастіше це – прості дієслівні присудки). Наприклад: *Замордований нічними привидами, Юзеф **засинав** аж на світанку і **прокидався** лише **тоді**,*

коли пані Лоська із Теклею кликали його обідати (П. Наніїв, 1993, 110); Голубить вас [представників “нового мистецтва”] гурман багатий, Та ви **побліднете** тоді, Коли вам доведеться стати Перед народом на суді! (М. Рильський, 1961, III, 218); А тим часом **рябі забралися** в панське просо й **розкошували** доти, доки їх не зайняв лановий (М. Стельмах, 1962, I, 568).

3. У межах блоку “К + ПЧ” можуть функціонувати елементи, що граматично й семантично пов’язані з його компонентами й ускладнюють структуру ФН. Раніше нами зазначалося, що підрядна частина у ФН формально зберігає вигляд речення з головними і другорядними членами, яке, у свою чергу, може поширюватись однорідними, відокремленими членами, вставними конструкціями і навіть іншими підрядними частинами. Такі ускладнені ФН неможливо перетворити в конструкції з одиничним обставинним поширювачем без втрати повноти інформації.

Наведемо приклади адвербіальних ФН, ускладнених різними елементами:

– з однорідними членами: Єремія стривожився. Звістка була небезпечна. Це було **тоді, як** Богдан Хмельницький **втік** з сином Тимошем на Запорожжя й вже **намовив** Січ встати на Польщу (І. Нечуй-Левицький, 1966, VII, 141 – 142); І не лише **тоді, коли** **зацвіте**, **запалає** навесні **скіфськими тюльпанами, замигтить** ластівками та **озветься** жайворонком із піднебесся, – любить його і ось таким, по-жнив’яному звированим, **закіптюженим, у хмарах трудової пилюки** (О. Гончар, 1988, 79).

– із вставними словами: Тільки, мабуть, коханню властива така **щедрість, всепрощення, і тільки** воно здатне повертати тобі інтерес і смак до життя, повертати їх навіть **тоді, коли** дійдеш межі, **коли** попереду вже, **здається, морок і порожнеча** (О. Гончар, 1988, 131); Леся полюбила Сомка **іще тоді, як** він, **було**, носить її на руках і дарує їй **то золоті сережки, то добре намисто** (П. Куліш, 1998, 80).

– з відокремленими членами: ... І прокинулась лиш **тоді, як** стара їмость, **лагідно торкаючись плеча**, будила: – Марусе!.. Що се ти прийшла під церкву спати?.. Ото, господи!.. (Г. Хоткевич, 1966, II, 131); Але **тоді, коли** всі жиди обмежувалися переляканим мовчанням та жалісним зітханням, **підкреслюючи своє несправедливе та безмірне мучеництво, Львов ішов далі** (І. Багрянний, 1992, 353).

– з іншою ФН у межах темпоральної ФН: – ... Але я не знаю, як повертатися на батьківщину. Тому дозвольте мені посидіти мовчки й слухати ваших мудрих слів **доти, доки** не прийде хвилина розповісти мені **про те, що я знаю** (Ю. Яновський, 1958, II, 78).

– з ПЧ у складі ФН: Він [Бжозовський] **втратив памороки і тільки тоді опам’ятався, як почув, що в його все тіло труситься од холоду, а зуби аж цокотять** (І. Нечуй-Левицький, 1951, 45).

Інколи часова ФН виступає у ролі уточнювального члена речення до обставини, що виражена однією лексемою-прислівником, як-от: В мурі

щілина була, що зробилася вона ще і здавна, ще відтоді, як стіна будувалася в домі уперше (М. Зеров, 1966, 321 – 322); *Підмога прибула вчасно, саме тоді, коли повстанці почали було відступати, бо багато їх було перебито, а в живих кінчалися набої* (П. Наніїв, 1993, 198).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л.: Наука, 1975. – 276 с.
2. Буров А. А. Сложноподчинённое предложение и фразовая номинация // Синтаксические связи, строение формантов и семантические отношения в сложном предложении. – Калинин, 1985. – С. 18 – 27.
3. Крамских С. В. О разграничении местоименно-соотносительных (отождествительных) и изъяснительных сложноподчиненных предложений // Сложное предложение в конструктивно-семантическом аспекте: Сб. науч. тр. – Калинин, 1984. – С. 35 – 44.
4. Крамских С. В. Семантико-синтаксические отношения предикативных частей в предложениях местоименно-соотносительного типа // Синтаксические отношения в сложном предложении: Сб. науч. тр. – Калинин, 1989. – С. 39 – 45.
5. Федорова М. В. О типах номинации в русском языке // Вопросы языкознания. – 1979. – №3. – С. 132 – 137.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Огаренко – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: структурно-семантичний аспект вивчення складного речення.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ

Андрій ОЖОГАН (Кіровоград)

У статті розглянуто історію вивчення категорії валентності, з'ясовано її співвіднесеність з семантичним, морфологічним і синтаксичним рівнями мови.

The history of the category of valency research is presented in this paper. Its correlation with the semantic, morphologic and syntactic levels of language is clarified.

У сучасному мовознавстві однією із актуальних проблем є вивчення граматичної категорії валентності. Зокрема тільки в українській лінгвістиці протягом останнього десятиріччя з'явилась ціла низка праць, присвячених дослідженню цього питання (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, О. І. Леута, Т. Є. Масицька, О. В. Куц, І. А. Пасічник, О. М. Галаган та ін.). Значна увага науковців до проблеми валентності є закономірною. Свого часу відомий російський учений А. Ф. Лосєв цілком слушно зауважував: “Не враховувати в сучасному мовознавстві моменту валентності – це все одно, що в природознавстві ігнорувати ядерну фізику і розуміти атом у світі тих статистичних уявлень, які існували в науці півтори сотні років тому” [10]. Пройшовши певні етапи свого становлення та розвитку, на сьогодні теорія валентності характерна різними напрямками, які значно поглиблюють розуміння мови як

органічного цілого, ієрархічно організованого, яке складається з інших, підпорядкованих цьому цілому, підсистем.

Метою нашого дослідження є з'ясування особливостей категорії валентності, її зв'язків з різними мовними рівнями в лінгвістиці.

Історія поняття “валентності” в мовознавстві пов'язана насамперед з ім'ям французького вченого Л. Теньєра. Відомий науковець увів цей термін для позначення сполучуваності й відносив його тільки до дієслова. Аналізуючи структуру речень у межах своєї граматики залежностей, Л. Теньєр визначив валентність як кількість актантів, які може приєднувати дієслово. На його думку, організаційним центром речення є “дієслівний вузол” (*le noeud verbal*). Це, як дотепно зауважує Л. Теньєр, своєрідна “маленька драма”. Адже “дієслівний вузол”, як і дія в драмі, включає процес, акторів і супроводжувальні обставини (*circonstants*), за яких протікає процес. Акторам у фразі відповідають “співучасники” (*les actants* – актанти): це – живі істоти чи предмети, що беруть участь у процесі. За Л. Теньєром, окрім дієслівного, у складі речення також наявні субстантивний, ад'єктивний і адвербіальний вузли, центрами яких є відповідно іменник, прикметник і прислівник. Дієслову як носієві процесуальної семантики підпорядковані актанти і сирконстанти. Натомість до валентної рамки дієслова належать лише актанти, що диференціюються за своєю природою і виконуваними функціями. Французький лінгвіст надзвичайно образно розкриває сутність категорії валентності, зауважуючи, що “дієслово можна уявити у вигляді своєрідного атома з гачками, який може притягувати до себе більшу чи меншу кількість актантів залежно від більшої чи меншої кількості гачків, які він має для того, щоб утримувати ці актанти біля себе. Кількість таких гачків, що є в дієслова, і, відповідно, кількість актантів, якими воно може керувати, і становить сутність того, що називатимемо валентністю” [14, 102 – 103]. Надання дієслову (саме дієслову як частині мови, а не присудку) головної ролі у реченні спрямує Л. Теньєра до морфології, зокрема до класифікації дієслів з огляду на кількість “учасників”. Такий напрямок теорії валентності набуде свого подальшого розвитку у працях Ж. Фурке, Г. Брінкмана, Й. Ербена, В. Шмідта, П. Гребе, Л. Вейсгербера та ін.

Вербоцентрична концепція Л. Теньєра активно опрацьовувалася і в німецькій граматиці. Г. Брінкман уважав, що дієслово виявляє себе не тільки щодо відношення між підметом і присудком, але й щодо інших компонентів у реченні. Валентність він розглядав як “властивість дієслова” заповнювати “подальші позиції в реченні” [16, 223]. Позиції, відкриті для зв'язків, Г. Брінкман назвав “партнерами” (*Mitspieler*), “учасниками”, причому “учасниками” визначив позиції, що можуть бути заповнені лише субстантивами. Німецький мовознавець, як і Л. Теньєр, спирався на те, що дієслово “програмує”, “скільки позицій в реченні повинні бути заповненими”. Учений розглянув три питання, які, на його думку, є важливими для мови: 1) скільки вакантних позицій може мати дієслово,

2) які відмінки використано для їхнього заповнення і 3) як їх розподілено. Враховуючи, що категорія відмінка німецької мови репрезентована чотирма відмінками (називним, родовим, давальним і знахідним), з-поміж яких називний закріплено за підметом, родовий – за присубстантивною позицією, а давальний і знахідний залишаються для дієслова, до того ж кожен з них може бути використаний при дієслові тільки один раз, і максимальна кількість “учасників” дорівнює трьом, він запропонував обсяг синтаксичної сполучуваності дієслів німецької мови, на основі якої виокремив вісім синтаксичних типів дієслів. У цій класифікації Г. Брінкман зробив вдалу спробу розмежувати облігаторні й факультативні валентності, що є новим, порівняно з синтаксичною концепцією Л. Теньєра. Облігаторним, на думку німецького вченого, є другий “учасник” у формі знахідного відмінка, бо за трансформації актива в пасив прямий додаток стає підметом, що засвідчує двобічний зв’язок між цими “учасниками” [16, 223 – 340]. Безумовно, цей підхід Г. Брінкмана не можна вважати вичерпним і цілком вмотивованим, оскільки тут немає чітких критеріїв розмежування облігаторних і факультативних компонентів. Для розрізнення облігаторних і факультативних компонентів (“учасників”) Г. Гельбіг запропонував використовувати трансформаційний метод – метод опущення того чи того компонента. Якщо за елімінації змінюється семантика реченнєвої конструкції (порушується її граматичність і комунікативність), то такий компонент варто зараховувати до облігаторного [Див.: 13]. Факультативним виступає компонент, коли слово вимагає заповнення не всіх можливих, а хоча б однієї з двох чи більше різних позицій. З цього приводу варто згадати слушне зауваження українського мовознавця М. П. Кочергана щодо того, що всі слова, виходячи з їх семантики, можна описати за кількістю облігаторних і факультативних синтаксем, за їх синтаксичним статусом і синтаксичними ознаками [9, 27 – 28].

Інший німецький мовознавець Л. Вейсгербер зазначав, що хоча валентність зумовлена семантичним пластом дієслова, до якого воно належить, проте ідея валентності дієслівного ядра може бути продовжена в більш абстрактній формі, зберігаючи при цьому той енергетичний напрям, сформований з часу її виникнення: “для кожної частини речення в силу її положення у сфері моделювання певної частини мовлення характерна “валентність”, яка виходить за межі її конкретного змісту, тобто здатність поєднуватися з іншими частинами речення” [20, 345 –346]. У складі енергетичної моделі Л. Вейсгербер говорить не про „валентність“, а про „випромінювальну силу“, яка нерівномірно розподілена й залежить від частини мови та лексичного пласта всередині неї, що визначає домінування дієслова в європейських мовах. Одним із важливих завдань синтаксису як розділу „граматики, спрямованої на зміст“, на його думку, є з’ясування „синтаксичного змісту, пов’язаного з певними частинами мови“, і розкриття „мислительних шляхів від частини мови до структури речення“ [20, 292].

Вагомий внесок у розвиток теорії валентності зробив Й. Ербен, котрий витлумачував речення в німецькій мові як дієслівне, у якому визначальним компонентом є дієслово. У Й. Ербена поняття валентності позначено терміном „Wertigkeit”. За твердженням ученого, саме валентність зумовлює структурну схему речення, оскільки зазвичай від неї залежать кількісні та якісні характеристики „додачків” до дієслова, що функціонують як у препозиції, так і постпозиції¹. З урахуванням валентності дієслівного присудка Й. Ербен виокремив чотири основні моделі простого речення в німецькій мові, які сформовані одно- – чотиривалентними дієсловами. Новим і позитивним у теорії Й. Ербена стало те, що у визначенні валентності, він керувався принципом змістової обов’язковості залежних від дієслова членів, що уможливило розширення складу „учасників”, до якого увійшли й обставини. Однак широке трактування „учасника” як будь-якого семантичного доповнювального компонента зумовило й певні неточності в поділі дієслів на групи за валентними характеристиками. Наприклад, до двовалентних Й. Ербен зарахував і перехідні, і неперехідні, і зворотні, і дієслова-зв’язки [17, 165 – 206].

В. Юнг кваліфікував валентність як необхідність семантичного доповнення, виходячи з цього він поділив дієслова німецької мови на семантично достатні, або абсолютні (автосемантичні), і відносні, що вимагають семантичної конкретизації (синсемантичні), розрізняючи з-поміж останніх об’єктно-, обставинно-зв’язані і копулятивні (з предикативним доповненням) [19, 175 – 176].

Сформована в німецькому мовознавстві класична модель теорії валентності характеризується, незважаючи на певну розбіжність підходів учених, такими загальними рисами: 1) поєднанням з вербоцентричною теорією речення, показовою для багатьох сучасних зарубіжних праць (дієслово – основа речення, від якого залежать інші члени, включаючи суб’єкт); 2) переплетінням морфології та синтаксису, оскільки йдеться не про присудок, а про дієслово; 3) наданням основної ролі за аналізу “кількісному” боку валентності.

Саме такий підхід є підґрунтям для “Словника валентності і дистрибуції німецьких дієслів” Г. Гельбіга та В. Шенкеля [Див.: 18]. Спираючись на класичну модель валентності, його автори розглядають валентність лише як властивість дієслова (сполучуваність інших частин мови, згідно з їхньою концепцією, несе інший характер і повинна позначатися іншим терміном, а саме, як “сполучувальна потенція” – Fügungswert – термін запозичено з наукових розвідок В. Г. Адмоні). У цій праці якісна характеристика “учасників” (визначена Г. Гельбігом та В. Шенкелем як “дистрибуція”) стосується їхніх морфологічних і семантичних властивостей, але не зумовлена їхньою синтаксичною функцією в реченні. Окрім того, тут валентність має тільки кількісний характер з погляду кількості „необхідних учасників” (notwendige Mitspieler). Таким чином, окрім „вербоцентричної” концепції речення, у словнику має

місце „витіснення“ членів речення, т.б. своєрідне переведення їх на другий план. На думку Г. Гельбіга та В. Шенкеля, додаток і обставину слід розглядати як „явища“ (Phänomene) другого рівня. Відтак слід спочатку чітко відокремити обидва рівні один від одного, а потім порівняти їх [18, 30]. У словнику дієслова інтерпретуються за такими моделями:

1) для кожного дієслова встановлюється кількісний склад актантів, тобто синтаксична валентність у вузькому сенсі;

2) актанти визначаються шляхом точної формальної вказівки на синтаксичне оточення дієслів (наприклад, S_n = іменник у формі називного відмінка, S_a = іменник у формі знахідного відмінка, S_d = іменник у формі давального відмінка, pS = іменник із прийменником, NS = підрядне речення);

3) актанти якісно встановлюються шляхом вказівки семантичних оточень дієслів такими поняттями, як *Hum* (= людина), *Anim* (= одухотвореність), *Abstr* (= абстрактність).

Найбільш повне опрацювання категорії валентності в синтаксисі належить В. Г. Адмоні, незважаючи на те, що він не використовує термін “валентність”, уживаючи натомість “сполучуваність”, “сполучувальна потенція” (*Fügungspotenz*), “сполучувальна значущість” (*Fügungswert*) [Див.: 2; 15]. Мовознавець досліджував сполучувальні потенції окремих частин мови, які ґрунтуються на повноті/ неповноті їхнього лексичного заповнення, водночас не знімаючи проблеми компонентів словосполучення, членів речення і синтаксичних зв'язків між ними. В. Г. Адмоні зазначає, що відношення “залежних” членів до “головних” завжди обов'язкове (наприклад, прикметник – залежний член речення і неодмінно знаходиться при іншій частині мови), тоді як “домінування” одного слова щодо іншого може бути облігаторним чи факультативним.

До поняття валентності звертався й Б. А. Абрамов, який, уважаючи сполучувальні потенції властивістю всіх частин мови, виокремив відцентрові й доцентрові потенції, що характеризують різні аспекти сполучуваності слів. Відцентровими вчений назвав потенції, спрямовані в напрямку зменшення синтаксичного рангу слів, тобто від структурного центру речення; доцентрові потенції реалізуються в напрямку збільшення синтаксичного рангу слів, тобто до структурного центру речення [1, 34 – 35]. Доцентрові й відцентрові сполучувальні потенції корелюють з активною і пасивною валентністю.

У російському мовознавстві поширеним є і погляд на валентність як на вміщену в семантиці слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категорійно визначене повнозначне слово. У цьому витлумаченні валентність властива не всім повнозначним словам, а лише тим, які самі по собі дають відчуття неповноти висловлення і вимагають заповнення у висловленні. Валентність – це властивість значення, в якому наче містяться “порожні місця” чи “рубрики”, які потребують заповнення, як рубрики в анкеті. Слово, для якого характерна

валентність, передбачає здатність його “доповнення” [8, 20 – 21]. С. Д. Кацнельсон розмежував семантичну й синтаксичну валентність за такими диференційними ознаками: 1) кількість іменникових компонентів, зумовлених семантикою дієслова; 2) напрямок (лівобічна і правобічна валентність); 3) форма реалізації на синтаксичному рівні; 4) предикативність або непередикативність дієслівної семантики [8, 31 – 32].

Валентність розуміють і як логіко-семантичну категорію, яка, ґрунтуючись на положеннях сучасної логіки, пов’язується з функціональною кваліфікацією предиката, аргументами якого є компоненти з певними відношеннями і місцями для “перемінних”.

В україністиці розмежовують формально-граматичну, власне-семантичну і семантико-синтаксичну валентність. Й. Ф. Андерш властивість дієслова відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні кваліфікував як його валентність, а здатність дієслова задавати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на семантико-синтаксичному рівні – як його інтенцію. Сукупність усіх функціонально-синтаксичних (валентних) і функціонально-семантичних (інтенційних) позицій конкретного дієслова, вжитого в певному значенні, створює його валентно-інтенційний потенціал [3, 17].

Грамматичну категорію валентності І. Р. Вихованець зараховує до специфічних власне-дієслівних категорій, з якою пов’язані морфолого-синтаксичні характеристики слова, і вважає, що семантико-синтаксичну валентність слід розглядати у протиставленні формально-синтаксичній валентності [5, 91]. За І. Р. Вихованцем, валентність дієслова є “категорією міжрівневого, семантико-синтаксичного характеру, тому що вона пов’язана з трьома рівнями мови – лексичним, синтаксичним та морфологічним” [4, 218]. Про міжрівневий статус категорії валентності йдеться й у відомій праці А. П. Загнітка “Теоретична граматики української мови: Морфологія” [7, 8].

Валентність дієслова, зазначають дослідники, найвиразніше виявляє свої особливості на тлі дієслівної категорії перехідності/ неперехідності, позаяк такий розподіл дієслів здійснюється за синтаксичною ознакою: це здатність дієслова вживатися з різними відмінковими формами субстантивів. Саме дієслівна предикатна синтаксема, наявністю своїх відповідних семантико-синтагматичних гнізд, уможлиблює поєднання з іменниковими граматичними формами – носіями суб’єктної, об’єктної, адресатної, інструментальної семантики.

А. П. Загнітко і М. В. Мірченко кваліфікують валентність як семантико-синтаксичну категорію, що пов’язана з позамовними явищами і виявляється в реченнєвій властивості предикатного слова своє семантикою зумовлювати певну кількість субстанційних синтаксем і детермінувати семантико-синтаксичну структуру простого елементарного речення [6, 103 – 105; 11, 10]. Щоправда, А. П. Загнітко зазначає, що валентність варто розглядати як складне явище взаємодії формально-синтаксичної структури і структури

значення, а висвітлення особливостей мовних структур може бути досягнуте внаслідок органічного поєднання в єдине ціле моделі синтаксичної валентності з моделлю лексико-семантичної (логіко-семантичної) валентності і семантико-компонентним аналізом [6, 103 – 105].

Таким чином, у сучасній лінгвістиці валентність кваліфікують як міжрівневу категорію, яка корелює з семантичним, морфологічним та синтаксичним рівнями мови.

ПРИМІТКИ

¹ До “додатків” Й. Ербен зараховув не тільки додатки як одиниці формально-граматичного синтаксису, а й головний член речення підмет і другорядні члени речення обставини, предикативні означення та предикативи, тобто всі компоненти, які залежні від дієслова.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абрамов Б. А. Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи) // Филол. науки. – 1966. – № 3. – С. 34 – 44.
2. Адмони В. Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы // Вопр. языкознания. – 1958. – № 1.
3. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 192 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
8. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20 – 32.
9. Кочерган М. П. Слово і контекст. – Львів: Вища шк., 1980. – 181 с.
10. Лосев А. Ф. О понятии языковой валентности // Изв. АН СССР. – Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 5. – С. 403 – 411.
11. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.
12. Степанова М. Д. Вопросы валентности в современном языкознании и части речи (на материале немецкого языка) // Лингвистика и методика в высш. шк. – М.: Изд-во Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1978. – Вып. 8. – С. 20 – 34.
13. Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
14. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
15. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. – Leningrad, 1972.
16. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Düsseldorf, Pädagogisches Verl. Schwann, 1962. – 654 S.
17. Erben J. Abriss der deutschen Grammatik. – Berlin, 1958. – 208 S.
18. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1969. – 311 S.
19. Jung W. Grammatik der Deutschen Sprache. – Leipzig, 1966. – 518 S.

20. Weisgerber L. Von den Kräften der Deutschen Sprache. II. Die sprachliche Gestaltung der Welt. – Düsseldorf, 1962. – 455 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Андрій Ожоган – аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В.Винниченка

Наукові інтереси: функціональна граматики.

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ АДВЕРБІАЛЬНОГО ТИПУ З ПРОНОМІНАТИВНИМИ ПОКАТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Василь ОЖОГАН (Кіровоград)

У статті розглянуто структуру й семантику складнопідрядних адвербіальних речень прислівного й детермінантного типу, встановлено засоби зв'язку між головною і підрядною предикативними частинами, проаналізовано семантико-синтаксичні відношення в запропонованих конструкціях.

The structure and semantics of the complex subordinative sentences of the prepositional and determinative types are investigated; the means of connection between the head and subordinative predicative parts are established; the semantic-syntactical relations in the constructions under study are analyzed.

Прономінативні слова виступають важливим засобом вираження семантико-синтаксичних відношень у структурі складнопідрядного речення, формально-синтаксична будова якого формується відповідними синтаксичними зв'язками, корельованими з синтаксичними зв'язками між членами простого речення, і виокремлюваними на його основі компонентами, напр.: *Хто* росяного ранку знайде незаплакану квітку, той буде дуже щасливий (Василь Симоненко); *Нещасна, неправдива людина, що* добровільно й легко зрікається рідної мови. *Щаслива, праведна людина, що* в радості й горі будує слово своєї землі. *Нещасні, прокляті батько й мати, що* сплоджують перевертнів. *Щасливий, непереможний народ, що* породжує своїх захисників і оборонців (Борис Харчук); *Та мить, яка* надходить після болю, *Тобою* завданого, – ніжна мить... (Дмитро Павличко); *Співають чабани, пахне чебрецем. І юний ватажок, чий* зір такий безсонний, *неначе* умочив в огонь своє лице (Володимир Сосюра); *А я* стою у білому плащі під чорним деревом, *на котрім* птиці сниться весна (Ірина Жиленко); *Самотній* Бульба, як корабель у морі, *мчить степом, де* так недавно тішили йому серце його синочки, *і небо, і безмежна просторінь* (Олександр Довженко); *Де* йшла Вона, там *сходили троянди, Куди* дивилася – зірки (Олександр Олесь); *Замикається вже* круг віків, *і ти* вернешся туди, *звідки* прийшов, виконавши своє покликання на землі. *Вернешся, осуджений світом* (Роман Іваничук); *Мама* хоче вернутися туди, *звідки* вони прийшли, у якийсь далекий степ, якого *Мальва* не пам'ятає (Роман Іваничук); *Буває така година, Коли* повертав глузд *Моєму* життю *єдина* Усмішка *милих* уст (Дмитро

Павличко); *Україно! Доки жити буду, Доти відкриватиму тебе* (Василь Симоненко); *Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй* (Ліна Костенко) та ін. Здебільшого це займенникові іменники *хто, що*, прикметники *який, чий, котрий*, прислівники *де, куди, звідки (звідкіль, звідкіля), коли, відколи, доки, поки, як*, які позначають зазвичай залежність підрядної частини від опорного слова головної предикативної частини (складнопідрядні речення нерозчленованої структури з прислівним (власне-прислівним чи прислівно-кореляційним) типом синтаксичного зв'язку) або рідше – від усієї головної (складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним (власне-детермінантним чи детермінантно-кореляційним) типом синтаксичного зв'язку).

Об'єктом розгляду в статті є складнопідрядні речення, які містять у своїй структурі прономінативні компоненти адвербіального типу. Метою дослідження є аналіз семантико-синтаксичних відношень між складниками конструкцій розчленованої і нерозчленованої структури та з'ясування ролі займенникових прислівників як конститuentів складнопідрядних речень. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виокремити складні конструкції із сполучними словами-прислівникового локативного різновиду з-поміж складнопідрядних речень інших типів; 2) з'ясувати особливості функціонування складнопідрядних речень адвербіального типу нерозчленованої й розчленованої структури; 3) установити внутрішню градацію складнопідрядних речень з підрядними предикативними частинами локативними.

Специфічну групу складного речення становлять конструкції, у яких підрядна предикативна частина поєднується зі співвідносними опорними словами-релятами прономінативного типу в головній частині (складнопідрядні речення нерозчленованої структури з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв'язку). Релятивні елементи головної частини розподіляють на *власне-дейктичні: той, та, те, такий, така, таке, тут, там, туди, звідти, стільки, так, тоді, доти* і *невласне-дейктичні* (у цій функції використовуються прономінативні компоненти інших семантичних розрядів, які в контексті набувають вторинної вказівної ознаки): 1) займенникові квантитативні слова з узагальнювальною семантикою – *усе, усякий (усяк), усі, кожний (кожен), інший*. І. Р. Вихованець прономінативний компонент *усі (всі)* кваліфікує як власне-узагальнювальний, а *кожний (кожен), усякий (усяк)* зараховує до узагальнено-дистрибутивних, оскільки вони, вирізняючи окрему особу з сукупності подібних, у такий спосіб “поширюють узагальнення на всю множинність осіб” [1, 201]; 2) заперечні (заперечно-узагальнювальні) – *ніхто, ніщо, ніде*; 3) неозначені – *дехто, дещо, хтось, щось, десь*; 4) іноді вживаються як співвідносні такі займенникові прислівники, як *сюди, скрізь, всюди, звідси, звідусіль, відтіля, завжди: Бо не мине тому без кари, хто, в серці стамувавши гнів, візьме нас на печалі мари віддати землі на перегній* (Ігор Калинець); *Там, де пуста замість серця, Порятунку вже не буде!...*

(Микола Вороний); *Душе моя! Тікай на корабель, Пливи туди, де серед білих скель Струнка, мов промінь, чиста Навсікая* (Микола Зеров); *І скільки мов існує у світі людських, стільки існує їх і в рослин* (Валерій Шевчук); *Слова знайдуться на мою печаль так, як знайшлися на веселу пісню* (Дмитро Павличко); *Вечірнє сонце, дякую за всіх, котрі нічим не осквернили душу* (Ліна Костенко); *Вона [Ірина] знала свої цілющі трави, робила з них відвари й різні мазі й лікувала ними кожного, хто просив допомоги...* (Роман Федорів); *Нині кожен, хто це усвідомив, розуміє, що йдеться не про поетизацію вселюдського Собору, а передусім про цілком конкретні втілення його в собі...* (Євген Сверстюк); *Все, що минуло, здавалось йому тепер вервечкою снів, бо дійсність для нього починається нині, а сні повинні канути навіки в небуття* (Роман Іваничук); *І чи не поначинювані вони газовими мінами, які знищать усякого, хто увійде в ті ходи?* (Володимир Винниченко); *Будь прокляті всі, хто відняв у мене вітчизну! Але у вітчизни ніхто не одніме мене* (Ліна Костенко); *...доля звела Лятуринського з тими, для кого Україна довічно лишалася Сонцем, що дає життя і небу, й землі, з тими, хто, й гинучи, вірив у неї: Юрієм Дараганом і О. Ольжичем, Олексою Стефановичем і Юрієм Липою, Оленою Телігою і Євгеном Маланюком, іншими, хто входив до української “польської” та “празької” поетичної шкіль* (Петро Кононенко); *Лишився біль, гіркий і гострий, не так за себе, як за внуків – їсти вже нічого дати. Квилитимуть, пташенята при дорозі. В світі нема нікого, хто б поміг* (Василь Барка); *Вже ні хмарка не притинить, ні вітерці не повійнуть, ні деревце ніде не прийме в холодок, – нічого, що від сонця з’явлене, а тільки один огонь* (Василь Барка); *Почувала жагу зустріти когось, хто на дівочий твій поклик відповів би співом серця, пристрасстю на пристрассть, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасливого шаленства близькості...* (Олесь Гончар); *Аж зять цикнув і показав очима туди десь, де лежав Григорій* (Іван Багряний); *– Мені дуже присмно, – усміхаючись почав він, – що скрізь, де не буваю, чую тверезі голоси на захист збідованого населення* (Роман Андріяшик); *Де не повернеться – всюди за ним золоте гілля росте* (Григорій Тютюнник); *Завжди, коли пригадую цього вірша, коли душа прагне його вишептати, чую, як десь поруч, зовсім близько вистукує кулет... вистукує і всі його кулі ціляться у мене; а за кулями, які мене розстрілюють, чую глузливий регіт того “третього”* (Роман Федорів) тощо. Як непродуктивні в ролі співвідносних слів функціонують особові прономінативні субстантиви. Реляти здебільшого виступають у формі непрямих відмінків однини і множини другої чи третьої особи, напр.: *Земний уклін вам, хто відстояв Свій вік, свій дім, свій чесний хліб...* (Іван Драч); *Хто падає, за ним не тужать, бо срібло не для розтрати* (Богдан-Ігор Антонич); *Живіть і не зрікайтесь гордих Мрій, О ви, кому ще світить сонце вроди* (Юрій Клен) та ін.

Щодо предикативних частин – головної та підрядної – співвідносні слова функціонують як своєрідні морфемі: 1) об’єднують зміст підрядної і головної частини в одне ціле; 2) виступають показниками формальної і

змістової незавершеності головної частини, її семантико-граматичної визначеності як компонента складнопідрядного речення [2, 337]. Підрядна частина в таких складних конструкціях виступає як облігаторна й передбачувана – опорні реляти прономінативного типу, підпорядковуючи залежну предикативну частину, семантично співвідносяться з нею, унаслідок чого утворюються корелятивні пари – співвідносні займенникові слова (реляти) + сполучні слова чи сполучники (кореляти)¹. За специфікою поєднання релята й корелята в межах речення виокремлюють симетричні/асиметричні пари (блоки). *Симетричні* структури вирізняються поєднанням співвідносних слів і семантично однорідних з ними сполучних слів у підрядній предикативній частині: **той – хто, той – що, той – який, той – котрий, такий – який, так – як, там – де, туди – де, туди – куди, звідти – звідки, тоді – коли, доти – доки** і под.: *Хто зрікається рідної мови, той зрікається всієї духовної спадщини свого народу* (Павло Мовчан); *Ті, що знаходять підкову, ніколи не думають про того, хто загубив її* (Василь Симоненко); *Думою тугу розвіюю, щоб був я завжди такий, яким мене мати вродила і благословила в світи* (Василь Стус); *Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей* (Тарас Шевченко); *І через те самотини я хочу Там, де самотня блакить, Щоб не любов собі мати, а творчу, Хоч і єдину мить* (Тодось Осьмачка); *Здалека чути переплеск весла, Падуть листки пожовклі і червоні І тихо плинуть по холоднім лоні Туди, куди і молодість пішла* (Максим Рильський); *...народ безсмертний лиш тоді, коли безсмертні в нього є поети* (Віталій Забаштанський); *Поет переконаний: доти ти живеш, доки страждаєш* (Микола Жулинський) та ін. *Асиметричні* структури формуються на основі: 1) поєднання семантично нівельованого компонента-релята **те** з майже всіма сполучними словами чи асемантичними сполучниками **що, щоб**; 2) поєднання співвідносних слів переважно атрибутивної семантики й асемантичних сполучників **що, щоб** та компаративних сполучників **мов, немов, наче, неначе, ніби**, напр.: *Я вірю в те, що вернеться весна. Я вірю в щастя, бо воно було* (Дмитро Павличко); *Я не на те ці квіти зривала, щоб вони зів'яли у моїй кімнаті без дотику сонця* (Валер'ян Підмогильний); *...дзвін той таки впаде і накриє тебе своєю стопудовою міддю так, що й задихнешся під нею* (Олесь Гончар); *А ми знову сиділи і посміхалися. І небо реготало так, що аж видно було його червоні ясна* (Василь Симоненко); *Не так серце любить, щоб з ким поділитись* (Тарас Шевченко); *Заснути так під подихом руки Твоєї похливної й легкої, Щоб у моєму сні, немов левкої, Світили думи і материки* (Дмитро Павличко); *Лукерка кинула на плечі хустку і деяку мить стояла, посіпаючи плечима, так, ніби по ній раптом вдарив струмінь холоду* (Григорій Тютюнник); *Тарас дивився на Остапа такий здивований, начебто це був і не Остап* (Олександр Довженко) тощо.

За характером семантико-синтаксичних відношень складнопідрядні прономінативно-співвідносні речення розподіляють на такі групи: 1) субстанційні (із семантикою предметності): **Все, що було, згубилось уві сні,**

Лиш **те, що** буде, володіє мною (Дмитро Павличко); Я заздрю **всім, у кого** є слова. Немає в мене слів. Розстріляні до слова. Мовчання тяжко душу залила. Ословленість – дурна і випадкова (Іван Драч); ...я був переконаний, що **кожен, хто** переступить поріг Святого Духа, буде стояти перед фрескою глибоко вражений, потрясений (Роман Федорів); 2) атрибутивні: Я не з **таких, які** всліпу промишляють (Михайло Стельмах); Зустрілися в будинку, що нагадував **той, у якому** наша сім'я жила до війни (3 журн.); І блиснуть презирством сині-сині **Очі тої, що** була моя (Олег Ольжич); 3) адвербіальні: а) локативні – Володимирові стало незатишно **тут, де** дивилося на них це лице, хоч навколо запаморочливо співали цвіркуни, а сонце наливало полини таким густим запахом, що аж на вустах гірко ставало (Валерій Шевчук); Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і **там, де** жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю (Микола Хвильовий); **Там, де** мене чекають, Тримаять пучки коло вуст, Дотеп тримають померлим І сльози тримають сухими (Іван Драч); б) темпоральні – Тоді зустрівся Іван очима з дружиною своєю і побачив в її очах дві прозорі й прегарні сльозини, від чого перестала вона виглядати так марно і знову стала такою ж, як була **тоді, коли** вибігала до нього в темні ночі чи **коли** зустрічалася з ним біля криниці (Валерій Шевчук); Мати **тоді** сита, **коли** діти не голодні (Кость Гордієнко); А Сірко курих собі і навіть бровую не зморгнув. Не зморгнув навіть **тоді, як** спіймав на собі блиск здивованих і воднораз докірливо витріщених доччиних очей звідти, з-за світляного кола (Іван Багряний); в) умовні – **Коли** в людини є народ, **Тоді** вона уже людина (Ліна Костенко); Мовний знак реально існує **тоді, коли** форма і зміст злиті воєдино (Віталій Русанівський). За інверсованого порядку предикативних частин корелят може елімінуватися (імпліцитно невиражений), напр.: **Хто** без зорі йде в світ – вже без зорі назавжди (Богдан-Ігор Антонич).

Підрядні предикативні частини у структурі конструкцій з прислівно-корелційним типом синтаксичного зв'язку здебільшого виступають як постпозиційні щодо головної з дейктичним релятом, напр.: А **найкраще тому, кому** доля багата не захоче нічого дати – **ані честі, ні глузду, ні сорому – нічогосінько** (Василь Симоненко); Вечірнє сонце, дякую за **всіх, котрі нічим не осквернили душу** (Ліна Костенко) і под.

Інколи підрядні предикативні частини можуть розчленовувати головну частину, посідаючи інтерпозицію, проте і в цьому випадку вони слідуєть за співвідносним опорним компонентом, напр.: **Все, що було досі нерозгаданю перешкодою, тепер** стало цілком ясне, майже розплановане (Борис Антоненко-Давидович); І став я композитором. **Все, що я знав, відчував, все, що бачив мій духовний зір, – все** обернулось у звуки (Олександр Довженко); Існував звичай: **кожний, хто переступав ворота цвинтаря, вдаряв два-три рази у дзвін** (Роман Федорів) тощо.

Як нерегулярні виступають складнопідрядні речення прислівно-кореляційного типу, в яких підрядні предикативні частини є препозиційними, напр.: **Що** звалося “душа”, “зоря” і “сад” – **Все** втиснуто в трикутники і ромби (Юрій Клен); **Як** дбаєш, так і маєш (Нар. тв.); **А де** нема любові і

страждання, Там не живе, не б'ється і життя (Олександр Олесь); *Коли крізь розпач випнутья надії І загудуть на вітрі степовім, Я тоді твоїм ім'ям радію І сумую іменем твоїм* (Василь Симоненко); *Україно! Доки жити буду, Доти відкриватиму тебе* (Василь Симоненко) й ін.

Серед складних конструкцій займенниково-співвідносного типу помітно вирізняються складнопідрядні речення з підрядними адвербіальними локативними предикативними частинами, які співвідносяться в головній частині з релютами дейктичними прислівниками місця *тут, там, туди, звідти, сюди, скрізь, всюди, звідси, звідусіль, відсіль, відтіля*; у підрядній частині їм відповідають прономінативні кореляти *де, куди, звідки (звідкіль, звідкіля)*, унаслідок чого утворюються корелятивні пари, які збігаються за своєю семантикою (*тут – де, там – де, туди – куди, звідти – звідки (звідкіль, звідкіля)*) і які не збігаються (*там – куди, там – звідки (звідкіль, звідкіля), туди – де, туди – звідки (звідкіль, звідкіля), сюди – де, звідти – де, звідти – куди, відсіль – де, відтіля – де*). Основну функцію в семантичній орієнтації речення відіграє релюта головної частини, що визначає, за яким принципом здійснюватимемо аналіз руху: по лінії вказівки на 1) місцеперебування (*тут, там*): *Адже тут, де ми змагаємося нині, стояла Запорозька Січ ще за Хмельницького Богдана* (Олександр Довженко); *Там, де мене чекають, тримають пучки коло вуст, Дотеп тримають померлим І сльози тримають сухими* (Іван Драч); *Там, де вона щойно лежала, глибокий піщаний виямок у її зріст* (Володимир Яворівський); 2) напрям до певної точки в просторі (*туди*): *Ходім туди, де пишній дуб з вербою не розлучаються й на мить...* (Олександр Олесь); *Замикається вже круг віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом* (Роман Іванчук); 3) напрям од певної точки (*звідти (звідкіль, звідкіля)*): *Жінки в один голос пригрозили, що сплять йому обійстя, що буде падати на нього каміння звідти, звідки він і не очікує* (Роман Федорів); *Ми прийшли звідти, звідки нас не чекали* (Роман Андріяшик); *Звідти, звідкіля почав свій біг чорний лахман, позіхнула вже холоднорота Зневажниця квітів, і це осінне дихання відчув на собі перш за все наймит, якого не брав сьогодні сон і який сидів просто неба, схиливши на руки голову* (Валерій Шевчук).

За семантико-синтаксичними відношеннями виокремлюють статичні й динамічні корелятивні блоки (див. табл. 1.).

Таблиця 1.

СТАТИЧНІ		ДИНАМІЧНІ		
Власне-статичні	Статично-динамічні	Власне-динамічні		Динамічно-статичні
		односпрямовані	різноспрямовані	
тут – де	там – куди	туди – куди	туди – звідки	туди – де
там – де	там – звідки	звідти – звідки	звідти – куди	звідти – де

У статичних блоках релюти означають локалізацію суб'єкта, предмета і т. д. (у цьому місці; у місці, більш віддаленому порівняно з іншим,

ближчим). Статичні у свою чергу розподіляють на *власне-статичні* (у них релят і корелят указують на локалізацію (*тут – де, там – де*) і *статично-динамічні* (релят-локалізатор поєднується з корелятом, який вказує на різноспрямованість – наближення/ віддалення (*там – куди, там – звідки (звідкіль, звідкіля)*). У динамічних поєднаннях кореляти означають напрям руху чи дії і диференціюються на *власне-динамічні* (і релят, і корелят указують на напрям руху, який може бути односпрямованим (*туди – куди, звідти (відтіль, відтіля) – звідки (звідкіль, звідкіля)*) чи різноспрямованим (*туди – звідки (звідкіль, звідкіля), звідти – куди*) та *динамічно-статичні* – релят указує на напрям руху або дії, корелят – на локалізацію (*туди – де, звідти (відтіль, відтіля) – де*). Проаналізуємо кожен із корелятивних блоків.

За допомогою власне-статичної корелятивної пари *тут – де, там – де* співвідноситься вказівка локалізації підрядної предикативної частини з вказівкою місця головної, напр.: *В кожнім горить, наче свічка, І не дає забути, Що його Батьківщина Тут, де солодка росиця Виблискує діамантами на траві, на вербі* (Олесь Лупій); *У Стратфордїна-Ейвонї, Там, де я завжди не був, паслись олені і коні* (Іван Драч); *Я не можу бути там, де зневажають мій народ!* (Борис Антоненко-Давидович); *Там, де немає боротьби людських пристрастей, немає мистецтва; Там, де рятуються, там не перемагають* (Олександр Довженко); *Долоні теплі доторкаються до нив, Я там, де пісня починається, ходив...* (Віра Романюк); *Там, де сонки заступили шлях вітрам, розкривши обійми сонцю, за коротке колімське літо усе пишно зеленіє, квітне, росте* (Іван Іванов); *Людські приснилися потоки, Здалось мені, що знов я йду Там, де мої лунали кроки В тисячозвуковому ладу* (Максим Рильський). Корелятивний блок виступає засобом повнішого розкриття локалізації. Місце дії головної й підрядної частин збігається – вони перебувають у кореферентних відношеннях, пор. анафоричний зв'язок між анафором і антецедентом, які співвідносяться з тим самим референтом, напр.: *Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю* (Микола Хвильовий). Складнопідрядні речення з прономінативно-кореляційними адвербіальними локативними підрядними частинами, крім семантики місця, під впливом лексико-семантичних відношень компонентів висловлювання набувають додаткової семи напряму руху до вказаного об'єкта. Порядок предикативних частин прямий, за інверсії семантичні відношення між ними здебільшого залишаються незмінними: *Де стояла жінка, там і застигла – не зрушилася з місця* (Василь Барка); *Де в бронзі треба деспота одлити, там генії зникають, як етруски* (Ліна Костенко). Однак співвіднесення місця дії головної і підрядної частин набуває характеру зіставлення, порівняння, напр.: *Де рідний край, там і рай* (Нар. тв.). Підрядна предикативна частина деякою мірою зближується з головною, яка в постпозиції втрачає свою вагу, на перший план виступає не сама дія, виражена залежною частиною, а фактор

темпоральності: *Де йшла Вона, там сходили троянди...* (Олександр Олесь); *Де тільки яка заворуха на ярмарку або на храму, де пахне бійкою, – безпремінно й Інокентій там треться, уже водить за собою ватагу шибайголів у сивих шапках, виграє очима, як вовк біля кошари* (Григорій Тютюнник).

Елементи корелятивної пари *там (отам) – де* у структурі складного речення функціонують здебільшого як контактні, напр.: *В зелен-краї моїм, у розмаї, Там, де гори в красі молодій, Я тебе з верховин обіймаю, батьківцино моя, світку мій* (Микола Ткач); *Коливалося флейтами Там, де сонце зайшло* (Павло Тичина); *Там, де волошки схилили сонні Сині корони, – зберігся слід* (Олег Зуєвський); *Там, де колія веде вперед, на грані стиків блищить зеленим вогником семафор у майбутнє* (Микола Бажан); *Зорили на нього великі, знайомі, невимірне вабні очі; отам, де бурліє струмок, озвалося фортепіано, а де бджоли обсіли галявину, тихо заструмили віолончелі* (Валерій Шевчук). У поетичному мовленні компоненти корелятивної пари можуть розташовуватися дистантно один до одного (як за прямого, так і зворотного порядку частин): *Я тільки там жадаю жити, Де виросла моя душа* (Дмитро Павличко); *Там втрат не буває, де жертва – здобутий в огні бастион!* (Олег Ольжич), пор.: взаємодію релята й корелята в складнопідрядних конструкціях з інверсією предикативних частин: *Над шляхом при долині, біля старого граба, де біла-біла хатка стоїть на самоті, живе там дід та баба, і курочка в них ряба, вона, мабуть, несе їм яєчка золоті* (Ліна Костенко); *Де вдарить рукою, там пляма крові відразу з розчавлених кровосмоків* (Іван Багряний).

Займенникові прислівники *тут, там* у головній частині інколи уточнюються відокремленими обставинами, вираженими прийменниково-іменниковими конструкціями: *Але тут, на міській околиці, де пахли квіти і де так щиро співали солов'ї, вона не могла не тривожитися, розуміючи, що той дух, котрого викликала цілоденною тугою, мусив-таки її навідати* (Валерій Шевчук); *Там, за віками, за гірким туманом, де трубить вічність у Роландів ріг, любов була єдиним талісманом* (Ліна Костенко); *Вони й зараз ждуть його там, на токах, де гори хліба сухим червоним сонцем пашать* (Олесь Гончар); *Там, за порогами, в степах, де землі щедрі і розлогі...* (Ліна Костенко); *Там вам контратаки не вздріти, На тих невідомих, прозорих полях, Де ви лиш розгублені діти* (Олег Ольжич). Виникає питання щодо кваліфікації вищевказаних конструкцій: розглядати їх як власне-прислівні (атрибутивні) чи як прислівно-кореляційні (займенниково-співвідносні)? У цих реченнях підрядний компонент поєднується за допомогою корелята *де* з уточнюваним словом (прийменниково-іменниковою конструкцією) головної частини, що споріднює його з присубстантивно-атрибутивною залежною частиною, однак уточнювані слова виконують тут вторинну, підпорядковану функцію (основне змістове навантаження припадає на прономінативний локативний релят *там*, який виступає головним щодо уточнюваного), а це дає підставу стверджувати про належність аналізованих конструкцій до

складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу. На нашу думку, такий різновид підрядних, очевидно, слід кваліфікувати як проміжний – атрибутивно-адвербіальний.

Статично-динамічна корелятивна пара **там** – **куди** структурує складнопідрядне речення, у якому вказівка на місце дії чи стану головної частини конкретизується напрямом дії підрядної предикативної частини, напр.: *Десь там, куди закочується сонце, носить каторжні кайдани Микола Павлюк* (Роман Андріяшик); *Земля, котру я не за своєю волею покидав, здавалась мені ворожою пусткою, а там, куди я вирушав, були темні невідомі нетрі* (Роман Андріяшик); *Він [Оксен] ішов тихо, без усякої перестороги, очі його дивились кудись уперед, поверх ворога, і він уже був десь там, куди дивився, в іншому світі* (Григорій Тютюнник). У конструкції зіставляються місце дії, про яке повідомляють у головній частині, і напрям до нього, вказаний у залежній. Релят **там** за взаємодії з предикатом-дієсловом руху набуває додаткового значення напряму: на основне значення локалізації нашаровується семантика напряму, зумовлена валентною залежністю прономінативного прислівника від дієслова. “У висловлюванні з цієї причини “співіснують” ніби два окремих етапи дії: спочатку ми простежуємо дію головної частини, потім заново – дію підрядної, “повертаючись” до вихідної точки відліку і знову “просуваючись” до кінцевого пункту руху” [3, 25].

Корелятивна пара **там** – **звідки** позначає локалізацію дії за допомогою вказівки на напрям руху від об’єкта. “Цей блок семантично гармонійний, оскільки відлік дії відбувається з однієї віддаленої точки” [3, 25]. Релят **там** виступає із значенням віддаленості, корелят **звідки** – напряму від віддаленого об’єкта, напр.: *Глянув просто себе – рясно на покутті купчаться святі, прибрані королівськими рушниками, та ще такими, які в його бабусі були, там, у Трипіллі. Там, звідки його вигнано. Там... на тій рідній, але, мабуть, навіки втраченій землі* (Іван Багряний); *Біля мене біліє, а далі кругом темно, тільки найбільші дерева вирізнялись. І холодно мені. Там, звідки виліз, була моя нора – в ямі, широкій, як хата* (Василь Барка).

Співвідносні компоненти **туди** – **куди** функціонують у конструкціях, у яких напрям дії головної частини визначено за допомогою вказівки на напрям дії підрядної частини. Подвійна вказівка на той самий напрям значно підсилює актуальність кінцевого пункту дії, напр.: *Куди кінь з копитом, туди рак з клешнею* (Нар. тв.); *Легко, як пушинці, що летить собі туди, куди несе чужа сила; затишно, як у дитинстві, в маминому ліжку!* (Володимир Винниченко); *Здавалося – ось зараз простягнеться рука і тисячі сонних номадів помчать туди, куди вкаже жест вождя* (Роман Іваничук); *Приклала до лоба дашок долоні й видивлялася, аж млоїлося в очах, і білий змії оманно тягнув її туди, куди поїхали були козаки, а разом з ними її милий* (Валерій Шевчук); *...одинак наказує знову зав’язати йому очі й знову йде, простягнувши вперед руку з ножицями, якими треба перерізати заповітну нитку, й знову тріумфуючий регіт натовпу, бо одинак іде зовсім*

не **туди**, **куди** треба йти, й клацає ножицями за кілька кроків від фінішу, й знову все починається спочатку, боротьба велета з вівцями, безнадійна боротьба, трагічний герць... (Володимир Дрозд); Він стояв обличчям до вікна і дивився на перон, **туди ж**, **куди**, здавалось, дивилася вона (Олександр Жовна). Виокремлення семантики локалізації відбувається за умов, коли в головній (за інверсії в підрядній) частині предикат виражений формою дієслова доконаного виду минулого часу, а в підрядній (головній) – недоконаного, пор.: *Піти **туди**, **куди** серце кличе й обов'язки* (Михайло Коцюбинський); *Пішов **туди**, **куди** готувались мої товариші – **Куди** голова задумала, то **туди** й ноги несуть* (Матвій Номис).

Динамічний односпрямований корелятивний блок **звідти** – **звідки** вказує на напрям дії головної частини з підсиленням її в підрядній: *Допомога прийшла **звідти**, **звідки** її ніхто не чекав* (П. Вернигора); *Щось іде стежкою **звідти**, **звідки** й вони прийшли* (Іван Багряний); *Ми прийшли **звідти**, **звідки** нас не чекали* (Роман Андріяшик); *Жінки в один голос пригрозили, що сплять йому обійстя, що буде падати на нього каміння **звідти**, **звідки** він і не очікує* (Роман Федорів). Інверсійний порядок розташування предикативних частин можливий, якщо в складних конструкціях трапляються слова з модальним значенням, напр.: ***Звідки** хочеш, **звідти** і бери* (Розм.). Такі речення здебільшого функціонують у розмовному мовленні як еліптичні форми-відповіді.

У підрядних реченнях із співвідносними словами **туди** – **звідки** (**звідкіль**, **відкіль**, **відкіля**) уточнюється напрям руху головної частини за допомогою вказівки на зворотний напрям, напр.: *Вартовий відкрив ворота – і хлинула в них людська ріка, і пішли рідні, пішли дороги, потупотіли курною дорогою **туди**, **звідки** не кожний повернеться назад, не кожний побачить діточок своїх, не кожний після тяжких мандрів поцілує землю біля рідної хати* (Григорій Тютюнник); *Макс витягає шворяну драбину, прив'язує до підлокітника вікна за прибитий гак (а таки згодився!), засуває в кишеню револьвер, згрібає жузжом усі папери й листи, що можуть бути цікаві дорогим гостям, і спускає їх із водою **туди**, **звідки** навіть поліція не витягне* (Володимир Винниченко); *Григорій постояв тихенько, поки пес зник, а тоді пішов швидко в протилежний бік, саме **туди**, **звідки** біг пес* (Іван Багряний); *Мама хоче вернутися **туди**, **звідки** вони прийшли, у якийсь далекий степ, якого Мальва не пам'ятає* (Роман Іваничук); *Замикається вже круг віків, і ти вернешся **туди**, **звідки** прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом* (Роман Іваничук); *Кинула неспокійним поглядом **туди**, **звідки** дивилися на неї вивідчі й запалені очі, їй стало неспокійно і млосно, так уже хотілося докінчити цю розмову* (Валерій Шевчук); *Я справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген **туди**, **звідкіль** мені земля була – як на долоні* (Павло Тичина); *Горобенко довго дивився **туди**, **відкіля** долітало перебійчате тарантасове торохкотіння* (Богдан Антоненко-Давидович); *Напружено прислухаючись, він дивився наперед себе, **туди**, **відкіля** вилетіли чайки* (Микола Трублаїні).

Своєрідність складнопідрядних конструкцій із динамічними різноспрямованими корелятивними парами полягає в тому, що кінцева точка розвитку дії головної частини водночас виступає вихідним пунктом дії чи руху в підрядній частині. За зворотного порядку предикативних компонентів складнопідрядної конструкції виникають відношення зіставлення, напр.: *Всі Магелани звідки рушали, туди й повертались завжди* (Борис Олійник). Якщо в реченнях із динамічними односпрямованими корелятивними парами *туди – куди, звідти – звідки* за інверсії можливе вживання дієслів різних класів, то в конструкціях із корелятивною парою *туди – звідки (звідкіль, відкіль, відкіля)* функціонують тільки дієслова переміщення, пор.: *Куди хочеш, туди і поїдеш*, однак *Звідки хочеш, туди і поїдеш* (така конструкція неможлива).

Пара *звідти – куди* бере участь у вказівці на зворотний напрям дії, про яку повідомляють у головній предикативній частині (*Звідти, куди вони хотіли іти, лунала тиха музика*). Така різноспрямованість, яку виражають семантико-синтаксичні відношення між предикативними компонентами складної конструкції, підсилює динамічність дії. Для речень з корелятивними парами *звідти – куди* і *туди – звідки* характерна різноспрямованість стосовно вихідного пункту дії чи руху, однак у складнопідрядних конструкціях із корелятивними парами *звідти – куди* спостерігаємо напрям руху від об'єкта до об'єкта (місця дії), а в реченнях із *туди – звідки* – до об'єкта від об'єкта.

Корелятивна пара *туди – де* функціонує в реченнях, у яких напрям дії, позначуваний головною предикативною частиною, визначається за допомогою вказівки на місце дії в підрядній частині, напр.: *Ходім туди, де хвилями гуляє Зелено-срібна ковила* (Олександр Олесь); *Де ворона не бува, а летить туди, де гніздо звива* (Григорій Тютюнник); *Денис повернув голову туди, де мало бути його село, і довго вдивлявся в той бік, доки не побачив Беєву гору, що ледве помітно проступала крізь тремтяче марево* (Григорій Тютюнник); *Побігла Мальва назад, у Салачик, зіп'ялась крутими стежками попри циганські хатки на плато і помчала туди, де менше народу* (Роман Іваничук); *Я поглянув туди, де світились вокзальні вікна* (Олександр Жовна). Зрідка трапляються конструкції, у яких релят *туди* виступає в головній частині уточнювальним словом, пор.: *Я поведу тебе в далекий край, туди, де темні води спокійно сплять як мертві, тьмяні очі* (Леся Українка); *Марія рішуче взяла Мальву за руку і потягнула за собою, туди, де вирував невільний ринок, де, надриваючись, закликав муедзин свого бога чинити його правду на землі* (Роман Іваничук). Очевидно, тут слід говорити не про уточнювальне слово, а про уточнювальний складений компонент – сполучення залежної локативної частини зі співвідносним словом. Отже, у вказаних структурах конструкцій релят *туди* виконує подвійну синтаксичну функцію: виступає засобом поєднання предикативних частин і відокремленим уточнювальним компонентом. Інверсія трапляється досить рідко і то в розмовному мовленні. Зміна порядку спричиняє порушення

логічної послідовності, бо більше “семантичне навантаження” припадає на головну частину: релят **туди** повідомляє про активний початок дії, залежна частина характеризується статичністю дії, яка зумовлена вживанням прономінативного слова **де** із значенням місцеперебування (у комунікативному і прагматичному плані воно вторинне).

За допомогою прономінативних адвербіативів **де, куди, звідки** поєднуються локативні підрядні частини з опорними компонентами-дієсловами головної частини, це дієслова, значення яких містить у собі вказівку на просторові виміри дії – місцезнаходження, перебування, рух. Залежні частини підпорядковані предикатам і зумовлюються їх правобічною обставинною валентністю, напр.: *Де гули набої – зараз сміх звучить* (Володимир Сосюра); *Турн глядь – аж він уже серед моря... трохи не луснув з серця, з гора, Та мусів **плить**, де жив отець* (Іван Котляревський). Залежно від лексичних значень опорних компонентів і їх семантико-синтаксичних валентностей виокремлюються дві групи локативних придієслівних (інколи функцію предиката виконують інші частини мови) складнопідрядних конструкцій: 1) складнопідрядні речення, підрядні частини яких виражають місце і пояснюють опорні статичні предикати, напр.: *Донбасе мій, Донбас, Дінець мій!... Близько ти, де мріє, де могили* (Володимир Сосюра); 2) складнопідрядні речення, підрядні частини яких виражають значення напряму руху й підпорядковані опорним динамічним предикатам, які виражені дієсловами, напр.: *Забудь усе й **лети, куди життя несе в огні труда*** (Володимир Сосюра). Підрядна передбачувана й облігаторна предикативна частина, що залежить від опорного дієслова, може в реченні посідати будь-яку позицію, хоча здебільшого функціонує як постпозитивна щодо головної.

Важливою формальною ознакою складнопідрядних речень із підрядними детермінантними частинами виступають сполучні засоби. За засобами вираження зв'язку предикативних частин складнопідрядні конструкції з детермінантними залежними частинами розподіляються на дві групи: 1) складнопідрядні речення, у яких детермінантна предикативна частина пов'язана з головною частиною в цілому за допомогою семантичних сполучників; 2) складнопідрядні речення, у яких детермінантна частина пов'язана з головною за допомогою сполучних прономінативних компонентів. До першої групи належать, урахувавши сукупність семантико-синтаксичних відношень, речення з детермінантними темпоральними, причиновими, цільовими, допустовими, умовними, порівняльними залежними предикативними частинами, до другої – з детермінантною локативною частиною. Конструкції розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку з залежною частиною локативною містять вказівку на місце, напрямок, простір або на вихідний пункт дії, процесу чи стану головної частини, напр.: *І **де** ми не пройшли, нас радо зустрічали, і навіть вітер нам доріг не замітав* (Володимир Сосюра); *А коли заходила ніч, коли темрява*

заливала геть-чисто все і ставало так темно, як він ще ніколи не бачив, він зупинявся і спав, *де випадало* (Іван Багряний) і под. Підрядна предикативна частина поєднується з усією головною лише за допомогою відносних займенникових прислівників з просторовою семантикою *де, куди, звідки (відки, відкіль, відкіля, звідкіль)*, напр.: *Де кров текла козацька, трава зеленіє* (Тарас Шевченко); *Трава росте, де захоче* (Павло Тичина); *Де котиться між голубих дугів Хмарина ніжна з білими плечима, Я продаю сонця – оранжеві, тугі, З тривожними музичними очима* (Іван Драч).

Складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку з підрядною предикативною частиною місця, залежно від семантико-синтаксичних відношень, поділяють на 1) складнопідрядні речення із залежною частиною локалізації і 2) складнопідрядні речення направленості (спрямування):

1) конструкції, у яких підрядна вказує на локалізацію, у своїй структурі мають засіб зв'язку *де*: *Дівчина жде на мене, Де бринять ячмені, Веселим брилем ромену Махає вона мені* (Дмитро Павличко); *По вечері молоді послули, де хто впав* (Іван Багряний); *Дорош же йшов, підбравши по-жіночому шинелю, обережно ставив маленькі хромові чобітки, де сухіше, мабуть, боявся промочити ноги* (Григорій Тютюнник);

2) з-поміж складнопідрядних речень спрямування у свою чергу виокремлюють: а) складні речення з підрядною частиною напряду із сполучним словом *куди* (*Та куди не глянеш, впали чорноземи...* (Павло Усенко) та б) речення з підрядною частиною вихідного пункту. Тут функціонує сполучний компонент *звідки (звідкіль, звідкіля)*: *Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє* (Володимир Сосюра).

Порядок частин не фіксований – підрядна предикативна може посідати будь-яку позицію: *Де непроглядна блимала покора Іще, здається, позавчора, – Сіє творчість, гордість, молодість На світлім перехресті поколінь* (Максим Рильський) й ін.

Складнопідрядні речення локативні детермінантного типу потрібно відрізнити від складнопідрядних речень місця прислівного типу – складнопідрядних речень з прислівно-кореляційним (займенниково-співвідносним) синтаксичним зв'язком з підрядною адвербіальною предикативною частиною і складнопідрядних речень з власне-прислівним синтаксичним зв'язком з валентно зумовленою підрядною предикативною частиною місця, пор.: *Де общее добро в упадку, забудь отця, забудь і матку, лети повинність ісправлять* (Іван Котляревський) – *Там, де гори і долини, Де гуляє вітровій, – Там цвіте краса-країна З дивним ім'ям Сльозолій* (Василь Симоненко); *Ми підєм, де трави похилі, Де зорі в ясній даліні* (Андрій Малишко) й под. На відміну від конструкцій з прислівним (власне-прислівним і прислівно-кореляційним) синтаксичним типом зв'язку, синтаксичний зв'язок між підрядною і головною предикативними частинами в детермінантних складних конструкціях є непередбачуваним і факультативним.

Як відомо, сполучні слова *де, куди, звідки* поширені й у структурах з підрядною предикативною частиною валентно не зумовленою атрибутивною прислівного типу, проте підрядна, поєднуючись із субстантивом головної частини, передає синкретичні – атрибутивно-адвербіальні – семантико-синтаксичні відношення, напр.: *Самотній Бульба, як корабель у морі, мчить степом, де так недавно тішили йому серце його синочки, і небо, і безмежна просторинь* (Олександр Довженко); *Ешелон зупинився на роз'їзді, звідкіля розходилися колії* (Петро Панч); *Дорогою з Полтави, звідки тільки-но проїхали мотоциклісти, рухалася величезна колона машин* (Григорій Тютюнник) тощо.

Таким чином, семантико-синтаксичні відношення локативності формуються на рівні складнопідрядного речення як нерозчленованої (з прислівним прислівно-кореляційним (займенниково-співвідносним) і власне-прислівним (з валентно зумовленою підрядною предикативною частиною) типом синтаксичного зв'язку), так і розчленованої (з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку) структури. Важливим засобом зв'язку між предикативними частинами у складнопідрядних реченнях локативних виступають прономінативні відносні прислівники, які виступають своєрідними синтаксичними транспозиторами – переводять вихідне просте речення, трансформуючи його на підрядну предикативну частину, в адвербіальну формально-синтаксичну позицію складнопідрядного речення.

ПРИМІТКИ

¹ Доцільніше, на нашу думку, за синтаксичного аналізу використовувати термін корелятивні блоки, оскільки маємо не безпосереднє поєднання двох компонентів займенникового типу, а зв'язок із релятом через посередництво корелята всієї підрядної предикативної частини. Співвідносне слово входить до структури головної частини, таким чином, наявний складний компонент взаємодії залежної і головної частин.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Ронгинская Н. В. Семантические особенности указательных местоимений, соотносительных с наречиями // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки: (До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні): Тези респ. наук. конф. / Ред. кол.: В. М. Русанівський (голов. ред.) та ін. – Харків, 1985. – С. 112 – 113.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики української мови.

ВАЛЕНТІСТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КАТЕГОРІЇ СТАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ І НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Ірина ПЯНКОВСЬКА (Кіровоград)

У статті запропоновано порівняльну характеристику семантико-синтаксичних валентних можливостей слів категорії стану в українській і німецькій мовах. Описано структуру речень з одновалентними і двовалентними предикатами стану. Визначено закономірності валентної сполучуваності кожної семантичної групи предикатів стану.

The comparative description of semantical-syntactic valencial opportunities of the category of condition in Ukrainian and German is given in this paper. The structure of the sentences with one-valencial and two-valencial predicates of condition is described. The regularities of the valencial compatibility of every semantic group of the category of condition are determined.

Визнання системності мови у всьому обсязі її функціонування передбачає і системність зв'язків між її елементами, що стало одним із підходів до вивчення валентності як закономірності цих зв'язків.

Аналіз семантико-синтаксичної валентності пов'язаний з малодослідженими питаннями сучасного мовознавства. На розвиток теорії валентності мав вплив системний підхід до розгляду всіх явищ мови, зокрема до особливостей сполучуваності одиниць, оскільки їхні сполучувальні потенції не можуть бути випадковими. Кожне поєднання знаків у процесі комунікації передбачає взаємодію різних лінгвістичних рівнів, що відповідає сучасним поглядам на членування мови, на складні міжрівневі переплетення. Отже, теорія валентності орієнтована на загальну теоретичну проблематику й стосується актуальних проблем сучасної науки про мову.

Свій розвиток проблема валентності отримала в працях Л. Теньєра, Ж. Фурке, Г. Брінкмана, Й. Ербена, Г. Хельбіга, Л. Вейсгерберга, В. Шмідта, В. Адмоні, С. Кацнельсона, О. Москальської, М. Степанової, А. Абрамова, Ю. Апресяна, Й. Андерша, І. Вихованця, А. Загнітка та ін.

Семантико-синтаксична валентність – це здатність предиката (ознакового слова) поєднуватися з іншими (переважно неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Залежні семантичні компоненти можуть мати експліцитну та імпліцитну формальну організацію, а також кілька можливих формальних репрезентантів. Тому виникає необхідність розглядати валентність у двох вимірах: формальному й семантико-синтаксичному.

Формально-синтаксична валентність регулює заповнення наявних відкритих семантичних позицій облігаторними й факультативними субстанційними синтаксемами, які певним чином представлені морфолого-синтаксичними засобами.

Семантико-синтаксична валентність як системна семантично передбачувана сполучуваність слів перебуває в точці перетину синтаксису і лексичної семантики. Саме лексичним значенням слова задано найбільш суттєві умови сполучуваності його з іншими словами в синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні і словосполученні [7, 258].

Із семантико-граматичного погляду на валентність впливає розрізнення активної і пасивної валентності. І. Вихованець розуміє активну валентність як здатність підпорядкувального ознакового слова (предиката) мати при собі певні відкриті позиції, які заповнюються залежними словами, а пасивну валентність він розглядає як здатність залежного слова приєднуватися до головного компонента, заповнюючи при цьому його відкриті позиції. Підпорядкувальні слова, які мають відкриті позиції і характеризуються активною валентністю, називають носіями валентності, а залежні, що заповнюють відкриті позиції, – валентнісними партнерами [1, 108]

Розрізняють також облігаторну й факультативну валентність. До обов'язкових валентнісних партнерів належать ті, реалізація яких у мовленні є необхідною. Відсутність обов'язкового валентнісного партнера порушує граматичність і комунікативність речення. З факультативними валентнісними партнерами маємо справу тоді, коли слово вимагає заповнення не всіх можливих, а хоча б однієї з двох чи більше різних позицій [4, 20].

Питання про валентність слів категорії стану як особливого лексико-граматичного розряду дотепер є недостатньо з'ясованим у мовознавстві, що обґрунтовує актуальність нашого дослідження. Ми бачимо своїм завданням описати валентні можливості категорії стану на основі попередніх досліджень та здійснити порівняльний аналіз валентнісного потенціалу слів цієї групи в українській і німецькій мовах.

Семантико-синтаксична структура елементарного простого речення зумовлюється валентним класом предиката. У мовній системі закріпилося лівобічне або правобічне щодо предиката розташування зумовлених валентністю другорядних членів речення. Лівобічне розташування пов'язують з компонентами речення, співвідносними із суб'єктивними синтаксемами, а правобічне – з об'єктивними, адресатними, інструментальними й локативними.

Слова категорії стану зазвичай виступають незалежним головним членом безособового речення. Порівняно з двоскладними реченнями односкладним елементарним реченням розширеної структури притаманна набагато вужча сполучуваність із другорядними членами речення. І. Вихованець виокремлює такі найтипівіші схеми речень з категорією стану: а) односкладні речення з двома керованими іменниковими другорядними членами – правобічним і лівобічним, напр.: *Нам видно гори*; б) односкладні речення з одним лівобічним керованим іменниковим другорядним членом, напр.: *Хлопчиківі було весело* [Вихованець 1993: 111].

Таким чином, односкладні речення з предикатами, вираженими словами категорії стану, бувають в українській мові здебільшого одновалентними, а у максимальному вияві двовалентними.

У німецькій мові предикативні прикметники зі значенням стану також можуть бути тільки одно- або двовалентними (einwertig/ zweiwertig) [5, 6-7; 9, 115-116; 10, 140-146], напр.: *Es ist mir ganz egal* 'Мені байдуже'; *Mir ist bange um seine Zukunft* 'Мені страшно за його майбутнє'.

Одновалентні предикати стану відкривають тільки позицію суб'єктної синтаксеми, яка позначає носія стану: *Мені сумно*; *Хлопцеві було холодно*; *Mir ist schwindlich* 'У мене паморочиться в голові'; *Der Frau war kalt* 'Жінці було холодно' тощо.

Найчастіше функцію суб'єкта стану в обох порівнюваних мовах виражає давальний відмінок. Типовим морфологічним засобом вираження суб'єктних синтаксем можуть виступати іменники-назви осіб, займенники та власні імена, напр.: *Видно, ї батькові було незвично їхати на бричці, бо примостився він на краєчку сидіння* (І. Томченко); *Сьогодні я такий співучий, так гордо ї радісно мені* (В. Сосюра); *Dem Jungen war fröhlich zumute*; *Es fiel mir schwer, mich von ihm zu verabschieden* тощо.

Предикати стану в українській мові не поєднуються з суб'єктними синтаксемами, вираженими іменником у формі називного відмінка, але в німецькій мові функцію суб'єкта стану може виконувати також номінатив, пор.: *Der Vater hat Not mit ihr – Горе батькові з нею*; *Die Kinder haben Angst – Дітям страшно* тощо.

Окремі предикати стану корелюють з прийменниково-відмінковими формами або морфологізованими прислівниками синкретичного характеру: *На душі полковника ставало гарно, тепло і безхмарно* (Н. Рибак); *Скрізь безлюдно на дорозі* (Л. Глібов); *Es ist ruhig im Hause* 'У будинку спокійно'; *Ihr ist fröhlich zumute* 'Їй радісно на душі'.

Двовалентні аналітичні предикати відкривають, по-перше, позицію суб'єкта стану як визначальну для одновалентних і двовалентних предикатів стану, і, по-друге, позицію об'єкта стану: *Дідусеві видно море*; *Дівчинці жаль пташини*; *Es ist mir schade um ihn*; *Für diesen Zweck ist dein Kleid zu schade* і под.

У позиції об'єктних синтаксем можуть виступати іменники, займенники в знахідному або родовому відмінку (з прийменником або без нього), напр.: *Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не віріж, то все болить* (Нар. тв.); *А мені від нього ні холодно, ні жарко* (П. Резніков); *...Так, справді, се негідно, мені сором за себе* (Леся Українка); *Mir ist schade um ihn und seine Schwester* 'Мені шкода його та його сестри'; *Es ist mir nichts zu schade* 'Мені нічого не шкода'; *Die Burschen in den Lokalen sind ihr nicht mehr gut genug* (Т. Walzer) – *Хлопців у кафе їй було вже не досить*.

Сполучуваність слів категорії стану з давальним відмінком суб'єкта і знахідним або родовим відмінком об'єкта є максимальною синтаксичною межею їх поєднуваності, але при цьому розрізняють системно закріплену мовну сполучуваність та її мовленеву реалізацію. Тобто йдеться про

облігаторну й факультативну валентність. Виявляється така закономірність: поєднання з давальним відмінком суб'єкта стану не завжди реалізується в мовленні, тоді як наявність знахідного відмінка об'єкта стану є обов'язковою, пор.: *Мені видно ліс – Видно ліс; Бабусі жаль онуків – Жаль онуків; Es ist mir schade um den neuen Mantel – Schade um den neuen Mantel; Für dich ist mir nichts zu schade – Für dich ist nichts zu schade* й ін.

Речення з аналітичними предикатами стану, що не мають при собі лексично вираженого суб'єкта стану, є неповними (згорнутими), а речення, у яких форма суб'єкта представлена лексично-повними [2, 98–100].

Розглядаючи валентну сполучуваність кожної семантичної групи предикатів стану окремо, можна визначити такі закономірності:

1. Слова категорії стану, які називають фізичний стан живих істот, є в українській мові переважно одновалентними і відкривають тільки позицію суб'єкта стану, напр.: *Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою* (М. Коцюбинський); *Сонце так ясно світило і гріло, що панові аж стало жарко* (П. Мирний). Те саме можна сказати про предикати стану з аналогічною семантикою в німецькій мові: *Es tut mir weh* 'Мені боляче'; *Dem Mädchen ist kalt* 'Дівчинці холодно'. Тільки деякі слова цієї групи є двовалентними й, окрім суб'єктної синтаксеми, можуть поєднуватися ще й з об'єктною: *Дівчині було чути спів птахів; Trotz der Dämmerung war alles uns noch zu sehen* 'Не зважаючи на сутінки, нам все було ще видно'.

2. Серед предикативних слів, що позначають емоційний або інтелектуальний стан, психічні переживання людини тощо, також трапляються ті, які мають тільки суб'єктну валентність – одновалентні, і двовалентні, напр.: *Тарасові було і цікаво, і трохи боязко їти до школи* (О. Іваненко); *Микола ступав немов по розпечених кам'яних плитах, там йому було бенкетно від однієї думки, що скрізь тут встає жива історія* (В. Кучер); *Ihm wurde klar, was er angerichtet hatte* 'Йому стало зрозуміло, що він накоїв'; *Es ist mir schwer ums Herz* 'Мені важко на серці'.

3. Валентнісний потенціал предикатів, що позначають стан доквілля, складає в обох порівнюваних мовах переважно тільки одна синтаксема, яка позначає носія суб'єкта стану й найчастіше виражена прийменниково-відмінковими формами або прислівниками синкретичного характеру, що мають локативно-суб'єктну семантику, напр.: *Жарко, задушливо в кімнаті, дарма що вікно відчинене* (О. Гончар); *Тихо усюди, й біло, й морозно* (М. Вовчок); *Es ist schwül draußen* 'Надворі душно'; *Im Garten war es mondhell* 'У саду було місячно'.

4. Предикативні слова з модальним значенням є здебільшого одновалентними і відкривають позицію суб'єкта стану, напр.: *Студентам доцільно було б більше працювати над вимовою; Стороннім заходити до лабораторії не можна; Das ist mir unzugänglich* 'Це мені недоступно'.

5. Одну валентну позицію стану мають і більшість слів, що називають оцінку якого-небудь стану з морально-етичного погляду або з погляду доцільності/ недоцільності, напр.: *Благо тобі, друже-брате, Як є в тебе*

хата (Т. Шевченко); *Нашій групі, знесиленій і перевтомленій, вступати в бій з чисельно невідомим нам гарнізоном було зовсім недоцільно* (Н. Рибак); *Es war uns ungewöhnlich, das zu hören* ‘Нам було незвично чути це’; *Es ist uns schrecklich, diesen Weg noch einmal zu gehen* ‘Це просто жахливо для нас пройти цим шляхом ще раз’.

Тільки окремі слова цієї групи (*жаль, шкода* в українській мові та *leid, schade* в німецькій мові, які мають подібне семантичне забарвлення) є двовалентними: *Чоловікові стало жаль дитини; Мені шкода нової спідниці; Mir ist schade um ihn und seine Schwester* ‘Мені шкода його та його сестри’; *Es tut mir leid um ihn* ‘Мені жаль його’.

6. Предикативні слова, що виражають стан оточення або суб’єктивну оцінку цього стану з боку протяжності його в часі чи в просторі, є також переважно одновалентними, напр.: *Вам гріх скаржитися; Матері досить почути твій голос; Das genügt mir* ‘Мені досить’.

Виходячи з аналізу наведених вище прикладів предикатів стану і даючи загальну оцінку їхньому валентністному потенціалу в українській і німецькій мовах, можна зробити висновок, що більшість слів категорії стану відкривають тільки одну позицію чи то суб’єкта, чи об’єкта стану, тобто є одновалентними. У максимальному вияві предикати стану можуть мати двовалентну сполучуваність, проте таких слів з семантикою стану небагато як в українській, так і в німецькій мовах. Ці слова позначають фізичний або емоційний стан людини, оцінку стану з морально-етичного погляду або з боку протяжності його в часі чи в просторі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 17-21.
5. Козинская Н.Г. К вопросу о категории состояния в немецком языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук (663 – германские языки). – М., 1968. – 16 с.
6. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
7. Степанова М.Д. Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
8. Duden. Das Bedeutungswörterbuch: In 12 B. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2002. – B. 10. – 1103 S.
9. Sommerfeldt K.-E. Zur Valenz des Adjektivs // Deutsch als Fremdsprache. – 1971. – №2. – S. 113-117.
10. Starke G. Satzmodelle mit prädikativem Adjektiv im Deutschen // Deutsch als Fremdsprache. – 1973. – №3. – S. 138-146.
11. Helbig G. Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1969. – 311 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Пянкоська – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: семантико-синтаксичні проблеми української і німецької мов.

СИНОНІМІЯ ТА ПОЛІСЕМІЯ ПРИЙМЕННИКА

Ольга ЧАСНИК (Кіровоград)

У статті на матеріалі прийменника зроблена спроба розмежування явищ синонімії та полісемії з урахуванням останніх лінгвістичних тенденцій у цій галузі.

The paper features an attempt of discrimination of the phenomenon of synonymy and polysemy on the material of the preposition in line with the recent linguistic research findings.

Останнім часом в українському мовознавстві значно зріс інтерес до явищ полісемії та синонімії, яка має досить значне поширення фактично на всіх мовних рівнях, тому обрана нами тема є досить актуальною для дослідження. Для більш детального розгляду синонімії та полісемії на граматичному рівні необхідно враховувати також службові частини мови, і насамперед прийменниково-іменні конструкції, які дозволяють відстежити згадані явища.

Про факти синонімії та полісемії щодо прийменників доречно говорити виключно на синтаксичному рівні, тобто на рівні відношень між словами у підрядному словосполученні, компонентом якого є той чи інший прийменник. Такі відношення можуть бути найрізноманітніші, як-от: об'єктні (суб'єктні), атрибутивні, обставинні різного виду та інші, а також і синкретичні.

Об'єктом дослідження є прийменникові конструкції, в яких широко розвинені явища синонімії та полісемії.

Метою статті є розмежування синонімії та полісемії та дослідження просторових, часових, причинових, цільових, кількісних, означальних, обставинних, відношень у семантичній структурі прийменників, особливостей їх вживання, функціонування і вплив на значення прийменників в цілому.

Предметом дослідження стали 16 найпоширеніших прийменників, дібраних методом суцільної вибірки зі “Словника української мови” в 11 т. (К., 1970 – 1980) та “Словника синонімів української мови” в 2 т. (К., 1999 – 2000).

Дослідженням синонімії прийменникових конструкцій займалися А. С. Колодяжний, В. І. Кононенко. Систематично структурою прийменникових конструкцій займався З. І. Іваненко та спорадично інші лінгвісти.

У сфері прийменникових конструкцій досить широко розвинені синонімія та полісемія. Це два взаємозв'язані різновиди системних зв'язків мовних одиниць, які є наслідком складної асиметричної природи лінгвістичного знака, виявленням одного з важливих законів діалектики – єдності загального й окремого [2, 85].

У зв'язку з цим часткове невласне граматичне значення прийменникової конструкції можна розглядати не як єдине вузько конкретне її значення, а як певний тип, результат узагальнення окремих варіантів.

Варіанти часткового значення тієї чи іншої прийменникової сполуки зумовлюються неоднаковим лексичним наповненням її компонентів. Вони виявляються на сигматичному рівні, у конкретній мовній ситуації. Серед часткових значень певної конструкції розмежовуються облігаторні й факультативні, первинні та вторинні.

Облігаторні й факультативні значення розподіляються в межах прийменникових конструкцій якоїсь однієї функціонально-семантичної категорії (підсистеми) – просторової, часової, причинової, цільової тощо. У сполуках з основним значенням найчіткіше виявляються індивідуальне значення прийменника. У конструкціях з іншими частковими значеннями основна диференційна ознака прийменника ускладнюється додатковими семантичними відтінками або зовсім нейтралізується. Так, сполучення просторової підсистеми *під* + З. в., крім загального значення напрямку руху, має такі часткові значення: рух у простір, що знаходиться нижче предмета (*заїхати під міст, покласти під стіл*); рух до нижньої частини об'єкта (*під'їхати під гору, сісти під дерево*); рух до місця, що знаходиться поблизу предмета-орієнтира (*їхати під Одесу, звернути під ліс*).

Первинні та вторинні значення певної конструкції виділяються в межах системи прийменникових сполучень у цілому. Первинними значеннями в системі прийменникових конструкцій вважають такі, що найбільше зумовлені парадигматично і найменше – синтагматично [4, 212]. Це, насамперед, структури, що засвідчують просторові відношення, бо саме в них при однаковому лексичному наповненні найчіткіше виявляються індивідуальні значення прийменників.

Найголовніші диференціальні ознаки прийменникових конструкцій просторового значення пов'язані з усвідомленням людиною основних законів орієнтації у тривимірному просторі. Це відношення дії, процесу або руху до місця реалізації (значення місця, шляху руху, вихідного й кінцевого пунктів пересування та відношення місцеперебування й переміщення чогось до предмета-орієнтира (значення дистантності і значення контактності).

Чимало прийменників просторової семантики використовуються й для вираження відношень часу, причини, мети, способу дії, умови та допустових відношень. Вживання одного й того ж прийменника для фіксації різних відношень об'єктивної дійсності базується на семантичних асоціаціях.

Вторинні значення прийменникової конструкції певним чином пов'язані з її первинним просторовим значенням, але зв'язок цей не прямолінійний, а досить складний. Вторинне значення полісемантичної конструкції утворюються внаслідок складних асоціативних сплавів окремих істотних ознак первинного значення прийменника із значенням прийменника із значенням оточуючих його слів-компонентів

прийменникового сполучення. Яка саме істотна ознака просторового змістового образу послужить базою для семантичних асоціацій, значною мірою залежить від реального (денотативного) значення структури з кількома ярусами. Як зразок наведемо структуру підсистеми просторового значення – категорії місця. Перший ярус цієї структури передає диференційні ознаки найзагальнішого значення, які властиві всім конструкціям названої підсистеми. Останній ярус засвідчує найконкретніші диференційні ознаки, властиві для кожної конструкції зокрема. Диференційні ознаки конструкції місця створюють між собою опозицію за вказівкою на дистантне й контактне місцеперебування чогось щодо об'єкта-орієнтира. Характер протиставлення еквівалентний (кожний член опозиції виступає як логічно рівнозначний). Диференційні ознаки сполучень дистанційного місцеперебування в свою чергу розмежовуються за наявністю чи відсутністю вказівки на конкретну сторону об'єкта-орієнтира. Характер опозиції приватний. Відміченими виступають члени структури, що фіксують дистантне місцеперебування з вказівкою на конкретну сторону просторового об'єкта. Між собою названі конструкції створюють еквівалентну опозицію, члени якої позначають розташування по колу, по вертикальній та горизонтальній лініях. Диференційні ознаки сполучень контактного місцеперебування теж утворюють еквівалентну опозицію, члени якої вказують на внутрішнє, площинне і проміжне місцеперебування. Подальше протиставлення спостерігається в межах структур, що засвідчують розташування по вертикальній, горизонтальній, у внутрішній частині чогось та на певній площині. Характер опозиції у двох перших групах еквівалентний, у двох останніх – приватний. Окремо від зазначених виступають члени структури, що вказують на перебування в центрі чогось та на розміщення по площині.

Найконкретніші члени опозиції певної системи чи підсистеми не однозначні. Вони становлять цілі змістові образи і виступають точками, в яких сходяться диференційні ознаки різної ієрархії і різних типів протиставлення. Кількість диференційних ознак, сконцентрованих у таких змістових образах, залежить від місця члена структури в системі досліджуваної функціонально-семантичної групи. Окремі змістові образи цієї чи іншої системи (підсистеми) виражаються здебільшого кількома різноструктурними моделями. Кожна окрема конструкція, що входить у систему засобів вираження певного змістового образу, становить набір диференційних ознак, що найповніше відтворюють її інформаційне навантаження.

Формально неоднакові конструкції, що виражають один із змістових образів системи, створюють своєрідну мікросистему. Взаємозв'язки між її елементами вважаються в традиційних граматиках синонімічними, а сукупність самих елементів на певному етапі розвитку мови – синонімічними рядом. Серед структур синонімічного ряду одна займає провідне місце. Вона найчіткіше передає зміст і є нейтральною в

стилістичному плані – виявляє високу частотність уживання в усіх функціональних різновидах певної мови. Домінанта виступає носієм тих диференційних ознак, які повторюються як інваріантне в значеннях всіх членів синонімічної групи. Проте вона своїм змістом не вичерпує всіх ознак, якими можуть характеризуватися окремі члени досліджуваної мікросистеми. Деякі одиниці мікросистеми до основних ознак конструкції-домінанти додають нові диференційні ознаки денотативного змісту. Саме ці конструкції і є синонімічними, бо в “основі синонімічності як лексико-фразеологічних, так і граматичних одиниць лежить діалектична єдність спільного й відмінного, яка відображає різні сторони тих самих явищ або відношень об’єктивної дійсності” [3, 3]. Проте у складі мікросистеми можуть перебувати й такі одиниці, які не відмежовуються від домінанти додатковими семантичними або стилістичними ознаками. У зв’язку з цим слушною є думка про виділення серед різноструктурних одиниць, що виражають один із змістових образів певної системи, конструкцій-синонімів і конструкцій-варіантів [1, 5 – 8].

Синонімічними можна назвати конструкції з різними прийменниками, які, передаючи однакові граматичні загальні значення (об’єктні, просторові, числові, причинові, тощо), містять ще хоча б одну спільну і одну відмінну ознаки на рівнів часткових значень.

За характером додаткових диференційних ознак, які можуть бути денотативного, конотативного або денотативно-конотативного змісту, синонімічні прийменникові конструкції поділяють на семантичні, стильові й семантично-стильові. Так, серед сполучень із значенням просторової близькості (*біля* + Р.в., *побіля* + Р.в., *коло* + Р.в., *при* + М.в., *недалеко (від)* +Р.в.) роль конструкції-домінанти виконує зворот з прийменником *біля*, а всі інші виступають його синонімами. Сполучення *побіля* +Р.в. і *неподалік (від)* + Р.в. – семантично-стильові синоніми, бо вносять у загальне значення просторової близькості дистрибутивний відтінок і вживаються переважно в усному мовленні та художній літературі: *коло* + Р.в. – стильовий синонім, він протиставляється лише сферою функціонування, виступаючи передусім в усному мовленні так художній літературі; *при* +М.в; *недалеко (від)* +Р.в. – семантичні синоніми.

Варіанти – це конструкції з різними прийменниками, що виражають ідентичні загальні невластиві граматичні значення і не протиставляються жодною додатковою диференційною ознакою: *стояти навколо криниці – довкола криниці*.

За характером дистрибуції серед синтаксичних варіантів розрізняємо факультативні і лексико-комбінаторні. Факультативні варіанти включають до свого складу конструкції різної структури, але однакового значення й лексичного наповнення: *поїхати в поле – поїхати на поле, зайти в кімнату – зайти до кімнати*.

У ролі варіантів прийменникових конструкцій часто виступають безприйменникові звороти: *на другий день – другого дня, зустрітися в темну ніч – темної ночі*.

Лексико-комбінаторні варіанти – це сполучення ідентичного значення, але різної структури й неоднакового лексичного наповнення: *їхати в Грузію, їхати на Україну*.

Синтаксичний ряд певної мікросистеми може поповнюватися синонімічними й варіантними конструкціями за рахунок нейтралізації диференційних ознак, властивих тій чи іншій опозиції. Як одиниці, системи, опозиції характеризуються не тільки відмінними, але й спільними ознаками. Тому підстави для зближення протилежних членів криються вже в самій природі опозицій.

Отже, синтаксична синонімія виявляється в наявності синонімічних конструкцій. Синонімічні конструкції – це синтаксичні конструкції, близькі за значенням і тотожні за функцією, але різні за своєю будовою, відтінками значення, стилістичними особливостями і сферою вживання. Синонімія властива для різних класів службових слів:

а) прийменників (*коло, біля, край-край дороги, коло (біля) дороги, а також при дорозі; над дорогою; у, на – у село, на село; круг, округ, довкола, навколо, навкруг, навкруги, кругом – навкруг фортеці, кругом лісу та ін.*);

б) сполучників *і (й), та, та й* (*батьки і діти, день та ніч, зробив та й пішов*); *а, але, однак, зате, проте, мов, немов, наче, неначе, ніби*.

Полісемія – багатозначність слова, тобто його здатність мати одночасно кілька значень. Полісемія виникає тоді, коли звуковим комплексом, який в мові називає певний предмет або процес, починають називати інший предмет або процес, але з якоюсь схожою ознакою чи подібною функцією. Наприклад, прийменник *при* має 5 полісемічних просторових відношень, 15 – об'єктних відношень, 8 – означально-об'єктних відношень і т.д.

Велику групу синонімічних конструкцій становлять конструкції з прийменниками *біля, коло, близько, (поблизу), при, перед, проти (напроти), обіг, побіг, поруч, обабіч*, що означають просторову близькість між предметами або відношення дії до предметів.

Просторова близькість дуже часто передається конструкціями з прийменниками *коло, біля, близько (поблизу)*, вжитими з родовим відмінком. Ці конструкції вживаються паралельно і взаємо замінюються: *коло хати – біля хати – близько хати*. Відрізняються вони лише тим, що прийменник *коло* частіше вживається разом з іменниками, що означають неживі предмети, і в фольклорно-пісенній мові. *Коло млину, коло броду голуби пили воду*. (Нар. тв.).

Синонімічними також є конструкції з прийменниками *при, перед проти (напроти)*.

Конструкція з прийменником *при*, вжитим із місцевим відмінком, означає межування, прилягання предметів чи суміжність їх, тобто тіснішу просторову близькість, ніж це виражаються конструкціями з

прийменниками: *коло, біля, близько, поблизу: росте при дорозі; живе при матері*. Іменникові, ужитому з прийменником *при*, часто передує означальний займенник *самий*, яким підкреслюється мета простору: *Снаряди прогули при самій землі* (О. Гончар).

Подія просторова суміжність між предметами, виражена цією конструкцією, майже непомітна: *квіти зрізано при корені, скошено при землі; гроші при мені*.

Конструкції з прийменником *перед*, ужитим із знахідним або орудним відмінком, а також конструкція з прийменником *проти* (навпроти), ужитим з родовим відмінком, означають близькість чогось до чогось, розташування спереду якогось конкретного предмета: *Вона стояла навпроти парубка, як намальована* (Мирний.).

Синонімічними є конструкції з прийменниками *обіч* (*побіч*), *збоку, обабіч*, вжиті з родовим відмінком. Конструкції з прийменниками *обіч, збоку, поруч* означають, що хтось (щось) знаходиться чи дія відбувається збоку предмета: *Обіг дороги петляв слід Сірого* (Н. Рибак). *Чіпка сів поруч з матір'ю* (Панас Мирний), а конструкція з прийменником *обабіч* – що хтось (щось) знаходиться або щось відбувається по обидва боки предмета: *Обабіч залізниці розкішні сади і баштани* (О. Десняк)

В українській мові часто використовуються паралельні взаємозамінювані конструкції:

а) з прийменником *в* (*у*), вжитим із З. в., та конструкція з прийменником *до*, вжитим з Р. в., які переважно означають рух всередину: *піду в школу – піду до школи*;

б) конструкції з прийменником *в* (*у*) або з прийменником *на*, вжитими з М.в., які означають місце дії: *лунає пісня в полі – лунає пісня на полі*.

Але в ряді випадків ці конструкції здатні передавати різні відтінки просторового значення:

а) конструкція з прийменником *в* (*у*), вжиті із З.в., може означати рух всередину: *Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітає вітер* (М. Коцюбинський), а з прийменником *на* – рух поверхню предмета: *Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий піднімати* (Л.Українка);

б) конструкція з прийменником *в* (*у*), вжитим у М. в., означає знаходження чогось у середині: *стоїть у воді*, а конструкція з прийменником *на* – знаходження чогось на поверхні предмета: *Тиша на воді, і на суші* (Ю. Яновський);

в) конструкція з прийменником *до*, вжитим з Р. в., може означати не тільки рух у якомусь напрямку, а й кінцевий пункт дії чи руху: *Спускались в долину до ріки* (М. Стельмах).

Отже, полісемія – це результат переосмислення слова, результат перенесення назви з одного предмета на інший.

Полісемічними називаються сполуки одного прийменника з певними відмінковими формами, що виражають різні смислові відношення на основі спільності значень.

Полісемічні конструкції виражають просторові, часові, об'єктні, причинні, кількісні, обставинні відношення, відношення мети, а також умовні і допустові. Полісемію треба відрізнити від омонімії. Якщо різні значення одного й того самого слова зберігають між собою дещо спільне, групуються навколо єдиного смислового стрижня, маємо справу з полісемією. Коли ж окремі значення різко відділяються від основного змісту слова і втрачають з ним зв'язок або збігаються між собою за фонетичними ознаками, а не за смисловими лініями, маємо справу з омонімами.

У кожному окремому контексті будь-яке багатозначне слово завжди живиться тільки з якимось одним певним значенням.

Таким чином, під час написання статті було досліджено особливості таких явищ, як синонімія та полісемія, розглянувши їх на прикладі прийменникових конструкцій. Було визначено, що синонімічними називаються сполуки одного прийменника з певними відмінковими формами або різних прийменників, що виражають ті ж самі смислові відношення.

Полісемічними здебільшого називають сполуки одного прийменника з певними відмінковими формами, що виражають різні смислові відношення на основі спільності значень.

Про явища синонімії та полісемії доречно говорити виключно на синтаксичному рівні, тобто на рівні відношень між словами у підрядному словосполученні, що їх утворює той чи інший прийменник.

Досліджуваний матеріал свідчить про те, що розвиток синонімічних прийменникових конструкцій, який є важливим джерелом збагачення граматичної стилістики, базується на семантичному розвитку прийменників, на співвідносності споріднених переносних значень прийменників з відповідними первісними й просторовими їх значеннями.

Багатство синонімічних конструкцій дає можливість вибору саме таких прийменникових зворотів, які найточніше і найяскравіше передають зміст висловлюваного, збагачують мову, посилюють її виразність.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І.Р., Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1971. – 120 с.
2. Карцевський С.О. Об асимметрическом дуализме языкового знака. // История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. – М., 1965. – Ч. 2. – С. 83 – 95.
3. Кононенко В.И. Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке. – К., 1970. – 154 с.
4. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – 286 с.
5. Словник української мови. В 11 Т. – К., 1980 – 1990.
6. Словник синонімів української мови. В 2 т. – К., 1999.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Часник – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка, викладач української мови Кременчуцького педагогічного училища імені А. С. Макаренка.

Наукові інтереси: полісемія та синонімія службових частин мови.

II. ПИТАННЯ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

СУФІКСАЛЬНА ВАЛЕНТНІСТЬ І ДИВЕРГЕНТНІСТЬ ВІДДІЄСПІВНИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Інна ДЕМЕШКО (Кіровоград)

У статті розглянуто особливості суфіксальної валентності віддієслівних іменників у сучасній українській мові і виникнення дивергентних відношень у контексті проблематики словотвірної морфології.

The article deals with the peculiarities of suffixal changes of verbal nouns in contemporary Ukrainian; the appearance of divergent relations in the context of morphological word-building problems are analyzed.

Сполучуваність морфем у слові відбувається за певними правилами, на основі яких здійснюють вибір мотиватора та словотворчого форманта, що сконцентровано виявляється в морфонологічній моделі. На важливість проблеми морфемної валентності вказано представниками класичного [1, 171; 8, 80] та сучасного мовознавства [10; 4]. Однак у сучасній лінгвоукраїністиці основні правила сполучуваності кореневої і суфіксальної морфем ще не сформульовано, оскільки вони зумовлені структурно-семантичними чинниками.

Проблема валентності мовних одиниць в останні десятиліття є однією з актуальних і центральних у дослідженнях зі словотвору, лексикології та синтаксису. Вона відображена у працях Й.Ф. Андерша, М.Д. Степанової, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, С.М. Толстой, М.В. Кравченко, Т.Ф. Гонтар, Н.Ф. Клименко, Л.В. Чурсіної та ін. Проте явище суфіксальної валентності і дивергентних відношень недостатньо вивчене на матеріалі ВДІ української мови, що і спонукало до розгляду даного питання. Вивчення дивергентних відношень передбачає сполучуваність певної сукупності формантів із спільним мотиватором. Похідні зі спільним дериваційним значенням, але з різними формантами представляє собою певну словотвірну парадигму. З'ясовуючи морфонологічні особливості ВДІ, виходимо з того, що "морфонологічні характеристики допомагають не тільки диференціювати корені й афіксальні морфеми, не тільки маркувати певні морфемні шви, як це вважав М.С. Трубецької, а й здійснювати цілу низку складніших функцій – сприяти граматичній диференціації класів і серій форм, проводити розрізнення парадигматичних і словотвірних рядів" [7, 13].

Досліджуючи суфіксальну валентність віддієслівних дериватів виникає потреба визначити формальні та семантичні властивості основ-мотиваторів похідних та словотворчих формантів, а також встановити дивергентні

відношення, що виникають унаслідок реалізації словотвірного потенціалу мовних одиниць.

Кожен функціональний клас морфем (префікси, корені, суфікси) має властиву тільки йому валентність, яка регламентована системою мови і реалізується за певними правилами поєднання морфем у мовленні. Вона існує як системно задана можливість певної морфеми до сполучення з іншими тотожними одиницями. Однак реалізація цих можливостей залежить від багатьох чинників: структурних ознак морфеми, її походження, частиномовної належності, позиції в слові [4, 81].

Вивчення дериваційних можливостей формально тотожних мотиваторів ґрунтується на їхньому опозиційному характері. Поняття опозиції позначає протиставлення двох чи кількох однорідних мовних одиниць для виявлення різниці між ними. Опозиційний аналіз здійснюють в три етапи:

1) встановлюють парні (бінарні) опозиції; 2) підсумовують систему парних опозицій; 3) визначають ієрархію виділених шляхом опозиційного аналізу ознак [5, 405–406].

Уперше теорію опозицій розробили празькі структуралісти на матеріалі фонології. М.С. Трубецької класифікував усі можливі опозиції, що виникають на фонетичному рівні. Ним було виділено три типи опозицій: I тип – привативні, градуальні, еквіполентні (рівнозначні); II тип – одномірні та багатомірні; III тип – пропорційні та ізольовані [13].

Сполучуваність твірної основи й суфікса – процес послідовний і вибірковий, який відбувається за певними правилами. Досліджуючи закономірності поєднання морфем, необхідно вказати чинники, що спричиняють вибіркочість кореневої морфеми із суфіксальною, з'ясувати причини такої вибіркочості, визначити мотиватор похідної одиниці, визначити формально-семантичні особливості твірних основ і словотворчих формантів.

У лінгвоукраїністиці питання морфонології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення в працях І.І. Ковалика, Л.Л. Гумецької, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.О. Горпинича, К.Г. Городенської, Л.І. Комарової, І.В. Козленко, М.В. Кравченко, М.Ю. Федурко та ін. Питанням морфонології присвячені праці словацьких, польських і російських мовознавців – Я. Босак, К. Ковалик, С.М. Толстої, І.Б. Іткіна.

Метою статті є дослідження синхронного опису валентних закономірностей віддієслівних іменників з аналізом морфонологічно релевантних ознак словотворчих морфем. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити сполучувальні особливості віддієслівних іменників; 2) спрогнозувати можливі морфонологічні зміни; 3) визначити чинники, що впливають на реалізацію дериваційних можливостей дієслова і спонукають до виникнення

дивергентних відношень у контексті проблематики словотвірної морфонології.

Матеріалом дослідження слугують близько 2 тисяч ВДІ, які отримано способом суцільного добору зі “Словника української мови” в 11-и томах та “Словника іншомовних слів”.

Відсутність комплексного дослідження морфонологічних особливостей віддієслівних іменників, що ґрунтувалося б на синхронно-діахронному вивченні мовної системи, зумовлює актуальність обраної теми.

У статті з'ясовуються основні особливості суфіксальної валентності віддієслівних іменників у сучасній українській мові і виникнення дивергентних відношень у контексті проблематики словотвірної морфонології.

ВДІ як сукупність дериватів, структурно і семантично мотивованих дієсловами, становлять таку мікросистему в словотвірній системі мови, елементи якої різняться не тільки індивідуальним лексичним значенням, а й типом дериваційних суфіксів та їхніми функціями [9, 35].

В українському мовознавстві поняття словотвірної дивергенції (на матеріалі префіксальних дієслів вперше розглянула С.О. Соколова [11]. Основи вивчення дивергентних відношень на рівні словотвірної мотивації – це взаємозв'язок лексико-семантичних опозицій (полісемія) з морфемно-семантичними опозиціями при творенні похідних, в які вступають морфеми (як коренева, так і суфіксальна). Словотвірна дивергенція – розбіжність дериваційних можливостей тотожних дієслівних одиниць, що виявляється в різному суфіксальному оформленні ВДІ.

Н.Ф. Клименко зазначає, що валентність основи визначають такі чинники: 1) належність до певної частини мови; 2) структурні ознаки; 3) її похідність чи непохідність; 4) походження (питома чи запозичена) [3, 73].

М.Ю. Федурко досліджуючи морфонологічні особливості відіменникових похідних виділила морфонологічно релевантні ознаки кореневих (основних) та афіксальних морфем. Для коренів (основ) – це: 1) їхня частиномовна належність; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) клас фінальної морфеми; 4) складова будова кореня; 5) його формальна членованість / нечленованість; 6) наявність у складі нульової морфеми та характер її репрезентації. До ознак суфіксів, що впливають на морфонологічну структуру похідних, належать: частиномовна закріпленість, характер – консонантний, вокалічний – ініціалі, акцентологічні характеристики [14, 245].

Досліджуючи морфонологічні особливості віддієслівних похідних, можна виділити такі морфонологічно релевантні ознаки твірної основи та суфіксальних морфем. Для твірних основ – 1) частиномовна належність; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) характер кореневої морфеми (вільна / зв'язана); 4) структура твірної основи (формальна подільність / неподільність). До ознак суфіксів, що впливають на

морфонологічну структуру похідних, належать: 1) частиномовна закріпленість; 2) структура форманта; 3) акцентологічні особливості.

Валентність дієслівних основ у ВДІ представлена такими питомими **-ець** (*уродженець, охоронець, читець*), **-ач** (*перекладач, помолець*), **-ок** (*стрибок, додаток*), **-ик** (*-ник, -івник, -льник*) (*радник, вантажник, мандрівник, пришивальник*), **-тель** (*вихователь, учитель*), **-ар** (*друкар, пекар, лікар*), **-ій** (*носій, палій, колій*), **-ун** (*опікун, бігун*), **-нн(я)** (*постачання, читання*), **-ак** (*співак, ходак*), **-ай** (*глитай, горлай*), **-ир** (*проводир, командир*) і запозиченими суфіксами **-атор** (*-ізатор / -изатор*) (*реалізатор, агітатор, популяризатор*), **-ент** (*рецензент, претендент*), **-ер** (*гример, тренер*) та ін. ССП “суб’єкт дії”, “абстрактне поняття”, “наслідок дії”.

При трансформації твірного слова в похідне семантичний комплекс формантів зберігається, а семантичний комплекс твірного слова підлягає видозміні: *пекти – пекар, говорити – говорун, шептати – шептун*. При творенні ВДІ твірні основи зазнають усічення, причому усікається не тільки інфінітивний суфікс, а й дієслівні суфікси: **-ува-** (*віщувати – віщу́н*), **-а-** (*писати – піса́р*), **-и-** (*смо́лити – смоля́р*), **-і-** (*шелестіти – шелесту́н*). Аналіз формальних засобів сполучуваності, характеристика морфонологічних моделей і виведення загальних правил передсуфіксальної валентності дає змогу глибше пізнати словотвірний механізм української мови, а також зробити висновок про те, що всі модифікації структури дериваційних морфем закладені в системі мови, регламентуються нормою і є засобом взаємоприспосовування морфем [2, 63–66].

Досліджуючи особливості дивергентних відношень у контексті проблематики словотвірної морфонології, необхідно враховувати семантичну структуру слова, оскільки проблема вибору і відповідної сполучуваності форманта з твірною основою дієслова-мотиватора багатоаспектна. У плані синхронії необхідно враховувати не тільки лексему-мотиватор, а й семему-мотиватор, лексико-семантичний варіант лексичної одиниці. При вивченні суфіксальної валентності віддієслівних похідних необхідно враховувати семантичну співвіднесеність твірного і похідного слова. О.М. Тихонов зазначав, що з’ясування закономірностей семантичної співвіднесеності мотиватора й мотивата дасть змогу розв’язати важливі проблеми семасіології, лексики, слово- і морфотворення, граматики, які й досі не знайшли свого розв’язання [12, 113].

На думку Л.М. Колібаби, явище словотвірної дивергенції на формальному рівні представлено властивістю афікса вибірково поєднуватися з однією із формально тотожних одиниць-мотиваторів [6, 21]. Вивчення формально-семантичної співвіднесеності лексичних одиниць дає можливість прогнозувати, передбачити закономірності морфемної сполучуваності, а з’ясування дивергентних відношень у контексті проблематики словотвірної морфонології дасть можливість вивчити

словотвірну мотивацію та словотвірний потенціал дієслова, зіставити формально тотожні твірні основи з метою вивчення формально-семантичних і граматичних особливостей похідних лексичних одиниць, розглянути закономірності морфемної валентності. Семантична структура полісемантичних дієслів ґрунтується на групуванні окремих ЛСВ із подібними валентними властивостями. При творенні ВДІ спостерігаємо явище словотвірної дивергенції, тобто розбіжність дериваційних можливостей формально тотожних ВДІ, що виявляється в їх різносуфіксальному оформленні.

Семантичним ядром, яке об'єднує суфікси ВДІ, виступає сема активного зв'язку з дією. Необхідно зазначити, що при формуванні семантики ВДІ відбувається взаємодія і взаємопристосування основ-мотиватора і форманта, тому досліджуючи валентність афікса з основою, звертають увагу і на їхню семантику, оскільки суфіксальна морфема реалізує в похідному те словотвірне значення, на яке зорієнтує його основа, залежно від її граматичного і лексичного значення. Коли твірна основа і формант семантично сумісні, а структурно несумісні, тоді відбувається морфонологічна адаптація і відповідні морфонологічні зміни на морфемному шві. Так, при творенні похідних іменників на **-енн(я)** (1 597 ВДІ) із словотвірним значенням узагальненої опредметненої дії (процесу), найчастіше використовуються такі морфонологічні засоби як усічення, консонатні альтернації та зміна наголосу (ММ “У + Ч + А”), своєрідність цієї морфонологічної моделі визначається тим, що в ній представлені морфонологічно членовані іменники, що належать до різних семантико-словотвірних полів (ССП “опредметненого процесу чи стану”, “конкретного предмета”, “абстрактного поняття”).

Валентність суфікса **-енн-** характеризується тим, що цей формант приєднується переважно до дієслів доконаного виду, при цьому відбувається усічення дієслівної фіналі, консонатні альтернації (в більшості похідних), постійний наголос або зсув наголосу з інфінітивного суфікса на твірну основу: *оздóбити* – *оздóблення*, *оздорóвити* – *оздорóвлення*, *напрáвити* – *напрáвлення*, *впрováдити* – *впрováдження*; *пересáдити* – *пересáдження*, *заворóжити* – *заворóження*, *ухвалíти* – *ухвалéння*.

Зміна наголосу відбувається в тих випадках, коли в дієслова-мотиватора доконаного виду наголошений кінцевий морф основи **-и-**.

Необхідно зазначити, що в сучасній українській мові віддієслівні іменники на **-ення**, **-іння** можуть паралельно функціонувати і сполучатися з одним певним ЛСВ, набуваючи диференційних відтінків, при цьому необхідно зазначити, що ВДІ на **-іння** мають все ж таки виразнішу ознаку тривалості дії або процесу: *носíти* – *но́шення*, *носíння*, *діліти* – *ді́лення*, *ділі́ння*, *сушіти* – *су́шення*, *суші́ння*.

Таким чином, у ВДІ, формально співвідносних з дієсловами доконаного виду, домінує сема тривалого процесу, однак при творенні похідних можуть ВДІ набувати нових ЛСВ – наслідку дії (пор. *оголошення, збереження, озброєння*), характерно, що ЛСВ наслідку дії можуть мати і ВДІ, мотивовані дієсловами недоконаного виду (пор. *вишивання, в'язання, креслення*).

ВДІ на *-ння*, часто наближаючись до абстрактного значення, мають дещо послаблені семи тривання в часі: *питання, торкання, доторкання, виконання, чекання, прощання, з'ясування, оцінювання*.

Кожна конкретна морфонологічна зміна на морфемному шві відбувається лише за наявності відповідних умов, які формують морфонологічну позицію. Вивчення морфонологічних трансформацій дає можливість виділити морфонологічні моделі.

Досліджуючи валентні особливості ВДІ на *-ення*, необхідно враховувати морфонологічно релевантні ознаки основних та афіксальних морфем. Необхідно зазначити, що при вивченні словотвірної морфонології віддієслівних похідних на морфемному шві відбуваються консонантні альтернації. Так, при творенні віддієслівних іменників на *-ення* відбуваються такі консонантні альтернації: *вівести – віведення* (с//д), *твѣрдити – твѣрдження* (д//дж), *послабити – послаблення* (б//бл), *плáвити – плáвлення* (в//вл), *зистáвити – зистáвлення* (в//вл), *усвідóмити – усвідóмлення* (м//мл), *розчепúти – розчѣплення* (п//пл), *сплатúти – сплáчення* (т//ч), *принóсити – принóшення* (с//ш), *змастúти – змáщення* (ст//шч).

Отже, характер впливу форманта на твірну основу певним чином залежить від фонологічної структури форманта. Так, суфікс *-ення*, який починається з голосного переднього ряду, спонукає до консонантних альтернацій (б//бл), (п//пл), (в//вл), (м//мл), (ф//фл), (д//дж), (т//ч), (с//ш), (с//д), (ст//шч).

Вивчення морфонологічних трансформацій при творенні віддієслівних іменників дає можливість вивести морфонологічні моделі, з допомогою яких можна описати морфонологічну структуру похідних лексем певної частини мови і синтезувати план вираження усіх можливих. Характерно, що морфонологічні моделі віддієслівних дериватів складні, оскільки ґрунтуються на двох і більше змінах.

Вивчення особливостей морфонологічної адаптації віддієслівних іменників на *-ення* в сучасній українській мові дає можливість простежити механізм модифікації основи, зокрема кінцевого приголосного, і вплив на цю модифікацію форманта. Доцільно зазначити, що альтернації відбувається, коли кінцеві приголосні основи фонологічно відповідають вимогам морфонологічної позиції (пор. чергування твердої фонемі з м'якою або чергування однієї фонемі з двома різнотипними фонемами).

Паралельне вживання різносуфіксних ВДІ – приклад асиметричних відношень між планом змісту і планом вираження: *виконування – виконання, муркотання – муркотіння, проголошування – проголошення*,

дробіння – дроблення, оброблювач – обробник, перебирач – перебиральник, розточник – розточувальник, розкрійник – розкроювальник, розтиральник – розтирач, розливник – розливальник, розливач, писання – писанина, годування – годівля, закупування – закупівля, стрибання – стрибок, кидання – кидок; будування – будівництво; комплектування – комплектація.

Девербативи на *-уванн(я)* співвідносні з дієсловами недоконаного виду, а тому мають сему незавершеної, тривалої дії, а девербативи на *-анн(я)* – співвідносні з дієсловами доконаного і недоконаного виду і мають архісему результату дії. ВДІ на *-анн(я)* позначають тривалу, незакінчену дію, ВДІ на *-інн(я)* теж позначають тривалу дію, але в них значення процесу послаблене. Форманти *-анн(я)*, *-інн(я)* поєднуються з дієслівними основами, утворюють похідні ССП “опредметнена дія (стан)”, “абстрактного поняття”. Характерно, що ВДІ на *-інн(я)*, *-енн(я)* можна вважати фонетичними варіантами, аломорфами, оскільки їхнє вживання залежить від наголошеної чи ненаголошеної позиції і перед формантом *-енн(я)* відбувається консонантне чергування в//вл, п//пл, с//ш, т//ч, л’//л (пор. *ловіння*, – *лóвлення*, *крупіння* – *крóплення*, *гасіння* – *гáшення*, *крутіння* – *кру́чення*, *біління* – *бі́лення*, *смаління* – *сма́лення*). Девербативи на *-нин(а)* ускладнені семою інтенсивної, іноді хаотичної, повторюваної дії. Похідні на *-нн(я)*, *-ок* відрізняються за лексико-грамантичною ознакою (тривала дія – одноразова дія).

Унаочнення морфологічного фактора у процесі словопородження дає можливість вивчити валентні особливості формантів сучасної української мови. Для сполучуваності основи-мотиватора та словотворчого форманта визначальними є дериваційна спроможність твірної основи, а також можливості, що відображені у кількісних і семантично відмінних блоках похідних.

Семантика полісемантичного дієслова-мотиватора іноді не повністю транспонується в семантику мотивата, оскільки і мотиватор, і мотиват можуть мати кілька значень. Наявність відповідних ЛСВ у дієслова-мотиватора дає можливість вибірково реалізувати дериваційний потенціал при творенні ВДІ, враховуючи явище словотвірної дивергенції.

Наявність у мові різносуфіксальних ВДІ із тотожним словотвірним значенням спричинене дивергентними відношеннями, тобто вибірковою сполучуваністю формантів із дієслівними основами.

Спільнокореневі різносуфіксальні віддієслівні похідні з’являються у мові не випадково, а закономірно, вмотивовано. Формально-семантичні відношення іменникових девербативів дають змогу вступати в синонімічну взаємодію, зазнаючи комплексних морфологічних змін, і входять до відповідних ССП.

Необхідно зазначити, що форманти вибірково сполучаються з дієслівними основами-мотиваторами, тобто суфікс підтримує у ВДІ те значення, на яке спрямовує основа. Дивергентні відношення виникають

внаслідок семантичних розбіжностей між лексичними одиницями, що об'єднані певними семантичними відношеннями (ЛСВ полісемантичного слова, омоніми – єдність форми). Вибір форманта для оформлення ВДІ регулює формально-семантичний чинник. Функціонування в мові різносуфіксальних девербативів одного ССП доводить, що суфіксальна морфема – одиниця двобічна, здатна варіювати і в плані змісту, і в плані форми. Функціонування різносуфіксальних ВДІ одного ССП спричинене дивергентними функціями суфіксальних морфем.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – Т. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 391 с.
2. Демешко І.М. Валентність суфіксів *-ар*, *-ун* в українській мові // Питання мовознавства. – Кіровоград, 1997. – С. 58–67.
3. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
4. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – 161 с.
5. Кочерган М.П. Опозиція // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 405–406.
6. Колібаба Л.М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
7. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
8. Пешковский А.М. Избранные труды. – М.: Учпедгиз, 1959. – 252 с.
9. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 35–83.
10. Соколов О.М. До проблеми зв'язку словотвірної мотивації з валентністю мовних одиниць // Мовознавство. – 1978. – № 1. – С. 3–10.
11. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 2003. – 288 с.
12. Тихонов А.Н. О семантической соотносительности производящих и производных основ // Вопросы языкознания. – 1967. – № 1. – С. 112–120.
13. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 115–119.
14. Федурко М. Морфонологія відіменникового словотворення. – Київ–Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВДІ – віддієслівні іменники, ЛСВ – лексико-семантичний варіант, ССП – семантико-словотвірне поле, ММ – морфонологічна модель, У – усічення дієслівної фіналі, Ч – консонантні альтернації, А – зміна наголосу (п – префіксальний, к – кореневий, с – суфіксальний наголос).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Демешко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: словотвірна морфонологія віддієслівних дериватів в сучасній українській літературній мові.

СЛОВОТВІРНЕ ГНІЗДО КОНЦЕПТУ МУДРІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тетяна КРИЖАНОВСЬКА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемі словотвору та семантичної мотивації дериватів лексеми мудрість в українській мові. Пропоноване дослідження доводить доцільність використання методів функціональної лінгвістики під час проведення концептуального аналізу.

The article deals with the problem of word-formation and semantic motivation of the derivatives of the word *wisdom* in the Ukrainian language. The research proves the necessity of using the methods of functional linguistics while conducting the conceptual analysis.

Останнє десятиліття в розвитку науки про мову характеризується поєднанням певних аспектів функціональної лінгвістики з когнітологією. До встановлення когнітивних структур залучаються дані функціонування мовних знаків, що позначають концепти. Важливі стратегії такого поєднання можна знайти в працях таких учених, як Н. Д. Арутюнова, О. В. Бондарко, В. Г. Гак, В. Б. Касевич, В. Кінч, О. С. Кубрякова, Н. Хомський, М. О. Шелякін, О. Д. Шмельов та інші.

На думку О.О. Селіванової, у сучасному мовознавстві „відбувається доповнюваність аналізу мовленнєвої діяльності орієнтацією на довербальні операції мислення, пам'ять, досвід, знання тощо... І саме функціональна лінгвістика, вивчаючи діяльнісний, динамічний характер самої мови, може вивести когнітивну лінгвістику на рівень пізнання когніції мовленнєвої діяльності” [9, 90].

До розуміння мови як діяльності, за О.А. Земською, можна включити два компоненти: систему мови й мовну компетенцію мовця. За аналізу мовні явища розглядаються в динаміці, в процесі побудови, створення мовної форми. Тому доцільним виявляється вивчення словотвору в контексті функціонального опису мови. Адже завдяки саме словотвору мова постійно збагачується новими словами, різноманітними за семантикою та будовою, що відповідають потребам спілкування.

О.А. Земська виділяє п'ять функцій словотвору, які віддзеркалюють комунікативні установки мовця: 1) власне-номінативна; 2) конструктивна; 3) компресивна; 4) експресивна; 5) стилістична. При власне-номінативному словотворі похідне створюється для найменування якоїсь реалії, частіше нової. Конструктивний словотвір служить для зміни структури мовлення. Цю функцію обслуговують так звані синтаксичні деривати, які відрізняються від базових слів не значенням, а належністю до іншої частини мови. При цьому часто породжуються неuzuальні похідні. Якщо при утворенні нових слів відбувається скорочення номінативних одиниць, які вже присутні в мові, то тут маємо справу з компресивним словотвором. Експресивний словотвір

служить для утворення похідних, що виражають суб'єктивне ставлення мовця, його оцінку того, що саме називається. Тому з появою похідних людина ставить собі за мету не факт найменування, а своє ставлення. Говорячи про стилістичну функцію словотвору, слід зазначити, що вона є маловивченою і включає в себе явища двох видів: а) похідне відрізняється від базового лише стилістичним забарвленням; б) слово, маючи словотвірний афікс, відрізняється від спільнокореневого не семантикою, а стилістичним забарвленням [7, 8 – 12]. У пропонованому дослідженні до уваги братиметься лише експресивна функція, оскільки саме вона яскраво характеризує словотвірне гніздо концепту *мудрість*, яке виступає об'єктом статті.

Отже, метою пропонованої роботи є побудова максимально повного словотвірного гнізда концепту *мудрість* в українській мові та вивчення його одиниць з позиції словотвірної мотивації.

Матеріалом дослідження послужили дані „Етимологічного словника української мови” [5, 529], „Словаря української мови” [3, 452] та „Словника української мови” [11, 819].

Концепт *мудрість*, як і більшість абстрактних концептів, знаходить своє місце в картинах світу багатьох народів. Та кожен народ, маючи свою історію, культуру, мову, надає йому свого, специфічного, значення. Це явище впливає і на лексичне вираження концепту *мудрість*. Так, українці розуміють мудрість як життєвий досвід, набуті знання, навички, уміння, а інколи і хитрість, лукавість. Усі ці розуміння концепту *мудрість* відбиваються в мові і фіксуються словником. Та перш ніж вдаватися до аналізу лексичних засобів української мови на позначення концепту мудрості, його лексико-семантичного поля, на нашу думку, важливим є аналіз словотвірного гнізда вказаного концепту. Саме деривати збагачують мову і відображають усі сторони життя народу.

Як зазначає З.С. Сікорська, „зробити словотвірний аналіз – це значить вияснити, чим мотивоване дане позначення якогось явища дійсності, чому це явище так назване з погляду сучасної мови” [10, 6]. При цьому важливим є з'ясування того, яке зі слів є первинним, мотивуючим, а яке – вторинним, мотивованим. Відповідно до даних словотворчого словника, слово *мудрий* є твірним у більшості випадків:

мудр+ець ← *мудр/ий*

мудр+ість, мудр+ощ-і ← *мудр/ий*

мудр+о ← *мудр/ий* [10, 105].

Велику увагу гніздовому підходу приділяв український мовознавець О.С. Мельничук у своїх історико-етимологічних дослідженнях лексики. Він вважав, що вивчення етимологічного гнізда полягає у встановленні та аналізі його складників та відношень, які існують між ними, а саме морфологічних, лексико-граматичних, лексико-семантичних та словотвірних, причому їхні дериваційні зв'язки охоплюють різні за ступенем прозорості відношення формальної та семантичної похідності.

Відтак семантичний критерій виступає як необхідний фактор для включення того чи того елемента до складу гнізда [12, 51].

Відповідно до досліджень О.С. Мельничука, корінь *мудр-* походить від індоєвропейського **men-*, що означає „мислити”. І цей корінь належить до твірних основ 52 лексичних одиниць в українській мові. Усі похідні в словотвірному гнізді концепту мудрості розташовані за ступенями похідності від базового слова. Кожен з них формує свою словотвірну парадигму, „послідовність яких відображає розгортання гнізда по вертикалі, слова різних ступенів похідності, або різних словотвірних парадигм, пов’язані відношеннями мотивації, формують словотвірні ланцюжки, які відбивають розгортання гнізда по горизонталі” [8, 9]. Найчисленнішою в нашому випадку є парадигма слів, безпосередньо утворених від базової одиниці гнізда кореня *мудр-*. Найбільш продуктивним способом словотвору у даному гнізді є суфіксальний. На розташування слів впливає також і характер семантичних зв’язків між словами: у похідних спостерігається послаблення семантичних зв’язків з базовим словом. Так, наприклад, слово *мудр/ик* вживається для позначення розумної людини, *мудр/игелик* – це хитрун, а от *ви/мудр/иш/к/и* – це завитки, викрутаси, прикраси. Лише метафоричний зв’язок з базовим словом зберігає і слово *мудр/яха* – хитрий вид плахти (див. таблицю).

Завдяки експресивному словотвору, в українській мові з’явилися наступні похідні, які у своїй більшості мають або іронічне, або негативне забарвлення: *мудр/ація* – мудрість, метикуватість, виражає іронію мовця щодо називаємого явища; *мудр/ій*, *мудр/івник*, *мудр/агель* – мудрець, вказують на негативне ставлення; *мудр/ота* – мудрі, хитрі речі, фокуси; *мудр/уля* – розумна жінка; *мудр/увати* – (для жарту) філософствувати, обманювати; *за/мудр/ий* – який вважає себе розумнішим, ніж є насправді; *мудер/ія* – гонор, пиша; *мудр/оватий*, *мудр/ований*, *мудер/ський* – складний для розуміння; *мудр/иво*, *мудр/о(ім.)* – мистецтво, винахідливість; *мудр/ячити* – роздумувати, хитрувати; *ви/мудр/уватися* – виплутатися; *з/мудр/увати* – перехитрити, обманути; *мудр/ішки* – вигадливо зроблені речі (вираз „*брати на мудрішки*” означає „*кепкувати*”). Позитивну коннотацію при вживанні мають такі похідні, як *мудер/ний* – вправний, майстерний; *з/мудр/а* – мудро, розумно; *мудр/ячий* – розумний, мудро мислячий; *мудер/ний* – вправний, майстерний; *мудр/ик*, *мудр/ець* – розумна людина; *мудр/о* (присл) – розумно та інші. Більшість зазначених слів не є літературною нормою, а належать до розмовних варіантів певних регіонів України. Та саме вони роблять мову стилістично забарвленою і чітко вказують на ставлення мовця до явища чи предмета, який вони називають. Процес створення дериватів, а разом з тим і поява лексичної мотивації, пов’язані з потребою „фіксувати дискретні, самостійні семантичні константи у відповідних їм формах, тобто у формах, яким властиві стійкість, відтворення, компактність” [1, 31]. Відповідно до зазначеного дослідження словотвірне гніздо концепту *мудрість* в українській мові виглядає наступним чином:

Таблиця.

Словотвірне гніздо концепту *мудрість* в українській мові

<p>Мудр-</p>	<p>Мудр(ий) →</p>	<p>Пре-мудр/ий → премудр-ість премудр-о Не-мудр/ий → немудр-о немудр-ящ-ий Мудр/о(присл.) → не-мудро Мудр-ість Мудр-ець → мудр-ул-я Мудр-і-ти → з-мудріти Мудер-н-ий → мудер-іj-а мудер-ськ-ий Мудр-и-ти ↓ мудр-ува-ти → мудрувати-ся ви-мудрувати → вимудрувати-ся по-мудрувати за-мудрувати мудрува-ння з-мудрувати мудруючий мудруват-ий З-мудрий → з-мудра За-мудрий Мудр-ощ-і Мудр-ій Мудр-івник Мудр-яч-ий → не-мудрячий Мудр-енн-ий → не-мудренний Мудр-ак → мудраг-ель Мудр-ик → мудриг-елик Мудр-ив-о Мудр-ован-ий Мудр-оват-ий Недо-мудр Мудр-ішк-и → ви-мудрішки Мудр-ях-а Хитр-о-мудр-ий → хитромудр-ість хитромудр-о хитромудр-ощ-і</p>
--------------	-------------------	---

Отже, процес творення слова, частиною якого є і мотивація, - це складне динамічне явище. Деривати, за своїм значенням, пов'язані з мотивуючим словом, і разом з тим мають своє власне, унікальне значення. У словотвірному гнізді концепту *мудрість* первинним, мотивуючим, є слово *мудрий*, що походить від базового кореня *мудр-*. Його внутрішню будову складають як парадигматичні, так і синтагматичні структурні одиниці. Тому дане гніздо можна назвати повним. Найдовший словотвірний ланцюжок у ньому складається з 3 лексем (базове слово *мудр-ий* → *муд-рувати* → *з-мудрувати*).

Як бачимо, за аналізу словотвірного гнізда концепту *мудрість* в українській мові відкриваються нові сторони розуміння і ставлення українців до нього. Більшість похідних мають негативну чи іронічну оцінку й на сучасному етапі розвитку мови є неактуальними, втрачають свою мотивацію. Завдяки цьому, в них послабляються семантичні зв'язки з базовим словом і залишається лише асоціативний зв'язок. Тому вивчення словотвірного гнізда стає можливим лише за умови комплексного аналізу всієї сукупності його лексичних елементів, а побудова словотвірного гнізда певного концепту допоможе в з'ясуванні його суті.

Таким чином, поєднання когнітивної та функціональної лінгвістики для дослідження концептів різних мов допоможе глибше дослідити їхню природу та систематизувати лексичний склад цих мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации / Под ред. О.И.Блиновой, Алт.гос.ун-т. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1989. – 249с.
2. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір: Посібник для вчителів / В.О.Горпинич. – К.: Рад. шк., 1977. – 116с.
3. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. – Н/НАН України, Ін-т укр.мови. – К.: Наук. думка, 1996. – Т.2. – 588с.
4. Дідківська Л.П. Словотвір, синонімія, стилістика / Людмила Дідківська, Лідія Родніна; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні. – К.: Наукова думка, 1982. – 170с.
5. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / ред. О.С.Мельничук, В.Г.Коломієць та інші. – К.:Наук. думка, 1989. – Т.3.
6. Журавлев В.К. Диахроническая морфология / Отв. ред. В.П.Мажюлис; АН СССР, Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1991. – 207с.
7. Земская Е.А. Словообразование как деятельность / Ин-т рус. языка РАН. – М.: Наука, 1992. – 221с.
8. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами - омографічними коренями. – К.: Укр. енциклопедія, 2002. – 908с.
9. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Вид-во Укр. фітосоціологічного центру, 1999. – 148с.
10. Сікорська З.С. Українсько – російський словотворчий словник. – К.: Рад. школа, 1985. – 187с.
11. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
12. Черниш Т.О. Про теоретико-методологічні засади гніздового підходу в етимологічних дослідженнях О.С.Мельничука // Мовознавство. – 2001. – №6. – С.50 – 56.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Крижановська – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, когнітивна лінгвістика, лексична семантика, типологічне зіставлення мов.

ВІДІМЕННІ УТВОРЕННЯ З ПОЧАТКОВИМ **о-** (**об-**)

Валерій СКЛЯРЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена аналізу відіменних утворень з препозитивним компонентом **о-** (**об-**) в українській мові.

The author analyses the formations with the prepositive component **о-** (**об-**) in the Ukrainian language which originates from nominal parts of speech.

Дієслівний префікс **об-** (**о-**) генетично пов'язаний як з відповідним прийменником, так і з більш давнім словом прислівникового характеру із значенням “навколо”. Формант не втратив прислівникової функції і на початковому етапі становлення продовжував (подібно до прислівника) конкретизувати значення дієслова. На цій основі ще в праслов'янській мові сформувався головний словотворчий тип дієслів, у яких префікс як своєрідний локалізатор дії сигналізував “дію, названу мотиватором, спрямувати навколо когось чи чогось”, пор. *оббігати*, недок. *оббігати* “біжучи навкруги чого-небудь, описувати замкнуте коло”, *обійти*, недок. *обходити* “іти, рухатися навколо кого-, чого-небудь” та ін. Згодом у процесі історичного розвитку він став виконувати і граматичну роль – вказувати на доконаний вид.

Мета статті – проаналізувати не віддієслівні, а відіменні утворення з препозитивним компонентом **о-** (**об-**) в українській мові. У зв'язку з цим ставляться завдання з'ясувати його становлення, визначити функціональні особливості, виділити роль у словотвірному процесі як елемента конфікса, так і самостійного форманта.

Префікс **о-** представляє собою варіант первинного префікса **об-**. Використання цього варіанта пояснюється здебільшого фонетичними причинами, проблемами евфонії. Однак названі препозитивні компоненти стали відрізнятися і своїми функціональними властивостями. Так, якщо префікс **об-**, певним чином зберігаючи свою прислівникову роль, продовжував переважно вживатися у віддієслівних дериватах (префіксальний спосіб словотворення), то префікс **о-** став функціонувати, як правило, у відприкметникових і відіменникових похідних у складі конфікса (префіксально-суфіксальний спосіб словотворення). Таким чином, очевидно, ще в давній період становлення української мови сформувалися нові морфеми: початкове **о-** (рідко **об-**) разом із суфіксом **-и(ти)** чи **-і(ти)** <**Ъ(ти)** у складі конфікса, поєднуючись з іменною твірною основою, стали виражати словотвірні значення “зробити таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)” або “стати таким чи тим (у відповідності із

значенням мотиватора)”. Слід зазначити, що у цих конфіксальних морфемах носієм основного додаткового значення виступав суфікс [див.: 9, 197-200]. Префікс до значення мотива нічого нового не додавав, окрім притаманного йому значення завершеності. Від значення завершеності початкового **о-** слід, очевидно, виводити відчуття повноти дії, що відзначали в утвореннях даного типу окремі дослідники [1, 15].

За допомогою конфікса, що складався з препозитивного **о-** та постпозитивного **-и(ти)** формувалися в українській мові відад’єктивні дієслова доконаного виду (подаліші імперфективні форми творилися від відповідних перфективних за допомогою суфіксів **-а- (-я-), -ува- (-юва-)**). Як уже відзначалося, конфікс у таких похідних виражав значення “зробити таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)”, пор. *обіднити*, недок. *обідняти* “робити що-небудь бідним”; *облагорóдити*, недок. *облагорóджувати* “робити благородним”; *оголити*, недок. *оголяти*, *огóлювати* “робити голим”; *одомáшнити*, недок. *одомáшнювати* “робити свійським; приручати (про тварину)”, фактично, “робити (тварину) домашньою”; *ожвáвити*, недок. *ожвáвлювати* “робити кого-небудь жвавим”; *оживити*, недок. *оживляти*, *оживлювати* “повертати до життя, робити знову живим”; *оздорóвити*, недок., *оздоровляти*, *оздорóвлювати* “робити здоровим, здоровішим”; *округлити*, недок. *округляти*, *окру́глювати* “надавати чому-небудь округлої форми”; *онімити* “зробити німим”; *опішити* “зробити пішим, залишивши без коня”; *опорожнити*, недок. *опорожняти*, *опорóжнювати* “повністю видаляючи що-небудь звідкись, робити порожнім”; *опóшлити*, недок. *опошляти*, *опóшлювати* “робити що-небудь пошлим, банальним, буденним”; *опредмéтнити*, недок. *опредмéтнювати* “надавати чому-небудь предметних форм; втілювати щось у предметних формах”; *опріснити*, недок. *опрісняти*, *опріснювати* “робити прісним, зменшувати вміст солей”; *опростити*, недок. *опрощáти* “робити простим, простішим”; *отеплити*, недок. *отепляти*, *отéплювати* “робити теплим, теплішим; зігрівати”; *ототóжнити*, недок. *ототóжнювати* “визнавати які-небудь явища, поняття і т. ін. тотожними, однаковими, подібними; уподібнювати до чого-небудь” і т. ін. Префіксально-суфіксальний спосіб творення наведених дериватів не викликає особливих сумнівів, так як відповідне безпрефіксне дієслово на даному етапі розвитку мови відсутнє (зазвичай, його й не було).

До групи префіксально-суфіксальних відприкметникових, як правило, відносять такі дієслівні утворення, які історично виникли префіксальним способом від рідковживаних у сучасній українській мові відповідних безпрефіксних відприкметникових дієслів [7, 306–307]. Таким чином, критерієм розмежування стає факт наявності (чи відсутності) на даному етапі розвитку мови активної дієслова, зафіксованого у словнику (без позначки “арх”, “заст.” чи “діал”) безпрефіксного дієслівного відповідника.

Дієслово *облагорóдити*, недок. *облагорóджувати* “робити благородним, підносити в моральному, духовному відношенні” історично

мотивується безпрефіксним відповідником *благорóдити* “робити благородним”. Так як це твірне дієслово з часом вийшло з активного слововжитку (у СУМ воно подається із позначкою “заст.”), похідне від нього *облагорóдити* встановило словотвірні зв’язки із “живою” лексемою – безпосередньо з прикметником *благорóдний* – і з розряду префіксальних перейшло до розряду префіксально-суфіксальних утворень.

Аналогічні словотвірні відношення склалися стосовно дієслова *освіжити*, недок. *освіжа́ти*, рідко *освіжувати* “робити свіжим, чистим”; пор. рідковживаний у сучасній українській мові безпрефіксний відповідник *свіжити* з тим же значенням.

Дієслова *опога́нити*, недок. *опога́нювати* “робити що-небудь поганим, нечистим”, *отемнити*, недок. *отемняти* “робити темним, прикриваючи світло; затемнювати” мають безпрефіксні дієслівні відповідники, які функціонують у розмовному мовленні; пор. *пога́нити* (розм.) “забруднювати щось чим-небудь; (перен.) робити поганим, неприємним”, *темнити* (розм.) “робити темним або темнішим; затемнювати”. Названі похідні дієслова знаходяться десь на проміжному етапі, на шляху до префіксально-суфіксальних утворень. На даному етапі розвитку їх доцільно розглядати як подвійномотивовані.

До подвійномотивованих слід, очевидно, зараховувати також дієслово книжного характеру *осквернити*, яке може мотивуватися застарілими формами і прикметника *сквѣрний* і дієслова *сквернити*. І від прикметника, і від іменника могло виникнути дієслово *олюдити*, недок. *олюднювати* “перетворювати в людину; робити когось людяним, гуманним”.

Значно рідше з тією ж функцією виступає у конфіксі варіант **об-**: *обкру́глити*, недок. *обкру́гляти*, *обкру́глювати* “робити круглим, надавати чому-небудь округлої форми”; *облѣгшити*, недок. *облѣгшувати* “зменшувати вагу чого-небудь, робити шось легшим”; пор. також *обвóднити*, недок. *обводняти*, *обвóднювати*, *обласка́вити*, *обнизити* (РУС) та ін.

Хоча внутрішньо й тяжіють до відприкметникових префіксально-суфіксальних утворень (навіть у зафіксованих словниками значеннях, як правило, мають вказівку на виражену прикметником ознаку чи властивість), але виникли, є достатньо підстав так говорити, префіксальним способом від “живих”, активнодіючих у сучасній українській мові безпрефіксних дієслів відприкметникового походження такі деривати, як *озлити* “викликати злість, розлючення, роздратування; зробити кого-небудь злим, злостивим” (пор. *злити* “виклика́ти у кого-небудь злість, роздратування”); *омолодити*, недок. *омоло́джувати* “робити молодим, молодшим” (пор. *молодити* “робити молодшим”); *оп’янити*, недок. *оп’яняти*, *оп’янювати* “робити п’яним, доводити до стану сп’яніння” (пор. *п’янити* “приводити у стан сп’яніння”); *осліпити*, недок. *осліпляти*, *осліплювати* “робити сліпим, позбавити зору” (пор. *сліпити* “позбавляти зору, робити сліпим кого-небудь; осліплювати”); *отверѣзити*, недок. *отверѣжувати* “робити тверезим після

сп'яніння; витверезувати” (пор. *тверезити* “робити когось тверезим після сп'яніння; протверезувати”); *очерствити*, недок. *очерствляти* “робити черствим, байдужим, бездушним” (пор. *черствити* “робити черствим”); *очистити*, недок. *очищати*, *очищувати* “звільняючи від бруду, сміття і т. ін., робити чистим” (пор. *чистити* “робити чистим що-небудь, видаляючи плями, пил, бруд, домішки і т. ін.”); *ощасливити*, недок. *ощасливлювати* “робити кого-небудь щасливим” (пор. *щасливити* “робити кого-, що-небудь щасливим”) і т. ін. У процесі словотворення префікс у похідному дієслові змінює лише значення виду, пор. *злити* → *озлити*, *сліпити* → *осліпити* та ін.

Неоднозначно, як свідчить матеріал, сприймається дієслово *очистити*. Наприклад, у А. Вайан: “*очистити* від *чисть*” [2, 86], в Українсько-російському словотворчому словнику З. Сікорської: *о* + *чистити* від *чистити*, а *об* + *чист* + *и-ти* від *чистий* [5, 122, 127].

Фактично те ж саме значення “зробити таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)” виражає конфікс **о...и(ти)** у дієсловах, мотивованих іменниками: *обюрократити*, недок. *обюрократчувати* “робити бюрократичним” (фактично “робити когось бюрократом” чи “робити щось таким, як у бюрократа”); *одержавити* “зробити що-небудь власністю держави; націоналізувати”; *озвірити*, недок. *озвірювати* “робити кого-небудь жорстоким, лютим, подібним до звіра”; *осатанити* “до краю розізлити, роздратувати, розлютити” (тобто “зробити подібним до сатани”); *оструктурити*, недок. *оструктурювати* “робити структурним; надавати структурності (грунту)”; *оформити*, недок. *оформляти*, *оформлювати* “надавати чому-небудь певного вигляду, певної форми; доводити що-небудь до потрібної форми” та ін.

Аналогічним щодо творення є зафіксоване Б. Грінченком дієслово *оконити* “дати коня, із пішого зробити кінним”.

Історично до даної групи слів належить і дієслово *озброїти* (фактично “зробити збройним, із зброєю”), недок. *озброювати* “забезпечувати зброєю, військовим спорядженням”. Префіксально-суфіксальним утворенням воно стало розглядатися у зв'язку з тим, що відповідний безпрефіксний дериват відсубстантивного походження *зброїти* (< *зброя*) з часом втратив активність і став рідковживаним [5, 123].

Подібним чином розвивалася словотвірна структура і семантика дієслова *освоїти*, недок. *освоювати* “робити придатним для господарського використання”, генетично пов'язаного із займенником *свій*; пор. у цьому плані зафіксоване Б. Грінченком дієслово *своїти* “присвоювати” [6, 4, 111].

У деяких наведених у тлумачному словнику значеннях відсубстантивних дієслів не завжди чітко прослідковується значення конфіксальної морфеми, однак його легко можна реставрувати, пор. *осатанити* (див. вище). Дієслова *обаранити*, *окатоличити*, *онімечити*, *ополячити*, *оробітничити*, *офранцузити*, *ошалапунити* фактично

означають “зробити когось подібним до *барана (католика, німця, поляка, робітника, француза, шалапутя)*”.

Очевидно, в результаті контакту з іменниками певної семантики конфікс **о...и(ти)** дещо видозмінив свою функцію і в окремих відсубстантивних префіксально-суфіксальних дериватах став означати “оточити чимось (у відповідності із значенням мотиватора)”: *опаркánити* “оточити парканом, обгородити”; *окóлити* “оточити колом”. Рідко в ролі препозитивної частини конфікса виступає **об-**, пор. *обрámити*, недок. *обрамляти, обрámлювати* “оточувати собою що-небудь у вигляді рамки”.

Із основного розвинулось згодом таке додаткове значення конфікса, як “покрити чимось (у відповідності із значенням мотиватора)”: *обетóнити*, недок. *обетóнювати* “покривати бетоном”; *оперити, опірити*, недок. *оперяти, опéрювати* “покривати пір’ям”; *офáрбити*, недок. *офáрблювати* “покривати фарбою” та ін.

Подвійномотивованими слід, очевидно, вважати похідні *осáлити*, недок. *осáлювати* “покривати салом, жиром” (пор. *сало* і *салити*); *осмолити*, недок. *осмóлювати* “покривати з поверхні або просочувати смолою” (пор. *смола* і *смолити*); *осні́жити* “покрити, присипати снігом; засніжити” (пор. *сніг* і *сніжити*).

Префіксально-суфіксальним способом утворилися також дієслова *озагláвити, озвúчити, оздóбити, озлобити, озорити, окарикатúрити, оконтúрити, окрилити, окультúрити, опередити, ополчити, осилити, отáборити, отакелáжувати, отовáрити, офактúрити, очóлити* та ін.

Значення “стати таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)” виражає конфікс **о...і(ти) < о...ї(ти)** у дієсловах відіменного походження. Основним носієм його, як і в попередньому випадку, виступає суфікс **-і-** (< **-ї-**) [9, 197–198]; префікс же **о-** вказує лише на завершеність дії. Частіше відповідні похідні мотивуються прикметниками, пор. *ожсавіти* “стати жвавішим, бадьорішим, веселішим”; *окрилáтити* (у переносному значенні “стати крилатим”); *онемоцúти* “стати безсилим, знемогти” (= “стати немощним”); *опернáтити* (фактично “стати пернатим”); *опішúти* “стати лінивим, повільним у рухах, ході” (= “стати пішим”); *оприкріти* (фактично “стати прикрим”); *оскудúти*, недок. *оскудівáти* “ставати біднішим; бідніти” (= “ставати скудним”, з усіченням суфікса **-н-**); *отяжúти* (фактично “стати тяжким, тяжчим”, з усіченням суфікса **-к-**) та ін.

Хоча й проявляють помітну схильність до мотивації безпосередньо прикметниками (як правило, наявними у значеннях похідних слів), але утворилися префіксальним способом від зафіксованих у лексикографічних джерелах відповідних безпрефіксних дієслів відприкметникового походження такі деривати, як *огрубúти* “стати, зробитися грубим, твердим, шкарубким (про шкіру, поверхню чого-небудь і т.ін.), зашкарубнути; стати внутрішньо грубішим” (пор. *грубіти* “ставати, робитися грубим”); *одряхліти* “стати немічним, дряхлим” (пор. *дряхліти* “робитися дряхлим”); *оздоровúти* “стати знову здоровим, набратися сил після хвороби; одужати”

(пор. *здоровіти* “ставати більш здоровим; здоровшати”); *окривіти* “стати кривим” (пор. *кривіти* “ставати кривим”); *омолодіти* “стати молодим; омолодитися, помолодіти” (пор. *молодіти*); *оніміти* “стати німим, втратити здатність говорити” (пор. *німіти* “втрачати здатність говорити”); *опоганіти* “стати поганим, бридким; споганіти” (пор. *поганіти* “ставати, робитися поганим”); *опустіти* “стати пустим, порожнім; спустіти” (пор. *пустіти*); *оскляніти* “стати нерухогим, невиразним, ніби скляним (про очі, погляд)” (пор. *скляніти*); *ослабіти, ослабти, ослабнути*, недок. *ослабати* “ставати фізично слабим, безсилим; втрачати фізичну силу; слабіти, слабнути” (пор. *слабіти*); *осміліти* “стати сміливим, набратися сміливості” (пор. *сміліти*); *осмутніти* “стати смутним, невеселим; засмутитися” (пор. *смутніти* “ставати смутним”); *отвердіти* “стати твердим або твердішим; затвердіти” (пор. *твердіти* “ставати твердим; міцніти, тужавіти”); *отверезіти* “стати тверезим; витверезитися” (пор. *тверезіти* “ставати тверезим”); *отемніти* “стати темним, темнішим; потемніти” (пор. *темніти* “ставати темним або темнішим”); *отупіти* “...стати тупим, невиразним (про погляд, обличчя)” (пор. *тупіти* “ставати тупим”); *охолодіти* “стати холодним або холоднішим” (пор. *холодіти* “ставати холодним, холоднішим”, з усіченням суфікса **-н-**); *очервивіти* “стати червивим” (пор. *червивіти* “ставати червивим”); *очёрствіти* “стати черствим, байдужим, бездушним” (пор. *чёрствіти* “ставати черствим”); *ошаленіти* “стати шаленим, втратити здатність нормально міркувати, діяти; одуріти” (пор. *шаленіти*); *ошаліти* “тс.” (пор. *шаліти*) та ін.

До даного типу утворень належать також слова *оголіти, одебеліти, одуріти* (з усіченням **-н-**), *одерев'яніти, окам'яніти, окостеніти, омертвіти, ороговіти, оскаженіти, охижіти, охмарніти* та ін. Не виключено однак, що деякі з них, незважаючи на наявність співвідносного безпрефіксного дієслова, варто розглядати як подвійномотивовані.

Наголос **і** в твірних, **і** в похідних дієсловах, як правило, падає на суфікс **-і-** (але *червивіти, очервивіти, чёрствіти, очёрствіти*).

У відіменникових дієсловах конфікс **о...і(ти)** виконує фактично ту ж саму функцію, що **і** в відприкметникових, пор. *обараніти* “стати безтямним, дуже розгубитися”; *одеревіти* “одерев'яніти; (спец.) набути властивостей деревини; отвердіти (про рослинні клітини)”; *озлидніти* “дуже збідніти”; *окалічіти* “стати калікою”; *оскотиніти* “стати подібним до скотини, втрачати людські риси”; діал. *остропиніти* “остовпіти”; *охмаріти* “охмаритися; оповитися хмарами”; *очмаріти* “утратити здатність нормально мислити, міркувати або нормально діяти, рухатися; одуріти” (у Б. Грінченка *чмарá* “примара, привид?”, *чманá* “тс.”); аналогічно, очевидно, виникли **і** мають те ж саме значення дієслова *очуміти; очуманіти* (пор. *чумá*); та ін. У значеннях якщо не прямо, то якимось опосередковано відбивається функція конфікса “стати таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)”, пор. *обараніти* фактично означає “стати таким, як баран”, *одеревіти* –

“стати таким, як дерево, деревина”, діал. *остропиніти* “стати таким, як стропило” [див.: 4, 4, 229] і т.д.

Не достатньо зрозумілим і вмотивованим залишається семантичне наповнення дієслова *очортіти* “дуже набриднути”. Можливо, мається на увазі, що хтось чи щось стали такими набридливими, небажаними, як чорт; уподібнились до чорта; звідси *осточортіти* “до краю обриднути; остогидіти” (як *сто чортів*); *остобісіти* “тс.” (як *сто бісів*); *остогидіти* “до краю обриднути; стати гидким, нестерпним” (відповідно, як *сто гидів*), де *гид* “те, що викликає відразу, огиду”, пор. споріднене *гад* [8, III, 164; 4, 1, 504; 4, 226].

Префіксальним способом утворилися (хоча й близькі до префіксально-суфіксальних похідних) дієслова *овдовіти* “стати вдівцем або вдовою” (пор. *вдовіти* / *удовіти* “жити вдовою або вдівцем”); *ожиріти* “обрости жиром, стати гладким; розтовстіти” (пор. *жиріти* “робитися жирним, гладким; товстіти, гладшати”); *озвіріти* “стати жорстоким, лютим, подібним до звіра” (пор. *звіріти* “ставати лютим, жорстоким; скаженіти, шаленіти”); *окаменіти* “набрати вигляду і властивостей каменя; перетворитися на камінь” (пор. *каменіти* “ставати твердим, як камінь”); *околіти* “стати нерухомим, втратити чутливість від холоду, страху і т. ін.; залякнути” (пор. *коліти* “лякнути; дуже змерзти, ставати малорухомим, утрачати чутливість; дубіти”, пов’язане з *кіл*; первинно “робитися твердим, як кіл” [8, II, 290]; аналогічно виникло *остовніти* “втратити здатність рухатися, раптово завмерти від хвилювання, розгубленості, з переляку і т. ін.” (пор. *сповніти* “втрачати здатність рухатися, завмирати, цепеніти від хвилювання, з переляку, від розгубленості і т. ін.”, первинно, очевидно, “робитися таким, як стовп”); *осовіти* “стати сонним, розслабленим, напівсвідомим (від перевтоми, отруєння, пияцтва і т. ін.)” (пор. *совіти* “соловіти; ставати невиразним, тьмяніти (про очі, погляд)”); М. Шанський та ін. слово *осовіти* розглядають як суфіксально-префіксальне утворення від *сова*; буквально значить “стати сонним, як сова” [10, 315]; *осоловіти* “тс., що осовіти” (пор. *соловіти* “ставати невиразним, тьмяніти (про очі, погляд)”); *отетеріти* “украї розгубитися, збентежитися від несподіванки, від переляку і т. ін.” (пор. *тетеріти* “раптово бентежитися, ніяковіти, розгублюватися”); тобто похідне дієслово буквально означає “стати таким, як тетеря”; *отуманіти* “утратити здатність мислити, сприймати реальну дійсність; очманіти, одуріти” (пор. *туманіти* перен. “втрачати здатність ясно мислити; чманіти”); *очманіти* “утратити здатність нормально мислити, міркувати або нормально діяти, рухатися; одуріти” (пор. *чманіти* “втрачати здатність нормально мислити, міркувати або нормально діяти, рухатися (від чаду, алкоголю, нікотину і т. ін.); дуріти”); *чманá* “тс., що очманá”, “чмара” [див.: 6, 4, 466]; таким чином, *очманіти* буквально значить “стати таким, як чманá (очманá, чмара)”.

За допомогою префікса **о-** від безпрефіксного дієслова відіменникового походження виникли також такі деривати, як *одубіти* (< *дубіти*),

оторопіти (< *торопіти*), пор. діал. *то́рон* “поспіх; сум’яття”, *торо́па* “непроворний, неповороткий” [6, 4, 276]; та ін.

Поодинокі деривати префіксально-суфіксального способу творення могли обрамлюватися за допомогою конфікса **о...а(ти)**, пор. *оду́жати*, недок. *оду́жувати* “ставати здоровим, поправлятися після хвороби”. Інші мотиваційні відношення склалися, очевидно, в дієслові *опояса́ти*, недок. *опоясувати* “надягати на кого-небудь пояс або обв’язувати, обвивати когось чим-небудь ніби поясом; обперізувати”.

Загальне словотвірне значення “стати кимсь чи подібним до когось (у відповідності із значенням мотиватора)” вибудовується у результаті одночасного приєднання до іменникової основи префікса **о-**, суфікса **-и(ти)** та постфікса **-ся**, пор. *оба́битися* (фактично, “стати подібним до ба́би”), *оми́щанитися*, недок. *оми́щанюватися* “ставати міщанином, перетворюватися в міщанина”, *ослов’янитися*, недок. *ослов’янюватися* “ставати слов’янином за мовою, звичаями, культурою і т. ін.; набувати слов’янського вигляду, характеру”. За їх зразком, очевидно, виник новотвір *окандида́тися*, не зафіксований у СУМ. Наведені вище деривати не мають у сучасній українській мові співвідносних дієслів без постфікса **-ся**, хоча історично, безперечно, з ними пов’язані.

До даного словотворчого гнізда, мабуть, належать дієслова *окошитися* “зробити зупинку, стати табором, отаборитися” (< *кіш*), діал. *ошкáпитися* “одружитися” Жел. (< *шкáпа*), діал. *ошкúритися* “тс.” Жел. (< *шкúра*) з не зовсім ясною словотворчою мотивацією.

Як аналогічне відприкметникове утворення є підстави розглядати дієслово *осмілитися*, недок. *осмілятися*, *осмілюватися* “набиратися сміливості, рішучості зробити що-небудь” [див.: 3, 88], але сумнів викликає наявність форм *осмілити*, недок. *осміляти*, *осмілювати* “надавати сміливості, упевненості в собі; підбадьорювати”.

Не має ні безпрефіксного, ні безпостфіксного варіанта дієслово *окролитися* “народити кроленят”, але це не стає переконливим доказом того, що утворилося воно префіксально-суфіксально-постфіксальним способом; пор. аналогічні префіксальні похідні *ожеребитися*, *окотитися*, *отелитися*, *оценитися*.

Рідко префікс **об-/о-** (прийменникового походження) приєднувався до іменних частин мови при творенні недієслівних форм: *обні́ж* “квітковий пилок, який бджоли на задніх ніжках переносять у вулик для виготовлення перги” (прийменник *об* “навколо” + іменник *нога “нога”), рідко *обні́жжя* “тс.”; *обро́ть* “вудзечка без вудил для прив’язування коня” (прийменник *об* “навколо” + іменник *гъть “рот”); *обро́тка* “тс.”; *обру́ч* “металева, дерев’яна і т. ін. прикраса у вигляді кільця, яку носять на голові, руках або ногах” (прийменник *об* + іменник *гQка “рука”), *обру́чка* “перстень, каблучка”; аналогічно виник прислівник *обруч* “поряд”; можливо, *обу́х* “тупа, важча частина гострого знаряддя (перев. сокири) або зброї, що міститься з протилежного боку від гострої” (найчастіше пов’язується з іменником *вúхо*,

прасл. *ихо, в значенні “отвір для ручки в різних інструментах”); пор. також іменник *osóba* “окрема людина, індивід”, який пов’язується з прийменником *o* та займенником *sobě (*sebě).

Злився з коренем і вже не виділяється як самостійна морфема префікс **об-/о-** у словах *obíd* “споживання їжі серед дня, між сніданком і вечерею” (префікс *ob-* + віддієслівний корінь **ěd-*), пор. *ěsti, *ědmь; *обитель* “монастир; місце перебування, мешкання і т. ін. кого-небудь” (від прасл. *obitati < *obvitati); *одіяло* “ковдра” (від прасл. *obdějadlo < *obdějati) та ін.

Більш чітко виражається віддієслівне походження таких іменних дериватів з префіксом **об-/о-**, як *опір* “дія за значенням опиратися” (від дієслова *obrerti); *обра́за* “зневажливе висловлювання, негарний вчинок і т. ін., що спрямовані проти кого-небудь і викликають у нього почуття гіркоти, душевного болю” (від дієслова *obraziti), пор. аналогічно утворене *образ* “зовнішній вигляд кого-, чого-небудь”; *обрі́к* (заст.) “урочиста обіцянка, клятва; моральне зобов’язання” (від дієслова *obrěkti), пор. *обрі́к* “дрібно посічена солома з вівсом, дертю і т. ін. для годівлі коней”, (іст.) *обрóк* “податок грошима чи натурою, який стягували поміщики з кріпаків замість панщини; чинш”; *обря́д* “сукупність установлених звичаєм дій, пов’язаних з побутовими традиціями або виконанням релігійних настанов; (заст.) церемонія” (від дієслова *obręditi); *обу́за* “те, що заважає, висить тягарем” (від дієслова *obežati < *obvežati); *она́ла* “немилість, неласка царя до своїх сановників, що проявлялася в зміщенні з посади, забороні жити в столиці і т. ін. (від дієслова *obraliti), пор. *ора́л* “паливо; запал”; *она́ра* “заправлене дріжджами або закваскою рідке тісто, яке потім учиняють” (від дієслова *obragiti), пор. *она́ра* (бот.) “кріп пахучий, *Anethum graveolens* L.; *осно́ва* “нижня, опорна частина чого-небудь (будівлі, споруди, конструкції і т. ін.); подовжні нитки в тканині, а також пряжа для них” (від дієслова *obsnovati) та ін.

Серед численних дієслівних утворень з **об-/о-** слід виділити такі, в яких коренева частина без префікса вже не вживається, тобто деривати із зв’язаними основами; пор. *обвикти*, *обвика́ти*, *обвикнути*; *одягти*, *одяга́ти*, *одягну́ти*; *обняти*, *обніма́ти* та ін.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС – Русско-украинский словарь: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 1 – 3.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

ЖЕЛ. – Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: В 2-х т. – Львів, 1886. – Т. 1 – 2.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексеева А.Г. Из истории приставочного глагольного словообразования (на примере образований с об- и о-): Автореф. ... канд. филол. наук.– Л., 1978.– 18 с.
2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку.– М.: Изд-во иностр. л-ры, 1952. – 446 с.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.

4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982 – 2003. – Т. 1 – 4.
5. Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник. – К.: Рад. шк., 1985. – 188 с.
6. Словарь української мови / За ред. Б.Д. Грінченка: В 4 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959. – Т. 1 – 4.
7. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.– М.: Прогресс, 1964–1973.– Т. 1–4.
9. Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К.: Рад. шк, 1982. – 241 с.
10. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – 2-е. изд. – М.: Просвещение, 1971. – 542 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Валерій Складенко – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: префіксальний словотвір.

ДЕРИВАЦІЙНІ ФУНКЦІЇ КОМПОНЕНТА *що* У СКЛАДІ ІМЕННИКІВ

Ганна СКРИНИК (Кіровоград)

У статті розглядаються словотвірні можливості елемента *що* у складі займенникових іменників і власне іменників, з'ясовується словотвірна структура похідних зі *що*, у зв'язку із місцем останнього у слові встановлюється його морфемна належність.

The article examines the word-building possibilities of the element *що* as a member of pronominal nouns and nouns themselves. The word-building structure of the derivatives with *що* is singled out. The morphemic status of the derivational element under study is defined by its location in a word.

Унікальність займенникового компонента *що* в українській мові полягає в його поліфункціональності й креативності. Самостійно чи в сполученні з іншими компонентами він бере більш чи менш активну участь у формуванні простих, складних і складених одиниць практично будь-якої частиномовної належності: іменників, прикметників, займенникових слів, дієслів, прислівників, прийменників, сполучників, часток, вигуків і деяких дериватів чи стійких конструкцій з невизначеними морфологічними ознаками. Лише в системі числівників зі специфічними для них основами й суфіксоїдами компонент *що* не знаходить прямого застосування, хоч можна говорити про його певний вплив і на формування або функціонування цього лексикограматичного класу слів. Це стосується насамперед дискусійних розрядів числівників, які з функціонального погляду належать до інших частин мови (наприклад, елатив *щонайперший*, утворений від так званого порядкового числівника *перший*), або невизначено-кількісних числівників *мало*, *багато*, від яких у некодифікованій мові можуть також утворюватися елативні форми, подібні до прислівникових. Пор. речення на зразок: *Цьому абітурієнтові*

вирішили поставити **щонайменше** питань (Розм.); На конференцію запросили **щонайбільше** вчителів (Розм.). Так само в розмовному мовленні трапляються сполучення зі *що* в ролі підсилювальної частки й кількісними числівниками та іменниками для вказівки на періодичність певної дії чи явища: Вони зустрічалися **що три дні** (Розм.). Таким є й утворений лексико-синтаксичним способом на базі числівниково-іменникового словосполучення прислівник *щосімрік* [18, 175]. Загалом з огляду на невключення в науковій літературі до числівників одиниць типу *перший, другий, третій* і нелітературний статус деяких інших утворень виявляється, що для числівників сучасної української мови деривати з компонентом *що* непритаманні.

Непродуктивним виявляється цей компонент і в дієслівній системі української літературної мови, де зафіксовано лише згадуване суфіксальне утворення на *-кати* від займенникового *що-*: *щокати*. У цьому випадку продуктивний при творенні від іменників дієслівний суфікс *-ати/-яти* ускладнився інтерфіксом *-к-*, що характерно для утворень від звуконаслідувальних основ: *гавкати* (←*гавк*), *някати* (←*няв*). Очевидно, суфікс *-кати* сформувався внаслідок перерозкладу як специфічний для звуконаслідувальних дериватів за аналогією до похідних типу *грюкати* (←*грюк*), *стукати* (←*стук*), *гикати* (←*гик*) та ін., де, за спостереженнями лінгвістів, “поряд із звуконаслідувальними вигуками, пов’язаними з природними явищами (падіння фізичних тіл, шум вітру й води і под.), уживаються також слова, що передають звуки, приписувані тваринам... Усі вони можуть ставати коренями звуконаслідувальних дієслів: *бе – бекати, ме – мекати, няв – някати, гав – гавкати*” [2, 166; див. ще 4, 94-96].

За своєю будовою лексеми й лексикалізовані сполуки з компонентом *що* надзвичайно різноманітні. Їх представляють одиниці починаючи від непохідного займенникового іменника *що* й кінчаючи фразеологічними виразами та вставними реченнями, тобто структури зі *що* пронизують усі рівні мови, зокрема різні словотвірні способи й типи, номінативні, вказівні, граматичні, виражальні та модальні значення. Як зазначалося вище, у процесі формування одиниць різних частин мови та їхніх аналогів займенниковий *що* чи його похідні виконують функцію твірного слова, препозитивної та інтерпозитивної морфеми, здатні творити нові слова лексико-семантичним, морфолого-синтаксичним і лексико-синтаксичним способами, виконують функцію “зачину” чи “знака” абсолютного кінця утворень складеної структури (пор. фразеологізовані вирази на зразок *що за чорт? щоб ти скис*, з одного боку, і *цетер тощо*, з іншого) і т. ін. Але в системі кожної частини мови деривати з компонентом *що* характеризуються не тільки відповідними категорійними значеннями й функціями, але й певною специфікою формальної організації та дериваційною активністю. З огляду на це формальні особливості лексем і лексикалізованих сполук з компонентом *що* також розглядатимуться залежно від входження тих чи тих одиниць до відповідних лексико-граматичних класів слів або їх аналогів.

У структурі займенникових іменників компонент *що* виступає в різних позиціях і виконує різні дериваційні та граматичні функції. З 25 розгляданих одиниць лише *що* в ролі відносного й питального займенникових слів, які розвинулися в омоніми внаслідок розходження значень колишнього *сьто, має із сучасного погляду морфемно нечленну основу. Всі інші одиниці виступають структурно членними дериватами з компонентом *що*, який по-різному бере участь у формуванні похідних займенникових іменників чи їх аналогів. У семи випадках *що-* стоїть у препозиції як повнозначне твірне слово, до якого додаються постфікси партикуляційного походження (*-сь*, *-небудь*, *-будь*), повторюваний компонент *-що* (*що-що*) або ж повнозначні слова дієслівного чи іменного походження в структурі усталених виразів займенникового типу: *що попало*, *що хочеш*, *що завгодно*.

У структурі 14 деривативів, один з яких згадуваний *що-що*, компонент *що* посідає постпозицію як повнозначне займенникове слово, взаємодіючи з колишніми частками *будь-*, *аби-*, *неаби-*, *не-*, *ані-*, займенниковим *де-*, стягненими основами колишніх сполучень слів, які перетворилися спочатку у частки [див. 5, 358], а потім у префіксоїди (*невідь-*, *хтозна-*, *казна-*, *бозна-*) [див. 10, 22], чи основою віддієслівного іменника *грець* – “апоплексичний удар, параліч” (пор. рос. діал. *грец* – “диявол”, *игрец* – “нечистий дух, домовик; параліч; припадок крикливиці; блазень”), похідного від *грати*.

Ще в трьох випадках *що* або його відмінкова форма *чого* виявляються в інтерпозиції між постфіксом *-сь* і *напів-* у кількісному значенні (*напівщось*) або між стилістично забарвленим суфіксом *-ісінько* й префіксом *ні-* (*нічогісінько*) чи ускладненим підсилювальною морфемою (колишньою часткою) *а-* (*анічогісінько*). Власне, два останні виникли на основі заперечного займенникового іменника *ніщо*, род. відм. *нічого*, і можуть бути віднесені, як і *щось*, до так званої словотвірної категорії супровідно-предикативного характеру (словотвірної макрокатегорії кількості, що об'єднує словотвірні категорії зменшеності, збільшеності, збірності та одиничності) [див. 6, 22-28]. У межах цієї словотвірної категорії В.П. Олексенко розглядає й окремі іменники з експресивним суфіксом *-еньк(о)/-оньк(о)* [13, 115], ускладненим варіантом якого виступає представлений у розгляданих дериватах формант – *ісінько*. Подібні здрібніло-пестливі форми займенникових слів і числівників в українській мові описав В.К. Чернецький [17].

Зі словотвірного погляду займенникові іменники становлять надзвичайно складну групу дериватів. Це зумовлено історичною змінністю функцій *що* й тих компонентів, з якими *що* взаємодіє, внаслідок чого вони проходять шлях від самостійних частин мови до структурних елементів складених одиниць, а далі – до морфем у складі похідних слів. Пор., наприклад, процес тривалої трансформації речення *бог знає що* в сполучення слів *бозна що*, а останнього – в лексему *бозна-що*. У зв'язку з цим на синхронному зрізі важко однозначно встановити спосіб словотворення таких дериватів. Так, Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська про похідні типу *аніякий*, *впівсили* небезпідставно говорять, що вони “є наслідком словоскладання” [8,

18], тобто виникли лексико-синтаксичним способом, а про утворення типу *напіврозплющувати, напівсвідомий* стверджується, що це “морфемні структури складних слів”, які у своїх “основах містять префікси” [8, 20], тобто *напів-* розглядається як поєднання префікса *на-* з коренем *-пів-* у структурі складного слова. З позиції морфеміки такий підхід цілком виправданий, але з позиції функціонального словотвору статус подібних морфем може визначатися по-іншому. Саме тому В.М. Ожоган, аналізуючи словотвірну структуру займенникових слів, зокрема префіксальний словотвір прономінативних субстантивів з постпозитивним *що*, відносить до їх дериваційних засобів префікси (префіксоїди) *казна-, хтозна-, бозна-, будь-, де-, аби-, не-, ні-, напів-* [10, 22-23]. Додамо тільки, що власне-префіксами стали ті службові морфемі, які сформувалися на ґрунті відповідних часток (*аби, не, ні*), а решта препозитивних морфем у структурі розглянутих займенникових іменників, зберігаючи структурно-семантичний зв’язок з твірними повнозначними словами чи сполученнями слів, виступають префіксоїдами, “що є частиною складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносно з основою чи коренем..., функціонально подібні до префіксів і займають їхню позицію в слові” [9, 70,72].

З огляду на визначену позицію похідні займенникові іменники з компонентом *що* (23 одиниці) об’єднуються навколо двох основних способів словотвору: морфологічного з кількома його різновидами й лексико-синтаксичного. Найбільше з них утворено префіксальним способом (14 з 23 дериватів): *будь-що, дещо, ніщо, аніщо, неабищо, абищо, анічогісінько, хтозна-що* та ін. Причому в 9 з 14 похідних формантами виступають префіксоїди, які зберігають мотиваційний зв’язок з повнозначними словами чи їх сполученнями з іншими лексемами: *напівщось, невідь-що, бозна-що, казна-що, грець-що, чортзна-що*.

За допомогою продуктивних в українській мові постфіксів *-сь, -небудь, -будь* [див. 9, 28-29] утворилися неозначені займенникові іменники *щось, що-небудь, що-будь*.

З інших морфологічних способів лише по одній реалізації виявляє суфіксальний (*нічогісінько*) і редуплікація (*що-що*), яку розглядають як різновид основоскладання [див. 7, 146] або значно ширше: “Редуплікація (лат. *reduplikatio* – подвоєння), повтор, подвоєння – повне або (частіше) часткове повторення кореня, основи або всього слова, іноді афікса без зміни чи з деякою зміною їх звукового складу як спосіб творення нових слів, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій або як спосіб вираження граматичних значень з семантичним посиленням і/або експресивним увиразненням цих одиниць” [15, 507].

Лексико-синтаксичний спосіб представляють 4 деривати (*ось що, що завгодно, що попало, що хочеш*), які в семантичному й функціональному планах стали аналогами займенникових іменників, а в морфологічному ще залишаються одиницями перехідного стану, тобто неморфологізованими лексикалізованими сполуками.

Крім *ось що*, такі одиниці належать до периферії номінативних дериватів, у структурі яких віддієслівні та відприкметникові компоненти *завгодно, хочеш, попало* і т. ін. поводять себе як звичайні постфікси. Це виявляється, наприклад, у подібності відмінювання зазначених сполук і займенникового іменника *щось*: *щось, чогось, чомусь* тощо й *що завгодно, чого завгодно, чому завгодно* тощо [див. ще 14, 334-335].

У морфологічному плані об'єднувальним для всіх займенникових іменників з компонентом *що* є те, що вони виступають одиницями винятково середнього роду. Ця особливість зумовлена тим, що незалежно від позиції в слові чи в його аналогові займенниковий компонент *що* як твірна лексема зберігає природну для себе категорію роду і переносить її на похідні одиниці незалежно від їхньої формальної структури й способу творення. Крім того, в усіх розглянутих лексемах і лексикалізованих сполуках іменникового типу компонент *що*, незалежно від його позиції, відмінюється за притаманною йому парадигмою, адже “граматична категорія відмінка є визначальною категорією іменника” [4, 22]. Інші компоненти в похідних структурах залишаються незмінними. Пор., наприклад, наз. відм.: *щось, що-небудь, що попало, будь-що, абищо, ось що*; род.: *чогось, чого-небудь, чого попало, будь-чого, абичого, ось чого*; дав.: *чомусь, чому-небудь, чому попало, будь-чому, абичому, ось чому* і т. д. Лише у двох утвореннях (*нічогісінько* й *анічогісінько*) з опорним *нічого* не відмінюється жоден компонент, у тому числі й займенниковий, що зумовлено набуттям цими дериватами прислівникових рис за рахунок суфікса *-ісінько* з ознаками квантитативності. При словотворенні займенникових іменників з компонентом *що* морфонологічних змін в їх основах не спостерігається.

Щодо категорії числа займенникових іменників, то вона відсутня, що неодноразово відзначалося дослідниками займенникових слів. Зокрема, В.М. Ожоган зазначає: “Словам *що, дещо, щось, що-небудь, будь-що, казна-що, хтозна-що*, пов'язаним із позначенням неістот (з якими значеннєво співвідноситься ідея рахунку), числове протиставлення не властиве, оскільки немає ні морфологічних, ні синтаксичних засобів його вираження” [11, 125]. Цій категорії в системі всіх займенникових іменників дослідник присвятив спеціальну статтю [12].

Про незавершеність процесу формування деяких займенникових іменників свідчать такі формальні показники, як, наприклад, дефісне написання й здатність до перестановки компонентів у поодиноких випадках. Прикладом цього є згадувані утворення *будь-що* й *що-будь*, які з семантичного погляду виступають абсолютними синонімами. Натомість у структурно-граматичному плані вони багато в чому різняться. Так, сполучниковий іменник *будь-що*, крім зміни компонента *-що* за відмінками, допускає вживання в інтерпозиції відповідних прийменників: *будь від чого, будь у чому, будь на що, будь з чим, будь на чім* і т. п., у чому спостерігається прагнення компонента *що* до своєї займенникової (іменної) самоідентифікації. У свою чергу, займенниковий іменник *що-будь* з

інверсійним порядком компонентів, допускаючи відмінювання займенникового *що-*, не передбачає можливості інтерпозиційного використання прийменників. Причина такого обмеження криється в препозиційній стосовно іменників природі прийменників, що не вступають у граматичні зв'язки з дієслівними формами, якою є компонент *-будь* у структурі утворення *що-будь*.

Подібне тяжіння постпозитивного *-що* до своєї займенникової самоідентифікації спостерігається в займенниковому іменникові *дещо*, у зв'язку з чим і в ньому можливе розривання структури відповідними прийменниками: *де з чого, де в чому, де з чим* та ін. Натомість деривати з початковим *що-* конструкцій з інтерпозиційними прийменниками не допускають.

Морфемна й словотвірна структура власне-іменників з компонентом *що* в основі є значно простішою завдяки переважно суфіксальній деривації їх від твірних слів інших частин мови, які вже містили у своїй основі займенникове *що*. Саме пасивною роллю морфеми *що* у творенні власне-іменників від здебільшого прикметникових основ зумовлена й домінуюча суфіксація, і в основному показники чоловічого (5 утворень) та жіночого (5 утворень) роду похідних. До середнього роду належить лише стилістично забарвлений іменник *щодення* (пор. винятково середній рід у займенникових іменників з компонентом *що* в структурі). Докладніше категорія роду займенникових слів української мови описується В.М. Ожоганом [12].

Щодо словозміни, то власне-іменники з компонентом *що* відмінюються за тими типами, які характерні для відповідних іменникових відмін. З 9 суфіксальних дериватів розглянутої групи 5 належать до словотвірного типу на *-ик* з твірними прикметниками на *-ний*: *щоденник, щотижневик, щомісячник, щоквартальник, щорічник*. Два іменники, *дещиця* й *абищиця*, утворилися від займенникових основ *дещо* й *абищо* за допомогою праслов'янського за походженням форманта *-иця*, який в історії українського словотворення виявив високу активність [див.3]. Деривати *щоденність, щоденщина* виникли як словотвірні синоніми на *-ість, -щина* від прикметника *щоденний*, а префіксально-суфіксальне *щодення* – від сполуки *що день* додаванням суфікса – *j-a*. І лише юкстапозит оказіонального типу *щодокількість* утворився способом словоскладання іменника *кількість* і прийменника *щодо*, який за місцем і функцією перетворився на префікс.

З морфонологічних змін спостерігається пом'якшення *-н-* перед *-ість* у слові *щоденність*, подовження й пом'якшення *-н-* перед *-j-* в *щодення*, а також усичення *-н-* перед *-щина* в *щоденщина*. У діалектному й розмовно-просторічному мовленні функціонують найрізноманітніші фонетичні й морфологічні варіанти тієї чи тієї форми займенникових іменників, як і інших частин мови, з компонентом *що*. Пор., наприклад, практично загальноукраїнське поширення *шо* замість *що* [див. 16, 195-196] або варіанти форми род. відм. *чого, чєго, чо* у творах Ю. Федьковича [18, 175].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бабакова О. Дієслова для передачі звуків, що утворюють тварини // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2001. – Вип. 31. – С. 94-96.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс – иця). – Запоріжжя-Київ, 2002. – 206 с.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Універс. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
6. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22-28.
7. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Годор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 10-21.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1988. – 162 с.
10. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997. – 230 с.
11. Ожоган В.М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2001. – Вип. 31. – С. 123-126.
12. Ожоган В.М. Категорія числа займенникових іменників // Мовознавство. – 1996. – № 2-3. – С. 55-60.
13. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників. – Херсон, 2001. – 240 с.
14. Скриник Г.В. Роль і місце елемента *що* в структурній організації займенникових слів і часток української мови // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2004. – Вип. 53. – С. 331-338.
15. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во “Укр. енциклопедія” Вип. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
16. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.
17. Чернецький В.К. Здрібніло-пестливі форми займенників і числівників в українській мові // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 45-51
18. Юрій Федькович: словопоказчик мови творів письменника / Гол. ред. К.М. Лук’янюк. – Чернівці: Місто, 2004. – 188 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ганна Скриник – викладач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка
Наукові інтереси: дериваційні процеси в сучасній українській мові.

III. ДІАХРОННИЙ АНАЛІЗ ГРАМАТИЧНИХ ФАКТІВ

МОРФОЛОГО-ДЕРИВАЦІЙНИЙ СТАТУС НОМІНАЦІЙ ВИСЛОВЛЮВАНЬ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Людмила ГАРКУША (Кіровоград)

У статті робиться спроба шляхом діахронічного аналізу продемонструвати віддієслівне походження лексико-семантичної групи номінацій висловлювань, зокрема, конверсивів. Відповідний висновок дозволяє автору екстраполювати на досліджувані номінації положення стосовно семантичних і синтаксичних властивостей віддієслівних імен та обґрунтувати функції номінацій висловлювань у тексті.

The author makes an attempt to prove the verbal origin of the lexical-semantic group of the nominations for utterances, specifically, those formed as the result of conversion, by way of their diachronic analysis. The positive results of the analysis allow applying the concepts regarding the semantic and syntactical properties of verbal nouns to the given group as well as substantiating their textual functions.

Об'єктом нашого дослідження є лексико-семантична група іменників англійської мови на зразок *expression, conversation, permission, judgement, proposal, utterance, warning, speech, prophecy, thought, aphorism, tirade* тощо, які ми назвали номінаціями висловлювань, і які використовуються для введення авторської чи персонажної мови у таких її архітектоніко-мовленнєвих формах, як монолог, діалог та полілог, і таких стилістичних різновидах, як пряма, невласне-пряма, непряма та невласне-авторська мови. Предметом дослідження в цій статті є морфолого-дериваційний статус номінацій висловлювань, що особливо важливе для розуміння закономірностей їхнього функціонування в тексті як одного із засобів побудови тексту шляхом анафоричних чи катафоричних посилань на відповідні висловлювання в тексті.

За нашою гіпотезою, номінації висловлювань є метазнаками по відношенню до означуваних ними висловлювань. Актуальність такого дослідження для розвитку комунікативної семантики, лінгвістики тексту та металінгвістики зростає у зв'язку з відсутністю системних досліджень номінацій висловлювань, які б базувалися на їх категоріальній сутності. Нам відомо всього декілька праць С.П.Елієшюте [1], В.А.Артемова [2], Т.В.Радзієвської [3], [4] та Н.Б.Шевченка [5], у яких з більшим або меншим ступенем повноти розглядаються проблеми семантики, лексичної сполучуваності, синтаксичної позиції та функціонування цих імен. Морфологічному ж аспекту, що є початковим пунктом аналізу будь-якої лексичної одиниці і що визначає її подальшу мовну й мовленнєву поведінку, при цьому приділяється незаслужено мало уваги.

Виходячи з того, що розглядувані іменники дериваційно пов'язані з комунікативною рамкою пропозиції "комунікант – мовленнєвий акт" у її синтаксичних реалізаціях різного ступеня розгорнутості (від тематичного представлення до поширених речень і цілих абзаців), ми висловили припущення, що більшість іменників, які складають лексико-семантичну групу номінацій висловлювань, мають віддієслівне походження, оскільки ядром усякої пропозиції як логічного ядра висловлювання є дієслово. Віддієслівний за морфологією та комунікативний за семантикою характер номінацій висловлювань повинен зумовлювати й специфіку їх синтаксичної сполучуваності (валентності). Утворюючи периферійну зону імені, що взаємодіє із суміжною системою дієслова, ці іменники суміщають синтаксичні валентності іменника і дієслова за моделлю "форма – зміст", тобто атрибутивний за синтаксичною формою зв'язок передає логіко-семантичні відношення, характерні для базового дієслова і його аргументів: *anonymous note, cracker mottoes* (суб'єктні); *public speech, the first words, she had really heard* (об'єктні); *a week's notice, the conversation for the evening* (темпоральні); *the question asked at table, the conversation in the park* (локальні); *alcoholic discussion, indignant words* (каузальні); *economy slogans, instructive advertisements* (цільові); *insulting remarks, soothing words* (результату); *the airy saying, a telephone talk* (способу дії) тощо.

Але висловлена гіпотеза набуває чинності лише при застосуванні діахронічного методу аналізу морфологічної структури номінацій. Річ у тому, що віддієслівне походження експліцитно виражене лише в дериваційних іменниках, основи яких, головним чином, у формі латинських дієприкметників минулого часу (L. *resolutus*, L. *permissio(n)*) сполучаються з іменниковими суффіксами *-ion (-ation, -(s)ion, -(p)tion, -ition, -ment, -al, -ance* із загально-лексичним значенням "результат", "продукт процесу". Вторинність же іменників-конверсивів (*comment, question, report, advice*), що складають більше 40% розглядуваних номінацій, а тим більше номінацій, що не мають дієслівних пар (більше 17%), таких як *tirade, axiom, cliché*, в синхронії встановити неможливо.

Діахронічний аналіз, проведений за допомогою Великого Оксфордського словника (The Oxford English Dictionary) [6] та Оксфордського словника англійської етимології (The Oxford Dictionary of English Etymology) [7] показав, що із 135 найбільш уживаних номінацій висловлювань лише 13,6% (*talk, chat, chatter, greeting*) мають германську етимологію. Решта номінацій (86,4%) у потоці іншої "вченої" лексики були запозичені в XII–XVII століттях з латині та французької мови. Виникнувши в рідних мовах як терміни церковної та наукової літератури, судочинства й державного правління, вони в тому ж статусі перейшли й в англійську. Могутня хвиля романських запозичень, що пізніше склали кістяк англійського літературного та наукового словника, була викликана такими історико-культурними подіями, як остаточне визволення від норманського впливу в державній сфері, формування англійської нації, пробудження

інтересу, що охопив усю континентальну Європу періоду Ренесансу, до грецької й римської культур, бурхливий розвиток національної світської та наукової літератури і, нарешті, становлення англійської національної мови. У створюваних англійською мовою ділових та релігійних документах, в оригінальних і перекладних художніх творах широко використовувалися французькі, латинські й грецькі слова, які або навмисно не перекладались на англійську мову, оскільки були відомі освіченому читачеві й підкреслювали його елітарність, або не підлягали точному перекладу з причин відсутності в англійській мові відповідних понять та ідей, наявних у більш розвинених культурах.

Зовнішній вид запозичень, незалежно від того, з витоків яких мов вони започатковувались, уподібнювався за формою до французьких слів. Причина полягала в тому, що основна маса лексики прийшла в англійську мову безпосередньо з французької, яка ще раніше запозичала лексеми з латині чи грецької мови, пристосовувавши їх якоюсь мірою до своєї будови. Тому, навіть якщо слово бралось з латині чи грецької без посередництва французької мови, його морфологічна структура змінювалась, очевидно, за аналогією до знайомої французької. Флективні ж форми, в яких відбувалися запозичення французьких повнозначних слів, у той період суттєво не відрізнялися від словозмінних парадигм основних англійських частин мови, які вже на початку середньоанглійського періоду втратили більшість зі своїх закінчень. Унаслідок цього французькі основи легко включались у словозмінну парадигму імен, дієслів, прикметників, не зазнаючи при цьому істотних змін. Крім того, категоріальне вирівнювання основ англійських іменників і дієслів, яке тривало протягом усього середньоанглійського періоду, започаткувало такий продуктивний у майбутньому спосіб словотворення, як конверсія. Зазначена уніфікація флексій споконвічних і запозичених слів стимулювала подальше утворення конверсивів від французьких основ уже в "англійський" період їх існування.

Органічне злиття морфологічних ознак споконвічних і запозичених слів, позитивне для розвитку англійської мови, часто, однак, ускладнює точне визначення етимологічного передудання спільнокореневих частин мови.

Етимологічний аналіз 69 номінацій-конверсивів показав, що конверсивні основи, подібно до основ суфіксальних похідних, у більшості випадків є прямими запозиченнями з романських мов чи опосередкованими через романські мови запозиченнями з грецької. Менш частотними є конверсиви від англійських дієслів.

Залежно від етимології номінацій, їх морфологічне формування відбувалось у "доанглійський" або "англійський" період, головним чином, від дієслівних основ (вони становили головну базу мотивації), а також, подекуди, від основ іменників та прикметників. Істотним є те, що досить часто номінації, з'явившись в англійській мові раніше, "давали життя" своїм дієслівним партнерам. Однак використання останніх було значно рідшим,

оскільки, на нашу думку, мовне мислення потребувало нових номінативних засобів для денотації саме результатів мовленнєвої діяльності, матеріалізованих у певних графічних знаках чи звукових комплексах як якісно нових утвореннях, а не для називання самого процесу їх виникнення.

Відповідно до того, як конкретно складались історичні долі вивчуваних конверсивів, ми поділили їх на п'ять груп.

1. Першу групу утворили іменники, що розвивались відповідно до традиційних уявлень про мотивацію імен дії дієслівними основами. За параметром «походження твірної основи» ми поділили їх на дві підгрупи.

У підгрупу А) ввійшли номінації, утворені від основ германських або англійських дієслів. З'явившись у XII–XV століттях, коли система категоріальних флексій в англійській мові була ще досить сильною, номінації утворювались від дієслівних основ власне не конверсивним, а суфіксальним способом. І тільки з відпадінням граматичних флексій дієслівні й іменні форми набули омонімічності й почали сприйматися як конверсиви. Наприклад, іменник *talk* у XIII ст. утворився від середньовічного дієслова *talkien/talken*, дериваційна база якого реконструюється як **tal* в значенні “*tell*”. Кореневі чергування, які часом супроводжували флективні оформлення іменних похідних, інколи зберігалися, як у парі *think - thought*, або зникали, як у *believe - belief*, натомість у дієслова з відпадінням закінчень відбулась вокалізація кінцевого приголосного, можливо за аналогією до *grieve - grief*. Крім названих імен, до цієї групи ми включили за результатами словникового аналізу слова: *talk, belief, speech, chat, chatter, lie, threat, answer, account, hint, thank* (всього 11 одиниць). Етимологічну дериваційну модель цього типу похідних зобразимо таким чином (де N позначає іменник, V – дієслово, E – індекс мови, → напрямок дериваційного зв'язку):

$$N_E \longrightarrow \dots V_E \dots$$

Підгрупу Б) склали номінації, утворені в межах англійської мови в XIV - XVII ст. від дієслів, що були запозичені з романських мов чи з грецької через романські. Наприклад, іменник *rebuke* утворився в XV ст. від англійського дієслова, яке розвинулося з відповідного французького: *rebuken*. До даної групи були віднесені також імена: *forecast, guess, offer, command, reproach, assent, dispute, interview, excuse, toast, praise* (12 номінацій). Етимологічна дериваційна модель у цьому випадку виглядає таким чином:

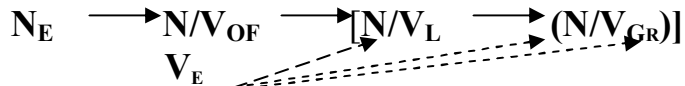
$$N_E \longrightarrow V_E \longrightarrow V_F \longrightarrow [V_L / \longleftrightarrow (V_{Gr})]$$

II. До другої групи ми віднесли номінації, запозичені в XIII–XVI ст. уже в статусі іменників. Їх дієслівні кореляти з'явилися в англійській мові незалежно від них у той самий час або з різницею в одне-два століття також у результаті запозичень з романських мов. Однак цей факт не суперечить віддієслівній природі номінацій, оскільки їхнє становлення як граматичної категорії припадає на доанглійський період, коли вони були утворені способом суфіксальної деривації від французьких, латинських чи грецьких

дієслів. Для прикладу розберемо іменник *advice*. В англійську мову він прийшов у XIII – XIV ст. з французької форми *avis, avys*, куди був запозичений з латині: Rom * *advisum* f. L. *ad+visum*, p.p. of *videre* (*see*). Дієслово *advice*, що з'явилося в англійській мові у XIY ст., пройшло той же шлях від латинського L. *ad+visāre* for *visere*, f. *vīs-vidēre*.

У загальному вигляді етимологію імен цієї групи можна виразити формулою:

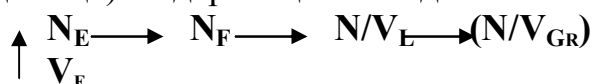

За цією моделлю розвивалися також номінації: *challenge, insult, abuse, prophecy, phrase, comment, subject, essay, sentence, refrain, report, lecture, appeal, complaint, quarrel, remark* (усього 17 імен).

III. Номінації третьої групи, які прийшли в англійську мову тим самим шляхом, що й імена II групи, відрізняються від останньої тим, що самі "дали життя" однопорядковим англійським дієсловам, ставши їх твірними основами. Це порушення універсального правила мотивації імен дії дієсловами можна пояснити причинами історико-культурного порядку. Ми вважаємо, що такі номінації, як *discourse, promise, interview*, були запозичені з романських мов разом зі своїми денотатами – відповідними формами мовленнєвої творчості, які не існували раніше в англійській культурі. Первісний вузькотермінологічний характер їх уживання перешкодив притоку з тих самих джерел парних дієслів. Коли ж запозичені мовленнєві форми достатньо асимілювалися в англійському культурному просторі (через 1-2 століття), виникла потреба позначити мовними засобами і сам процес говоріння цими формами, тобто знадобилися дієслівні відповідники до вже наявних іменників. Найпростішим і цілком логічним способом словотворення в цьому випадку стала зворотна конверсія "іменник ← дієслово".

Розберемо приклад з номінацією *paraphrase*. Запозичена у XVI ст. у значенні "expression of the sense of a passage in other words", вона сягає французького іменника *paraphrase*, який утворився від латинського

paraphrasia, що, в свою чергу, становить запозичення в незмінній формі з грецької мови (Gr. *παράφρασις*). Дериваційною базою для грецького іменника було дієслово *παράφραζειν* із значенням "tell in other words". У XVII ст. в англійській мові виникло дієслово *paraphrase* з відповідним до іменника значенням, його відіменне походження в словниковій статті маркується терміном (*hence*). На основі цього покажчика (а також *so, whence*) та часу появи в англійській мові конверсивної пари до даної групи ми зарахували також такі номінації: *promise, discourse, protest, letter, interview, tone, word, comment, notice, proverb, parable, article, story* (14 одиниць). Їх дериваційна модель має такий вигляд:

бачимо, номінація паралінгвістичного аспекту мовлення використовується нарівні з номінаціями комунікативного змісту висловлювань, для яких ця функція є головною.

Обсяг поняття номінації *humour* розвивався від назви рідини в організмі людини (*cardinal humours*) до факторів, які підтримують його тонус (у цьому значенні іменникові відповідає дієслово *to humour*). Нарешті, з'явилося таке, досить віддалене від початкових, значення, як "capacity to cause or feel amusement" з дієслівним дериватом *to humorize*. Поняттєві відмінності між указаними значеннями настільки великі, що коректніше було б говорити про омонімічні форми різних слів, (що, до речі, відображається у наявності двох однокореневих дієслів), ніж про різні значення одного слова. В усякому разі, в останньому значенні, яке в словниковій статті подається як перше (тоді як первинне значення перейшло до рангу "застарілого"), іменник використовується в анафоричній текстовій функції по відношенню до висловлювань персонажів: "You don't know him," said Philip hotly. "Oh yes, I do: I've met a hundred and forty seven of him" Week's eyes twinkled, but Philip, who did not understand American humour, pursed his lips and looked severe" [8, 108].

Отже, використання ряду імен – не дієслівних дериватів – у функції референції висловлювань унаслідок не морфологічного, а семантичного розвитку не порушує коректності нашої гіпотези про віддієслівне походження номінацій висловлювань. Становлячи периферію цієї лексико-семантичної групи, зазначені імена поповнюють арсенал синонімічних номінативних засобів і реалізують, таким чином, діалектично зумовлену потребу людського мислення в мовному вираженні найтонших нюансів пізнання навколишнього світу.

V. Серед номінацій висловлювань ми виділили групу іменників, які взагалі не мають дієслівних корелятивів в англійській мові та сприймаються як непохідні: *tirade, idea, problem, dilemma, irony, axiom, cliché, motto, anecdote, legend, slogan* (11 іменників). Однак діахронічний аналіз дозволив і тут встановити їх віддієслівну природу. Подібно до конверсивів, вони походять від дієслівних основ: а) грецької мови – *problem* → (O)F. → *problème* → L. *problème* → Gr. *πρόβλημα*, formed on *πρόβάλλειν* (put forward), formed on *πρό* (before) + *βάλλειν* (throw); див. також: *axiom, anecdote*; б) латині: *legend* → med. L. *legenda*, prep. n. pl. of gerundive of *legere* (read) taken as fem. sq.; в) французької мови: *cliché* → F. *clichér* → F. p.p. of *clicher*. Модель, що об'єднує всі три випадки, виглядає таким чином:

$$N_E \longrightarrow N_F \longrightarrow V_F \longrightarrow [N_L \longrightarrow V_L \longrightarrow \{N_{Gr} \longrightarrow V_{Gr}\}]$$

Відсутність у цих номінацій спільнокореневих дієслів зумовлена, на наш погляд, специфікою форми й змісту означуваних ними мовленнєвих утворень. Обмеженість їхнього використання вузькими рамками літературної та наукової сфер, перешкождала утворенню понять про відповідні дії, що звичайно виникають на базі розмовної мови, яка відтворює безпосередні, чуттєві сприйняття матеріального світу.

Таким чином, із розглянутих 80 імен 69, тобто переважна більшість, вмотивовані дієсловами. Цей факт дозволяє включити лексико-семантичну групу імен висловлювань до морфологічного підкласу дієслівних похідних і до більш широкого семантичного класу непередметних, сигніфікативних імен та поширити на досліджувані іменники теоретичні положення, що були вироблені в мовознавстві відносно цього класу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Элиёшюте С.П. К вопросу о воздейственности речевого побуждения: Дис. ... канд. филол. наук. - М., 1968. – 193 с.
2. Артемов В.А. Речевой поступок // Преподавание иностранных языков. Теория и практика. – М.: Наука, 1971. – С. 258-269.
3. Радзиевская Т.В. Анафорические имена с антецедентом-высказыванием // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1979. – Т.38, № 2. – С.128-135.
4. Радзиевская Т.В. Функционально-семантические закономерности соединения слов в предложении: Дис. ... канд. филол. наук. - М., 1981. – 201 с.
5. Шевченко Н.Б. Содержательно-коммуникативные аспекты номинативов ввода прямой речи в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1982. – 22 с.
6. The Oxford English Dictionary. Ed. by J.A.H.Murray, H.Bradley, W.A.Cragie, C.T.Onions. Vols 1-14. – Oxford: Clarendon press, 1975.
7. The Oxford Dictionary of English Etymology. Ed. by C.T.Onions, G.W.S.Friedrichsen, K.W.Burchfield. – Oxford: Clarendon press, 1966.
8. Maugham W.S. Of Human Bondage. Pan Books Ltd, Cavaye Place, London, 1975. – 607 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Гаркуша – викладач кафедри практики германських мов КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістика тексту, теорія комунікації, методика викладання іноземних мов.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СЛОВОЗМІНИ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ II ВІДМІНИ (РОДОВИЙ ВІДМІНОК ОДНИНИ)

Ольга КРИЖАНІВСЬКА (Кіровоград)

У статті описуються закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни, дібраних методом суцільної вибірки із текстів Волинських грамот XVII століття, а також робиться спроба простежити зміну історичних флексій та тенденції поширення нових.

The paper describes the Genitive case endings of masculine nouns of the 2nd declension taken from the Volyn' documents of the 16th century and attempts to observe the changing of historical flexions and the distribution tendencies of new flections.

Одним із не до кінця розв'язаних питань сучасної української парадигматики є вибір закінчення *-а(-я)* чи *-у(-ю)* в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни: нині він диктується належністю того чи іншого іменника до певного семантико-граматичного розряду [7, 68-71]. Писемна історія української мови дає можливість стверджувати, що кількість іменників, які набирають флексії *-у(-ю)*, від найдавніших часів і до

сьогодні збільшується. У середині ХХ ст., на думку С.П.Самійленка, їх було понад 200 [5, 115]. Останні видання українського правопису підтверджують тенденцію до збільшення кількості слів і навіть семантичних груп іменників, що набирають закінчення -у(-ю) (наприклад, назви танців з наголошеними основами зараз мають лише закінчення -у(-ю) [7,70].

Витоки обох закінчень - у праслов'янських формах іменників чоловічого роду, які різнилися старим типом відмінювання, що визначався детермінативом іменної основи. Оскільки сучасна II відміна об'єднує іменники чоловічого роду, які в спільнослов'янський період належали до різних за типом відмінювання груп субстантивів: -ǫ-, -jǫ- основ: *городъ, братъ, другъ, ножъ, князь*; -ŭ- основ: *воль, поль, медъ, сынъ, домъ*; -ĭ- основ: *чървь, оугль, огнь, тестъ, медведъ*; -n- основ: *гребень, корень, строумень, днь, ремень* - то у найдавніші часи в Р.в.одн. для них були характерні різні закінчення: -ǫ-, -jǫ- мали флексію - *Ѧ, -Ѧ* : *Георгия, до брата*; -ŭ- - *-ѡ*: *чиноу, сыну*; -ĭ- - *-и*: *господи, поути*; -n- - *-є* : *дъне, камене*. Усі вони засвідчуються найдавнішими східнослов'янськими пам'ятками, хоч уже в той час трапляються випадки змішування й взаємозаміни флексій. Причому напрямки змішувань були в основному такі: частина іменників -ǫ-, -jǫ- основ прибирала закінчення субстантивів -ŭ- основ і навпаки, іменники -ĭ- основ почали виступати із закінченнями, властивими -jǫ- основам, а іменники основ на приголосний виступали із флексіями -ĭ- основ. З часом процес уніфікації посилювався, і в сучасній українській літературній мові виявляються два нормативні закінчення -а(-я) та -у(-ю). Перше з них історично належить іменникам -ǫ-, -jǫ- основ, а друге - -ŭ-основ. До сьогодні залишається недостатньо висвітленим питання тенденцій і причин поширення флексії -у(-ю) в іменниках, що історично тяжіють до -ǫ-, -jǫ-, і постання флексії -а(-я) в колишніх іменниках -ŭ- основ, хоч воно викликало інтерес у багатьох дослідників граматичного ладу слов'янських мов (напр., з українських – Самійленко, Бевзенко, Керницький та ін.). Не є достатньо повно описаними й особливості вияву закінчень в іменниках чоловічого роду на різних хронологічних зрізах постання української мови. Це стосується і середньоукраїнського часу, який хоч і має ґрунтовне комплексне дослідження системи української словозміни [2], але в ньому не аналізуються форми іменників з текстів Волинських грамот ХУІ століття, які складають значний інтерес, оскільки являють собою приватні угоди між різними особами і відповідно до цього їх «мовне оформлення характеризується тісним зв'язком з живою народною мовою» [3, 7]. У пропонованій статті простежимо, наскільки збережено в ХУІ столітті історичні флексії іменниками чоловічого роду, які зараз належать до II відміни, та визначимо семантичні групи слів, котрі в ХУІ ст. мали закінчення -а(-я) чи -у(-ю), а також встановимо коло субстантивів, у яких фіксується хитання у виборі закінчення.

По-перше, варто зазначити, що в давньоукраїнські часи групи іменників чоловічого роду -ĭ- та -n- основ були нечисельними, а тому одинично представлені вони й у розгляданих текстах. Із іменників на

приголосний – це тільки *день*, який у родовому відмінку послідовно змінив закінчення -є на -я: *семого дня (11:27)*¹, *десятого дня (12:28)*. Цим розглядані тексти суттєво різняться із фактажем опису І.Керницького, де трапляються давні закінчення -є [2, 21-22]. Зовсім немає в пам'ятці давніх іменників чоловічого роду – ї- основ в родовому відмінку.

По-друге, варто нагадати, що праслов'янська група іменників, які мали основи на -й-, була кількісно невеликою на тлі значно переважаючих субстантивів основ -ǫ-, -jǫ-. До неї, безсумнівно, входили іменники *сынъ, воль, медь, домъ, върхъ, польъ*; можливо, *ледь, чинъ, санъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, даръ, солодъ, миръ, станъ, низъ, долъ, оль*. Попри нечисленність, вона справила великий вплив на формування української системи відмінювання, бо її закінчення (передусім Р. і Д. відмінків) стали маркерами українськості серед інших слов'янських мов.

Хоч перші тенденції до уніфікації відмінювання праслов'янських іменників чоловічого роду розвинулися в дописемні періоди існування слов'янських мов, про що свідчать старослов'янські тексти, але на час активного формування окремих східнослов'янських лінгвосистем в XI-XII ст.ст. ще виразно протиставлялися іменники -ǫ-, -jǫ- основ та іменники -й- основ, що підтверджують ретельні дослідження текстів пам'яток, підкріплені статистичними даними [5, 114–115]. На сьогодні ж усі розглядані іменники чоловічого роду колись різних типів відмінювання об'єднані в одній II відміні, що в Р.в.одн. має двоякі закінчення, постання яких нині диктується семантичними критеріями, але далеко не завжди допомагає однозначно визначитися із вибором закінченням -а(-я) чи -у(-ю), що й дозволяє, наприклад, О.О.Тараненку зауважувати: «Співвідношення між флексіями род.в.одн. -а(-я)/-у(-ю), загалом кодифіковані чинними граматичними і правописними нормами, водночас зазнавали певних змін у різних редакціях правопису та різних нормативних словниках, лишаючись і на сьогодні одним з найбільш складних і найменш послідовних положень українського правопису» [6,90].

Однією з визначальних ліній розмежування іменників чол.р. у Р.в.одн. була, безперечно, загальнослов'янська тенденція до уніфікації морфологічних форм. Якщо розглянути праслов'янські субстантиви обох аналізованих відмін, то й серед одних і з-поміж інших натрапляємо на іменники-назви істот. Наприклад, досить багато їх серед -ǫ-, -jǫ- - *братъ, конь, отць, князь*; і з-поміж -й- - *сынъ, воль*. Зрозуміло, що в Р.в.одн. перші мали флексію -а(-я), а другі -у(-ю). На сучасному ж етапі «вживання флексії -у в родовому однини іменників чоловічого роду в усіх слов'янських мовах обмежене певною категорією слів: вона ніколи не зустрічається в назвах живих істот» [1, 34]. Не виключено, що із цих вирівнювань почався «наступ» іменників -ǫ-, -jǫ- основ на іменники -й- основ, бо вже в старослов'янських пам'ятках вони нерідко набувають флексії -а(-я). Що ж стосується Волинських грамот ХVII ст., то в них у Р.в.одн. фіксується тільки слово *сынъ*, яке вже виступає

виключно із флексією -а: малжонка сына(16:32), записую шт сына (16:32).

Всі інші іменники колишнього типу відмінювання на -й-, які трапляються в аналізованих пам'ятках в Р.в.одн.(дарь, домь, садь, медь, стань), зберігають історичне закінчення: до дому (15:30), зрүшення .. .дарү (38:66), дотычеть садү (53:91), во(д)ле сего да(р)ү (93:159), мү(з)ского и же(н)ско(г)о станү (120:207), по(л)торы ка(ди) меdü (119:203). Таку флексію вони мають і нині. Кілька разів у текстах зустрічається стара іменна основа на -й- *вьрхь*, яка зазнала адвербалізації у формі родового відмінка зі скам'янілою флексією -у: *вь(р)хү* (41:74).

Разом з тим тексти Волинських грамот XVI ст. засвідчують значне поширення закінчення -у на іменники, які історично належали до праслов'янського типу відмінювання -й-, -й- чи виникли пізніше, але оформлені за цим зразком. Цей висновок робимо із того, що 63 іменники (частина з них трапляється від 2-3 слововживань до десятка) мають флексію -У (нагадуємо, що вона є історичною, безсумнівно, для 6 іменників і ще, можливо, для 14). Це значно менше, ніж зафіксовано І.Керницьким [2], але в офіційно-ділових текстах їх, зрозуміло, траплялося менше ніж в усному мовленні чи текстах інших стилів. Отже, на - у закінчуються такі іменники, крім названих вище більшою чи меншою мірою доведених історичних -й- основ: *ставь, запись, листь, выпись, врьдъ, вступь, умысль, чась, доводь, датокъ, повѣтъ, замокъ, посагъ, рокъ, кгрунтъ, бегъ, статутъ, долгъ, ярмарокъ, пожитокъ, статокъ, накладъ, доводъ, годъ, порядокъ, пляць, привенокъ, соимъ, поступок, розделокъ, выналазокъ, зналазокъ, шпись, шацунокъ, тестаментъ, судъ, шбовязокъ, спустъ, обычаи, законъ, декретъ, возъ, зборъ, гербъ, регистр, уступъ, разумъ, знакъ, розездъ, заходъ, заливокъ, заводъ, кгвалтъ, приездъ, позовъ, цинши, выступъ*. Наприклад, з ставү иде(т)ь (37:63), старого ста(т)ү земского (41:74), до сего чсү (43:79), сего шбовя(з)кү (78:130), де(р)жати до спустү (79:133), үстүпү не(т) (127:220), приє(з)дү своє(г)о (122:211), ш заходү слнца (109:187), з ставү иде(т) (37:63), ш рокү до рокү(40:72), шири(ти) для пожи(т)кү(50:86). За походженням переважна більшість їх загальнослов'янські або українські, хоч трапляються й іномовні запозичення: *пляць, цинши, кгвалтъ, тестамент, шацунокъ, соимъ* тощо.

Порівняймо семантичні групи праслов'янських іменників -й- основ та іменників чоловічого роду, які набувають флексії -у(-ю) в XVII столітті. Серед перших виділяються:

- 1) назви істот: *сыну, волю*;
- 2) назви будівель: *дому*;
- 3) назви суспільних та інших станів: *чину, сану*;
- 4) можливо, найдавніші віддієслівні іменники з абстрактним значенням: *миру, пиру, дару*;
- 5) назви напрямів : *вьрху і* , можливо, *низу, долу*;

6) назви речовин і станів: *меду* і, можливо, *леду*, *солоду*, *олу*;

7) збірні поняття: *саду*.

Іменники чоловічого роду, які у Волинських грамотах набирають закінчення -у(-ю), можна умовно розподілити на такі семантичні групи:

1) назви будівель, споруд з наголошеними основами: *дому*; *замку*;

2) збірні поняття: *саду*, але *леса*; *посагу*, *кґрунту*, *статуту*, *реєстру*;

3) іменники із різним абстрактним та узагальнюючим значенням (назви дій, їх результатів, властивостей тощо) : *бегу*, *доводу*, *выступу*, *заходу*, *заливку*, *доводу*, *заводу*, *запису*, *зналезку*, *приезду*, *позову*, *выступу*, *уступу* та ін.;

4) назви часових проміжків: *року*, *году*, *часу*;

5) назви речовин: *меду*;

6) назви організацій: *врѣду*, *суду*;

7) назви територій, простору, місця: *пляцу*, *повѣту*, *ставу*, *листу*, *двору*;

8) назви документів: *тестаменту*, *декрету*.

Відзначається досить стійка послідовність у вживанні флексії -у. Тільки два слова виявляють хитання між закінченнями -у та -а : обидва на позначення місця – *двора* – *двору*, *листа* – *листу*. Порівняйте: **листу захвати (24:41)** , **листу занисного(38:67)** і з **лис(т)а (13:28)**, **листа моего(105:180)**; **до (д)вору(58:98)** , **дотычет двора(53:91)**. Тут, можливо, виявляється і певна міжвідмінкова контамінація. На її можливість вказував ще С. Бевзенко, розглядаючи відмінкові конструкції з прийменниками *къ* та *до* : «...*къ* в давнину широко виступав з давальним відмінком із значенням кінцевого пункту досягнення напрямку дії. ... Давні конструкції з прийменником *къ* замінилися повністю конструкціями з прийменником *до* з родовим відмінком. Така заміна нерідко фіксується вже в українських грамотах XIV–XV століть” [1, 390]. У якийсь момент, ймовірно, при формі давального відмінка на -у вживався прийменник родового *до*. У тестах Волинських грамот фіксуються такі паралельні вживання: **приложили печать до сего листу(44:81)** // **к листу приложити(2:18)** // **але по(д)ле сего листа моего(105:180)**; **частюю ездү до двору (58:98)** **але проти(в) двора(116:198)**. До речі, обидва ці іменники і в сучасній українській мові можуть набувати то закінчення -у (*листу* – в розумінні *листка* чи збірною *лист*: *багряного листу сліди*; і *двору* – з наголошеним коренем) , то -а (*листа* – у значенні документа чи епістолярного тексту; *двора* – з наголошеним закінченням) [4; 170,346]

Порівняння семантичних груп іменників із закінченням -у найдавнішого періоду й XVI ст. показує, що серед перших утратилася група назв істот і разом з тим з'явилися нові групи: назв організацій, територій, документів, часових проміжків. Отож, простежується тенденція до об'єднання іменників із найзагальнішим значенням абстрактності і повна втрата – назв істот.

Закінчення -а(-я) у Волинських грамотах XVI століття прибирали такі групи іменників чоловічого роду:

- 1) усі без винятку загальні і власні назви осіб: *служебника, отця, деда, приятеля; Стахея Дмитровича, сына Лаврина, пана Семена Григоровича;*
- 2) назви конкретних предметів із більш-менш окресленою формою: *ставка, огорода;*
- 3) послідовно назви місяців та днів: *мѣсяца июла, декабрия, четверга;*
- 4) назви мір довжини: *полпята сажна;*
- 5) назви приміщень, якщо наголос падає на флексію : *дворца;*
- 6) послідовно власні географічні назви населених пунктів: *Воинина, Ляхова, Щенятина, з Кірева, от Порицка до Володимера* і навіть назва річки – *Буга;*
- 7) одиничні абстрактні назви: *света.*

Що стосується слова *света*, то тут не виключена можливість впливу старослов'янської мови, оскільки воно трапляється виключно в контексті “той світ// цей світ”: ...з сего света зы(ш)ла (78:131), с то(г)о свѣта зшо(л) (94:160).

Таким чином, Волинські грамоти ХУІ ст. засвідчують, що на той час значною мірою склалася й нині існуюча практика вибору флексій в родовому відмінку однини чоловічого роду:

1. Утвердилася флексія –а(-я) в іменниках назвах істот і ойконімах, назвах мір довжини, часу, місяців та днів.
2. Флексія -у(-ю) збереглася у всіх іменниках назвах неістот, що історично належали до -*й- основ, і поширилася на іменники із загальним значенням абстрактності, збірності, назви організацій та установ, територій, деяких документів.
3. Для частини іменників, які в сучасній українській мові мають флексію –а(-я) чи –у(-ю), в розгляданих текстах ще характерні інші закінчення. Це може пояснюватися різними причинами: незавершеністю процесів групування за семантичним принципом; діалектними особливостями (*леса, огорода*); впливом старослов'янської мови (*света*).

ПРИМІТКИ

¹ У (...) перше число вказує на номер пам'ятки за виданням “Волинські грамоти ХУІ ст.”(К., 1995), друге – сторінку.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бевзенко С. Історична морфологія української мови.- Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Керницький І. Система словозміни в українській мові. – Київ, 1967. – 288 с.
3. Матвієнко А. Передмова //Волинські грамоти ХУІ ст. – Київ, 1995. – С.5–16.
4. Орфографічний словник української мови. – Київ, 1994. – 562 с.
5. Самійленко С. Нариси з історичної морфології української мови. Частина 1. – Київ, 1964. – 234 с.
6. Тараненко О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму // Мовознавство. – 2005. – №3-4. – С. 85–105.
7. Український правопис. – Київ, 1993. – 236 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Крижанівська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми ономастики й історії української мови.

IV. ПРОБЛЕМИ ФОНЕТИКИ Й ФОНОЛОГІЇ ГЕРМАНСЬКИХ МОВ

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ КОДИФІКОВАНИХ ВАРІАНТІВ ФОНЕМНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА

Тетяна ДАЦЬКА (Кіровоград)

У статті узагальнено підходи до розуміння поняття *динаміка* у фонетичних дослідженнях, що проводилися на матеріалі германських мов. Запропоновано комплексну методику дослідження динаміки кодифікованих варіантів фонемної структури слова в синхронії та діахронії.

Different ways of understanding the notion of *dynamics* in phonetic studies of Germanic languages are summarized in this paper. The complex methodology of investigating the dynamics of the codified variants of the word phonemic structure in synchrony and dyachrony is introduced.

Відомо, що мова – це відкрита, ієрархічно організована система, а відтак – система динамічна. Вона змінюється з часом під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників з метою адаптації до змінних умов її функціонування. У цьому аспекті найважливішою рисою мовної системи постає її динаміка, що позначає складний і багатогранний процес, який має певну специфіку на кожному рівні мови.

Дослідження фонетичної системи англійської мови [1; 8; 10] доводять, що фонемна структура слова в англійській мові не є стабільною і в синхронічному, і в діахронічному аспектах її розгляду. Разом з тим до цього часу в германістиці не існує загальної усталеної точки зору щодо змісту поняття *динаміка*, яке використовується стосовно фонетичної системи мови взагалі та стосовно окремих одиниць цього мовного рівня.

Мета цієї статті – узагальнити підходи до розуміння поняття *динаміка* у фонетичних дослідженнях та на основі цього окреслити комплексну методику дослідження кодифікованих варіантів фонемної структури слова в германських мовах у синхронії та діахронії.

На сучасному рівні розвитку мовознавчої науки під час опису фонетичного рівня мови поняття *динаміка* використовується з такими значеннями:

1) в експериментальних фонетичних дослідженнях термін *динаміка* використовується на позначення змін акустичних параметрів сегментних та суперсегментних одиниць у мовленні [5, 147];

2) прикметник *динамічний* стосовно наголосу використовується зі значенням *силовий* [1; 24];

3) під час дослідження динаміки фонетичних варіантів слів у німецькій орфоепічній нормі було встановлено, що *динамічні процеси* в кодифікованій орфоепічній нормі можуть проходити: а) за рахунок перерозподілу окремих різновидів варіювання щодо норми, зміни їхньої нормативної оцінки та б) в результаті оновлення кола лексем, що варіюють [9];

4) *динаміка* фонологічної системи англійської мови розглядається як діяхронічний процес становлення системи фонем [12; 13]. Було встановлено, що різні типи звукових змін зумовлюються не лише синтагматичними, а й парадигматичними чинниками [25, 193].

Вищенаведені значення поняття *динаміка* можна згрупувати за параметром співвіднесеності їх з синхронічним або діяхронічним розглядом фонетичної системи мови: перше та друге значення стосуються розгляду динаміки в синхронії, а третє та четверте значення стосуються розгляду динаміки в діяхронії.

Таку співвіднесеність знаходимо ще в працях XIX століття. Так, М. Крушевський зазначав, що предметом антропофонічної *динаміки* є дослідження змін звука під впливом сусідніх звуків і вивчення його в історичному розвитку [6], а Л.Щерба, виділяючи динамічну фонетику як один із розділів загальної фонетики, зазначав, що завдання першої – вивчення особливостей реалізації фонем у мовленні, а також фонетичних передумов фонетичних змін звуків [19].

Отже, на цей час можна виділити два загальних аспекти в розумінні поняття *динаміка* стосовно такої одиниці як фонема:

1) динаміка в синхронії – коартикуляційні явища, які фіксуються як зміни артикуляторно-акустичних параметрів мовлення;

2) динаміка в діяхронії – історичний розвиток звуків, який включає виникнення, становлення та розвиток системи фонем мови.

Разом з тим слід зазначити, що фонема є будівельним матеріалом для фонемної структури слова¹, тому зміни, яких зазнає фонема у синхронії чи діяхронії відповідно відбиваються і на фонемній структурі слова.

Фонемна структура слова є одиницею вищого рівня, ніж фонема, тому динаміка фонемної структури охоплюватиме ширше коло можливих способів вираження, ніж фонема. У зв'язку з цим розглянемо, як співвідноситься об'єм поняття *динаміка* у мовознавчих дослідженнях загалом з тим, що це поняття виражає при дослідженні динаміки фонемної структури слова.

У першу чергу слід зазначити, що поняття *динаміка* включає в себе або співвідноситься з низкою інших понять, що стосуються виникнення, функціонування та розвитку мов: зміна, рух, еволюція, розвиток, варіювання, прогрес, вдосконалення. Заслуговує на увагу визначення *динаміки* мови, яке поєднує її еволюцію, розвиток і вдосконалення [15, 247–248]. За цим визначенням еволюція (або зміна) мови включає процеси, у

яких одиниці мови змінюють свою фонетичну (графічну) або смислову якість, але при цьому не проходить збільшення числа одиниць і якісного ускладнення їхніх відношень. Еволюція мови проходить через її варіювання [14, 6]. Розвиток описує такі динамічні процеси, за яких проходить збільшення числа одиниць і якісне ускладнення їхніх відношень. Удосконалення включає такі динамічні процеси, які, втілюючись у зміні та розвитку мови, виникають унаслідок свідомого, а не стихійного впливу людини на мову. Вважаємо, що еволюція фонемної структури слова виражається в наявності варіантів фонемної структури слова в синхронії, а розвиток включає перерозподіл у порядку слідування варіантів фонемного оформлення слова в діяхронії та збільшення кількості варіантів вимови слова. Разом з тим слід розуміти, що процеси еволюції, розвитку та вдосконалення проходять одночасно й розрізняються лише теоретично.

Існування мови забезпечується діалектичною єдністю її статичної й динамічної, або ж, іншими словами, єдністю її функціонування та розвитку [16, 321]. Мова постійно знаходиться в процесі руху, на будь-якому синхронному зрізі мови на всіх рівнях мовної системи (фонетичному, граматичному, лексичному) є елементи, що втрачаються, і елементи, що виникають. Поступово одні явища в мові зникають, інші – з'являються. Динаміка є характерною і для діяхронічного, і для синхронічного стану мови, хоча, як правило, першим розумінням динаміки мови є її розгляд як процесу діяхронічного, тобто такого, який відбувається протягом певного історичного періоду. Це цілком справедливо, адже мова на всіх своїх рівнях справді змінюється з часом. Але будь-який синхронічний зріз мовної системи має також свою внутрішню динаміку, бо в кожному такому зрізі співіснують різні за часом виникнення й сферою функціонування варіанти, а існування варіантів на всіх рівнях системи служить для подолання відриву синхронії від діяхронії [20, 5]. Отже, синхронічний стан мови також є динамічним, оскільки на всіх рівнях мови одночасно існують елементи, які витісняються з нормативного вжитку й ті, котрі знаходяться в стадії становлення [4, 121–122]. Порівнюючи кілька синхронних зрізів мови, можна встановити обсяг і характер змін у мові з часом, виявити напрям мовної еволюції [17, 97].

Тому, на нашу думку, комплексне дослідження динаміки фонемної структури слова слід проводити у двох аспектах: 1) у синхронії, де динаміка фонемної структури слова виявляється через варіативність, тобто існування двох / кількох рівнозначних паралельних способів оформлення фонемної структури слова та 2) в діяхронії, де динаміка фонемної структури слова виражається в конкуренції та взаємодії варіантів фонемної структури протягом певних часових періодів. Комплексне дослідження динаміки фонемної структури слова слід проводити на матеріалі лексикографічних джерел, оскільки інформація про варіанти фонемної структури, як правило, найбільш повно представлена у вимовному словнику. Крім того, вимовний словник дає змогу прослідкувати зміни, які відбуваються з фонемною

структурою слова в діяхронії, оскільки у перевиданнях словника завжди фіксуються зміни, що відбулися з вимовою слів за певний період часу. Тому предметом цієї статті є комплексна методика дослідження саме кодифікованих варіантів фонемної структури слова.

Як було зазначено, формою руху фонемної структури слова в синхронії, яку розуміють як стан мови, що відзначається ознакою відсутності змін або їхньої несуттєвості [7, 451], є варіювання. В англійській мові це виявляється через вільне фонемне варіювання, яке розуміють як формальний вид варіювання в складі фонемної структури слова в межах літературної норми вимови, який забезпечується заміною фонем в одній і тій самій позиції, що призводить до втрати фонологічної протиставленості фонем, які вільно варіюють, але не впливає на зміну значення слова [3, 88]. Американський дослідник П. Ллойд, встановлюючи зв'язок варіативності в синхронії зі змінами мови в діяхронії, відмічає, що джерело останніх – вільне варіювання (*free variation*), яке є матеріальною основою змін у мові [див.: 22, 36].

Загальна схема дослідження динаміки фонемної структури слова в синхронії може охоплювати такі етапи:

- 1) підбір експериментального матеріалу;
- 2) укладання інвентарю фонем, які утворюють варіанти фонемної структури слова;
- 3) встановлення системної та функціональної організації інвентарю засобів варіювання;
- 4) лінгвістична інтерпретація встановлених даних.

Зупинимось детальніше на кожному з вищенаведених етапів. По-перше, під час дослідження динаміки фонемної структури слова в синхронії, яка виявляється через варіювання фонем у фонемній структурі слова, методом суцільної вибірки з словника вимови відбирається корпус слів, фонемна структура яких має варіанти вимови. При цьому слід звертати увагу на однакове положення фонем, що варіюють, відносно наголосу, оскільки, як відомо, зміна місця наголосу в дериватах слів часто спричиняє варіювання фонем, яке в такому випадку не може вважатися вільним фонемним варіюванням. Після цього з варіантів фонемної структури слова виокремлюються фонемні варіанти, які знаходяться у відношеннях вільного фонемного варіювання і утворюють впорядковані набори, або ж різновиди вільного варіювання фонем [див.: 10, 39] для кожної фонемної вокалічної та консонантної підсистем. Частота варіювання певної фонемної з іншими, які називаються варіфонемами, фіксується у вигляді цифрового індексу біля фонемної, який відображає кількість випадків варіювання певної фонемної з іншою / іншими. Наприклад, слово *water* за загальноамериканським типом вимови має такі варіанти вимови /'wɑ:ɹ̩/, 'wɔ:/. З цих варіантів виокремлюються фонемні варіанти, що є у відношеннях варіювання: /ɑ:/ - /ɔ:/. Після цього рахується кількість випадків варіювання фонемної /ɑ:/ з іншими

фонемами в інших словах експериментального корпусу. Усю інформацію про кількісні показники інвентарю вільного варіювання фонем можна звести в таблицю. Як зразок наведемо таблицю 1, приклади в якій взяті з вимовного словника *English Pronouncing Dictionary* (EPD-1997) [23] і відображають вимову слів за загальноамериканською вимовною нормою.

Таблиця 1

Вокалічний інвентар засобів варіювання (приклад)

Фонема у структурі найпоширенішого варіанта слова	Варіанти фонем у менш поширених варіантах слова	Приклади варіантів фонемних структур слів, утворених у результаті вільного фонемного варіювання
ɑ: 1418	-ɔ: 1004	water /'wɑ:..t̪ə, 'wɔ:-/; autumn /'ɑ:..t̪əm, 'ɔ:-/; law /lɑ:, lɔ:/
	-æ 118	mineralogy /,mɪn.ə'ra:l.ə.dʒi, -'ræl.ə-/; peristaltic /per.ɪ'stɑ:l.tɪk, -'stæl-/; loquat /'lɒ.kwɑ:t, -kwæt/

У цій таблиці відображено інформацію про те, що в корпусі експериментального матеріалу фонема /ɑ:/ варіює з іншими фонемами 1418 разів. Із них 1004 рази ця фонема варіює з фонемою /ɔ:/, 118 разів з фонемою /æ/ і так далі. У результаті це дає змогу укласти інвентар фонем, варіювання яких створює варіанти фонемної структури, що не є стилістично маркованими, і вказує на нестабільні ділянки фонетичної системи мови.

Після цього встановлюється системна організація інвентарю засобів варіювання шляхом визначення основної системи засобів варіювання, яка включає ядро і основну підсистему та охоплює 90% фонем інвентарю. Із них 75 % елементів основної системи відносяться до ядра, 15 % - до основної підсистеми. Решта 10 % одиниць відносяться до периферійної системи [див.: 11]. Одиниці ядерної системи окреслюватимуть стійкі, найбільш значущі тенденції у розвитку системи засобів фонемного варіювання.

Під функціональною організацією інвентарю засобів варіювання розуміють включеність варіфонем у ті види фонологічних опозицій, що притаманні звуковій системі англійської мови. Наприклад, для голосних це опозиції за стійкістю артикуляції, тривалістю звучання, участю губів, напруженості органів мовлення, горизонтальним та вертикальним рухами язика.

Крім того, як правило, дослідження динаміки фонемної структури слова в синхронії включатиме встановлення зв'язку варіювання фонем з іншими характеристиками слова – особливостями силабічної та морфемної структур слова, акцентними характеристиками, джерелом походження [див.: 10]. Лінгвістична інтерпретація даних, отриманих у результаті аналізу експериментального корпусу слів, дає змогу узагальнити особливості варіативних процесів всередині фонемної структури слова та виявити тенденції розвитку фонем на певному синхронічному зрізі.

Під час аналізу динаміки фонемної структури слова в діахронії використовуються мінімум два словники, бажано однієї серії, але різних років видання. Наприклад, інформацію про вимову слів за південноанглійським типом вимови у ХХ столітті можна знайти у серії видань вимовного словника *English Pronouncing Dictionary* [23] різних років, який з 1917 року витримав 15 видань, і в кожному з видань якого відбито зміни у вимові слів за певний період.

Дослідження динаміки фонемної структури слова в діахронії включатиме такі етапи:

- 1) встановлення корпусу слів, які мають варіанти фонемної структури слова за даними хоча б одного словника;
- 2) зіставлення порядку слідування варіантів фонемної структури слова в порівнюваних словниках;
- 3) укладання інвентарю видів та різновидів динамічних рухів фонем;
- 4) встановлення системної та функціональної організації інвентарю динамічних рухів;
- 5) лінгвістична інтерпретація отриманих даних.

Дослідження динаміки фонемної структури слова в аспекті діахронії можна починати з будь-якого синхронічного зрізу. Встановивши увесь корпус слів, які мають варіанти фонемної структури слова в одному вимовному словнику, порівнюємо порядок слідування варіантів фонемної структури слова в цьому словнику з іншим. У результаті порівняння виявляться групи слів, у яких кількість варіантів лишилася така сама / збільшилася / зменшилася. Крім того, може змінюватися порядок слідування варіантів². На кожному новому синхронічному зрізі слід виявляти корпус слів, які раніше варіантів вимови не мали, але в яких такі з'явилися.

Зміни в порядку слідування варіантів позначаємо, розділяючи їх стрілкою, яка розподіляє ряд варіантів словника одного року видання від ряду варіантів словника пізнішого року видання. Наприклад, слово *neutral* за даними словника *A Pronouncing Dictionary of American English* (PDAE-1953) [21] мало три варіанти вимови фонемної структури слова: /¹nju|əl/, ¹nju-/, ¹nju-/ , а за даними словника EPD-1997 варіантів лишається два і змінюється порядок їх слідування: /¹nju:tr^əl/, ¹nju:-/³. Виокремивши варіфонемі, запишемо їх у вигляді такої схеми: /ju/ - /u/ - /u/ → /u:/ - /ju:/, яка, за нашою думкою, відображає динамічний рух фонем, що утворюють варіанти

фонемної структури слова. Крім того, порядок слідування варіантів можна записати у більш загальному вигляді, де вся кількість фонемних варіантів одного слова за словником ранішого року видання послідовно позначається цифрами 1-2-3, відповідно: перший, другий і третій варіанти фонемного оформлення слова. Після знака “→” дається порядок слідування фонемних варіантів у порівнюваному словнику, який відображає вимову на наступному синхронному зрізі, що дає змогу судити про те, як змінився порядок слідування варіантів. Якщо, наприклад, другий варіант фонемного оформлення слова за старішим словником набув найбільшого поширення за даними новішого словника, то він займає перше місце після знака “→”, але позначається цифрою 2, наприклад: 1-2 → 2-Н. Нові фонемні варіанти, які не були зареєстровані у ранішому виданні словника, але з'явилися в новішому, позначаються літерою “Н” (новий варіант). Якщо кількість і порядок слідування варіантів не змінилися за даними обох словників, то такі слова мають позначку “БЗП”, тобто “без зміни порядку слідування варіантів”. Так, схема слідування варіантів фонемної структури слова *neutral* матиме вигляд: 1-2-3→3-1, що означає, що другий варіант вимови слова втрачений, а найменш поширений варіант став найбільш поширеним.

Схематичне відображення порядку слідування варіантів фонемної структури слова за даними словників різних років видання дає змогу зробити узагальнення стосовно того, які тенденції переважають у вимові слів: збільшення кількості варіантів вимови того самого слова, зменшення кількості варіантів вимови чи збереження кількості варіантів вимови слова з перерозподілом чи збереженням такого самого порядку слідування варіантів. Відповідно до цього слід групувати інвентар динамічних рухів фонемної структури слова в діяхронії. Найзагальніше групування може включати три групи видів динамічних рухів: у першу групу входять ті види руху, у яких відмічено збільшення кількості варіантів фонемного оформлення слова, у другу групу входять ті види руху, де кількість варіантів залишилася така сама, третя група охоплює види руху, які відображають зменшення кількості варіантів. Різновид динамічного руху включає окремі схеми. Наприклад група збільшення варіантів фонемної структури слова може включати такі різновиди: 1→1-Н, 1-2→1-Н-2, 1-2→Н-Н-2-1 і т.д.

Встановлення системної та функціональної організації інвентарю засобів динаміки фонемної структури слова в діяхронії та лінгвістична інтерпретація отриманих даних проводиться так, як і при дослідженні динаміки фонемної структури слова в синхронії.

Запропонована методика може бути використана для вивчення динаміки кодифікованих варіантів фонемної структури слова в аспекті вимовних норм іще не досліджених у цьому відношенні варіантів англійської мови, а також в аспекті вимовних норм інших мов, де спостерігається висока здатність фонемної структури слова до варіювання.

ПРИМІТКИ

¹Термін фонемна структура використовуємо за Торсуєвим Г.П. [18].

²У словниках вимови перший за порядком слідування варіант вимови слова відображає найбільш поширений серед мовців варіант, другий та інші варіанти відображають менш поширені нормативні варіанти вимови слова.

³У випадку, якщо для порівняння беруться словники різних видавництв, слід встановлювати таблицю відповідності фонетичних символів, які використовуються в обох словниках.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Виноградов В.А. Ударение // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – 2-е изд. – М., 1998. – С. 530.
2. Дацька Т.О. Динаміка фонетичної структури слова в аспекті сучасної американської вимовної норми (на матеріалі лексикографічних джерел): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2002. – 228 с.
3. Дацька Т.О. Фонемне варіювання в структурі лексики американського варіанта англійської мови // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія Філологія. – К.: Видавничий центр КДЛУ. – 2000. – Т.3, №1. – С. 86–94.
4. Иванов В.В. Диахрония // Русский язык: Энциклопедия. – М., 1998. – С. 121-122.
5. Кодзасов С.В., Кривнова О.Ф. Общая фонетика: Учебник. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 592 с.
6. Крушевский Н. Очерки по языковедению. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1893. – 48 с.
7. Кубрякова Е.С. Синхрония // Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – 2-е изд. – М., 1998. – С. 451–452.
8. Малюта Я.О. Варьирование безударных гласных в языке и речи (экспериментально-фонетическое исследование на материале британского и американского вариантов английского языка): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1997. – 178 л.
9. Михайлова Г.В. Динамика фонетических вариантов слов в немецкой орфоэпической норме XX в. (исследование на материале лексикографических источников): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Моск. ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени гос. пед. ин-т им. В.И. Ленина. – М., 1983. – 16 с.
10. Паращук В.Ю. Фонематическое варьирование в структуре лексики английского языка (на материале лексикографических источников): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1988. – 217 л.
11. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики фонем сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1970. – 272 с.
12. Плоткин В.Я. Динамика английской фонологической системы. – Новосибирск: Зап.-Сиб. книж. изд-во, 1967. – 169 с.
13. Плоткин В.Я. Эволюция фонологических систем: На материале германских языков. – М.: Наука, 1982. – 129 с.
14. Расторгуева Т.А. Варьирование и исторические изменения морфологической системы английского языка: Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04. – М., 1980. – 444 с.
15. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – М.: Высшая школа, 1990. – 381 с.
16. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – 2-е вид. – К.: АТ «ОКО», 1996. – 416 с.
17. Супрун А.Е. Лекции по языкознанию. – Минск: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1971. – 144 с.

18. Торсуев Г.П. Вопросы фонетической структуры слова: На материале английского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 155 с.
19. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Т. 1. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – 182 с.
20. Ярцева В.Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект // Языки мира. Проблемы языковой вариативности. – М.: Наука. – 1990. – С. 4-26.
21. A Pronouncing Dictionary of American English / Compiled by J.S. Kenyon and T.A. Knott. – Springfield: Merriam-Webster Inc., Publ, 1953. – 484 p.
22. Abercrombie D. RP Today: Its Position and Prospects // Fifty Years in Phonetics. Selected Papers. – Edinburgh: Edinburgh Univ. Press. – 1991. – P. 48–53.
23. English Pronouncing Dictionary / Originally compiled by D. Jones. Extensively revised and edited by P. Roach and J. Hartman. – 15th edn. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997. – 559 p.
24. Jassem V., Gibbon P. Re-defining English Accent and Stress // Journal of the International Phonetic Association. – 1980. – Vol.10, No. 1-2. – P. 2-16.
25. Steblin-Kamenskij M.I. Three Types of Sound Change // Philologia Pragensia. – 1960. – № 3. – P. 193–197.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Дацька – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми фонетики та фонології англійської мови.

ПРОБЛЕМА ВАРІЮВАННЯ ФОНЕМНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА У МОВІ ТА МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

Інна ЛИМАР (Київ)

У статті досліджується проблема варіювання фонемної структури англійського слова; розкривається сутність дихотомії *мова/мовлення*, описуються основні одиниці цих понять, визначаються відмінності, притаманні цим явищам, та узагальнюються підходи щодо їхнього тлумачення з позицій фонетики, а також словника вимови.

The article investigates the problem of variation in the phonemic structures of English words; the essence of the dichotomy *language/speech* is described along with their principal units and the differences peculiar of these two phenomena. The work deals with the analysis and then summarizes the main approaches to the problem from the point of view of phonetics, in general, and pronunciation dictionary, in particular.

Спрямованість сучасних лінгвістичних досліджень на поглиблене вивчення закономірностей функціонування та розвитку мовних одиниць підтверджує актуальність започаткованого нами дослідження, спрямованого на розгляд особливостей варіювання фонемної структури слова у мові й мовленні. Розв'язання зазначеної проблеми передбачає, перш за все, розкриття сутності понять “мова” та “мовлення” у їхньому взаємозв'язку, описання їхніх основних одиниць та визначення відмінностей, притаманних цим явищам; узагальнення підходів із проблеми вивчення дихотомії *мова/мовлення* та

уточнення існуючої тези щодо належності словника вимови не лише до рівня мови, але й до мовлення.

На нашу думку, саме словник вимови представляє вичерпний матеріал для дослідження фонемної структури слова, а також тих змін, які відбуваються у ній унаслідок впливу лінгвальних та позалінгвальних чинників. Матеріалом дослідження цієї проблеми слугують лексеми-іменники, представлені у словнику вимови під редакцією Дж.Веллза, який включає 135 000 транскрипцій слів та словосполучень із урахуванням британського та американського стандартів вимови, а також існуючих у них варіантів вимови одного й того ж слова. Для передачі вимови слів та словосполучень у словнику використовується транскрипційний алфавіт, прийнятий Міжнародною фонетичною асоціацією. Словник також демонструє, яким варіантам вимови окремих слів (у відсотковому відношенні) надають перевагу британські та американські мовці; словосполучення та ідіоми представлені зі словесним наголосом; наводиться вимова власних назв тощо.

Відомо, що вивчення дихотомії *мова/мовлення* здійснювалося не лише на рівні лінгвістики, але й соціології, психології та інших дисциплін. Згідно з результатами існуючих досліджень, хоча наведені явища й протиставляються одне одному, їхня сутність розглядається у тісному взаємозв'язку. З погляду досягнення мети започаткованої праці, спрямованої на дослідження варіювання фонемної структури англійського слова, виникає необхідність у здійсненні аналізу існуючих у лінгвістиці підходів щодо тлумачення сутності мови й мовлення з позицій фонетики, а також словника вимови.

Так, на думку Ф. де Соссюра, який одним з перших зауважував, що мова має найрізноманітніші якості і, відповідно, може мати різні визначення, називає її тим скарбом, який відкладається саме практикою мовлення в усіх, хто належить до одного колективу [1, 8 – 9]. Даючи характеристику фонетичного рівня мови, автор вказує на неможливість належності фонації до системи мови, зазначаючи, що всі органи мовлення є сторонніми до мови, так само, як і електричні апарати, що передають символи азбуки Морзе, є далекими для самої азбуки, тобто реалізація акустичних образів аж ніяк не торкається самої системи [10, 56]. Вивчення мовної діяльності Ф. де Соссюр поділяє на дві частини, предметом однієї з яких є сама мова як явище психічне, а другої – мовлення, включаючи фонацію, як психофізичне явище. Отже, мова – це водночас і знаряддя, і продукт мовлення; вона існує в колективі як сукупність відбитків, відкладених у мозку кожного її носія подібно до словника, тотожні примірники якого знаходяться у користуванні багатьох людей [9, 32]. Згідно з його думкою, мова існує незалежно від фонації та фонетичних трансформацій, оскільки вони стосуються лише матеріальної субстанції слів і на мову як систему знаків впливають опосередковано [9, 31]. Думка щодо однозначності фонації та говоріння, як зауважує про це І.О.Зімня [2, 35], висловлювалась і І.О.Бодуеном де Куртене, який вказував на те, що фонація й полягає у говорінні, у вимові слів. Таким чином, мовлення може бути визначене і як процес говоріння, або фонація, і як об'єкт сприйняття, і як

процес двобічного спілкування, що має у своєму складі говоріння та сприйняття [там само].

М.С. Трубецкой, вирізняючи *фонетику* як сферу вивчення звуків з фізіолого-акустичного погляду та *фонологію*, предметом якої є не звуки, а одиниці звукової будови – фонемі, наголошував на тому, що фонетика належить мовленню, а фонологія – мові як системі [1, 39]. Так, наприклад, артикуляційна фонетика пов'язана з фізіологією мовлення, а акустична фонетика – з фізикою звукових хвиль, їхньою передачею та сприйняттям. Поряд з тим, фонетика охоплює такий аспект вивчення мови, як вимову, що так само вивчається й фонологією [14, 550].

У свою чергу Т.А. Амірова, описуючи основні положення різних лінгвістичних шкіл, відзначає, що результати досліджень, наприклад, празьких лінгвістів, підтверджують той факт, що певна фонологічна зміна може зумовлюватися потребами структури більш високого рівня мови. При цьому фонологічні зміни відбуваються і під впливом екстралінгвістичних факторів, оскільки безперечним є те, що система мови разом з фонологічним рівнем піддається зовнішньому впливу [1, 47]. М.С.Трубецкой у цьому відношенні висловлював думку про те, що фонологія належить до одного з мовних рівнів. Розгляд основних напрямків вчення дескриптивістів підтверджує той факт, що вони присвячували себе опису внутрішньої структури мови, яка, на їхню думку, складається з плану вираження, тобто *фонології, морфології та фономорфології*, плану змісту та словника [1, 74].

Цікавим у зв'язку з цим є й погляд Л.В.Щерби, який, досліджуючи різні стилі вимови, відзначав, що існує безліч перехідних нюансів і що повні форми лексичних одиниць у звичайному мовленні майже не вживаються. Так, даючи відповідь на питання, повну чи скорочену форму представляє фонетичне слово, наприклад: *говорит* або *грит*, зазначається, що звукова сторона слова, яка завжди здавалась ясною, сама є не менш розпливчастою. Це пояснюється тим, що люди, лише коли “відірвалися” від письма, де розрізнявали звуки та букви лише в теорії, і почали спостерігати об'єктивно існуюче у зв'язному мовленні розмаїття вимов, лише тоді замислились над тим, у якому відношенні один до одного знаходяться вищезгадані форми (*говорит* – *грит*), що об'єктивно зустрічаються в різних умовах. Відповісти на питання можна шляхом перенесення його на психологічне підґрунтя, посилаючись на те, що всі ті варіанти, вказані вище, не розглядаються як такі, внаслідок якості процесу, що під час цього відбувається, та називається *асиміляцією*. Мова змінюється, передаючись від одного покоління до іншого; при цьому деякі варіанти можуть закріпитись у свідомості мовців і навіть витіснити стару ідеальну форму. Це, у свою чергу, зумовлює зміни в ідеальній свідомій формі мови, хоча самі зміни відбуваються саме в індивідуумі і зумовлені психологічно та фізіологічно [13, 142 – 143]. З огляду на викладене вище, можна припустити, що, коли до уваги беруться зміни у вимові, йдеться не лише про рівень мови.

Розкриваючи питання про ідеальний фонетичний склад слова, Л.В.Щерба велике значення надає практичному аспекту, а саме проблемі навчання вимови певної мови як іноземної. У зв'язку з цим, автор зауважує, що для людини, яка вивчає іноземну мову, деякі характеристики фонем, які мають важливе значення в цій мові, можуть бути нерелевантними. На думку вченого, у підручниках з фонетичними транскрипціями варто друкувати завжди дві транскрипції: одну, що пропонує ідеальний фонетичний склад слова, другу – транскрипцію зв'язного мовлення, оскільки фіксування лише останнього не вирішує проблеми навчання правильній вимові повною мірою [13, 146]. Як бачимо, підручник, так само, як і словник, може містити транскрипції зв'язного мовлення (нас цікавлять варіанти вимови як слів, так і фраз), що дає право ще раз висловити думку щодо можливості належності того, що фіксує словник вимови не лише до мови, а й до мовлення.

Водночас, розкриваючи питання, чого ж слід перш за все навчати: різновидів фонем чи фонем, Л.В. Щерба надає перевагу останнім, пояснюючи це тим, що якщо говорити повільно й зрозуміло, то усі фактори, що змінюють вимову, значно слабшають у своїй дії. Отже, як наголошує автор [13, 158], при чіткій вимові, ми повертаємо мовлення до його фонематичного складу; причому акцентується увага на тому, що ми не повинні зловживати усіма відхиленнями, які існують у зв'язному мовленні, а перш за все маємо навчати нормалізованого, фонематизованого мовлення, чіткої, ясної вимови.

Схожість та відмінність одиниць мови та одиниць мовлення М.В.Солнцев розглядає на прикладі слів та словосполучень, які, згідно з його баченням, як одиниці мовлення завжди, а як одиниці мови у багатьох випадках, характеризуються спільною ознакою – складністю будови. У цьому аспекті М.В. Солнцев зазначає, що деякі слова безпосередньо утворюються у мовленні, а деякі типи словосполучень, як і будь-які одиниці мови, повторюються у готовому вигляді [8, 153]. Це пов'язано з тим, що словник фіксує як окремі слова, так і словосполучення.

У словнику маємо справу із словами, які можуть бути і одиницею мови, і одиницею мовлення. Якщо мовлення є функціонуванням мови, тобто використання засобів мови для передачі будь-якої інформації, то у мовленні виявляється перш за все те, з чого складається мова як засіб спілкування, тобто одиниці мови і правила їх комбінаторики [8, 145 – 147]. Відомо, що алофон являє собою матеріальну репрезентацію фонем у мовленні в результаті певних фонетичних процесів, наприклад, асиміляції та редуції. Проте фонетичні процеси відбуваються не лише на стиках слів, а й на стиках складів у межах одного слова, так само як і в межах однієї морфеми. Підтвердженням цього може слугувати, наприклад, слово *discovery*, де відбувається процес часткової прогресивної асиміляції за місцем творення шуму, коли фонема /s/ впливає на фонему /k/.

О.С. Кубрякова зауважує, що граматики та словники споконвічно вважались головними частинами мови, саме опис знання цих систем має бути у будь-якій теорії породження мовлення. Досить тривалий час вважалося, що

словник у голові людини представлено просто списком лексичних одиниць, а його структурі не приділяли достатньої уваги. Коли визнали, що граматику як модель породжуючого пристрою має включати також лексику та фонетику, лексику стали вважати елементом так званого базового компоненту мови поряд з трансформаційними правилами, що оперують вихідними одиницями із словника [5, 98].

І.С.Торопцев, говорячи про звукове оформлення лексичної одиниці, великого значення надає, перш за все, тісному зв'язку мови та мовлення з мисленням і вже з огляду на це висловлює свою думку щодо питання звукового оформлення слова. Вчений зауважує, що реальність виконання знакової функції не можна пов'язувати зі звуковою стороною мовлення. Звукоряди, на його думку, хоча й належать мовленню, але не усякому, а лише такому, що забезпечує комунікативний процес. У звукорядах думка, як зауважує автор, взагалі не матеріалізується, звукоряди не мають відношення до знакової функції, а представляють лише суто технічний засіб сигналізації про те, що відбувається у мозку мовця. Такий процес полягає в озвучуванні звукоуявлень, що відбувається на фізіологічній основі мовлення, а слухач сприймає сигнал і відтворює з деяким відхиленням те, що відбувається у мозку мовця, таким чином розуміючи його [11, 144].

Підсумовуючи результати свого дослідження, І.С.Торопцев робить висновок про те, що фонемі, морфемі та засоби просодії не є самостійними одиницями і не використовуються як такі при будові мовленнєвих синтаксичних конструкцій. Проте автор не обходить й позицію А.Мартіне щодо необхідності вибирати між конкретним числом фонем у побудові висловлювання, говорячи про існування певного складу фонем у тій чи іншій мові; а також думку Л.С.Виготського про недоцільність вивчення звукової оболонки мовлення поза значенням мовленнєвих одиниць, з чого випливає висновок, що немає підстав для виділення рівня фонем, рівня морфем і просодичного рівня [11, 146].

М.Р.Львов щодо питання спільного та відмінного між мовою та мовленням зауважує, що мова прагне стабільності, не відразу приймає нові варіанти, а мовлення припускає вільність. Саме у мовленні з'являються нові слова, фонетичні та граматичні відхилення, які або залишаються випадковими, або згодом схвалюються і входять до складу мовної системи. Посилаючись на В.Г.Костомарова, автор зауважує, що мова збагачується через мовлення, її складовими є нові відтінки слів, нові варіанти сполучуваності, нова фразеологія [6, 11]. Мова однаковою мірою разом з мовленням підкоряється нормі, як у слововживанні, так і у вимові, хоча вимовний рівень все-таки є одним із конститuentів структури мови [6, 12 – 13].

Можливо, у більшості випадків варіювання фонемної структури слова передбачене саме системою мови. Дослідження варіювання фонемної структури слова (аналіз варіантів вимови слів) за словником вимови під редакцією Дж.Веллза може підтвердити цей факт. Наприклад, спостерігається тенденція до варіювання голосних /ə/-/ɪ/ у суфіксах *-ness*, *-less* або /ɪ/-/ə/ - у

закінченні *-es*, що є характерним як для дієслів третьої особи однини, так і для форми множини іменників (зміна цих голосних у таких позиціях відбувається в усіх словах, що мають ці флексії).

Результати кількісного аналізу інвентарю фонемного варіювання іменників англійської мови показують, що основним засобом утворення варіантів фонемних структур слів є вокалізм. У 75,28 % іменників варіювання фонемної структури забезпечується варіюванням голосних фонем. Наприклад, /e-i:/: *premonition* /ˌpreməˈniʃ(ə)n, ˌpri:m-/; /ə-ɪ/: *anathema* /əˈnæθəmə, -ɪm-/; /ə-ɒ-əʊ/: *robinia* /rəˈbɪniə, rɒ-, rəʊ-/. У 18,35 % досліджуваних іменників вільне фонемне варіювання (ВФВ) забезпечується лише приголосними. Наприклад, /s-z/: *prosody* /ˈprɒsədi, ˈprɒz-, ˈprəʊz-/; /z-ʒ/: *dysphasia* /disˈfeɪziə, -ˈfeɪz-, -ˈfeɪzə/. 6,37 % досліджуваних іменників мають варіанти фонемної структури в результаті варіювання голосних і приголосних фонем в одній і тій самій лексемі. Наприклад, /ɪ-e-ə/, /g-k/: *exoneration* /ɪɡzənəˈreɪʃ(ə)n, eg-, əg-, ɪk-, ek-, ək-/; /ɪ-ə/, /z-ʒ/: *casuist* /ˈkæzjuˌɪst, ˈkæzju, ˈkæzju, ˌæst/.

Більша участь голосних фонем у ВФВ у порівнянні з приголосними можна обґрунтувати існуванням принципових відмінностей між організацією консонантної та вокалічної структури слова. Розподіл приголосних фонем у більшій мірі залежить від позиції та від їхнього розташування стосовно інших фонем, а також від положення в слові [3, 230]. Взаємозаміна приголосних залежить від позиції у слові, а голосні є більш функціонально ідентичними, ніж приголосні, і можуть заміщатися у всіх позиціях.

Наявність/відсутність артикуляційного фокусу є загальною ознакою, що зумовлює функціональну відмінність між голосними й приголосними. Чітко артикуляційно локалізовані й обмежені в часі приголосні виражають більшу кількість лексичних значень, ніж голосні, тому й варіюють менше [4, 206 – 207]. Активна участь голосних фонем у вільному фонемному варіюванні зумовлюється також розгорнутістю вокалічної системи англійської мови. Крім того, важливими для сприйняття й розрізнення слів є саме приголосні, тому голосні фонемні є менш закріпленими в сегментній організації слова і більше зазнають змін [7, 45].

Вільне фонемне варіювання забезпечується також варіюванням акцентної структури слова, що, як свідчать результати нашого дослідження, охоплює 73 різновиди варіювання акцентних структур слів, загальна кількість яких, згідно з словником вимови (LPD-2000), складає 1694 слова. Серед п'яти акцентних типів, що беруть участь у варіюванні на синхронному зрізі, ядро варіювання складає тип *один наголос* у слові (59,62 %). Основну підсистему формує тип *другорядний + головний наголос* у слові (28,81 %). Периферію утворюють три акцентних типи: *головний + другорядний наголос*, *два другорядних + головний наголос* та *другорядний + головний + другорядний наголос* у слові.

Той факт, що у словнику вимови зафіксовано відсоткову частку надання переваги носіями мови тому чи іншому варіанту вимови окремих слів, сигналізує про те, що ці дані були отримані в результаті дослідження саме

мовлення, під час якого озвучувалися або окремі слова, або словосполучення; при цьому визначення переваги певного варіанту вимови відбувалося з урахуванням віку мовців. Наприклад, приблизно 75% носіїв британського стандарту вимови, відомого як **RP** (*Received Pronunciation*), слово *ogle* вимовляють з дифтонгом /əʊ/ на початку, біля 25% носіїв мови, представлених молодшими за віком мовцями, надають перевагу монофтонгу /o/ у тій самій позиції (LPD 2000).

Здійснене у цій праці дослідження вільного фонемного варіювання підтверджує існуючий у лінгвістиці погляд щодо належності словника вимови як до рівня мови, так і до мовлення, що дає нам підстави посилатися на словник вимови під час подальшого дослідження варіювання фонемної структури слова у мові й мовленні.

Узагальнюючи викладене вище, можна зробити висновки, що, при загальному розмаїтті в лінгвістиці поглядів щодо трактування дихотомії мови та мовлення, не спостерігається заперечення одних думок іншими стосовно згаданого феномена. Враховуючи той факт, що джерелом нових варіантів вимови у більшості випадків є саме мовлення, не можна цілком виключити припущення про належність словника вимови лише до рівня мови. Безперечно, до можливих шляхів більш повного розкриття вказаної проблеми слід підключити й ті питання, які стосуються принципів укладання словників, зокрема словників вимови, що є завданням нашого подальшого дослідження.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Амирова Т.А. Из истории лингвистики XX века. Учебное пособие. – М.: ЧеРо, 1999.
2. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО “Модек”, 2001.
3. Зубкова Л.Г. Фонологическая типология слова. – М.: Изд-во Университета дружбы народов, 1990.
4. Зубкова Л.Г. Язык как форма. Теория и история языкознания: Учеб. пособие. – М.: Изд-во РУДН, 1999.
5. Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991.
6. Львов М.Р. Основы теории речи: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002.
7. Паращук В.Ю. Фонематическое варьирование в структуре лексики английского языка (на материале лексикографических источников): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1988.
8. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. Издание 2-е, доп. – М.: Наука, 1977.
9. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1988.
10. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 31-269.
11. Торопцев И.С. Язык и речь. – Воронеж, изд-во Воронежского ун-та, 1985.
12. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960.
13. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974.
14. The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia. – Encyclopaedia Britannica, Inc. – 1993. – V. 22. – P. 550.

ДОВІДНИКИ

LPD Longman Pronunciation Dictionary / Originally compiled by J C Wells. – England: Pearson Education Limited. – 2000.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Лимар – старший викладач кафедри фонетики англійської мови КНЛУ.
Наукові інтереси: варіювання фонемної структури слова у мові та мовленні.

**V. АДЕКВАТНІСТЬ ПЕРЕКЛАДУ ЯК
ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА**

**СИСТЕМА ПОНЯТЬ ПРОЦЕСУ ХУДОЖНЬОГО
ПЕРЕКЛАДУ**

Олександр БІЛОУС (Кіровоград)

Перекладацька діяльність викликає посилений інтерес фахівців до якості перекладів, що є дуже актуальним на сьогоднішній день для теоретиків, практиків та критиків перекладу. Адже, становлення українського перекладу – необхідна ланка в утвердженні освіти, науки та красного письменства, без яких немислима сьогоднішня Україна.

The translator's activity attracts acute attention to the quality of the translated texts. This issue is very topical nowadays both for theoreticians, critics, and translators/interpreters themselves. Moreover the development of Ukrainian translation is an important constituent of education, science, and belles lettres without which one cannot imagine present day Ukraine.

Художній переклад відіграє дуже важливу роль у процесі взаємопізнання народів, їх спілкування у галузі духовного життя. У нашій молодій самостійній державі перекладацька справа набуває значення одного з визначальних факторів поступального розвитку культури. Перекладацька діяльність викликає посилений інтерес фахівців до якості перекладів, що є дуже *актуальним* на сьогоднішній день для теоретиків, практиків та критиків перекладу. Адже, “становлення українського перекладу – необхідна ланка в утвердженні освіти, науки та красного письменства, без яких немислима сьогоднішня Україна” [2, 7].

Розглянемо деякі з найважливіших визначень, сформованих у перекладознавчих працях українських теоретиків художнього перекладу:

"Якість перекладу залежить від таланту перекладача, від його вміння відчувати прекрасне у співвідношенні деталі й цілого, в єдності змісту і форми, і відчуте виразити безпосередньо, щиро..., несковано, від душі" [5, 74].

"Сенс перекладу полягає в тому, щоб передати зміст, думки й почуття, виражені в формах чужої мови, засобами своєї мови, тобто надати їм нові форми, але зберегти створюване оригіналом враження, його емоційну функцію" [3, 10].

"Справжнім предметом художнього перекладу є не слова, словосполучення чи фрази тексту, а ідейно-образна структура першотвору. Ідейно-образна структура – це пов'язані авторською ідеєю найважливіші образи твору, які обумовлюють усім багатством своїх взаємин неповторну своєрідність даного роману, новели чи поезії" [4, 187 – 188].

На нашу думку, визначальним є твердження, що протиріччя між *адекватністю* та *красою* і навпаки вже є "застарілим". Якщо деякі вчені повертаються знову до цього протиріччя і зазначають, що художній переклад не є лінгвістичним, а чисто літературним явищем, то вони дещо суперечать вимогам сучасної теорії перекладу, а саме в тому аспекті, що не слід віддавати перевагу одному та нехтувати іншим, а варто ратувати за одночасне вирішення цієї складної дилеми: спочатку за *адекватність*, а потім за *красу* [9, 5].

Як бачимо, хоча переклад й існує з часу виникнення людського мислення і вже витворилася традиційна теорія перекладу, і хоча вчені ХІХ – ХХ століть і займалися інтенсивно проблемою перекладу, все ж таки й досі у дослідників немає однастайності щодо визначення *п р е д м е т а* їхньої праці.

О б'є к т о м нашого дослідження є визначення суті художнього перекладу. На відміну від письменника, перекладач має перед собою вже готовий витвір словесного мистецтва, який необхідно точно відтворити мовою перекладу. Проблема якості художнього перекладу – це багато в чому проблема точності відтворення першотвору. Точність ця визначається двома факторами: *об'єктивним* – ступенем близькості мов і культур першотвору і перекладу; *суб'єктивним*, під чим слід розуміти не лише талант перекладача, а й теоретичну його підготовку, що визначає його можливості осмислити першотвір, зрозуміти, які властивості твору словесного мистецтва треба обов'язково зберегти в перекладі, а чим можна й пожертвувати.

Проблема визначення суті художнього перекладу тісно пов'язана з проблемою його аналізу. Погляд на переклад як на літературну творчість вимагає підпорядкування його аналізу естетичним критеріям, осмислення кожної його деталі у контексті виявлення ідейно-образного змісту першотвору.

При визначенні естетичної природи першотвору ми погоджуємося з твердженням, що конструктивні властивості естетичного феномена твору словесного мистецтва полягають у його специфічному ідейно-образному змісті. Словесна художня творчість ґрунтується на властивості мови, зокрема на її здатності, окрім подієвої інформації, повідомляти ще й про стан свідомості суб'єкта мовлення: про стрій його думок і почуттів. Цим зумовлена *специфіка змісту першотвору*: крім відомостей про явища і події, він містить у собі ще особливу образну інформацію про особистість автора чи персонажа, про лад його думок і почуттів, ставлення до навколишнього світу – оцінка цього світу з погляду належного і бажаного (тобто ідеалу) [7,

89 – 112]. Причому цій особистісній, образній інформації у творі словесного мистецтва належить провідна роль, тобто *образна інформація* і є тим феноменом, що визначає естетичну природу першотвору.

Специфікою змісту зумовлюється й *своєрідність форми художнього твору*. Тут, на відміну від нехудожніх творів, спостерігається двоїста впорядкованість мовних одиниць: *по-перше*, мовні одиниці об'єднані буквальними значеннями, які виражають зовнішню інформацію; *по-друге*, мовні одиниці об'єднані суб'єктивними моментами значення, які виражають найістотнішу, специфічну для першотвору образну інформацію – про особистість суб'єкта, автора чи персонажа, про оцінку навколишнього світу з погляду ідеалу.

З цих положень, які характеризують природу першотвору, випливає ряд важливих для теорії художнього перекладу висновків. Оскільки зміст є тим феноменом, що визначає естетичну природу першотвору, його специфіку, метою художнього перекладу є передача змісту. *Повноцінний художній переклад* бачиться як відтворення засобами іншої мови специфічного ідейно-образного змісту в усій його глибині й складності.

У запропонованому визначенні поняття "повноцінний художній переклад" принципово важливо те, що воно ґрунтується, по-перше, на специфіці змісту першотвору, по-друге – на приматі змісту. Поняття "повноцінний переклад" є вихідним, визначальним у системі понять, що складають теорію художнього перекладу.

Наступним за важливістю в цій системі нам видається поняття "ідейно-образний зміст художнього твору", за посередництвом якого визначається термін "повноцінний художній переклад". Для практики художнього перекладу важливе розуміння того, що ідейно-образний зміст як феномен, що визначає природу твору, – складний за структурою. Як уже згадувалося, окрім предметної, подієвої інформації, є ще й специфічна, образна інформація про особистість суб'єкта, автора чи персонажа. Ця образна інформація також неоднорідна за своєю природою. Тут розрізняються відомості про належність суб'єкта до певного культурного, професійного чи територіального середовища і, з другого боку, про лад його думок і почуттів. У межах відомостей про лад думок і почуттів автора чи персонажа виділяються так звані моменти образного змісту. Це, насамперед, авторський ідеал. Авторський ідеал твору словесного мистецтва неодмінно співвідноситься з фактами об'єктивної дійсності, перевіряється, наскільки він відповідає цим фактам. Співвіднесеність ідеалу із закономірностями розвитку об'єктивної дійсності, відображення цих закономірностей у свідомості суб'єкта оповіді чи відтворюваних ним персонажів також становлять істотний момент ідейно-образного змісту першотвору [8, 35 – 38].

Отже, зміст художнього твору – це складна структура, де розрізняється пряма та образна інформація; в межах образної – інформація про належність суб'єкта до певного середовища та інформація про лад його думок і

почуттів; в межах останньої – істотні моменти образного змісту. Розуміння цього має велике значення для художнього перекладу, оскільки дає перекладачеві точні знання про те, які властивості першотвору неодмінно треба зберегти, а якими можна пожертвувати.

Настанова на збереження ідейно-образного змісту оригіналу в перекладі застерігає проти неадекватного суб'єктивного превалювання одних складників першотвору над іншими. Ця частина визначення вимагає відмежування істотних елементів твору від неістотних і розкриття того, як істотні елементи у взаємодії формують суть конкретного твору – його ідейно-образний зміст. Для цього доцільно з традиційним філологічним аналізом поєднувати нові методи дослідження, наприклад, *семантичний аналіз (компонентний аналіз)* і т.п.

Наступним за вагомістю поняттям теорії художнього перекладу є *поняття мовної еквівалентності*. При лінгвістичному підході виділяються два її типи:

- 1) відповідність мовних одиниць на рівні їх буквальних значень;
- 2) відповідність мовних одиниць, які мають суб'єктивні моменти значень і в загальнонародному вживанні характеризують належність суб'єкта до певного культурного, професійного чи територіального середовища. Це – реалії, фразеологізми, гра слів, метафори, просторічні форми, професіоналізми, діалектизми тощо.

Із запропонованого вище розуміння ідейно-образного змісту виходить, що мовні засоби розрізняються за характером і ступенем участі у вираженні змісту твору. Найбільш важлива в художньому тексті роль тих мовних одиниць, які виражають будову думок і почуттів суб'єкта, автора чи персонажа. Специфіка художнього тексту полягає в тому, що образний зміст виражають переважно мовні одиниці, в яких елементи цього образного змісту увиразнюються в результаті співвіднесення з іншими мовними одиницями цього твору, в яких образний смисл виникає в результаті співвіднесеності мовних одиниць у даному художньому тексті. Таким чином, доречно говорити ще й про *третій*, найістотніший специфічний для першотвору тип мовної еквівалентності – про відповідність мовних одиниць, що набувають образного змісту в межах даного тексту в результаті їх співвіднесення з іншими мовними одиницями [1, 2 – 6].

Для розуміння образного смислу, що виникає в результаті співвіднесення мовних одиниць у межах художнього тексту, перекладачеві необхідно знати естетичні закономірності, які є підґрунтям для використання мовних засобів у творі словесного мистецтва. З цього випливає, що процес художнього перекладу повинен включати в себе як обов'язковий етап філологічний аналіз художнього твору [8, 34; 6, 6 – 8] на рівні розуміння тих закономірностей, які зумовлюють використання у ньому мовних засобів. Отже, процес художнього перекладу передбачає *два етапи*: 1) осмислення специфічного ідейно-образного змісту першотвору і засобів його вираження; 2) відтворення ідейно-образного змісту оригіналу засобами

іншої мови, мови перекладу. І теорія художнього перекладу як наука про осмислення ідейно-образного змісту першотвору і передачу його засобами іншої мови має складатися з двох розділів, кожний з яких пов'язаний з розробкою системи понять, що відбивають закономірності у залежності від етапу єдиного процесу художнього перекладу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Білоус А.Н. Проблема семантической эквивалентности языковых единиц в оригинале и переводе художественного текста (на материале переводов произведений М.А.Шолохова на немецкий язык): Автореф. дис. ... канд. филол. наук /Одесск. гос. ун-т. – Одесса, 1988. – 17 с.
2. Кияк Т.Р., Науменко А.М., Огуй О.Д. Теорія та парактика перекладу (німецька мова). – Вінниця: НОВА КНИГА, 2006. – 592 с.
3. Ковганюк С.П. Практика перекладу: З досвіду перекладача. – К.: Дніпро, 1968.–276 с.
4. Коптілов В.В. Першотвір і переклад. – К.: Дніпро, 1972. – 215 с.
5. Кундзіч О.Л. Слово і образ: Літературно – критичні статті. – К.: Радянський письменник, 1966. – 131 с.
6. Науменко А.М. Філологічний аналіз тексту (Основи лінгвопоетики). Навчальний посібник для студентів ВНЗ. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. – 416 с.
7. Рудяков Н.А. Стилистический анализ художественного произведения. – К.: Радянська школа, 1977. – 136 с.
8. Рудяков М.О. До основ теорії художнього перекладу // Радянське літературознавство. – 1984. – № 7. – С. 31–38.
9. Mishchenko L.A., Turtchenko O.M. Theorie und Praxis des Übersetzens. Lehrbuch. – Winnyzzja: NOWA KNYHA, 2003. – 176 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Білоус – кандидат філологічних наук, доцент, декан факультету іноземних мов КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: семантико-стилістичний аналіз художніх творів, які підлягають перекладу, лексикологія німецької мови, теорія та практика перекладу.

ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ТИПІВ СЕМАНТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ ГЕНДЕРНОЇ СЕМАНТИКИ

Олександр БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

Дану статтю присвячено дослідженню деяких особливостей еквівалентної лексики гендерної семантики (а саме: іменників, іменникових композитів та субстантивних словосполучень) в українській та англійській мовах. У роботі також встановлюється місце еквівалентності серед інших типів семантичних відношень лексичних одиниць гендерної семантики.

This article investigates some peculiarities of the equivalent gender labelled lexicon (nouns, noun compounds and substantival word-groups). The work also determines the significance of full equivalence among other gender labelled lexicon equivalence types.

Питання встановлення типів семантичних відношень лексичних одиниць між різними мовами досі залишається до кінця невирішеним. Це можна пояснити надзвичайно великою різноманітністю семантичних

кореляцій, які існують як між лексичними одиницями різного рівня, так і між різними мовами. У різний час певними аспектами цієї проблеми займалися такі лінгвісти, як С.Г. Бережан, В.Г. Гак, В.Н. Комісаров, В.М. Манакін, тощо [2; 3; 5; 6]. Разом із цим, незважаючи на відносну розробленість даного питання в цілому, практично недослідженою в даному аспекті до сих пір залишається лексика гендерної семантики, тобто лексика на позначення осіб чоловічої/жіночої статі. Даний аспект обраної проблематики вбачається особливо актуальним в руслі гендерних студій, популярних зараз у зв'язку з антропоцентричним характером сучасних лінгвістичних досліджень.

Таким чином, в цій статті ми ставимо за мету дослідити деякі особливості еквівалентної лексики гендерної семантики, а саме: іменників, іменникових композитів та субстантивних словосполучень на позначення осіб чоловічої/жіночої статі в українській та англійській мовах.

Власне кажучи, кожна пара лексичних відповідників має свої специфічні особливості. Наприклад, такі близькі лексичні відповідники, як укр. *донжуан* 'чоловік, який любить залицятися, нехтуючи при цьому всякими моральними нормами', та англ. *Don Juan* 'чоловік, який має репутацію жіночого звабника, розпусник'; укр. *гетера* 'жінка легкої поведінки, легковажна жінка' та англ. *hetaera* 'коханка або наложниця, легковажна жінка', які хоч і є відповідниками-інтернаціоналізмами, але мають чимало відмінностей у складі і змісті семантичних ознак, що входять у структуру їх лексичних значень. Однак, попри все, зазначені лексичні відповідники належать до одного типу міжмовних лексико-семантичних відношень – перетину.

Практично дуже складно узагальнити лексичні відповідники і розбити їх на окремі групи залежно від типу міжмовних лексико-семантичних відношень, не змінюючи при цьому специфіку їх кореляції. Визначальним тут є питання критеріїв класифікації, тобто визначення тих вихідних ознак, за якими можна встановити типологію міжмовних лексичних відношень. Найбільш простим і універсальним є підхід, який пропонує зведення класифікації міжмовних лексико-семантичних відношень до трьох основних типів: 1) повний збіг (або еквівалентність); 2) частковий збіг: а) включення семантики, б) перетин семантики; 3) безеквівалентність [6, 126], що схематично зображені нижче на малюнку 1.

еквівалентність

перетин

включення

безеквівалентність

Мал. 1. Типи міжмовних семантичних відношень лексичних одиниць

Розглянемо детальніше перший із зазначених типів міжмовних лексико-семантичних відношень – повний збіг або еквівалентність.

Якщо виходити із тези про те, що основною метою зіставного аналізу мов є встановлення складу і функцій їх елементів за інтегральними і диференційними ознаками, то доречно стверджувати, що категорія еквівалентності до певної міри вважається центральною і універсальною при дослідженні різноманітних взаємовідношень мовних одиниць на системному рівні.

У даному дослідженні будемо вважати еквівалентними такі лексичні одиниці А і В, які збігаються за всіма ознаками у межах одної або різних систем, що зіставляються. Тобто між цими одиницями встановлюються відношення тотожності. Так, наприклад, серед слів на позначення осіб чоловічої/жіночої статі еквівалентними вважаються такі слова, як укр. *ангел* ‘про жінку, що відзначається добротою, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне’ та англ. *angel* ‘людина (частіше жінка), яка відзначається лагідним, добрим характером, любить оточуючих, жалісливо до них ставиться’; укр. *денді* ‘людина, що одягається модно та зі смаком і має вишукані манери’ та англ. *dandy* ‘чоловік з елегантним або модним стилем одягу, франт’; укр. *джентльмен* ‘чоловік, що поводить себе підкреслено ввічливо, коректно’ та англ. ‘*gentleman* ‘чоловік, який демонструє бездоганну, ввічливу поведінку та моральні якості’. Однак, слід зазначити, що навіть при такому розумінні еквівалентності кількість еквівалентних слів є порівняно незначною [8, 83]. До того ж, якщо при аналізі лексико-семантичних відповідників у зіставлюваних мовах одночасно враховувати семасіологічний, ономасіологічний та епідигматичний аспекти, кількість еквівалентних лексичних одиниць буде просто дорівнювати нулю. Тому в практичному відношенні ми зіштовхуємося з необхідністю абстрагування від твердження про відсутність однакових слів у мовах, що зіставляються. Іншими словами, у зіставній лексикології слід сприймати категорію еквівалентності до певної міри умовно і постулювати її тільки стосовно тих міжмовних лексико-семантичних відповідників, які мають максимальний збіг за складом і змістом семантичних ознак, що входять до структури їх лексичних значень.

Із вище сказаного цілком логічно випливає твердження, що семантична близькість слів у мовах, що зіставляються, визначається ступенем тотожності, еквівалентності, тобто ступенем збігу семантичних ознак у структурах їх лексичних значень. Для більш точного встановлення “семантичної близькості” між лексичними відповідниками у двох досліджуваних мовах існують відповідні математичні методики [2; 4 та ін.].

Суть більшості з цих методик зводиться до формули, яка в різних своїх варіантах служить для встановлення синонімічних, полісемічних та інших типів відношень, в основі яких лежать різні види та неоднаковий ступінь еквівалентності між лексичними одиницями: $E = 2 \cdot c / n_1 + n_2$, де c – кількість спільних для слів n_1 та n_2 семантичних ознак, n_1 та n_2 – відповідно

кількість сем в структурі лексичних значень n_1 та n_2 . Результат, який отримуємо при підстановці замість символів у даній формулі, повинен бути показником семантичної близькості будь-якої довільно вибраної пари слів, що зіставляються. Іншими словами, даний результат має бути показником ступеня їх еквівалентності і виражатиметься коефіцієнтом еквівалентності (E). Таким чином, слова, які є семантично більш близькими, будуть наближатися до одиниці, до того ж, чим семантично ближче вони розташовані один від одного, тим більше коефіцієнт еквівалентності буде наближатися до одиниці. Наприклад, укр. *німфа* 'про вродливу, чарівну жінку' та англ. *nymph* 'красива, чарівна жінка'. Якщо семи, 'вродлива' та 'красива' вважати тотожними в лексико-семантичних структурах цих слів, то у даному випадку наведена формула буде мати такий вигляд: $E = 2 \cdot 3 / 3 + 3$, і E буде дорівнювати одиниці. І навпаки, чим менш семантично близькими є порівнювані слова, тим більше коефіцієнт еквівалентності наближається до нуля. Наприклад, *lion* 'чоловік, який звертає на себе увагу модним одягом, манерами і т. ін.' та *лев* 'сильний безстрашний або надзвичайно мужній чоловік'. У даному випадку зазначена формула буде мати наступний вигляд: $E = 2 \cdot 1 / 6 + 5$, і E буде дорівнювати $\sim 0,18$. Отже, як бачимо, у другому випадку між словами практично не виникає відношень еквівалентності (якщо не враховувати категоріальної семи приналежності до чоловічої/жіночої статі, яка є наявною практично у всіх лексичних одиницях, що складають досліджуване лексико-семантичне поле, то E взагалі дорівнює нулю).

Однак на практиці все виглядає набагато складніше. Різні словники мають різний обсяг словникових дефініцій навіть на базі однієї мови, не кажучи вже про порівняння словникових дефініцій тлумачних словників, що належать до різних, до того ж неспоріднених мов, якими є українська й англійська. Тому при застосуванні наведеної формули часто виникають досить абсурдні ситуації, коли начебто цілком еквівалентні слова мають фактично (за формулою) низький ступінь еквівалентності: укр. *нубориш* 'людина, яка швидко розбагатіла шляхом торгівельних спекуляцій, багатий-вискочка' та англ. *nouveau riche* 'людина, яка недавно отримала багатство і навмисно пихато або вульгарно цим хвалиться'. Як бачимо, таке незбігання обсягу словникових дефініцій унеможливорює використання зазначеної математичної методики для з'ясування ступеня еквівалентності слів. І причиною цього у першу чергу є складна природа семантики слова, бінарність її стратифікації, яка виявляється в семантичній відкритості й специфічності смислового складу [7, 47]. Більш плідне використання таких методик, напевно, буде можливим у майбутньому, коли існуватимуть електронні словники, створені за допомогою комп'ютерних технологій, що сприятиме більш ефективній математичній обробці матеріалу.

На даному етапі в лінгвістиці для визначення ступеня еквівалентності слів при роботі з традиційними словниками найбільш ефективними є попарне зіставлення, лінгвістичний експеримент, мовна інтуїція тощо.

Слід окремо торкнутися такого явища, як хибна еквівалентність або, як ще його називають “фальшиві друзі перекладача”, “псевдоінтернаціоналізми” [1; 5, 69]. Це такі слова, які у двох або декількох мовах значною мірою збігаються за графічною або звуковою формою, але мають різні значення. Зазначену назву ці слова заслужено отримали за те, що пересічна особа, яка використовує для комунікації ту чи іншу мову (а інколи навіть лінгвіст або перекладач) може хибно сприйняти схожість форм певних двох слів за схожість їх значень. У лінгвістиці розрізняють повні та часткові псевдоінтернаціоналізми. У повних псевдоінтернаціоналізмів значення зовсім не збігаються, наприклад, укр. *амазонка* ‘жінка-вершник’ та англ. *Amazon* ‘фізично сильна жінка, висока на зріст, атлетичної статури’; укр. *галант* ‘чемний, люб’язний чоловік’ та англ. *gallant* ‘франтуватий чоловік, модник, який шукає насолоди’. У часткових псевдоінтернаціоналізмів значення збігаються не повністю, наприклад, укр. *сирена* ‘про красиву, спокусливу, але бездушну жінку’ та англ. *siren* ‘небезпечно спокуслива, чарівна жінка’; *кокетка* ‘жінка, що своєю поведінкою, манерами, одягом і т.ін. намагається подобатися чоловікам’ та *coquette* ‘жінка, яка „грає” з прихильністю та почуттями чоловіків’, *донкіхот* ‘людина, яка самовіддано бореться зі злом, за ідеали добра і є дивною для оточуючих’ та *Quixote* ‘юнак або чоловік, який має романтичний або наївний світогляд’.

Стосовно еквівалентності як такої (знову ж таки, якщо абстрагуватися від постулату про відсутність однакових слів у лексичних системах мов, що зіставляються), то з семасіологічного погляду для контрастивної лексикології такий тип відношень значного інтересу не має. Однак, з іншого боку, семантично близькі слова (слова з великим ступенем еквівалентності) у мовах, що зіставляються, виявляють розбіжності у ономасіологічному плані, тобто відрізняються способами номінації. Наприклад, *рогоносець* – *cuckold*, *хлопчик* – *bubby*, *красуня* – *cookie*, *господиня* – *dona*, *шльондра* – *bona-roba*, *русалка* – *mermaid*. У подібних випадках такі семантично еквівалентні відповідники стають предметом вивчення зіставної лексикології здебільшого в ономасіологічному плані.

Як вже зазначалося, інші типи міжмовних семантичних відношень лексичних одиниць являють собою частковий збіг або незбігання семантичних ознак в структурах їх лексичних значень. Кожен із зазначених типів є актуальним для лексичних одиниць гендерної семантики і отримає своє висвітлення у наступних етапах нашого дослідження.

Безперечно найцікавішим для міжмовного зіставлення є, напевно, такий типів семантичних відношень лексичних одиниць гендерної семантики як **безеквівалентність**. Безеквівалентна лексика гендерної семантики є дуже перспективною і цікавою галуззю дослідження, яка може відкрити надзвичайно яскраві особливості національних культур, виявити невідомі етнічні факти, що в кінцевому результаті дозволяє виявити деякі особливості концептів *чоловік* і *жінка* у досліджуваних мовних культурах.

Однак це зовсім не свідчить про відсутність необхідності досліджувати інші, менш привабливі на перший погляд типи міжмовних лексико-семантичних відношень. Навпаки, тільки повне, всебічне дослідження усіх типів семантичних відношень лексичних одиниць гендерної семантики надасть найбільш вичерпну типологію лексико-семантичних корелятивів на міжмовному рівні.

Таким чином, у даній роботі нами було досліджено деякі особливості еквівалентної лексики гендерної семантики в українській та англійській мовах, що дозволило зробити наступні висновки.

По-перше, при міжмовному зіставленні семантична близькість слів гендерної семантики визначається ступенем еквівалентності, тобто ступенем збігу семантичних ознак у структурах їх лексичних значень. Однак при цьому сама категорія еквівалентності є до певної міри умовною і використовується тільки відносно таких міжмовних лексико-семантичних відповідників, які максимально збігаються за складом і змістом семантичних ознак, що формують структуру їх лексичних значень.

По-друге, подібно до того, як різні мови перебувають одна стосовно іншої у відносинах тотожності відмінностей, так і окремі лексико-семантичні відповідники на позначення осіб чоловічої / жіночої статі можна назвати еквівалентними лише умовно. Ступінь еквівалентності двох слів, що зіставляються і значення яких в принципі збігаються, визначається ступенем їх смислових відмінностей. Найбільш близькими еквівалентами є такі значення слів в порівнюваних мовах, які мають мінімальні відмінності в смислових структурах. Крайніми проявами міжмовних лексико-семантичних відношень є повний збіг – еквівалентність і повне незбігання – безеквівалентність.

Зауважимо, що у даній статті було розглянуто лише найзагальніші випадки одного з типів міжмовних лексико-семантичних відношень, еквівалентності, на основі лексики на позначення осіб чоловічої / жіночої статі в українській та англійській мовах. Більш детальний розгляд даного типу міжмовних лексико-семантичних відносин на основі досліджуваної лексики як в семасіологічному, так і в ономасіологічному плані є досить перспективним та потребує подальшого вивчення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Акуленко В.В., Комиссарчик С.Ю., Погорелова Р.В. Англо-русский и русско-английский словарь „ложных друзей переводчика”. – М.: Советская энциклопедия, 1969 – 384 с.
2. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц – Кишинев: Лумина, 1973 – 270 с.
3. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.
4. Ермолович Д.И. Основы профессионального перевода. – М.: Изд-во УРАО, 2000 – 71 с.
5. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов. И фак. иностр. яз. М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.

6. Манакин В.Н. Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – К.: Центрально-Украинское издательство, 1994. – 264 с.
7. Lakoff G. Cognitive Semantics. – Bloomington, Chicago : University of Chicago Press, 1987 – 614 p.
8. Wierzbicka A. Lingua mentalis. The semantics of natural language. – Sydney ; New York : Academic Press, 1980. – 367 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Бондаренко – старший викладач кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: контрастивна лексикологія, гендерна лінгвістика, лексичні проблеми перекладу.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВЛАСНИХ НАЗВ У ГУМОРИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ТА АНГЛІЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДІВ РОМАНУ ІЛЬФА І.А. ТА ПЕТРОВА Е.П. „ДВАНАДЦЯТЬ СТІЛЬЦІВ”)

Наталія КУПРІЯНОВА (Кіровоград)

У статті здійснюється дослідження особливостей функціонування власних назв у гумористичному контексті в художній літературі та можливі шляхи передачі їх у перекладі англійською та українською мовами.

The article deals with the specific functioning of proper names in the humorous context and options of their transference in the English and Ukrainian variants of translation.

Переклад гумористичних текстів вимагає від перекладача не тільки досконалого володіння майстерністю відтворювати мовний рівень текст-основи (ТО), а й таланту відтворення гумористичного ефекту тексту в тексті-перекладі (ТП).

Трансференція алюзивних власних назв (ВН) була предметом перекладацького дослідження в більш широкому контексті трансференції соціокультурного специфічного матеріалу [2, 220]. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених аналізу особливостей перекладу власних назв, власне відтворення гумористичного ефекту не розглядалося. *Актуальність* особливостей перекладу ВН саме в гумористичному контексті у даній статті зумовлена відмінностями у виборі стратегій перекладу гумористичних ВН та специфікою функціонування обраних стратегій у ТП.

Об'єктом дослідження є англійський та український варіанти перекладу твору Ільфа І.А. та Петрова Е.П. “Дванадцять стільців”. *Предмет* дослідження – особливості засобів перекладу гумористичного дискурсу в художній літературі.

Валідність окреслення значення і засобів створення та відтворення гумористичних ВН фокусується на таких завданнях:

- 1) відмінність між впізнаванням та відтворенням гумору;

- 2) інтерперсональна діференція в оцінці гумору;
- 3) визначення принципів вибору стратегії перекладу.

Аналіз лінгвістичного кодування гумористичного ефекту та залучених до нього структур охоплює три основні аспекти: мовний, культурний, персональний. Усі зазначені аспекти наявні про функціонуванні *власних назв* (ВН) як компонента створення гумористичного ефекту. У статті здійснена спроба окреслити гумористичний потенціал ВН та її віддзеркалення у практиці перекладу.

Матеріалом для статті послужив відомий твір Ільфа І.А. та Петрова Е.П. „Дванадцять стільців” як ТО та відповідні варіанти перекладу твору Джона Річардсона англійською мовою та Марії Пилинської українською мовою як варіанти ТП.

Метою використання аналізованих нами ВН у ТО є встановлення імпліцитної схожості між референтами та одиницями, до яких належать ВН. Основними конструкціями вживання ВН є порівняльні звороти та метафори.

Найбільш ґрунтовне дослідження трансференції алюзивних матеріалів представлено Лепіхамою Р. [3; 4]. Вчена переконливо доводить, що мінімальні зміни або повне збереження ВН у ТП далеко не завжди долає культурний бар'єр та створює ту ж саму інтенцію гумору, яку ВН мала у ТО. Це твердження базується на спостереженні того, що референти ВН були повністю або частково невпізнані [3, 179]. Так, Р. Лепіхама пропонує створити додаткове інформаційне оточення для ВН, які вважаються важкими для впізнання у ТП, іншою альтернативою є заміна ВН, яка буде мати близькі прецедентні характеристики у мові та культурі ТП. За неможливості використання перших двох альтернатив перекладу ВН з мінімальними втратами для тексту, актуальності набуває третій шлях – заміна ВН іменником (загальною назвою) зі схожою конотацією, що є останнім засобом перед тим, як застосувати прийом пропуску ВН з паралельним коментарем у ТП.

Запропоновані стратегії перекладу ВН не завжди є адекватними для збереження гумористичного ефекту в ТП, оскільки головним фактором, який визначає ступінь необхідності передачі ВН прямим засобом або застосування альтернативної стратегії є припущення того, наскільки референт ВН буде ідентифікованим у ТП.

При трансференції гумористичного ефекту соціокультурного матеріалу, перекладач не може покладатися виключно на стандартні стратегії для заповнення культурних розривів. Навіть якщо тип тексту та засіб, що зв'язує дозволяють застосування експліцитної стратегії (чи то безпосередньо в тексті, або у примітках), загроза гумористичному ефекту є значною: пояснення є відомим ворогом жарту. У певних випадках використання альтернативних стратегій є необхідним та єдиним шляхом передачі гумористичної інтенції від ТО до ТП. Серед альтернативних засобів ще й досі не існує чіткої класифікації та опису всіх особливостей функціонування того чи іншого засобу, проте на сьогодні можна виділити одну з найбільш

поширених: *культурна трансплантація* [5, 29 – 31] є одним із варіантів, хоча й дещо занадто категоричним. Існування гумористичної ВН у тексті-оригіналі є ситуативно та контекстуально зумовленим. Крім того, авторський вибір певної ВН у гумористичному контексті спрямований на апелювання до конкретних асоціацій у читача. Бажаний ефект досягається шляхом упізнання читачами референта ВН та встановлення асоціативних зв'язків культурно-суспільних знань про референта ВН з текстовою ситуацією, у якій ВН було вжито. Заміна у ТП власної назви ТО на іншу ВН є двоплановим явищем. З одного боку такий засіб перекладу є вдалим прийомом передачі гумористичної інформації без необхідності додаткового коментування у ТП, з іншого – існує значний відсоток вірогідності того, що обраний заміник для ВН ТО не створить відповідних асоціативних реакцій у читача.

Усі зазначені шляхи трансференції ВН знайшли своє практичне застосування при перекладі роману Ільфа І. А. та Петрова Е. П. „Дванадцять стільців” англійською та українською мовами. Специфіка гумору одного з головних героїв роману (Остапа Бендера) зумовлює підвищений інтерес саме до передачі ВН при перекладі зі збереженням гумористичного ефекту в ТП. Основним засобом трансференції ВН в гумористичному контексті є пряме відтворення ВН у ТП – повний переклад. Так, наприклад:

– *Кто это говорит? Это говорит граф Толстой? Или Дарвин? Нет. Я слышу это из уст человека, который еще вчера только собирался забрать ночью в квартиру Грицацуевой и украсть у бедной вдовы мебель. Не задумывайтесь. Молчите. И не забывайте надуть щеки.*

"Who are you to talk-Count Tolstoy or Darwin? That comes well from a man who was only yesterday preparing to break into Gritsatsuyev's apartment at night and steal her furniture. Don't think too much. Just keep quiet and don't forget to puff out your cheeks."

– *Хто це каже? Це каже граф Толстой? Або Дарвін? Ні. Я чую це з уст людини, яка ще вчора збиралася залізити вночі в квартиру Грицацуєвої і вкрасти у бідної вдови меблі. Не задумуйтеся. Мовчіть. І не забувайте надувати щоки.*

Повний переклад є вдалим засобом трансференції ВН у цьому випадку, оскільки обидва прецеденти *граф Толстой* та *Дарвін* є прикладами максимального впізнання аудиторією, що ґрунтується на інтернаціональній суспільно-культурній позиції референтів ВН. Незважаючи на універсальність прийому повного перекладу та його відносно високу результативність, існує велика кількість випадків, коли саме експліцитність у ТП стала причиною втрати гумористичного ефекту:

– *Вы идеалист, Конрад Карлович. Вам еще повезло, а то, вообразите, вам вдруг пришлось бы стать каким-нибудь Папа-Христопузало или Зловуновым.*

– *"You're an idealist, Konrad Karlovich. You're lucky, otherwise you might have to become a Papa Christosopulo or Zlovunov."*

– *Ви ідеаліст, Конраде Карловичу. Вам іще пощастило, а то, уявіть собі, раптом вам довелось би стати яким-небудь Папа-Христозопуло або Зловуновим.*

Трансференція прізвищ Папа-Христопузало та Зловунов українською мовою є доволі адекватною при повному перекладі, оскільки тут зберігається зв'язок між вигаданими прізвищами та словами, похідними яких вони є („пузо”, „зловоння”), що, власне, і є сутністю гумористичного ефекту у цьому випадку. Англійський варіант ТП є менш вдалим, що спричинено відсутністю виникнення гумористичних асоціацій при згадці вищезазначених прізвищ. У такому випадку, на нашу думку, більш доцільним було б використання іншої альтернативної стратегії: заміни первинних ВН при перекладі на мову ТП (англійську) на такі ВН, що були б похідними від англійських відповідників словам „пузо” (belly, paunch, stomach) „сморід” (stench, stink).

Альтернативою повному перекладу може стати певний ідіоматичний заміник мови ТП. Наприклад, при повному перекладі фрази людоїдки Еллочки:

– *От мертвого осла уши. Получишь у Пушкина. До свиданья, дефективный.*

"The ears of a dead donkey. Get them from Pushkin. On your way, defective one!"

– *Від_здохлого осла вуха. Одержжиш у Пушкіна. До побачення, дефективный.*

Фраза Получишь у Пушкина має значення „нічого ти не отримаєш”, і є типовою для дитячого спілкування. Крім того, цей вираз є варіативним та ВН може бути замінена прізвищем іншого відомого письменника/діяча (отримаєш від Гоголя). Таким чином відбулося створення гумористичного ефекту, що базується на висміюванні інтелектуального рівня дорослої жінки. Попередня фраза „*От мертвого осла уши*”, хоча і не вміщує ВН, проте є важливою для подальшого аналізу англійського варіанту ТП. Варіант ТО представляє дві фрази з автономними конотатами: *от мертвого осла уши* – непотріб; *получишь у Пушкина* – ніхто тобі нічого не збирається давати. Англійській варіант ТП представляє симбіотичний варіант двох фраз у вигляді певного ідіоматичного виразу: ***to get the dead donkey ears from Pushkin*** – *отримати вуха мертвого віслюка від Пушкіна*, який є важким для впізнавання в англійському дискурсі. Кращим варіантом був би пропуск ВН та паралельне вживання типової для англійської мови конструкції з відповідним гумористичним значенням. Крім того, збереження ВН у ТП у цьому випадку не є необхідною умовою, оскільки тут гумористичний ефект базується не на виклику асоціацій у зв'язку зі згадуванням прізвища відомого письменника, а на певній ідіоматичності виразу.

Використання ідіоматичних виразів, які несуть відповідний конотат у мові ТП є дуже вдалим прийомом перекладу, проте досить ризикованим.

– Мальчик, – сказал Остап, – разве плох? Кто скажет, что это девочка, пусть первый бросит в меня камень.

"That's the one," said Ostar. "If anyone says he's a girl, I'm a Dutchman!"

– Хлопчик, – сказав Остап, – хіба поганий? Хто скаже, що це дівчинка, нехай перший кине в мене камінь!

Ідіоматичний варіант перекладу *I'm a Dutchman* має значення українською – „провалитися мені на цьому місці”, що створює найбільш відповідний до ситуації гумористичний ефект у ТП в англійському варіанті. Проте семантико-синтаксична автономність ідіом будь-якої мови спрямована на виявлення конкретних асоціацій в аудиторії, що вагомо обмежує сферу їх можливого використання у практиці перекладу, оскільки вірогідність повного співпадання асоціативних інтенцій фрази ТО та ідіоми ТП є дуже низькою.

Стовідсоткове співпадання не є обов'язковим фактором при трансференції ВН у гумористичному контексті, проте знаковим є збереження ефекту жарту. Наступний приклад є ілюстрацією того, як при збереженні компонентної структури виразу у ТП втрачається гумористичний ефект:

– *Евокррраххх видусо... ценное изобретение. Дорожный мастер Мурманской железной дороги товарищ Сокуцкий, – Самара, Орел, Клеопатра, Устинья, Царицын, Клементий, Ифгеня, Йорк, – Со-куц-кий...*

"Evecrashshsh . . . viduso . . . valuable invention. Railwayman of the Murmansk Railway, Comrade Sokutsky, S Samara, O Oriel, K Kaliningrad, U Urals, Ts Tsaritsina, K Kaliningrad, Y York. So-kuts-ky."

– *Евокррраххх видусоб... цінний винахід. Залізничний майстер Мурманської залізниці товариш Сокуцький, – Самара, Орел, Клеопатра, Устина, Царицин, Клементій, Іфгенія, Йорк, – Со-куць-кий...*

Вимова прізвища по буквах є іронічним у ТО, оскільки викриває незібраність мовця. Поряд із „Самарою” виникає „Клеопатра” та один з героїв роману „Царицин”. У варіанті англійського ТП таке асоціативне безладдя мовця зникає, хоча власне структурний план фрази є збереженим завдяки заміні компонентів ТО на міста з відповідними початковими літерами у ТП. Так, англійський варіант перекладу зберігає культурний план тексту, проте втрачається певний гумористичний аспект ситуації. У наступному прикладі перекладач не став застосовувати використаний раніше прийом структурної аналогії та пропустив певну частину тексту:

– *... избрел световую сигнализацию на снегоочистителях. Изобретение одобрено Доризулом, – Дарья, Онега, Раймонд...*

The trumpet wheezed and renewed the broadcast in a thick voice.

". . . vented a system of signal lights for snow ploughs. The invention has been approved by Dorizul. . . ."

Повний пропуск гумористичних конструкцій з ВН часто не супроводжується жодною пояснювальною конструкцією у ТП, що

призводить до так званого „сухого” перекладу. Відповідно втрачається вагома частина ефекту іронії, результатом чого є зниження експресивності ТП.

Персидский притащил из справочного бюро двадцать первый том Брокгауза, от Домиций до Евреинова. Между Домицием, крепостью в великом герцогстве Мекленбург-Шверенском, и Доммилем, рекой в Бельгии и Нидерландах, было найдено искомое слово (домкрат).

But this time, too, there was no half-rouble forthcoming. Persidsky brought back the twenty-first volume of the Brockhaus encyclopaedia.

Персицький притяг з довідкового бюро двадцять перший том Брокгауза, од Доміцій до Євреїнова. Поміж Доміцієм, фортецею у великому герцогстві Мекленбург-Шверінському, і Доммилем, рікою в Бельгії і Нідерландах, знайдено потрібне слово.

У цьому випадку гумористичний ефект створюється шляхом співставлення таких понять, як культурно-історичні та географічні пам'ятки і такого пристрою, як „домкрат”. Результатом повного пропуску опису пошуків необхідного слова в англійському ТП є втрата іронічного контексту ситуації.

Відтворення ВН у ТП є досить специфічним процесом, який ще більше ускладнюється гумористичним контекстом. При перекладі ВН гумористичних текстів трансференція ВН є багатоступеневою: впізнання перекладачем гумористичної інтенції тексту, вибір стратегії перекладу, відтворення комунікативної ситуації. Викладені вище прийоми перекладу гумористичних конструкцій з ВН є ілюстрацією того, що нівелювання одного зі ступенів трансференції уривка може призвести до певних втрат, пов'язаних із жанровими особливостями ТП.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ильф Г.А., Петров Е.П. Двенадцать стульев; (Роман). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – 528 с.
2. Humor theory and translation research: Proper names in humorous discourse // Humor. International Journal of Humor Research. – 2004. – Vol. 17-3. – P. 219-250.
3. Leppihalme, Ritva. Translating allusions: When minimum change is not enough. – Clevedon. Philadelphia, 1987. – P. 177-193.
4. Leppihalme, Ritva. Culture Bumps. An Empirical Approach to the Translation of Allusions. – Clevedon. Philadelphia, 1997. – 240 p.
5. Hervey, Sandor, and Ian Higgins. Thinking Translation. – London/New York:Routledge, 2001. – P. 29-31.
6. http://ana.kazan.bz/literature/Ilf_Petrove_Twelve_Chairs.htm
7. <http://www.vesna.org.ua/txt/petrove/12st/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Купріянова – викладач кафедри практики германських мов КДПУ ім.В. Винниченка.

Наукові інтереси: рецепція української та російської літератури в англійському ареалі, порівняльне літературознавство, стилістично-структурний аналіз гумористичних художніх творів, теорія та практика перекладу.

СЕМАНТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕКЛАДІВ РОМАНУ ДЖ. Р. Р. ТОЛКІНА «ВОЛОДАР ПЕРСНІВ» УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ)

Богдан СТАСЮК (Кіровоград)

В статті аналізуються семантичні проблеми перекладу на матеріалі роману Дж. Р. Р. Толкіна «Володар перснів», розкриваються особливості власних імен в контексті даного твору, а також досліджуються варіанти їх передачі українською мовою.

The article deals with the semantic problems of translation disclosed on the basis of *The Lord of the Rings* novel by J. R. R. Tolkien, the proper names peculiarities are dwelled upon regarding the context; the variants of their rendering in Ukrainian are given.

Творчість англійського філолога і письменника фантастичного канону Дж. Р. Р. Толкіна (*The Hobbit, or There and Back Again; The Lord of the Rings; The Silmarillion*) реклами не потребує, але до останнього часу його тексти не були представлені в україномовному середовищі, що не можна визнати адекватною реакцією на творчість, яка стала а) логічним вінцем розвитку міфологічного літературного напрямку на теренах Великої Британії (Дж. Мак-Дональд, В. Морріс, Е. Р. Еддісон), б) наріжним каменем фантастичної течії епічного фентезі¹ і в) справила великий вплив на шляхи розвитку популярної культури в усьому світі, що зрештою формує **актуальність** нашого дослідження.

Об'єктом дослідження ми обрали авторську лексику в романі «Володар перснів». Оскільки формат статті не дозволяє розглянути лексику як структурний елемент *всього* твору, то ми за матеріал взяли один розділ роману – «*A Long-Expected Party*» (Book 1). **Предметом** статті виступають культурно-специфічні *семи* даної лексики, її взаємозв'язки та відображення в українських перекладах (О. М. Мокровольський, Київ, 2002 [скорочений] [5]; А. В. Немірова, Харків, 2001 [4]; О. Фешовець, Львів, 2004 – 2005) [3]).

Важливими характеристиками роману «Володар перснів» є наступні:

1) роман «Володар каблучок» – це продукт півстолітньої англійської літературної традиції, яка до 50 – 60-их рр. ХХ ст. не мала аналогів у неангломовних літературах світу; крім того, роман слід розглядати як класичний, базисний твір, що дав якісно новий поштовх у розвитку такого неоромантичного фантастичного літературного напрямку як фентезі;

¹ **Фентезі** (англ. «фантазія») – напрям в сучасній *фантастиці* як вид художньої творчості в цілому, для якого притаманні мотиви чаклунства, магії, лицарського епосу у поєднанні з реалістичною оповіддю [1, 592]

2) автор роману, Рональд Толкін, був за фахом філологом-медієвістом (фахівцем із літератури Середньовіччя), спеціалістом із германських мов, зокрема, давньо- і середньоанглійської. Цей факт спричинив характер багатьох сюжетних елементів, алюзій і текстових ремінісценцій¹;

3) твір великою мірою орієнтується на струнку систему **автопрецедентів** (фактів відбиття тих явищ навколишньої дійсності, що мають пізнавальне, асоціативне й ціннісне значення для певної окремо взятої особистості), які детально втілені автором у художній вторинний світ – Middle-earth – із власною 7000-літньою історією, географією, міфологією і «легендаріумом» (набором міфів і легенд). Причому події у власне романному хронотопі відбуваються на межі його міфологічної та «історичної» епох, що породжує багатство мовно-концептуальних культур (а відтак – і прецедентів), представлених у його тексті;

4) мотивом автора виступає прагнення створити *симулякр* (з фр. «стереотип» – образ відсутньої дійсності) англійського національного епосу, подібного до «Беовульфа», «Старшої Едди» чи «Калевали» [8]; відповідно він використовує ті прецеденти і, зокрема, прецедентні феномени, які, на його думку, спроможні сприяти подібному сприйняттю твору.

«*A Long-Expected Party*» є першим розділом роману, якому передують ґрунтовна передмова, що вводить читача у світ Middle-earth – літературний вторинний псевдоісторичний світ, вигаданий автором. У хронологічному і текстуальному плані можна також сказати, що йому передують і дитяча казкова повість «*The Hobbit*» (1937). Отже, це зумовлює, на нашу думку, велику кількість власних імен (понад 50), які: а) ускладнюють сприйняття твору читачем, і б) становлять певного роду перекладацьку проблему.

Про ускладнення сприйняття ми маємо право говорити, оскільки набір антропонімів та топонімів, представлений в аналізованому розділі, абсолютно нічого не говорить реципієнту, будучи частиною вигаданого толкінівського всесвіту. Згадана ж перекладацька проблема (що, до речі, притаманна всьому тексту роману) у свою чергу складається з кількох елементів. По-перше, автор (Дж. Р. Р. Толкін) в окремій статті та приватних листах висунув абсолютно недвозначні вимоги – **зберігати** «англійскість» твору [8, 10], відтак дотримання цього пункту перекладачем є необхідним виявом етичності перекладу та поваги до точки зору письменника. По-друге, одним із незаперечних завдань перекладача (особливо, представників негерманських мов) є «згладжування» англійскості твору, що полегшило б сприйняття тексту читачам, далеким від ґрунтовної обізнаності з англійською культурою. Як ми бачимо, названі вище дві тези суперечать одна одній та окреслюють багатовекторність перекладацьких засобів, застосування яких може бути найбільш адекватним у тому чи іншому випадку.

¹ Алюзія – художньо-стилістичний прийом, натяк, відсилання до іншого літературного твору, історичної події тощо з розрахунку на знання і проникливість читача.

Ремінісценція – відчутний у літературному творі вплив іншого літературного твору [2, 62 – 797]

Заголовок розділу «*A Long-Expected Party*» в українській рецепції одержав наступні еквіваленти: «Довгождана забава» (О. Мокровольський), «Незвичайний банкет» (А. Немірова) та «Довгоочікувана гостина» (О. Фешовець).

Основна семема (лексичне поняття) англ. слова **party** – «прийом гостей», – «an occasion on which people can assemble for social interaction and entertainment» [13] – безсумнівно збережена лише в останньому варіанті і частково – у перших двох. Варіанту перекладачки А. Немірової також притаманна певна свобода перекладу, адже англ. *long-expected* і укр. *незвичайний* можна назвати лише контекстуальними синонімами. Цікаво, що дослідники Дж. Р. Р. Толкіна Вейн Геммонд та Крістіна Скалл відзначали зв'язок між назвою першого розділу «Володаря перснів» та першим розділом «Гобіта», який називався «*An Unexpected Party*» [11, 51]. У єдиному українському перекладі «Гобіта» (авторства О. Мокровольського [6, 3]) ця глава має назву «Несподівані гості». Проте відомий перекладач цей зв'язок не помітив, або не зважив за потрібне відтворити його.

При аналізі особливостей відтворення специфічної лексики в романі, ми обмежимося лише одним фрагментом розділу, який тим не менш цілковито відображає повноту і глибину необхідних перекладацьких трансформацій. У згаданому розділі широко замальовується *party*, під час опису якої зустрічається ряд прізвищ присутніх гостей: «*There were many Bagginses and Boffins, and also many Tookes and Brandybucks; there were various Grubbs [...] and Chubbs [...]; and a selection of Burrowses, Bolgers, Bracegirdles, Brockhouses, Goodbodies, Hornblowers and Proudfoots*» [12, I, 36 – 37]. Слід зауважити, що прізвища належать гобітам (вигаданим автором істотам). У міфосвіті Толкіна гобіти є миролюбними гуманоїдними створіннями, образ яких (а разом з ним – і мовно-стилістичні засоби їх зображення) навіяний англійським селянством. Відтак регулярні прізвища гобітів – до речі, представники інших культурних та расових спільнот роману прізвищ як таких не мають – нагадують цілком реальні англійські прізвища, а інколи цілком із ними співпадають.

Наведемо зазначене вище речення в українських перекладах:

«Тож зібралося в павільйоні багато Злоткінсів і Мудриків, а ще ж чимало Туків та Брендізаїв; було там потроху Гребів [...] й Кругликів [...]; явилися представники Рийв, Тлустів, Підперезів, Борсуків, Дебелів, Сурмачів, Гордотупів...» [5, 10].

«За тим столом зустрілися Торбинси, і численні Туки, і Брендібоки, та Мудрінси, різні Рясні [...] та Нерясні [...], був також широкий загал Копайнорів, Бульберів, Розпояссів та Нор-Бобрингів, Трюхстонів, Люлькасів, Мохностопів...» [4, I, 35].

«Було там багато Торбинів і Мудринів, а також Туків і Брендіцапів; були різні Грабарі [...] та різні Груби [...]; і нарешті, кілька Бобронорів, Випринів, Гордостопів, Добротілів, Дударів, Лисонорів і Чересів» [3, I, 35].

Як бачимо, О. Мокровольський та О. Фешовець у даному випадку віддали перевагу натуралізації псевдореалій толкінівського світу, і в умовних еквівалентах

прізвищ гобітів в їхній передачі практично не залишилося слідів англomовного культурного простору. А. Немірова, «переклавши» (цей термін ми застосовуємо тут досить умовно) корені, часто зберігає англійські чи нібитoанглійські морфеми: *-инс/-інс, -инг, -с*. Варто зауважити, що останній підхід є досить цікавим кроком, оскільки натуралізуючи семантичне ядро лексем, він передбачає збереження оригінальних морфем і тим самим умовно репрезентує англійскість першоджерела. Також не можна не помітити римування перших трьох пар прізвищ в оригіналі: *Bagginses and Boffins, Tookes and Brandybucks і Grubbs and Chubbs*. У жодному з українських варіантів цей ритмічний прийом повноцінно не передано, а у випадку О. Мокровольського – цілковито зігноровано.

Звернемося до прізвищ.

Baggins – прізвище протагоніста роману, одне з найчастіше вживаних та таке, яке потребує до себе значної уваги. Англійський оригінал несе велику кількість змістів, як лінгвістичних, так і контекстуальних (в межах світу «Володаря перснів») разом із суто приватними асоціаціями автора. Корінь *bag* – англ. «сумка, торба» – підкреслюється назвою помешкання носія прізвища, маєтком *Bag End*. Крім того, *англ. діал. Baggins* відповідає українському еквіваленту «підобідок» [11, 51], до яких схильні персонажі, котрі носять це прізвище. В українських перекладах це слово було представлене наступним чином:

а) «Злоткінс» О. Мокровольського зумовлений варіантом, використаним у «Гобіті». Звернення до нього зберігає логічний зв'язок двох творів, перекладених одним перекладачем. Відношення *Baggins – Bag End* передане у формі Злоткінс – Золотий куток;

б) «Торбинс» А. Немірової перегукується із аналогічним російським варіантом В. Муравйова і О. Кистяковського 1989 – 1992 рр. (В одному з інтерв'ю перекладачка визнавала вплив цього російського перекладу на свій варіант [9]). Відношення *Baggins – Bag End* представлене як Торбинс – Торбана-Кручі, де останнє також скальковано з російського перекладу [7];

в) «Торбин» О. Фешовець експлуатує питомий корінь із додаванням морфеми, яка вживається з антропонімами. Відношення *Baggins – Bag End* репрезентоване як Торбин – Торбин Кут.

Неадекватність перекладу назви маєтку протагоніста *Bag End* загострює полісемію топоніма в англійській мові. Буквальний переклад може означати «дно мішка», що говорить про заможність помістя, у той час, як небуквальний переклад є калькою з французького *cul-de-sac – тупик*, і характеризує географічне розташування об'єкта. Крім того, *Bag End*'ом називався маєток тітки Дж. Р. Р. Толкіна Джейн Нів у Вустерширі (Англія). Таким чином ми спостерігаємо потрійний шар значень, який не передано в українських варіантах, і який, вочевидь, і не може бути переданий повною мірою внаслідок цілком об'єктивних причин.

Реальне англійське прізвище **Boffins** має прозорий корінь *boffin – йолоп, бевзь, бовдур*, проте у додатках до роману та пораднику з перекладу власних назв із роману Дж. Р. Р. Толкін не радить перекладати прізвище з огляду на

цілісність мовної тканини роману та специфічних внутрішньороманних зв'язків [10]. Усі українські варіанти чинять прямо протилежне в обох відношеннях: Мудрики, Мудрінси, Мудрини.

Took є діалектним варіантом поширеного англ. прізвища *Tuck*. Автор в силу викладених вище причин також не радить перекладати і це прізвище [11, 4]. У цьому разі всі українські перекладачі прийняли до уваги рекомендації письменника.

Ім'я **Brandybuck** містить два повнозначні корені. Першу половину *Brandy-* було збережено всіма перекладачами. Другу, *-bucks*, передано у найрізноманітніший спосіб: Брендізаї, варіант О. Мокровольського перегукується із російським варіантом В. Муравйова і О. Кистяковського 1989 – 1992 рр. (див. вище); Бренндібоки А. Немірової фонетично наслідує оригінал, проте не зрозумілий для україномовного читача; Брендіцапи О. Фешовець спотворює оригінал, оскільки у тексті роману проводиться пряма аналогія із гризунами, але ніяк не парнокопитними [11, 22].

Римована пара **Grubbs and Chubbs** маловживана в тексті «Володаря перснів», відтак основна її функція – творити ритмічну структуру речення, натякаючи на проживання гобітів у норах (*grub – рити, копати*) і на пристрась до «здорової і смачної їжі» (*chubby – круглощокий*). В українських перекладах маємо: Гребів та Кругликів (О. Мокровольський), Рясних та Нерясних (А. Немірова) і Грабарів та різних Грубів (О. Фешовець).

У першому випадку дотримана семантика (зокрема *Греб* від *гребтися*) і нехтування ритмікою, у другому наявна милозвучна ритміка в жертву семантиці (хоча і дуже природним перекладним варіантом, оскільки гобіти вирізняються численними родинями), у третьому обидва «перекладені» прізвища ґрунтуються на одному й тому самому англійському – *Grub*.

Інші прізвища розділу передані як:

Burrowses – 1) Риї, 2) Копайнори, 3) Бобронори.

Bolgers – 1) Тлусті, 2) Бульбери (російська калька), 3) Виприни.

Bracegirdles – 1) Підперези, 2) Розпоясси (російська калька), 3) Череси (?).

Brockhouses – 1) Борсуки, 2) Нор-Бобринги (російська калька), 3) Лисонори (можливий вплив російського варіанту).

Goodbodies – 1) Дебели, 2) Трюхстони (важко зрозуміла внутрішня форма слова), 3) Добротіли.

Hornblowers – 1) Сурмачі, 2) Люлькаси (незрозуміло, чому мотивація від слова «люлька»), 3) Дударі.

Proudfoots – 1) Гордотупи, 2) Мохностопи (незрозуміла мотивація), 3) Гордостопи.

Отже, як ми бачимо, одне єдине речення потребувало від перекладачів надзвичайно копіткої роботи і розвиненої філологічної уяви та фантазії. Еквівалентність і доцільність перекладів можна, звісно, поставити у багатьох випадках під сумнів, проте складні контекстуальні нашарування толкінівського всесвіту по суті унеможливають адекватний переклад. Водночас складні схеми творення унікальних лексичних одиниць виступають прекрасним матеріалом для розвитку методології

перекладацького аналізу тексту та засобом удосконалення арсеналу прийомів роботи з лексикою оригінального твору.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
2. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень/Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. (Бібліотека державного службовця. Державна мова і діловодство).
3. Толкін Дж. Р. Р. Володар Перстенів. У 3-х част. / Перекл. з англ. Олена Фешовець. – Львів: Астролябія, 2004. – Ч. 1 – 3.
4. Толкієн 2003 – Толкієн Дж. Р. Р. Володар перснів. Трилогія: В 3-х кн./Пер з англ. А. В. Немірової. – Харків: Фолю, 2003. – Кн. 1–3.
5. Толкін Дж. Р. Р. Володар перснів: Трилогія/З англійської переказав О. М. Мокровольський. – К.: Школа, 2000. – Ч.1. – 398 с.
6. Толкін Дж. Р. Р. Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори: Повість-казка/Пер. з англ. О. М. Мокровольського. – К.: Веселка, 1985. – 303 с., іл. – (Бібліотечна серія).
7. Злобин Кирилл. Сводная таблица имен и названий, 1996. – <<http://www.kulichki.com/tolkienarhiv/ugolok/namezlo.html>>.
8. Матынов О. Некоторые проблемы перевода литературных работ Дж. Р. Р. Толкина на русский язык, 1999. – http://www.kulichki.com/tolkien/arhiv/ugolok/dip_ank.
9. Немирова А. Интервью, 2003. – <http://www.kulichki.com/tolkienarhiv/ugolok/nemirova_int.shtml>.
10. Толкин Дж. Р. Р. Руководство по переводу имен собственных из «Властелина Колец», 1975. – <<http://www.kulichki.com/tolkien/cabinet/guide/guide.shtml>>.
11. Hammond, Wayne G., Christina Scull. *The Lord of the Rings. A Reader's Companion.* – London: HarperCollins Publishers Ltd., 2005. – 894 p.
12. Tolkien 2001 – Tolkien J. R. R. *The Lord of the Rings: In 7 vol.* – London: HarperCollins Publishers Ltd., 2001. – Vol. 1 – 7.
13. WordNet Version 2.0

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Богдан Стасюк – викладач кафедри перекладу і загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: теорія та практика перекладу, художній переклад, міжкультурна комунікація.

ПЕРЕКЛАД ТЕКСТІВ, НАСИЧЕНИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМИ ФЕНОМЕНАМИ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ДЖ. КЛЕЙВЕЛА “СЬОГУН”)

Ірина ЧЕРНИШЕНКО (Кіровоград)

У статті йдеться про взаємодію мови і культури, висвітлюються шляхи адекватного перекладу текстів, насичених лінгвокультурними концептами, надається порівняльний аналіз основних концептів східної та західної культур.

The article deals with the interaction of the language and culture. The ways of the adequate translation of the texts filled with linguacultural concepts are given and the comparative analysis of the main concepts of the western and eastern cultures is made.

Стаття присвячена вивченню лінгвокультурних особливостей текстів

при перекладі. Необхідність такого дослідження зумовлено тим, що останнім часом питання, пов'язані з культурою та антропоцентричною парадигмою у лінгвістиці, стали надзвичайно актуальними. Про підвищений інтерес до вивчення культур різних народів свідчить виокремлення культурології як окремої наукової дисципліни, а також значна кількість публікацій щодо взаємодії та, насамперед, конфліктів культур.

У цьому контексті варто згадати й про різноманітні товариства та асоціації, які об'єднують дослідників проблем культури, численні конференції, симпозіуми, конгреси з цих питань. Така цікавість до зазначених аспектів спричинила виникнення нових напрямків лінгвістичних досліджень – лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики.

Мова – це складний багатоплановий феномен, який у своїй цілісності не лише є носієм інформації про події, думки та є засобом спілкування, а й відтворює історію розвитку нації, особливості її психічної моделі. Мова є основним джерелом передачі культури в часі. Вона не тільки віддзеркалює, але й інтерпретує культуру, створюючи особливу реальність, у якій живе людина.

В цій статті мова розглядається як шлях, завдяки якому ми проникаємо не лише в ментальність народу сьогодення, але з'ясовуємо погляди попередників на світ, суспільство та самих себе. Культурні надбання та цінності минулого зберігаються в національно-культурній складовій мови і представлені лінгвокультурними концептами та прецедентними феноменами, які в цілому є безцінним джерелом інформації про культуру та ментальність нації.

Питання про мову як віддзеркалення культури розглядали у своїх працях відомі вітчизняні і зарубіжні мовознавці, зокрема: О.О.Потебня, В. фон Гумбольдт, В.А.Маслова, В.В.Красних, В.І.Карасик, Н.Д.Арутюнова, Д.Б.Гудков, І.О.Голубовська, М.Хайдеггер, І.А. Бодуен де Куртене, Ш.Баллі, Д.Хаймс тощо.

Завданням цієї статті є висвітлення взаємодії мови і культури при перекладі, шляхів адекватної перекладу лінгвокультурних концептів та прецедентних феноменів.

Актуальність роботи визначається загальним спрямуванням потреб сучасного життя, насамперед встановленням взаємозв'язку мови і культури, а також зумовлюється поєднанням лінгвокультурної та перекладознавчої проблематики, що дозволяє відстежити зв'язок між двома різними культурами за допомогою виділення їхніх основних культурних цінностей, які втілені у національно-культурній складовій мови.

Національний характер населення країни виявляється передусім у матеріальних і духовних основах існування народу, особливостях його історії та культури, суспільно-політичного устрою.

Культура здебільшого визначається як сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства, що склалися історично на основі економічного базису. Мова в цьому контексті розглядається як один із

основних чинників існування нації взагалі і є чи не визначальною складовою її культурного надбання. Не підлягає сумніву, що природні умови, географічне положення, рівень та спеціалізація народного господарства, хід історичного розвитку, характер соціального устрою, тенденції розвитку суспільної думки, мистецтва, тобто істотні та незначні особливості життя народу та його країни віддзеркалені у мові народу [1, 3].

Відомий культуролог С.П.Мамонтов зазначає, що кожна конкретна спільність людей (цивілізація, держава, народність) протягом багатьох століть існування створює свою суперкультуру, яка супроводжує індивіда впродовж усього його життя і передається з покоління в покоління. У результаті в історичному процесі виникає велика кількість культур, багато в чому відмінних одна від одної [1, 6].

Національні особливості культури найяскравіше простежуються у мові. Саме в ній вони віддзеркалюються так виразно, що незнання мови може значною мірою ускладнити доступ до здобутків відповідної національної культури.

Мова – не форма культури, а один із інструментів, за допомогою яких може бути виражена сутність культури. Практика свідчить, що між мовою і культурою існують складні діалектичні взаємозв'язки: мова як вербальний компонент культури залежить від культури, відображає її за допомогою наявного арсеналу засобів, реагує на зміни культури, видозмінюється разом зі змінами її елементів і форм; одночасно і культура, особливо елементи духовної культури, корелює з формою мовного вираження та залежить певною мірою від останніх.

Е. Сепір, формулюючи “принцип лінгвістичної відносності”, зазначав, що перехід від однієї мови до іншої психологічно подібний переходу від однієї геометричної системи відліку до іншої. Оточуючий світ, що підлягає вираженню через мову, один і той самий для кожної мови; світ точок простору один і той самий для будь-якої системи відліку. Однак, формальні засоби позначення того чи іншого елемента досвіду, так само як і певної точки простору, настільки відмінні, що відчуття орієнтації, яка виникає на їх основі, не може бути однаковим ні для довільної пари мов, ні для довільної пари систем відліку [8, 2].

На думку О.О.Леонтьєва свідомість людини завжди є етнічно зумовленою, оскільки в основі світобачення та світорозуміння кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем [3, 17].

Слід зазначити, що саме спільність культури і визначає спільність свідомості комунікантів. Саме це насамперед забезпечує можливість знакового обміну, коли комуніканти, маніпулюючи у міжсуб'єктному просторі “тілами” знаків, можуть асоціювати з ними однакові ментальні образи [5, 8]. Тому, для адекватної комунікації необхідною вимогою є знайомство комунікантів з однаковими елементами когнітивної бази тієї національно-лінгво-культурної спільноти, мовою якої відбувається

спілкування. Особливо важливою ця вимога є для міжкультурної комунікації. Звичайно, вивчаючи іноземну мову, не можливо змінити свідомість, але її можна певним чином трансформувати, розширити, і це є цілком реальним. Іншими словами, разом з мовною та мовленнєвою компетенцією необхідно формувати культурну компетенцію.

З цією проблемою також пов'язана проблема адекватності перекладу. Про це багато писали та сперечалися: яким повинен бути переклад – “буквальним” чи “адекватним”. На сучасному етапі домінуючим вважається переклад адекватний, якщо він впливає на ті ж когнітивні структури та дільниці когнітивного простору, що й оригінал.

Національну складову мовлення складають, як відомо, ментефакти. Їх можна класифікувати та систематизувати по-різному. В.В.Красних пропонує наступну систему ментефактів: знання, концепти та уявлення. Знання – це деякі “інформаційні”, “змістові” одиниці, сукупність яких є певним чином структурованою системою (наприклад, математичні і фізичні правила, хімічні формули, розташування географічних об'єктів, місце і дати подій та т.і.). Знання можуть бути національно нейтральними, наприклад, $2+2=4$. Але разом з тим існують національно марковані знання, що посідають в культурі особливе місце [2, 36].

Знання та концепти є “термінальними” елементами запропанованої системи і є неподільними.

Ключовими концептами культури, за В.А.Масловою, є зумовлені нею ядерні (базові) одиниці картини світу, що є екзистенційно важливими і для окремої мовної особистості, і для лінгвокультурної спільноти в цілому. До ключових концептів культури належать такі абстрактні імена, як сумління, воля, доля, батьківщина [4, 51].

При аналізі концептів виявляється, що культурно-специфічних концептів в будь-якій мові значно більше, ніж видається на перший погляд. Ключові концепти кожної культури посідають важливе місце в колективній мовній свідомості, і тому їх дослідження надзвичайно актуальною проблемою.

Уявлення включають в себе власне уявлення та образи, а також пов'язані з ними оцінки та конотації: це – прецедентні феномени, духи, артефакти, стереотипи [2, 40].

С.Г.Тер-Мінасова зазначає, що “... хоча слова – “стереотип”, “стереотипний” мають негативне забарвлення, оскільки визначаються через слово “шаблонний”, яке в свою чергу визначається як “позбавлений оригінальності та виразності”, це не зовсім справедливо щодо лексеми “стереотип” взагалі, а особливо в контексті проблем міжкультурної комунікації. Стереотипні уявлення про інші народи та культури готують до зіткнення з іноземною культурою, послаблюють удар, знижують культурний шок” [6, 50].

За нашим переконанням, при художньому перекладі необхідно обов'язково надавати додаткові пояснення, коментарі або інтерпретації,

розкриваючи інваріант сприйняття певного феномену, що є очевидним для носіїв мови оригіналу, але незрозумілий для читачів перекладу.

Доречно проілюструвати ці теоретичні положення шляхом аналізу перекладу тексту, насиченого національно-культурними елементами. Нашою метою є дослідження культурної інформації та її передачі у перекладі, пошук шляхів адекватної передачі лінгвокультурних концептів та прецедентних феноменів.

С.Хантінгон зазначав, що третя світова війна – це війна культур та цивілізацій, яка і є наслідком конфлікту культур. Весь світ поділяється на своїх, що поєднані мовою та культурою, та на чужих, які не знають мови та культури. У цій опозиції вже закладене зіткнення між своїм та чужим або конфлікт культур, тому всі поєднання зі словом іноземний або іноземець передбачають цей конфлікт. Конфлікту також сприяє неадекватне, або навіть вороже та зверхнє ставлення однієї нації до іншої.

Найяскравіші приклади зіткнення культур дає звичайне реальне спілкування з іноземцями, як у їхній країні, так і в рідній. Конфлікти такого плану породжують багато анекдотів, смішних історій, неприємностей, драм і навіть трагедій.

На відміну від прямого, безпосереднього конфлікту культур, що виникає при реальному спілкуванні з іноземцями, конфлікти з іноземною культурою (книги, фільми, мова і т.ін.) можна назвати опосередкованими. У такому випадку культурний бар'єр менш видимий, його майже неможливо відчутти, що робить його більш небезпечним. Під час цього конфлікту людина починає глибше усвідомлювати свою власну культуру, світосприйняття, свій підхід до життя та людей.

Роман Дж. Клейвела “Сьогун” називають “Віднесеними вітром” Сходу. У ньому описуються звичаї, світосприйняття, філософія життя середньовічної Японії. Ми зробили спробу виявити, які саме вияви культури викликають найбільший конфлікт між представниками різних лінгвокультурних спільнот. Виявилось, що концепт релігії багато в чому впливає на світосприйняття та спосіб життя нації. У романі представлено протистояння східної культури середньовічної Японії, де релігія представлена синтоїзмом, дзен-буддизмом, та західної культури, в якій християнство домінує (не беручи до уваги протистояння між католицизмом та протестантизмом, хоча воно теж висвітлюється в романі).

Перед тим, як перейти до аналізу концептів, хотілося б звернути увагу на сприйняття іноземців мешканцями середньовічної Японії, особливо їхніх зовнішніх ознак. У цьому аспекті одним із яскравих моментів є концепт вроди:

*“Eventually he gave up and continued to study the colossus in front of him. This was the first barbarian he had ever seen except for Father Sebastio, and the other priest, so many years ago. But this man: tall and golden-haired and golden-bearded with blue eyes and a weird pallor to his skin where it is covered and redness where it is exposed. Astonishing! I thought **all** men had black hair and dark*

eyes. *We all do. The Chinese do, and isn't China the whole world, except for the land of the southern Portuguese barbarians? Astonishing!*" [7, 48] (виділення наші – І.Ч.).

Нарешті він здався і продовжив вивчати гіганта, який стояв навпроти нього. Це був перший варвар, якого він побачив, за винятком отця Себастіо та ще одного священика багато років тому. "Але все одно, – думав він, – священики темноволосі та темноокі, нормального зросту. А цей чоловік високий та золотоволосий, з золотою бородою та блакитними очима, дивною блідою шкірою в схованих від сонця місцях та червоною у непокритих. Дивовижно! Я думав всі люди мають чорне волосся та темні очі. У нас це точно так. І у китайців так само, а Китай – хіба це не увесь світ, за винятком землі південних варварів? Дивовижно!" (переклад наш – І.Ч.).

Схожих прикладів є багато у романі, тому можна зробити висновок, що навіть зовнішність може стати причиною конфлікту.

Концепт смерті (вбивства, самогубства, болю). Як у західній, та – у нашій культурі вбивство і самогубство є смертельним гріхом, а тому заборонені релігією і мораллю. Християнин повинен не боятися смерті, але й не шукати її. У середньовічній Японії смерть для самурая була невід'ємною частиною буття і насамперед пов'язана із честю. Розглянемо деякі приклади з роману:

1) *'But Buddhists should have more tolerance, neh? Aren't they both Zen Buddhists?'* *Zen Buddhism was self-disciplining; it relied heavily on self-help and meditation to find Enlightenment. Most samurai belonged to the Zen Buddhist sect, since it suited, seemed almost to be designed for, a proud, death-seeking warrior* [7, 50].

"Але ж буддисти повинні мати більше терпимості, чи не так? Вони ж також дзен-буддисти?" Дзен-буддизм ґрунтувався на самодисципліні; покладался значною мірою на самодопомогу та медитацію, щоб віднайти просвітлення. Більшість самураїв належала до секти дзен-буддизму, тому що вона була створена спеціально для **гордого воїна, шукача смерті**.

2) *"Death is part of our air and sea and earth. You should know, Anjin-san, in this Land of Tears, death is our heritage"* [7, 480].

Смерть – це невід'ємна частина нашого повітря, моря та землі. Ви маєте знати, Анджин-сан, **у країні сліз смерть – наш спадок.**

3) *Also, more important, Japanese warfare was almost ritual; hand-to-hand individual combat, the sword being the most honorable weapon. The use of guns was considered cowardly and dishonorable and completely against the samurai code, bushido, the Way of the Warrior, which bound samurai to fight with honor, to live with honor, and to die with honor; to have undying, unquestioning loyalty to one's feudal lord; to be fearless of death – even to seek it in his service; and to be proud of one's own name and keep it unsullied* [7, 70].

Також, найважливішим є те, що японське ведення війни було майже ритуальним; ручний двобій, меч – найдостойніша зброя. Використання

рушниць вважалося проявом боягузтва, було безчесним та повністю виключалося з кодексу самурая, бойового мистецтва бушідо, шляху воїна, який зобов'язував самурая боротися з честю, жити з честю та **вмерти з честю**; мати беззавітну відданість своєму феодальному лорду і **не боятися смерті** – **навіть шукати її у своєму служінні**; пишатися своїм іменем та зберігати його незаплямованим.

На численних прикладах з роману можна зробити висновок, наскільки відрізняється сприйняття зазначеного концепту двома культурами. Не дивно, що вищезгадані звичаї не були зрозумілі християнам і викликали обурення, несприйняття та гнів, що підтверджує наступний уривок:

– *They love to kill, Ingeles. It's their custom even to sleep with their swords. This is a great country, but samurai're dangerous as vipers.*

– *Why?*

– *I don't know why, Ingeles, but they are, – Rodrigues replied, glad to talk to one of his own kind. – Of course, all Jappos are different from us – they don't feel pain or cold like us – but samurai are even worse. They fear nothing, least of all death. Why? Only God knows, but it's the truth. If their superior say "kill", they kill, "die" and they'll fall on their swords or slit their own bellies open [7, 145].*

– Вони люблять вбивати, англійцю. У них навіть звичай такий – спати з мечем. Це велика країна, але самураї небезпечні, як отруйні змії.

– Чому?

– Я не знаю чому, англійцю, але такі вони є, – відповів Родрігес, радий поговорити з кимось зі своїх. – Звичайно, всі япошки відрізняються від нас – вони не відчують болю як ми, але самураї навіть гірші. Вони нічого не бояться, а найменше смерті. Чому? Один Бог відає, але це правда. Якщо їхні лорди кажуть "вбий", вони вбивають, "умри" і вони кидаються на мечі або випускають собі кишки.

Японці ж, з свого боку, виказують повне нерозуміння християнської релігії, вважаючи її нерозумною та засуджуючи жорстоке вбивство Христа:

1) *Naga scowled. 'That's impossible to learn, much as I tried. It's the truth! All Tsukku-san talked was dogma and nonsense that would make any man vomit. Christian's for peasants, not samurai. Don't kill; don't take more than one woman, and fifty other stupidities! [7, 635].*

Нага насупився. "Цього неможливо навчитися, як я не намагався. Це правда. Все, про що розповідав Тсукуку-сан, було догмою та дурницею, від якої будь-якого чоловіка знудить. Християнство для селян, не для самураїв. Не убий, не бери собі більше однієї жінки та мільйон інших дурниць!"

2) *Why doesn't the pilot realize he's governed by karma too, as I am, as we all are, as even this Jesus the Christ was, for? if the truth were known? it was only his karma that made him die dishonored like a common criminal with other common criminals, on the hill the barbarian priests tell about. All karma. How barbaric to nail a man to a piece of wood and wait for him to die. They're worse than the Chinese, who are pleased by torture [7, 412].*

Чому стерновий не розуміє, що карма керує ним також, як мною, всіма нами, і навіть керувала цим Ісусом Христом? оскільки, якби хтось знав правду! то була його карма, що змусила його померти безчесно, як звичайного злочинця, разом з іншими злочинцями на горі, як розказують варварські священики. Всім керує карма. Як же це по-варварськи прибити людину до шматка дерева та чекати на її смерть. Вони гірші за китайців, яким подобається катувати.

Наведені приклади є одним із зразків конфлікту культур. Вони ілюструють, як люди різних націй можуть не зрозуміти один одного через різні релігійні вірування та звичаї.

Про це свідчать проаналізовані нами й інші культурні концепти з цього роману. Результати дослідження на основі роману Дж. Клейвела “Сьогун” та порівняння лінгвокультурних концептів східної та західної культур подані у таблиці 1:

Таблиця 1.

**Порівняння лінгвокультурних концептів
східної та західної культур**

Лінгвокультурний концепт	Східна культура	Західна культура
СМЕРТЬ	солodka смерть; гідна смерть; смерть, як прояв життя; смерть – благословення та радість, спокій та честь	ніколи не здаватися; боротися до останньої краплини крові; “ні” безглуздій смерті; життя, як протиставлення смерті
ВБИВСТВО	виправдане, гідне, необхідне	смертельний гріх
САМОВБИВСТВО	ритуальне; найвища честь, яку ще треба заслужити; гарне; гідне	смертельний гріх; неприпустиме, іноді є проявом слабкості
ПОВАГА, ЧЕСТЬ, ГОРДІСТЬ	гідне служіння феодалному лорду; хоробрість в бою; сильна воля; вміння людини	хоробрість в бою; вміння; сильна воля
БІЛЬ	біль – невід’ємна частина життя; ніколи не скаржитися; біль як ознака справжнього чоловіка	навіщо терпіти біль, якщо його можна уникнути?
ГРОШІ	для справжнього чоловіка гроші – ніщо	влада; всі матеріальні блага та повага
КОХАННЯ	немає такого поняття	святе; справжнє; має велике значення

Таким чином, можна зробити висновок, що лінгвокультурні концепти є досить важливим віддзеркаленням культури і можуть суттєво вплинути на розуміння культурно маркованого тексту. На нашу думку, лише адекватного перекладу культурно маркованого тексту недостатньо для його позитивного сприйняття членом нашої лінгвокультурної спільноти та уникнення конфлікту культур, що може призвести до нерозуміння тексту читачем. Ми вважаємо, що шляхом вирішення цієї проблеми є створення перекладачем лінгвокультурної передмови до тексту роману, у якій на ґрунті національної культури пояснювалися б незрозумілі елементи адаптованими поняттями щодо культури народу-реципієнта для адекватного сприйняття тексту пересічним читачем, адже переклад має бути орієнтованим на широкий загал. Створення передмови, написаною живою, яскравою мовою, є надзвичайно відповідальним завданням, оскільки дуже часто художня література впливає на світогляд людини, формуючи її сприйняття певної нації. У випадку перекладу культурно маркованого тексту, перекладач несе відповідальність за реакцію читача та його сприйняття, бо художній текст – це перш за все посередник між культурами.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедение и теория слова. – М.: Рус. яз. – 1980. – 320 с.
2. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: Курс лекцій. – М.: Гносиз, 2002. – 284 с.
3. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С. 16 – 21.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 208 с.
5. Тарасов Е.Ф. Введение // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С. 6 – 15.
6. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
7. Clavell James. Shogun. – Coronet Books, Falmouth, Cornwall, 1982. – 1243 p.
8. Сепир Э. Граматист и его язык. – <http://www.philosophy.ru/library>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Чернишенко – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми теорії мовних картин світу української та англійської мов.

VI. КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ЯВИЩ

О МЕТАФОРИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ СЕМЕМ

Ольга ДЕНИСЕНКО (Кировоград)

Статья посвящена анализу семем, між якими в структурі лексеми існують відношення на основі спільних семантичних асоціацій.

The author analyses sememes between which there exist relations in terms of common semantic associations.

Термин “семантическая структура слова” применяется, когда речь идёт о слове как единстве всех его значений и грамматических форм. Деление значений слов на первичные /главные/ и вторичные /производные/ “правильно отражает неравноправное положение этих значений в семантической системе” [7, 211].

При изучении формирования семантической структуры лексемы, характера взаимосвязей и взаимоотношений разных значений в пределах этой структуры учитывалось влияние лексико-семантической системы языка, регулярность и закономерность семантических процессов, происходящих в этой системе.

Задачей нашей статьи является анализ семем, между которыми в структуре лексемы существуют определённые отношения “на основе общих семантических ассоциаций /метафора, метонимия, функциональная общность/” [6, 94], и которые входят в состав микрополя со значением ‘звучащий’.

Для исследуемых семем наиболее характерными являются метафорические переносы, связанные с соответствующими основными значениями, как правило, одной, реже двумя идентифицирующими семами.

Метафора – это результат внутреннего глубокого семантического преобразования слова. Понятие метафоры тесно связано с семантической структурой лексемы: с прямым и производным значением, поскольку “сущностно важные” лингвистические признаки метафоры локализованы в отношениях между прямым и переносным метафорическим значением; с семантической структурой семемы и элементами, составляющими эту структуру. Положение, что метафора – семантическое явление, признаётся всеми исследователями, но единого, общепризнанного определения этого явления нет. Метафору определяют как обогащение слова новым смысловым содержанием; как нанесение на прямое значение слова под

влиянием узкого или широкого контекста добавочного смысла, который у этого слова в составе художественного произведения становится доминирующим; как способ уловить индивидуальность конкретного предмета или явления, передать его неповторимость. Она индивидуализирует предмет, относя его к классу, к которому он не принадлежит [1, 149].

Лингвисты выделяют несколько признаков метафорических значений:

1. Семантическую двойственность, двуплановость метафоры. В метафорическом значении взаимодействуют два различных типа денотатов: собственный денотат и денотат основного значения, которые объединяются на основе какого-либо общего признака обоих сравниваемых предметов, наиболее существенного с точки зрения субъекта речи.

2. Синтаксичность метафоры. При этом учитывают характер контекста: нарушение привычной валентности, необычайность синтаксического окружения, установление новых валентных связей.

3. Образность метафоры. Взаимодействие основного /прямого, конкретно-предметного/ и производного значений видоизменяет и осложняет номинативную функцию слова: оно уже служит не только средством наименования того или иного предмета, но также /и в этом специфика метафоры/ средством выражения субъективной оценки предметов и явлений действительности со стороны говорящего.

Метафора выполняет две функции – функцию характеристики, которая связывает метафору с речью и является первичной; и функцию номинации /”идентификацию объектов”, по терминологии Н.Д.Арутюновой/, связывающей метафору с языком и являющейся вторичной.

С точки зрения функциональной выделяются следующие типы языковой метафоры: 1. номинативная, 2. образная, 3. когнитивная. (Н.Д.Арутюнова, кроме данных типов, выделяет генерализующую метафору, которая “стирает в лексическом значении слова границы между логическими порядками и стимулирует возникновение логической полисистемы” [1, 168].

В плане нашего исследования интересна признаковая /когнитивная/ метафора, которая основывается на аналогии и является орудием выделения, познания свойств материальных тел и абстрактных категорий. Метафорическое значение возникает на основе семантического признака /общей семы/, который выделяется в смысле отдельных значений одного и того же слова, при этом необходимо учитывать, что в метафорическом имени могут быть выделены только те семантические компоненты, которые совместимы с денотатом. Эти семантические компоненты могут быть реальными для исходного и метафорического значений, то есть входят в структуру того или иного значения – актуальная тождесемная связь; и потенциальными, то есть отсутствующими в структуре исходного значения и появляющимися “в результате ассоциативных представлений”, “подсказываемых” сущностью исходного значения или характером

денотата, с которым соотносится исходное значение" – потенциальная тождесемная связь [8, 93].

Особенностью прилагательных исследуемой группы является то, что они обозначают качества, свойства, познаваемые органами чувств (в данном случае воспринимаемые слухом). Для их дифференциации используются имена прилагательные, которые относятся "к другому аспекту материи", но которые тоже обозначают свойства предмета, познаваемые определёнными органами чувств. При этом происходит логический сдвиг: "признаки предмета трансформируются в признаки признаков предмета" [1, 164].

Для лексических метафор характерно сопоставление слов из разных парадигм:

1. "температура" – тёплый;
2. "протяжённость в пространстве" – высокий, низкий, нижний, невысокий;
3. "расположение предметов в пространстве" – частый, густой, отдалённый;
4. "заполненность пространства" – полный, неполный;
5. "объёмность" – тонкий, толстый;
6. "вкус" – сладкий, медовый, сочный, жирный, свежий;
7. "признаки, воспринимаемые зрением (цвет, свет, окраска и др.)" – ясный, неясный, светлый, яркий;
8. "тактильная характеристика" – мягкий, твёрдый, жёсткий, сухой, острый, тупой;
9. "изменение" – гибкий, негибкий;
10. "сила" – крепкий;
11. "характер поверхности" – ровный, неровный;
12. "материал, из которого сделан предмет" – медный, хрустальный, серебристый, металлический, бархатный, бархатистый и т.д.

При сопоставлении семемы тёплый₁ и семемы тёплый₅ одной лексемы в их семантической структуре выделяем тот семантический элемент, который оказывается общим для всех значений слова – сему "приятный при восприятии органами чувств, интеллектом". Семема тёплый₁ входит в состав группы "температура", семема тёплый₅ – в состав группы "характеристики звука". Взаимодействие основного (прямого, конкретно-предметного) и производного значений видоизменяет и усложняет номинативную функцию слова: оно уже служит не только средством наименования того или иного предмета, но также (и в этом специфика метафоры) средством выражения субъективной оценки предметов и явлений действительности со стороны говорящего.

Лексема холодный развивает метафорическое значение "неприятный для слуха, выражающий сдержанность" на уровне индивидуальной речи. Например: "... но тотчас раздался холодный голос Тони" (В. Кетл); "... сказала своим холодным, ясным голосом ..." (В. Пан). Появление антонимичного метафорического значения у лексемы

х о л о д н ы й закономерно. Частность употребления семемы х о л о д н ы й в данном значении свидетельствует о расширении семантической структуры лексемы и о возможности закрепления метафорического значения в толковых словарях.

Некоторые семемы отмечены в системе языка как метафорические, другие в силу частого употребления утратили образность и из средства создания образа превратились в способ формирования недостающих языку номинативно-производных значений.

У прилагательных *высокий*₇, *низкий*₈ можно выделить номинативно-производные значения *высокий*₇ и *низкий*₈. понятие "высота звука" связано с перенесением в область звучания пространственных представлений. Производные значения возникли не на основе общего семантического признака, а на основе ассоциаций по сходству. Поэтому условно принято, что звук, вызываемый колебаниями большой частоты – это *высокий*, "поднимающийся вверх" звук, а звук, вызываемый колебаниями небольшой частоты – *низкий*, "опускающийся" звук.

В лексемах *невысокий*, *нижний* выделяются также номинативно-производные значения, возникшие на основе ассоциативного признака – "небольшое протяжение снизу вверх" ("колебания небольшой частоты").

Семема *чистый*₈ – "звонкий, отчётливый, без хрипа (о голосе, звуке)" лексемы *чистый* образована на основе общей семы "отсутствие примеси чего-либо постороннего". Данная сема реальна, так как входит в смысл прямого значения и некоторых номинативно-производных значений и оттенков значений. Это актуальная тождесемная связь.

В смысле прямого значения лексем *острый*, *тупой* возможно выделение потенциальной семы "воздействие (сильно-несильно) на органы чувств", которая является актуализированной в смысле семем *острый*₅ и *тупой*₇.

Семемы лексемы *толстый* связаны общей семой "полнота, значительность". Семантическое развитие лексемы идёт по пути "от конкретного к абстрактному", от сем более конкретного содержания – "полный, значительный в поперечном сечении" (прямое значение), "значительный в объёме по фигуре" (вторичное производно-номинативное значение); к семам абстрактного содержания – "полнота в звучании, полнозвучность". Это метафорическое значение закреплено в лексической системе языка, семантическая двуплановость его стирается, и оно уже воспринимается носителями языка как одно из неосновных прямых значений: *толстый*₃ – "низкий, густой (о голосе, звуках)".

В семемах лексемы *тонкий* трудно установить какой-то связывающий их элемент смысла. Метафорическое значение семемы *тонкий*₄ – "высокий (о звуке, голосе)" образовано на основе ассоциативного признака, потому что субъективно "при понижении ...звуки воспринимаются как более тёмные, тяжёлые, плотные, густые, а при

повышении – как более светлые, лёгкие, тонкие, острые" [2, 86]. Общий семантический признак "приятный при восприятии органами чувств" связывает номинативно-производное значение семемы мягкий₃ с другими значениями данной лексемы. Метафорическое значение семемы мягкий₃ - "приятный для глаз, слуха, не раздражающий, не резкий" закреплено в системе языка, воспринимается носителями языка как одно из неосновных значений лексемы.

Общим семантическим признаком "плохо воспринимаемый органами чувств" объединяются семемы лексемы неясный. Каждое отдельное значение лексемы неясный дифференцируется семантическим признаком, выражающим конкретные органы чувств: неясный – сема "плохо воспринимаемый зрением"; неясный₂ – сема "плохо воспринимаемый".

Снимаемый слухом' и далее от конкретных органов чувств к разуму – неясный₄ – сема 'плохо воспринимаемый умом'.

В семантической структуре лексемы ясный выделение общей семы затруднительно. Метафорическое значение развивается на основе ассоциативного представления о ясном звуке как о чистом, отчетливом, звонком.

Структуру лексемы яркий составляют три семемы: яркий₁- 'очень сильный, сияющий, ослепительный, излучающий сильный свет'; яркий₂-отличающийся чистотой и концентрированностью тона, цвета'; яркий₃ – 'громкий и звонкий (о звуках)'.

Все семемы лексемы яркий связаны семой 'отсутствие примеси чего-л. Постороннего', причем в семеме яркий₁ (в прямом значении) эта сема является потенциальной, она актуализируется в семеме яркий₂ и качестве актуальной входит в семему яркий₃. Семема яркий₁ связана с семемой яркий₃ общей семой 'сила'. Во всех семемах можно выделить интегральную сему 'восприятие органами чувств чего-либо' и дифференциальные семы 'восприятие света' (яркий₁), 'восприятие цвета' (яркий₂) и 'восприятие звука' (яркий₃), на основе которого происходит отнесение семем к различным лексико-семантическим и тематическим группам.

Таким образом, в смысле семем входят следующие актуальные семемы яркий₁- 'сила' + 'восприятие света' (потенциальная сема 'отсутствие примеси чего-либо постороннего'); яркий₂ - 'отсутствие примеси чего-либо постороннего' + 'концентрация' + 'восприятие цвета, тона', яркий₃- 'сила' + 'отсутствие примеси чего-либо постороннего' + 'восприятие звука'. Производное метафорическое значение семемы возникло на основе потенциальной семы прямого значения 'отсутствие примеси чего-л. постороннего' и ассоциации по сходству (свет - цвет). При частом употреблении метафоричность "стирается" и значение воспринимается как производно-номинативное. Метафорическое значение семемы яркий₃ формируется на основе семантических компонентов 'сила' (яркий₁), 'отсутствие примеси чего-л. Постороннего' (яркий₂) и ассоциации по сходству (свет-цвет-звук). Новое, метафорическое значение может

формироваться на основе сем смысла прямого значения и сем смысла номинативно-производного значения, то есть “семантическое единство слова заключается не в наличии у него не-всего "общего значения", как бы подчиняющего себе более частные, выделяемые обычно в толковых словарях значения, а в определенной связи этих отдельных самостоятельных значений друг с другом и их закрепленности за одним и тем же знаком. Семантическая структура многозначного слова... должна была бы выглядеть... как ряд соприкасающихся друг с другом - и отчасти наложенных друг на друга - кругов..., как бы взаимопроницаемость отдельных значений в определенных контекстах” [7, 76].

В некоторых случаях связь отдельных значений многозначного слова не укладывается в рамки компонентного анализа. В основе единства лексемы лежат сложные психологические ассоциации, которые трудно интерпретировать как простое сходство значений по отдельным компонентам. Так, в структуре лексемы с в е ж и й оттенок номинативно-производного значения 'звучный, звонкий, чистый (о голосе, смехе и т.п.)' и в структуре лексемы т о ч н ы й переносное значение 'звучный (о.голосе, звуках) возникают на основе ассоциаций для субъективной оценки качества звука. На основе ассоциации - понимание признаков “свежий”, как “сочный”, “хорошего качества, не потерявший своих положительных качеств”. Следовательно, звук звонкий, чистый, звучный – это звук хорошего качества, приятный. Сема оценки входит в семантическую структуру семем. В структуре лексемы устанавливается и такой вид связи, когда одни значения семемы связаны непосредственно с прямым значением, а другие семемы связаны с ним опосредованно. Так семема, светлый₆ - 'высокий, ясного, чистого тембра (о голосе)' связана семемой светлый₅ и её оттенком на основе общей семемы 'чистый, без примесей, добавлений чего-л.'. С прямым значением эта семема связана на основе ассоциативного представления о высоком звуке как о светлом, а низким - как о темном звуке, но семема темный (о звуке) в лексической системе языка не отмечена, она зафиксирована на уровне индивидуальной речи. Например: “Издали доносился темный шум, это на промысле шумели” (М.Г.); “Из порта доносился темный вселяющий ужас голос сирены” (В.Кат.). Употребление семемы темный в значении 'низкий, нечистого тембра (о голосе, звуке) закономерно. Номинативно-производное значение семем полный₆ – неполный₂ образовалось на основе семы 'достигший/ не достигший нормы, предела'. В силу частого употребления данных семем образность утратилась.

Движение от “более конкретного к более абстрактному” характеризует семантическое развитие лексем стеклянный, серебряный, серебристый, бархатистый, бархатный, хрустальный, медный, металлический. В предметно-логической части прямых значений данных лексем выделяется конкретная семы 'сделанный из ...(серебра, бархата, хрусталя, стекла, металла)', которая позволяет рассматривать лексемы как одинаково

образующие значения. Вторичное значение развивается " в результате метафорического уподобления отвлеченных явлений конкретным, "зримым" предметам, признакам, действиям [7, 218]. Конкретная сема 'напоминающий что-либо (бархат, серебро, стекло, металл, медь, хрусталь) цветом, блеском, по виду, на ощупь и т.д.' служит основой для развития нового значения лексемы – 'напоминающий звук,..'. Метафорическое значение данных семем сформировано на основе семы ПЛЧ номинативно-производных значений. В силу частоты употребления семантическая дуплановость семем серебряный₃, серебристый₂, "стерлась"; их значение воспринимается как производно-номинативное, что отражено в толковом словаре. Закономерности в формировании вторичных значений наблюдаются и у лексем стальной, железный. Метафорическое значение семемы стальной₂ – 'твердый, уверенный (о голосе)'- является оттенком переносного значения. Сема 'напоминающий сталь по прочности' служит основой для развития переносного значения и оттенков этого значения. Образования такого типа закономерны и регулярны. Неотмеченность их в толковых словарях не доказывает их отсутствие в языке. Например: "И железным, командирским голосом ...велел ей замолчать" (Ю.Г.) Переносное употребление семем становится частым, устойчивым и функционирует на уровне нормы.

Некоторые исследователи указывают на необходимость отличать переносные значения слова от переносных оттенков прямых значений, мотивируя такое отличие тем, что в переносных оттенках значения отвлечение от прямого значения неполное, что реализация значения связана с разного типа лексическими и конструктивными ограничениями; в переносных значениях названные процессы продвинуты в большей степени. Их признак – сохранение дуплановости при относительной свободе словесных связей.

В рамках исследуемой группы семем-прилагательных переносные оттенки прямых значений отмечены в следующих семемах: металлический₂, медный₂, гибкий₁, негибкий₁, бархатистый₀, бархатный₀; оттенки переносных значений отмечены в семемах хрустальный₂, жирный₄, жесткий₂. Проанализировав переносные значения слова, переносные оттенки прямого значения слова и оттенки переносного значения слова, пришли, к выводу¹, что нет существенной разницы между переносным значением слова, оттенком переносного значения и переносным оттенком прямого значения слова. Разница, лишь в значении слова и оттенке значения (если ее возможно установить) независимо от того, прямое или переносное это значение: металлический₂, сочный₅, хрустальный₂. Например: "Ясные, хрустальные звуки колоколов ...покатились вниз..." (В.Кат.); "... извне доносились металлические голоса" (А.Ч.). Отдельные значения лексемы, оттенки этих значений рассматриваем как семемы лексемы. В семантической структуре лексемы сухой выделяется общая сема 'лишенный чего-либо'. Данная сема носит абстрактный характер, что приводит к

выделению большого количества семем с дифференциальными семами 'лишенный (воды, влаги, свежести, мягкости, питательных соков, жира,...,выразительности, звучности)'. Образность семемы сухой₁₂, - 'лишенный звучности мягкости, сочности (о звуках)' "стерлась", значение воспринимается носителями языка как номинативно-производное. Лексема влажный по аналогии с ; лексемой сухой развивает метафорическое значение 'сочный, звучный (о голосе, звуках)' на уровне индивидуальной речи. Например: "Голос был гортанный, влажный, рокочущий на "р" (Ю.Б.). Развитие у лексемы влажный метафорического значения возможно лишь потому, что оно существует у антонимичной лексемы сухой.

В некоторых типах метафор переносное значение не связано с исходным никаким существенным семантическим признаком: в толкованиях этих значений вообще нет общих элементов, указывающих на их связь. Но эта связь существует как основанная на ассоциативных признаках, связанных со словом в его основном значении [7, 231]. Так, лексемы жидкий, жирный, густой, сладкий, жесткий, крепкий развивают метафорическое значение на основе семы 'восприятие на вкус, на ощупь' / 'восприятие на слух'. Метафорическое значение расширяет область чувственных восприятий (на вкус, на ощупь, на слух, на силу). Например: жесткий₁- 'твердый, крепкий, плотный на ощупь'; жесткий₂ – 'сухой и резкий, немелодичный'. Таким образом, некоторые дифференциальные признаки прямого значения порождают ассоциации, обуславливающие содержание метафорического значения.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора: Синтаксис и лексика // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 147-174.
2. Назайкинский Е., Рагс Ю. Восприятие музыкальных Тембров и значение отдельных гармоник звука // Применение акустических методов исследования в музыкознании, - М.: Музыка, 1984. – С.79-100.
3. Снитко Е. С. Учение А. А. Потебни о внутренней форме слова и его судьба в современной лингвистике // Русское языкознание. – 1991. № 22. – С. 39-46.
4. Телия В. Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация: Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.
5. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. - М.: Наука, 1997. – 143 с.
6. Шмелёв Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 243с.
7. Шмелёв Д. Н. Проблема семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. –278 с.
8. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 133с.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

- Ю. Б. – Бондарев Ю. В.
В. Кетл – Кетлинская В. К.
А. Ч. – Чехов А. П.
В. Кат. – Катаев В. П.
Ю. Г. – Герман Ю. Г.

М. Г. – Горький А. М.
В. Пан. – Панова В. Ф.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Денисенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми лексикології російської мови.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІКРОПОЛЯ “HAPPINESS” У СТРУКТУРІ КОНЦЕПТУ ДОБРО (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

Надія ІВАНЕНКО (Кіровоград)

У статті проводиться лінгвокогнітивний аналіз мовних засобів вираження концепту ДОБРО в англійській мові, описуються його концептуально-мовні особливості вираження. Завдяки методу компонентного аналізу найбільш чітко та повно висвітлюється семантична інформація, яку містить у собі елемент у вигляді сем.

The article gives cognitive analysis of the English language means that present the concept GOOD, describes its conceptual language peculiarities of presentation. Due to the component analysis the semantic information of an element in the form of semes is thoroughly explored.

Розвиток мовознавчої науки ХХ століття привів до загального визнання пріоритетного ствердження ідеї системності та антропоцентризму у вивченні мови. Впродовж останніх десятиріч створено багато моделей, за допомогою яких намагаються пояснити, як носії мови розуміють і класифікують світ, як вони використовують у мові весь свій життєвий досвід і накопичують знання. Такими моделями виступають фрейми, гештальти, прототипи, концепти, тематичні групи [2; 4; 10; 14,15].

У рамках когнітивного підходу досліджуються окремі лексичні одиниці і пов'язані з ними концепти. У сучасній когнітивній лінгвістиці проводяться багаточисленні дослідження когнітивних моделей, у рамках яких здійснюється аналіз концептів засобами мови. Цю проблему досліджують такі вітчизняні та зарубіжні вчені Ю.Д. Апресян, М. Бірвіш, Г. Вежбицька, Дж. Джекендофф, В.І. Карасик, О.С. Кубрякова, І.О.Стернін. У пропонованому дослідженні, вслід за зазначеними вище науковцями, концепт розуміється як одиниця колективного досвіду та свідомості, що має мовне вираження і позначена етнокультурними особливостями. Це уривок дійсності, відображений у мовній свідомості окремого народу.

Загальнооцінні концепти, до яких відноситься і досліджуваний концепт ДОБРО, складають основу оцінного тезауруса мови, оскільки оцінка є обов'язковим компонентом людської діяльності. Категорія оцінки є соціальною категорією, і зумовлюється соціальними факторами, тому по своїй природі є антропоцентричною. Загальнооцінний концепт ДОБРО має універсальний характер, оскільки презентує поняття добра, яке є основним

началом буття. Проте, поняття добра залежить і від індивідуальних людських цінностей, тому може бути позначене лінгвокультурним змістом. Когнітивні дослідження семантики мовних одиниць концепту ДОБРО дають можливість розширити розуміння про його природу, визначити його місце у фрагменті картини світу, пов'язаному з системою людських цінностей.

Змістові зв'язки концепту ДОБРО розглядаємо, виходячи з принципу семантичного поля, окреслити яке дозволив аналіз структури мовних одиниць англійської мови. В основі всіх семантичних полів лежать ті чи інші семантичні категорії, які представляють собою реалізацію понятійних категорій. Щоб виділити мовні одиниці концепту ДОБРО у сучасній англійській мові, треба визначити їх склад і внутрішню організацію. Внаслідок цього відбувається поділ зазначеної лексики на лексико-семантичні мікрополя, угруповання та встановлюються певні синтагматичні й парадигматичні зв'язки між ними.

Одним із таких мікрополів в англійській мові виступає мікрополе “**happiness**”. Моральне добро логічно пов'язане з поняттям щастя, оскільки зла людина не може бути щасливою, адже її дії, вчинки є негативними, від чого вона отримує такий самий негативний заряд енергії. І, навпаки, чим більше людина творить добра, тим більше позитивної енергії повертається до неї, і це робить її щасливою. Тож, бути добродієм, відзначатись моральними чеснотами – у цьому і полягає значущість щастя. Це поняття, як і поняття добра, є однією з найважливіших суспільних цінностей. Це підтверджується тісними парадигматичними зв'язками, які спостерігаються між мовними одиницями семантичних мікрополів “**good**” та “**happiness**”. Так, центральні одиниці **good** (n) та **happiness** вказаних мікрополів, референціюючи спільне уявлення про добродійні дії, наміри, позитивні відчуття, об'єднані інтегративною семою ‘good’ (adj.) в еквіполентну опозицію. Напр.: *He seldom does a good with good intent* (J. Dryden).

Щастя залежить від волі людини. Воно включає у себе те, що захоплює і задовольняє розум. Джон Локк пропонував теорію, згідно якої людина сама може бути господарем свого щастя [16, 173]. Подібну думку обстоює Теодор Бендіт, стверджуючи, що щастя цілком залежить від людини. Адже це суть того, що людина бажає, і розуміння його як цінного. Він також робить цікаві спостереження, що а) спроба пов'язати поняття щастя з ідеалами чи уявленнями про добре життя обов'язково охоплює встановлення критеріїв щастя; б) будь-який критерій може підпасти під сумнів [8, 5].

Лексема **happiness** утворює привативні опозиції з елементами **good** (adj.), **goodness** і відіграє роль гіпероніма, розкриваючи значення бажаного, жаданого, відзначеного рисами щасливого життя, а також прагнення щастя і блага для всіх. Пор. ужив. **good** у реченні: *The New... University of London appears to be in that parlous state when no impartial person can be found to say a good word for it* (P. Mall).

Таку саму привативну опозицію лексична одиниця **happiness** утворює з елементом **benevolence** ядерної зони іншого мікрополя “**good**”, де також відіграє роль гіпероніма і кваліфікує дію приносити благо і щастя іншим. Тож до щастя людину рухають благі наміри і бажання. За Аристотелем, щастя досягається активними діями [5, 23]. Напр.: *Benevolence is the foundation of justice (E. Gibbon)*.

Мовна одиниця **happiness** виступає синонімом лексеми **felicity**, яка також маніфестує поняття щастя, але тривалішого, навіть його сильніший, інтенсивніший ступінь – блаженство. Це „тривале захоплення, втіха, які з’являються від процвітання, процесу досягнення успіхів [12, 209]. Зазначені лексичні одиниці утворюють опозицію тотожності. Пор. їхнє ужив. у таких реченнях: *Happiness signifies a gratified state of all the faculties (H. Spencer)*. *Sincerely wishing you every felicity (Medical Journal)*.

Семантичний компонент ‘*happiness*’ лексеми **felicity** об’єднує її з мовними одиницями **good (adj.)**, **goodness**, **benevolence**. Між зазначеними елементами утворюються еквіполентні опозиції за рахунок названої інтегративної семи. Аналогічна опозиція спостерігається з одиницею **mercy**, де спільною виступає сема ‘*blessing*’.

Важливо розрізнити умови, які дозволяють людині відчувати себе щасливою, і визначальні характеристики поняття щастя. Так, Гілберт Райт стверджує, що бути щасливим – значить по-філософськи відноситись до життя, його обставин [19, 98]. Він імпліцитно підводить до висновку, що не існує об’єктивних критеріїв поняття щастя. Цю думку підтримують інші дослідники, які заявляють, що характеризувати людину як щасливу – це найвища оцінка її загального стану і обов’язково треба враховувати і точку зору самого суб’єкта [11; 6; 9].

Як би високо не оцінювався стан душі (щасливий/ нещасливий), „не можна назвати людину щасливою, доки вона сама ненавидить хоч хвилиночку свого існування” [13, 128]. Джон Уілсон погоджується, що якщо людина відчуває себе щасливою, то вона і справді є щасливою. І, звичайно, щастя не завжди залежить виключно від наших бажань [18, 15].

У тлумаченнях **happiness** та **felicity** використовується одиниця **happy**, яка виступає однією із сем та утворює привативні опозиції із зазначеними лексемами, виступаючи гіперонімом. Її семантичний компонент ‘*pleased*’ виявляється інтегративним у еквіполентній опозиції з лексемою **pleasure**, яка репрезентує уявлення про задоволення. Хоча існує думка, що „поняття щастя більше наближене до стану благословення, ніж до задоволення” [7, 41].

Задоволення розглядається як позитивне чи бажане, а тому мовна одиниця **pleasure** засвідчує семантичну близькість до мовної одиниці **good (adj.)**, вказуючи на ознаку того, що приносить почуття вдовolenності. Напр.: *Pleasure is what all creatures desire; pain what they all avoid (E. Sullivan)*. Завдяки емоціям, відбувається суб’єктивне сприйняття особою оточуючого світу. Вони нерозривно супроводжують будь-яку дію людини. Справжнє щастя вона отримує, згідно Епікура, від того, що їй приносить задоволення [7, 44].

Виділяють три основні характерні риси поняття щастя. По-перше, щоб бути щасливим, має бути відсутнє почуття серйозного незадоволення. По-друге, щастя включає досягнення, принаймні, найважливіших цілей. Третя умова криється у зв'язку між задоволенням і щастям. Останнє є ширшим поняттям і містить більше позитиву, ніж поняття задоволення [17, 98].

Семантика лексичних одиниць **pleasure, enjoyment, delectation, delight, pleasing, pleasingness** відображає поняття задоволення, насолоди, вдоволення як мети життя або його завершення. У системі англійської мови зазначені одиниці об'єднані в опозицію тотожності і функціонують як лексичні синоніми. Вони вказують на позитивні емоції, які супроводжують процес досягнення добра чи того, що є бажаним.

Елемент **pleasure** наголошує на відчутті задоволеності чи насолоди, включаючи схвильованість почуттів: *I never believe in mixing business with pleasure* (P. Cheyne). Людина задоволена, коли вона бачить, що все відбувається згідно її плану, поставлених нею цілей; отже, її зусилля приносять плоди; „задуми починають реалізуватися або створюються умови для їх реалізації” [1, 359].

Лексема **delight** широко використовується в англійській мові і позначає все, що дає живе задоволення розуму, серцю, почуттям. Слід зазначити, що вона додає ідею жвавості, бадьорості, піднесеного настрою до поняття задоволення, що є вимушеним, часто не таким стабільним або менш тривалим.: *The gratification itself of every natural passion must be attended with delight* (G. Butler).

Семантика мовної одиниці **delectation** маніфестує реакцію на щось приємне, задовільний досвід, який більш чи менш свідомо забезпечується, і позначає, швидше, розвагу або відволікання від турбот, ніж глибоку радість.

Одинця **enjoyment** аналогічно попередній лексемі позначає реакцію на щось приємне, але включає широкий спектр різновиду глибокого задоволення, починаючи з простої, проте повної задоволеності, до глибокого, інтенсивного, довготривалого щастя, що переходить у триумф. Напр.: *The poorest life has its enjoyments and pleasures* (Webster, I, 754). Триумф, за спостереженнями Г. Вежбицької, завжди пов'язується „з особливою ситуацією.., з якимось видатним і несподіваним досягненням” [1, 370]. Причиною триумфу може бути перемога суб'єкта над ким-небудь або чим-небудь та усвідомлення того факту, що інші люди знають про його перемогу і захоплюються ним.

У семантиці мовних одиниць **pleasing (n)** і **pleasingness** міститься вказівка на якість чи стан вдоволення. Напр.: *She is a graduate in the art of pleasing* (C. Holland). *The liveliness and pleasingness of dark eyes* (Webster, I, 596).

Сема *'pleasure'* є інтегративною для опозицій еквіполентності мовних одиниць **to delight, to please, delightful, enjoyable, happy, liking, delight, pleasant, pleasing (adj.)**. Перша з них кваліфікує дію приносити насолоду, тішити, захоплюватися, насолоджуватися: *A life of pleasure – to delight himself and to be the delight of others* (I. D'Israeli).

У привативних опозиціях лексем **pleasant, delight, delightful**, з одиницею **delectable**, остання виконує функцію гіпоніма, вказуючи на ознаку чудовий, прекрасний: *The old man had told him that he had a delectable voice (H. James).*

Лексична одиниця **pleasant** називає ознаку той, що приносить задоволення, є приємним і пересікається з елементами **good (adj.), kind** іншого мікрополя, утворюючи привативні опозиції та виконуючи роль гіпероніма. Напр.: *Pleasant and painful are qualities of the emotions we feel (H. James).*

Сема *'pleasure'* виступає інтегрантом в еквіполентній опозиції лексем **enjoyable** та **delightful**. В їх семантиці реалізується значення ознаки приємний, чудовий, що приносить задоволення. Напр.: *This is the most charming and delightful book I have ever read in many a day (Webster, I, 596).*

Одиниці **pleasant** та **pleasing** утворюють привативну опозицію, де остання відіграє роль гіпероніма. Лексема **pleasant** референціює об'єктивну якість, тоді як елемент **pleasing** вказує на враження, ефект, який справляє суб'єкт: *He has reconciled the pleasing to the proper (S. Richardson).*

Семантика того, що приносить радість, задоволення проявляється у периферійному елементі **gratifying**, у привативних опозиціях з яким одиниці **pleasure, pleasing** відіграють роль гіперонімів: *I have something to propose which I think will be gratifying to you (H. James).*

Поняття радості, щастя, успіху, насолоди реалізується у лексичній одиниці **joy**, яка утворює опозицію тотожності з лексемою **delight**. Вони використовуються у тлумаченнях один одного та виступають синонімами на лексичному рівні. Пор. їхнє ужив.: *I had read with delight Coleridge's poem (J. Tyndall). It is a comely fashion to be glad. – Joy is the grace we say to God (J. Ingelow).*

Позначаючи стан задоволеності, щастя, блаженства, лексема **joy** утворює привативні опозиції з одиницями **happiness, felicity, pleasure**, де останнім відводиться роль гіперонімів: *Bring us, where all tears are dried, Joy for evermore (J. Ellerton).* Причиною радості може стати будь-який фактор, що оцінюється позитивно. Її легко розділити з іншими. Як зауважує Т. В. Мацієвська, радість може супроводжуватися іншими почуттями, може проявлятися або не проявлятися назовні [3, 283].

В іншій привативній опозиції з лексемою **glad (n)** лексична одиниця **joy** сама виконує функцію гіпероніма. Семантично близьким до неї є елемент **to joy**, в якому прослідкується дія радити, веселитися, отримувати насолоду: *He has never joyed himself since (J. Addison).*

Спільний семантичний компонент *'to rejoice'* об'єднує лексеми **to joy, to delight, to enjoy, to glad** в еквіполентні опозиції. Аналіз семантики вказаних одиниць дає підстави стверджувати про їх приналежність до числа лексем, які позначають хороші, добрі почуття, відносну малу долю егоїзму і невинний характер задоволення. Слід зазначити, що елементи **to joy, to delight** містять ще кілька інтегративних сем *'to take pleasure', 'to enjoy'*. Пор.

їх ужив. у реченнях: *We know the kind of man whom this system **delights** to honour (A. Morley). All men **gladdened** themselves with this conclusion (R. Goad).*

Лексична одиниця **to please** маніфестує дію приносити щастя, яке починається з відсутності невдоволення, прикрості і закінчується бурхливою радістю, піднесеним настроєм від того, що результат співпадає з бажаннями і прагненнями. Названа лексема об'єднана в опозицію тотожності з одиницею **to delight**, а в системі мови вони виступають лексичними синонімами: *The chief object of a play should be **to please and entertain** (Webster, II, 1738).*

Лексичні одиниці **happy, pleasing (adj.)** виконують функції гіперонімів у привативних опозиціях з лексемою **gracious** мікрополя “**good**”. Вони називають ознаку той, що приємний, привабливий, який подобається, приносить задоволення. Напр.: *No longer a young man, yet not too old to be **pleasing** to women (A. Forrester).*

Еквіполентна опозиція утворюється між периферійними одиницями **glad (adj.)** та **blessed** за рахунок інтегративної семи ‘*joyful*’. В аналогічну опозицію об'єднані лексеми **blessed** та **auspicious** спільним семантичним компонентом ‘*fortunate*’, розкриваючи значення того, що приносить радість, прихильно налаштований, добрий. Остання утворює привативну опозицію з мовною одиницею **kind**, де їй належить місце гіпоніма. Напр.: *Fair with honorable eyes, Lamps of an **auspicious** soul (D. Rossetti).*

Гіперо-гіпонімічні зв'язки спостерігаються між периферійними одиницями **blessed, liking** з ядерними елементами **felicity, happiness, pleasure, enjoyment, happy**, де останні виступають гіперонімами.

Семантичні компоненти ‘*good fortune*’, ‘*luck*’, ‘*success*’ лексем **happiness** та **felicity** тлумачать значення щасливого випадку, удачі, фортуни, долі, успіху: *It is a very great **Happiness**, and particular Providence of God, that the Sea and Rivers here seem...to contest (W. Bosman). Athens... enjoyed more than all others the general **felicity** (T. Harris).*

Лексичні одиниці **fortune, luck, chance, hap** відображають спільне поняття удачі, везіння, щасливої долі. У системі англійської мови зазначені одиниці вступають в опозицію тотожності і функціонують як лексичні синоніми. Пор. ужив. одиниць **fortune** і **luck** у таких реченнях: *Here...you have **fortune** on your side (F. Junius). It was a **luck** for me yesterday...that I had these live things to look after (Mrs. Carlyle).*

Слід зауважити, що на фоні семантики лексем **chance** та **hap** висвічується квант випадковості, шансу, слушної можливості: *Some have the **hap**; some stick in the gap (F. Robertson).* Останній елемент **hap** вирізняється своїми стилістичними характеристиками, так як маркується у тлумачному словнику англійської мови як застаріле слово.

Зазначені вище одиниці **fortune, luck** разом з елементом **success**, що виражає значення успіху, удачі, процвітання, виступають гіперонімами у привативних опозиціях з ядерними лексемами **happiness** і **felicity**. Семантику успішної події маніфестує лексична одиниця **success**, утворюючи

еквіполентні опозиції з лексемами **luck, chance, hap**, інтегрантом яких виступає сема *'fortune'*. Її диференційні компоненти *'achievement', 'attainment', 'result'* відбивають значення досягнення, результату, вдалого завершення: *The success of this war will fall within the compass of the next year (D. Neal)*. Інший елемент диференційного плану – сема *'prosperous'* характеризує значення добробуту, достатку, і виступає інтегративним в еквіполентній опозиції з одиницею **prosperity**.

Успіх завжди супроводжується радістю, задоволенням, досягненням результатів. На лексичному рівні це підтверджується привативною опозицією лексем **joy** та **success**, де остання відіграє роль гіпероніма: *Parking the car in this bay we started to look for a path and a break in the barbed wire – again with no joy (R. Scotsman)*.

Одиниці **fortunate** та **lucky** називають ознаку щасливого випадку чи щасливої долі, утворюючи опозицію тотожності і виступаючи лексичними синонімами. Вони обидві певним чином співвідносяться з непередбачуваним успіхом, який не є прямим результатом заслуги, і можуть також вживатися стосовно дії, що породжує успіх або того, що може бути наслідком успіху.

Одинця **lucky** наголошує виключно на посередництві, сприяттні випадку. Семантика лексеми **fortunate** включає неочікувану появу надзвичайно вигідних обставин, інколи навіть активне втручання вищої сили. Напр.: *Authors who...have written one or two pieces so facile in thought and fortunate in phrase as to be carried lightly in the memory (J. Lowell)*. *This was a lucky recollection – it saved her from something like regret (J. Austin)*.

Стосовно них лексема **prosperous** виступає гіперонімом, а одиниці **happy** та **lucky** вступають у привативні опозиції і з лексемою **successful**. Між собою елементи **prosperous** і **successful** об'єднуються в еквіполентну опозицію за рахунок інтегративних сем *'propitious'* та *'success'*, вказуючи на ознаку процвітаючий, успішний, заможний. Пор. їхнє ужив.: *Political Economy inquires into the causes which make one nation more rich and prosperous than another (W. Jevons)*. *The Times, and...the Daily News, and many others of the successful papers in the provinces and on the Continent (L. Gordon)*.

Ознака процвітаючий, такий, що досягає успіхів реалізується у лексемі **thriving**, яка є гіперонімом у привативних опозиціях з одиницями **prosperity** та **prosperous**. Напр.: *The city is now a thriving center (Webster, III, 2383)*.

Мовні одиниці **fortunate, prosperous, successful** відіграють роль гіперонімів у привативних опозиціях з елементами **auspicious** та **gracious** інших мікрополів. А лексеми **fortune, prosperity** утворюють аналогічні опозиції з одиницею **goodness**.

Ознака того, що трапляється завдяки долі чи щасливому випадку, реалізується у периферійній одиниці **fortuitous**, яка утворює опозицію тотожності з лексемою **fortunate**, де диференційними виступають стилістичні показники першої, оскільки маркується у тлумачному словнику як розмовне слово. Вона є семою лексичних одиниць **chance** і **happy** та

утворює з ними опозиції привативності. Напр.: *Neither fortuitous, nor necessitated, but entirely under the governmental control of the great and good God* (M. Sparrow).

Одиниці **to fortune, to luck, to chance, to hap**, кваліфікуючи дію щастити, фортунити, таланити, вступають в опозицію тотожності та утворюють на лексичному рівні один синонімічний ряд. Семантика перших двох проявляється у неминучості, пророкуванні долі, тобто всього того, що є у певній мірі передбаченим, наділеним фортуною: *This night hath **fortuned** to me a great adventure* (A. Frior). Дві останні лексеми характеризуються значенням дії ризикувати або відбуватися, траплятися випадково: *Whenever it **chanced** that the feelings of the people were roused* (A. Kinglake). *What can **hap** to him worthy to be deemed evil?* (I. Barrow).

Таким чином, описані одиниці на позначення щастя, радості, задоволення, успіху, удачі, щасливого випадку утворюють мікрополе “**happiness**”. Семантичний аналіз мовних одиниць цього мікрополя доводить їх складну систему, у якій вони пов’язані парадигматичними відношеннями. Зв’язки лексичних одиниць представлені в парадигматичних опозиціях лексем як вказаного мікрополя, так і з елементами ядерної та периферійної зони інших мікрополів. Це підкреслює системність як одну із основних ознак концепту ДОБРО в англійській мові.

Найуживанішою семою означеного мікрополя є семантичний компонент ‘*pleasure*’. Семантично активними виступають також семи ‘*fortune*’, ‘*success*’, ‘*luck*’, *to be pleased*’.

Довгі синонімічні ряди, наприклад, **pleasure – enjoyment – delight – delectation – pleasing (n) – pleasingness** є характерною особливістю мікрополя. Опозиція тотожності є досить частотною у мікрополі “**happiness**”. Саме така опозиція спостерігається між мовними одиницями **happiness – felicity, delight – joy, fortunate – lucky, fortune – luck – chance – hap**, які у системі англійської мови виступають лексичним синонімами.

До сфери перетину мікрополя “**good**”, а саме з ядерними одиницями **goodness, good**, належать лексеми **success, happy, fortune, prosperity**. А центральні одиниці **good (n)** та **happiness** ядерної зони мікрополів “**good**” і “**happiness**” пересікаються у своїх значеннях, утворюючи еквіполентну опозицію.

Відродження антропоцентричного підходу в галузі лексикологічних досліджень, де накопичений багатий довід структурного і функціонального вивчення словникового складу мови, дозволяє по-новому висвітити системність лексики в теоретичному середовищі концепції мовної картини світу. Саме такий підхід дозволяє вивести дослідження, які ставлять своєю метою вивчення окремих лексико-семантичних структур, на рівень сучасності й актуальності в аспекті когнітивної лінгвістики і пов’язаних з нею методик виявлення через мову важливих для духовного життя народу концептосфер.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари. – 1996. – 416 с.
2. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Когнитивная семантика. – Тамбов: Изд-во Тамбовского ун-та, 2000. – С. 10 – 13.
3. Мацієвська 2002 – Мацієвська Т. В. Особливості семантики дієслів емоційного стану з домінантою „радіти”//Мова і культура. – Випуск 5. – Т.2. – Ч. 2. – Київ. – 2002.
4. Стернин И. А. Может ли лингвист моделировать структуру концепта? // Когнитивная семантика. – Тамбов: Изд-во Тамбовского ун-та, 2000. – С. 13 – 17.
5. Aristotle Nichomachean Ethics (translated by J. A. K. Thompson). – Harmondsworth: Penguin Books, 1976. – 738 p.
6. Austin J. L. Pleasure and Happiness // Philosophy. – 1998. – № 13. – pp. 51 – 62.
7. Barrow, Robin Happiness. – Oxford: Martin Robertson and Company, 1999. – 160 p.
8. Benditt, Theodore Happiness // Philosophical Studies. – January 2000. – № 25. – P. 1 – 20.
9. Chattegee, Margaret Some Reflections on the Concept of Happiness // Indian Philosophical Quarterly. – April 1997. – P. 313 – 318.
10. Frames, Fields and Contracts: New Essays in Semantic and Lexical Organization / Edited by Adrienne Lehrer and Eva Feder Kittay. – 1992. – 464 p.
11. Kenny, Anthony Happiness // Proceedings of the Aristotelian Society. – 1985 – 86. – № 66. – P. 93 – 102.
12. Hobbes, Thomas Human Nature. Body. Man and Citizen. – New York: Collier Macmillan, 1996. – 209 p.
13. Hare R. M. The Language of Morals. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 202 p.
14. Langacker R. W. Culture, Cognition, and Grammar // Language Contact and Language Conflict. – Amsterdam – Philadelphia, 1994. – P. 25 – 53.
15. Langacker R. W. Constituency, dependency, and conceptual grouping // Cognitive Linguistics. – Berlin – New York, 1997. – Vol.8 (1). – P.1 – 32.
16. Locke, John An Essay Concerning Human Nature. – London: Fontana, 1984. – 264 p.
17. Montague, Roger Happiness // Proceedings of the Aristotelian Society. – 1986 – 87. – № 67. – P. 87 – 102.
18. Wilson, John Happiness // Analysis. – 1988. – № 29. – P. 13 – 21.
19. Wright G. H. Von The Varieties of Goodness. – London: Routledge and Kegan Paul, 1992. – 236 p.
20. Oxford English Dictionary Online. 2nd edition. 1989 / ed. J. Simpson and E. Weiner, Additions 1993 – 97 / ed. John Simpson and Edmund Weiner; Michael Proffitt), and 3rd edition (in progress) March 2000 – / ed. John Simpson. OED Online. – Oxford: Oxford University Press. – <<http://dictionary.oed.com>>
21. Webster’s Third New International Dictionary of the English Language. – Vol. I, II, III. – 1976.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Надія Іваненко – викладач кафедри практики германських мов КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, лексична семантика.

НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧИСЛА В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ

Ірина КРУТЬ (Кіровоград)

У статті аналізується символічне значення числівників один, два, три, чотири, сім, дев'ять, десять, дванадцять, сто, тисяча, своєрідність їх функціонування у календарній обрядовості.

The symbolic meanings of such numerals as *one, two, three, four, seven, nine, ten, twelve, one hundred, one thousand* are described and the peculiarities of their functioning in calendar rituals are depicted.

В останні десятиліття у лінгвістиці підвищився інтерес до того, яким чином втілює мова світоглядні орієнтири, культуру, елементи міфології народу-носія. Один із важливих аспектів таких досліджень – з'ясування ролі категорії числа у мові та культурі українців.

Тексти усної народної творчості виявляють особливості значення і функціонування числівників. Це спонукає розглянути причини такої своєрідності та простежити основні шляхи розвитку значень, що і є метою даної статті. Відмінність у семантиці лексем зумовлена передусім природою культових текстів: у них число, а також предмет, особа, ознака, окрім поняттєвого, втілюють культурне значення – обрядове, міфічне або символічне – і воно є домінантним.

Грунтовне дослідження числівників у слов'янських мовах, зокрема і їх культурного значення, належить Т. Лукіновій. Цьому питанню присвячений підрозділ „Категорія кількості як елемент духовної культури давніх слов'ян” її монографії [6, 35-75]. Інтерес до символічного значення числівників проявляли також вчені В'яч. Іванов, В. Топоров [3, 152].

Календарна обрядовість засвідчує ряд відмінностей у семантиці та функціонуванні числівників порівняно з мовою загалом. У піснях числівники фігурують переважно на позначення кількості: *три трумбетки, два голуби, сто злотих*. Категорія числа як абстракція, відірвана від предметних втілень, для народної творчості не притаманна. Інша своєрідність – позначувана кількість не стільки реальна, скільки знакова, пор.: *А сударів двір На семи стовпах, На семи верстах* [11, 128]. У контексті числівник *сім* є не дійсним позначенням кількості, а радше зверненням до сакрального. Кількісні та порядкові числівники розглядатимемо спільно, зважаючи на спільність культурного значення.

Особливою силою наділений числівник *перший*, що відбито семантикою лексеми – окрім власне порядкової номінації, має значення ‘головний’, пор. весільну термінологію *перша дружка* як еквівалент до *старша*. У народній аксіології часто акцент робиться на важливості

першого: перший зжятий сніп ставлять під образами (в інших місцевостях – у stodoli), пізніше його окремо обмолочують, зерна святять у церкві, а перед засівом змішують їх із насінням. Соломою з першого снопа годують худобу, щоб не хворіла [1, т.2, 214]. Релевантність *першого* відбито також спеціальними термінами для знакових перших речей чи явищ: відоме в Україні ворожіння на *першого* відвідувача в новому році, так званого *полазника*; у весільному циклі обряд першої шлюбної ночі належить до ініціюючих і має назву в українців *комора*, рос. *подклет*, *клеть*, польськ. *pokładziny*; *перваки* – ті, хто народилися першими, вважалися непідвладними темних духам. У календарно-обрядових текстах числівники відображають знаковий порядок: *Перший король – то сам Господь-бог, А другий король – то святий Юрій, А третій король – то святий Дмитро* [7, 31] (святі, гадаємо, зазначені у залежності від хронології присвячених їм свят, відповідно, день св. Юрія 6 травня, день св. Дмитра 8 листопада). Інша релевантна характеристика числівника *один* – позначення мінімально можливої кількості, як-то у формулі *Хоч по одному* [5, 109], відсутність пари, компанії, пор., *один одинцем*.

Числівник *два* та еквівалент до збірного – *пара* у календарно-обрядових піснях позначає переважно ‘два однакові предмети’ або ‘двоє як щось ціле’: *А ще вище два соколи грають, Вони грають, каменем хитають* [4, 211] або *Там на горойці два голубоньки ячмінь жнуть, На долиночці дві зозуленьки лен беруть* [10, 45].

Для семантичного корелята *пара* притаманна характеристика схожості, яку відображає сама етимологія: запозичено з нім., очевидно, через польську, походить від лат. *par* ‘рівний, однаковий, парний; пара’ [2, т.4, 288], пор. також фразеологізм *До пари* ‘про кого-, що-небудь рівноцінне, схоже на щось інше’ [9, т.1, 176].

Три є числом, сакрально відміченим у багатьох релігіях, міфологіях, ученнях. Для піфагорійців *три* – довершене, гармонійне число, яке має свій початок (1), середину (2) і кінець (3), відповідно символізує народження, існування і кінець. За східним світобаченням, в основі всього суцього лежать три головні принципи: інь, янь і дао [6, 44-45]. Це число є знаковим у християнстві, що видно вже із канону про святу трійцю: Отця, Сина і Святого Духа.

Три (та похідні від нього) є найбільш уживаним із числівників у календарно-обрядових піснях: *три сторони* [5, 215], *на три годи* [4, 144], *три вози* [4, 315], *три королі* [5, 96], *три крамарики* [5, 125], *три вірмени* [8, 205], *Зберемо вози на три обози, Звезем пшеницю в господарське гумно І складемо ї а в три стирточки, а в три рядочки* [5, 84].

Цей числівник фігурує у колядках про створення світу (імпліцитно або явно), образ світового дерева описує координати Всесвіту по вертикалі, позначаючи кількість сфер: небо, земля, підземний світ. *Три голуби беруть участь у творенні світу: На тих синіх морях росте черемушка, На тій черемушці три голуби сидять* [5, 45]. *Троє гостей* приходять до господарів: *При тім столику три гості сидять, Три гості сидять, три товариші. Єдин*

товариш – ясне сонічко, Другий товариш – та місяченько, Третій товариш – та дробен дощик [5, 47].

Магія числа *три* реалізує себе у бажаній тричленності в обрядах, що проявляється зокрема традиційними для народних текстів формулами, що розділяють опис на три частини, напр.: *Ганнуся встала, три свічки всукала. При одній свічці личко вмивала, При другій свічці в сукні сі вбирала, При третій пішла по воду* [10, 50-1] або *Первая радість – зелена сукня, Другая радість – дорогий кубок, Третья радість – золотий перстень* [5, 325], *В першій віконці сіяє сонце, В другій віконці місяць сіяє, В третій віконці сама молоденька* [5, 326]. Або, напр., у весняній грі: дівчата виводять танок навколо *трьох* каменів, викладених у формі *трикутника*, танцем утворюють негострий *трикутник* [4, 174].

Числівник *чотири* менш уживаний, аніж *три*, і в текстах набуває значущості переважно у відношенні до *три*: *Садила синки у три рядки, Садила дочки у чотири рядочки* [5, 119]. У переважній більшості випадків для *чотири* актуальною є виведена В'яч. Івановим та В. Топоровим формула $n+1$, де n – сакральне число, константа, а *один* „підводить підсумок” [3, 152]. Тоді *три* сприймається як норма (цілість, однорідність), а *чотири* – експлікує винятковість, надзвичайність або вищість на одну позицію, пор.: *Там бояре терем вили У три стіни кам'яні, А четверта золота. На тій стіні перепілочка Звила гніздечко* [4, 208], *Три скрипочки, А четвертий бас* [4, 494].

У картині світу слов'ян числівник *чотири* асоціюється передусім із координатами, в яких описується Всесвіт по горизонталі, що експлікується зокрема фразеологізмами *На всі чотири сторони (боки, вітри)* [9, т.2, 10]. Очевидно, це уявлення реалізується у формулі, яка трапляється у веснянці: *розлилися води на чотири броди* [4, 154]. Зрідка в цьому значенні *чотири* може підмінятися числівником *три* завдяки функціональній спорідненості останнього (описує світобудову по вертикалі) та сакральності, як-то у колядці: *В три сторони, а в три перії* [5, 215].

Загалом числівники *чотири*, *п'ять* та їх порядкові відповідники не є активно вживаними, їх функціонування ситуативне, напр., у колядці після *батька, матері, брата* згадується *Четвертий цвіточок – то моя сестричка, п'ятий цвіточок – то мій миленький* [5, 315].

Рідко трапляється у текстах числівник *шість*: *Та й заїдемо шістьма волами, трьома возами* [5, 85]. У наведеній пісні його семантика зумовлена співвіднесеністю з *три*.

Знаковим для українців є число *сім*. Як вказує Т. Лукінова, віра у сакральність числа *сім* перейнята, найімовірніше, від східних народів, світоглядним побудовам яких притаманне вчення про семеричну будову світу. *Сім* – сума двох основних елементів числового коду, за допомогою яких описувався Всесвіт – *три* і *чотири* [6, 73, 67]. Про його роль у культурі українців свідчить також широкий фразеологічний та пареміологічний матеріал на кшталт *Семеро одного не чекають* або *Витати на сьомому небі* – ‘сприймати дійсність нереально, наївно, бути мрійником’ [9, т.1, 98]. У

християнстві це також важливе число, що бачимо вже з церковної термінології: *седьмиця* ‘поминальний день – сьомий після Великодня’: [1, т.2, 15]. Із язичницьких пластів календарної обрядовості активно проявляється магія числа *сім* у русаліях. У них важливим є образ *дівки-семилітки*: *Оженився у Петрівку Та взяв дівку-семилітку* [4, 310], *сім* – традиційне число загадок, які задає русалка: *Одгадаєш сім загадок: Одгадаєш – моя будеш, Не’дгадаєш – чужа будеш* [4, 309], в іншій русальній пісні: *Бодай же ти, зозуленько, Сім літ не кувала, що ти мені молоденькій Правди не сказала* [4, 313]. Фігурує це число й в інших циклах, напр., у веснянці *сім* літ як випробування шлюбу: *Мати як віддавала, то й приказувала, щоб дочка до неї сім літ не бувала* [4, 155].

Числівник *дев’ять* також належить до сакральних чисел і вважається наділеним магічною силою як „тричі по три”. В обрядових піснях частіше фігурує із культурним значенням, аніж як дійсне позначення кількості: *Висмотріла дивнеє звіря тура-оленя, На голівці ж му дев’ять рожечків* [5, 122], – *А ци дома Тих дев’ять невіст?* [5, 109].

Десять належить до знакових чисел, коли протиставляється *дев’яти* (згідно зі згаданою вище формулою $n+1$): *На тім оленю дев’ять рожейків, А на десятім терем збудован* [5, 330] або *Дев’ять купців, хлопців-молодців. Ой питали си та десятого, Отсега газди та й гречного* [5, 93].

У картині світу давніх українців *дванадцять* мало космогонічне навантаження, його знаковість спостерігаємо на прикладі купальської пісні: *Ой в ліску, ліску дванадцять сосон. Під тими соснами дванадцять столів, За тими столами дванадцять панів* [4, 420]. Для міфологічного світогляду *дванадцять*, як відзначила Т. Лукінова, – то результат множення двох основних елементів числового коду, за допомогою яких описувався Всесвіт – *три і чотири* [6, 67]. Числівник зрідка фігурує у піснях, напр., у колядці *Дом на сто двадцять верстов, на дванадцять саженой* [5, 173]. Для числівника *сто двадцять* релевантним є акцент на величині, він репрезентує помножене *дванадцять*, від якого набуває сакральності.

Числівники *сто*, *тисяча* у піснях можуть бути еквівалентами і вживаються на позначення значної кількості чогось, частіше всього грошей: *за сто злотих* [5, 102], *сто червоних* [5, 177], *сто рублів* [5, 86], *По три гроші молодець, По чотири жінка По тисячі дівка* [4, 73]. Трапляються також протиставлення, як-то у весняній грі „Просо”: *Ми дамо сто срібних... Не візьмем і тисячі* [4, 54].

Іноді у календарно-обрядових текстах трапляються формули, більш властиві для замовлянь, в яких спостерігаємо змішування числівників, підпорядковане своєрідній „магічній” логіці: *Побудував (подвір’я) а в три сторони... А на четвертій церков збудував, Церков збудував з трьома вершечки, З трьома вершечки, З двома оконці. Єдним оконцем сонце сходить, Другим оконцем місяць заходить, Райськими дверми господар ходить* [5, 215].

Числа *три*, *сім*, *дев’ять* у текстах можуть варіюватися (напр., традиційні *сім* загадок у русаліях можуть змінюватися на *три* та ін.).

Календарна обрядовість засвідчує містичне значення чисел у архаїчному суспільстві. Спостерігаємо, що кількісне значення числівників переважно поступається перед магічним. Знаковими є числа *один, три, сім, дев'ять* та їх порядкові кореляти.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис, в 2 т. – Мюнхен, 1958. – Т.1, 2.
2. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. /Гол. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982-1989. – т. 1-4.
3. Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Древний период. – М.: Наука, 1974. – 248 с.
4. Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / Упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1963. – 670 с.
5. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. / Упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1963. – 804 с.
6. Лукінова Т.Б. Числівник в слов'янських мовах. – К.: Наук. думка, 2000. – 369 с.
7. Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича. – К.: Музична Україна, 1968. – 222 с.
8. Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Ярошинської. – К.: Музична Україна, 1972. – 323 с.
9. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: в 2-ох т. – К.: Вища школа, 1984. – Т. 1,2.
10. Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка. – К.: Муз. Україна, 1971. – 323 с.
11. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К.: Наук. думка, 1983. – 526 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Круть – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні питання лексикології української мови.

“ДОБРО” І “ЗЛО” В КОНЦЕПТОСФЕРІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ (ЧАСОВИЙ ВИМІР)

Ірина НІКІТІНА (Кіровоград)

У статті зроблено спробу проаналізувати зміни в абстрактно-семантичному полі (АСП) концептів “добро” і “зло”, зокрема в часовому просторі останніх тридцяти років. Концепти добра і зла з часом були трансформовані в менталітеті суспільства: концепт добра став більш масштабним, і більшість значень слова *добро* ми сприймаємо як моральну норму, а під поняттям “добро” розуміємо дію, що позитивно змінює життя людей. Поняття “зло” стало менш емоційно забарвленим.

The author attempts to view the changes in the denotative field of the concepts “good” and “evil” within the time period of recent 30 years. The concepts under study have undergone transformations in the course of time: the concept “good” has become more scaling and most of its meanings are perceived as reflecting moral norms, and the notion “good” is understood as an action which changes the people’s lives in a positive way. The concept “evil” has become less emotionally coloured.

У наш час іноді стає досить важко адекватно сприймати дію або явище, зрозуміти і дати оцінку за моральною шкалою добра і зла. Існують випадки, коли антонімічні концепти добра і зла у свідомості людини сплутуються або виправдовують один одного. У теперішній час зростає значення соціологічних, психологічних, мовних контекстів осмислення понять добра і зла.

Так само як поняття, концепт є одиницею когнітивного порядку. Архітектоніка концепту як структурованого утворення складніша за будову спорідненого з ним феномена – поняття. Ми погоджуємось з В. І. Карасиком, З. Ю. Балакіною та М. О. Красавським, які вважають виправданим виділення в структурі концепту трьох компонентів – поняттєвого, образного та цілісного. Концепт, на противагу поняттю, не тільки мислиться, а й переживається його продуцентом та носієм. Його об'єм ширший за об'єм поняття. Концепт включає в себе саме поняття, яке є, у свою чергу, його обов'язковим ядерним компонентом. Концепт – сумарне явище, яке за своєю структурою складається із самого поняття і нерідко оцінного уявлення людини про нього [1].

Концептосфера – концептуальна система інформації людини про світ. Люди сприймають і пізнають життя за допомогою концептів, оперуючи ними, дають оцінку дії або явищу. Хоча багато дослідників вважають, що концепти не завжди обов'язково виражені мовою, ми підтримуємо думку про концепт як культурно позначений вербалізований сенс. Особливий інтерес викликає вивчення абстрактних концептів, які відображають моральні підвалини нації, таких як “добро” і “зло”. Саме чітка система уявлень людини про добро і зло допомагає усвідомлювати нову інформацію про світ, орієнтуватися в ньому.

“Істинне добро асоціюється з благодаттю, яка завжди й у всьому залишається сама собою як провідна ідея, без відношення до зовнішнього. Добро ж, як поняття, вимушене зважати на обставини. Тому поняття добра припускає наявність зла – свого опонента, як дію, що карає несправедливість, та кару, покликану довести безкарність самого зла” [5, 25]. Осмислене в межах категоріальних узагальнень суспільної історичної практики, зло може в конкретній ситуації бути обернуте на справедливе покарання. Докази наявні в досвіді кожного суспільства. Саме тому формування цих основних понять має допомогти сформуванню, укріпленню й не втратити морально-психологічну рівновагу самозахисту людини в житті.

Звернімося до філософського словника. “Добро і зло – категорії етики, в яких відображається моральна оцінка соціальних явищ і поведінки людей. Добро – це все те, що суспільство вважає моральним, гідним наслідування” [11, 135]. Протилежне значення має зло. Соціалістичний режим, як свідчить філософський словник, виданий у радянські часи, мав великий вплив на формування уявлення про такі поняття моралі, як добро і зло, вважаючи за зле все те, що мало відношення до капіталізму, тобто розвинутих країн Заходу. Добром називали все те, що несло в собі ідею комунізму.

Як стрижневе поняття моральної свідомості, добро, подібно до істини й краси, очевидно, не може збутися на остаточне сутнісне визначення; разом з тим ця ідея має бути артикульованою в суспільній свідомості достатнім чином, щоб уможливити людям розпізнавання конкретних ситуацій вибору добра і зла та знаходження правильних рішень.

Проаналізуємо тлумачення в новому виданні філософського словника.

“**ДОБРО** – основна позитивна категорія моралі, що є повною протилежністю зла; відображає сукупний зміст вимог і цінностей моральної свідомості” [12, 164].

За давніх часів розуміння добра визначалося переважно уявленнями про міфологічно узвичаєне, цінне або корисне для людського життя й діяльності. У цьому відношенні воно збігалось з поняттями блага; сліди такого збігу досі відчутні в європейських мовах. У наступні епохи розвитку людства абстрактно-семантичне поле концепту “добро” поповнювалося варіаціями, але докорінно не змінювалося. Так, в античні часи добро теж розглядалось як синонім або різновид блага, наприклад здоров’я, краса, сила, багатство й моральні чесноти людини. Середньовіччя розглядало добро як утілення божественної волі, стан благої повноти й довершеності творіння Божого. Новий час представляє теїстичне тлумачення добра в працях Б. Спінози, Т. Гоббса, Б. Мандевіля, К. Гельвеція. Залежно від тієї чи іншої філософсько-етичної концепції, добро ототожнюють зі щастям (евдемонізм), онтологічною досконалістю (перфекціонізм) тощо. У працях Д. Мура та його послідовників добро постає вирішальною підставою для виведення всіх інших моральних категорій.

“**ЗЛО** – категорія, що охоплює усе ціннісно-негативне (в практичному відношенні), протилежне щодо блага і добра. У площині протистояння блага як такому зло – це те, що підриває продуктивні потенції буття, заважає реалізації його призначення, зокрема, руйнує умови й засоби виживання, фізичного і духовного розвитку людини” [12, 227].

В античному світі зло найчастіше асоціюється з порушенням космічного порядку, в середньовічній християнській Європі – з відпадинням від Бога і “сатанинською гординею”, в суспільстві Нового часу – з індивідуальним чи груповим егоїзмом. За усіх цих культурних формацій основною парадигмою зла виявляється “своєцентризм” – прагнення утвердити власне часткове існування за рахунок інших і на шкоду іншим. Показовий для ХХ ст. образ зла як тоталітарного тиску на особистість проблематизує цей пояснювальний принцип, хоч однозначно й не заперечує його. Стрижневим для європейської культурної традиції є тлумачення зла як відсутності добра.

Зробимо висновок на підставі аналізу статей філософського, християнського словників та словника з етики (Див. табл. 1).

В античному світі панувала, як відомо, думка про прекрасний упорядкований космос (гр. *kosmos* власне й означає порядок), то він же поставав як найвище втілення добра. Відповідно втіленням зла вважався хаос – стан безладдя, де порядок порушено й кожна частинка існує сама по

собі, як їй заманеться, підкорена лише власній темній долі. “Як у космосі” – могла сказати людина тієї доби, маючи на увазі “як належить”, “порядно”, “добре”; у свою чергу, “непристойно”, “непорядно”, “зле” виглядало “не так, як у космосі”, тобто без належного ладу й гармонійного співвідпорядкування.

Якщо ж звернутися до релігійного світогляду, зокрема християнського, зло виступає передусім як гордість, погорда. Повстання і покарання Люцифера християнство розглядає як приклад для кожної людської душі, здатної впасти в гріх погорди, стати на шлях зла. Добром виступає втихомирення, що означає жити в тиші з миром, у мирі зі світом. Коли людина звільняється від образ, гордості, перемагаючи свою категоричність, розчиняючи камінь у душі, до неї приходять найвища істина – мир наповнює її.

Таблиця 1.

Трансформація змісту сакральних концептів “добро” і “зло”

Історичний період розвитку людства	ДОБРО	ЗЛО
Давні часи	Цінне або корисне для людського життя й діяльності.	Те, що підриває продуктивні потенції буття, заважає реалізації його призначення, зокрема, руйнує умови й засоби виживання, фізичного й духовного розвитку людини.
Античність (Платон)	Блага → більші – моральні чесноти; ↘ менші – здоров’я, краса, сила, багатство.	Порушення космічного порядку; непристойно, непорядно.
Середньовіччя	Утілення божественного волі, стан благої повноти й довершеності творіння Божого, адекватність людського вияву релігійних цінностей.	Відпадиння від Бога, “сатанинська гординя”.
Новий час	Осмислена корисність (Б. Спіноза, Т. Гоббс); відповідність волевияву або вчинку людини апріорному моральному законові (І. Кант); щастя (евдемонізм); досконалість (перфекціонізм).	Індивідуальний і груповий егоїзм, “своєцентризм”.

Сучасність	Звернення до Іншого; відвертість, чуйність.	Вселенська руїна; холодність, егоїзм, байдужість.
------------	--	---

За часів популярності марксистської соціально-класової форми правління добро виступає як гармонія, зло – як самоствердження за рахунок інших. У сьогоденній реальності злом прийнято вважати холодність, егоїзм, байдужість до проблем і страждань своїх ближніх та здатність використовувати їхні слабкості заради власного самоствердження. Добро виступає як відвертість, чуйність.

Разом з тим поняття “добро” і “зло” мають об’єктивне джерело в розвитку суспільства. Вчинки людей можуть бути оцінені як добрі чи злі відповідно до того, сприяють вони чи перешкоджають задоволенню історичних вимог суспільства [7, 126].

Вважаємо за потрібне порівняти компоненти АСП добра і зла, які пропонують тлумачні та енциклопедичні словники. Перші розкривають значення слів, подають їх окремі граматичні форми, найхарактерніші синоніми та словотвірні ряди, виділяють стилістично марковану лексику. Енциклопедичний словник тлумачить значення слів у їх загальному розумінні, подає дефініції понять з філософського та етичного погляду.

“**ДОБРО**, -а, с. 1. Усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям; благо; прот. л и х о, з л о // Добра, корисна справа, вчинок і т. ін. ** **Не доводить до добра** – бути причиною неприємних наслідків. **У (в) добрі**, із сл. *ж и т и, р о с т и і т. ін.* – у сприятливих матеріальних умовах. **Щоб йому (їй, їм) добра не було!** – уживається як лайка для вираження великого незадоволення з приводу чого-небудь. 2. у знач. присудк. сл., розм. Про задоволення, що його хто-небудь відчуває від певного становища, певних обставин і т. ін. 3. Сукупність належних кому-небудь речей, предметів, цінностей і т. ін.; майно. * Образно. 4. *ірон.* Про щось погане, недоброякісне, незначне і т. ін. 5. у знач. присл. **добром**. розм., рідко. Без сперечань за згодою; по-доброму. 6. Дозвіл, згода на що-небудь. **Давати добро**” [3, 230].

Тлумачний словник української мови за редакцією Т. В. Бусел дає більше значень слова і прикладів словотвірних рядів, синонімів, ніж тлумачний словник української мови за редакцією В.С. Калашника. На основі вивчення словникових статей указаних вище словників ми можемо зробити висновок, що АСП добра досить широке. Це підтверджує й словник означень, де подано словникову статтю зі словом *добро* як одним з найбільш уживаних іменників української мови, на відміну від слова *зло*. Стаття містить означення до слова *добро*, які характеризують явище, що стоїть за цим іменником.

“**ДОБРО** (732) – людське 154, велике 147, народне 92, щире 86, безкорисливе 46, власне 14, бажане, державне 11, мале, нажите 9, душевне, незабутнє, потрібне, сердечне, справжнє, суспільне 6, вічне, зроблене,

материнське, чуже 5, корисне, ненадійне 4, безмежне, вкрадене, заслужене, колгоспне, непотрібне, погане, щедре 3” [2, 85].

На основі запропонованого фрагменту словникової статті ми можемо зробити наступний висновок. Найпоширенішим розумінням є добро як усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям. Припускаємо, що саме тому більшість респондентів обрали такі означення для іменника *добро*, як *людське і велике*.

Цікаво зупинитися на порівнянні тлумачень слова *добро*: вище запропонованого, яке дає сучасний “Великий тлумачний словник”, і визначення в “Словнику української мови”, виданому тридцять років тому. Пропонуємо лише фрагмент статті для загального уявлення при подальшому аналізі.

“**ДОБРО**, а, с. 1. Усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям; благо; протилежне л и х о, з л о. *Добра не жди, Не жди сподіваної волі – Вона заснула: цар Микола Ї приснав* (Шевч., II, 1953, 288); [Н а д і я:] *Сам ти злиднював, так хай хоч діти добра зазнають* (Мороз, П’єси, 1959, 253); – *Немає добра без зла, – по-філософському підбив підсумок дід Кияшко* (Збан., Єдина, 1957, 135); // *Добра, корисна справа, вчинок і т.ін. Лагодився Чіпка громаді служити – збирався добро робити* (Мирний, III, 1954, 273); *І вже не віриться, що я бувала недоброю і злою ... У цю мить Здаюся я собі чистіш кристала ... І хочеться лише добро творить* (Забашта, Квіт..., 1960, 34)” [8, т. 2, 323].

Сучасне тлумачення слова *добро* не відрізняється від тлумачень, які подає 11-томний “Словник української мови”. Слід лише зазначити, що словник української мови 1970 – 1980 рр. видання надає більше прикладів-пояснень з літературних творів, які полегшують розуміння поняття “добро”. Вивчення тлумачень і прикладів до них наводить на думку, що значення слова кардинально не змінювалося протягом тридцяти років, відбувається поверхова трансформація концепту “добро”. Завдяки історичному прогресу в суспільстві, через соціальні зміни в країні, у свідомості людей також відбулася переоцінка цінностей. Наприклад, якщо жінка не вміла пекти хліба, раніше вона вважалась недоброю хазяйкою. У теперішній час розквіту індустрії напівфабрикатів невміння готувати не є вадою, тож слово *недобра* не вживається по відношенню до людини, яка не володіє кулінарними чи будь-якими іншими здібностями. Слово *добрий* у цьому розумінні набуло нейтрального характеру. Можна зробити висновок, що явище “добро” набуло більш масштабного значення і на повсякденному рівні сприймається як звичайне. Наприклад, догляд людини, тим більше рідної, є моральним обов’язком кожного громадянина, так само як виховання дітей, і розглядати цей приклад як прояв явища “добро” не актуально. Хоча в протилежній ситуації ми могли б стверджувати наявність явища “зло”. Подібні висновки ведуть до виникнення думки про трансформацію сприйняття концепту добра. Раніше дії або явища, що відповідали моральним нормам суспільства,

вважалися добрими – і навпаки. У теперішній час дії, які не виходять за рамки етичних правил, є звичайними. Добрими називаються значні дії або явища, які перевищили норму в доброму розумінні, і навпаки. Спробуємо зобразити ці зміни схематично (Див. табл. 2).

Таблиця 2.

Процес трансформації оцінного сприйняття дій, явищ у часі

Період часу	Оцінка дії, явища
70-і роки ХХ ст.	Добра (-е)
	Зла (-е)
початок ХХІ ст.	Добра (-е)
	<i>Відповідає моральним нормам</i>
	Зла (-е)

Для повноцінного всебічного аналізу розглянемо тлумачення слова *зло*.

“ЗЛО, а, с. 1. Що-небудь погане, недобре, шкідливе; протилежне – **добро**. ☉ лихо. 2. Почуття роздратування, гніву, досади. ☉ розлюченість, злість, злоба, лють, лютість, лютощі. ◇ **Зло бере (брало, взяло, забирає** і т. ін.) *кого-* хто-небудь стає (став і т. ін.) розлюченим, злим, сердитим; **На зло кому** – щоб завдати кому-небудь неприємностей. 3. Біда, нещастя, неприємність” [9, 382].

Порівнюючи тлумачення слова *зло*, яке дає “Великий тлумачний словник сучасної української мови” і “Словник української мови” 1970 – 1980 рр. видання, ми не помітили відмінностей значень слова, які вони надають. Цікавим, на нашу думку, є той факт, що значення подаються в дещо різній послідовності. Перше, так зване головне, значення лишається незмінним. Друге значення слова *зло* “Великий тлумачний словник сучасної української мови” визначає як “*викликаний, пройнятий злістю, недобррозичливістю*”. Це значення є третім у статті слова *зло* в “Словнику української мови” 1970 – 1980 рр. Цей же словник ставить на друге місце наступне значення слова *зло* “*нещастя, лихо, горе*”. У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” це значення послаблене за емоційною забарвленістю, тобто спрощене до наступного “*біда, нещастя, неприємність*”, і стоїть на третьому місці. Спираючись на проведений аналіз і враховуючи зміни у свідомості людей протягом останніх тридцяти років, ми припускаємо, що концепт “*зло*” був дещо трансформований. Концепт *зла* є менш емоційно напруженим у сучасній українській мові. У теперішній час концепт “*зло*” звернений до внутрішнього стану людини, порівняно з акцентом на самому явищі десятки років тому. З філософського погляду, це свідчить про еволюцію у свідомості людей. Тобто немає потреби зосереджуватися на явищі об’єктивної дійсності, а слід шукати причини внутрішнього дискомфорту, які спричинили виникнення цього явища.

“Українська радянська енциклопедія” та сучасний “Енциклопедичний словник” допомагають простежити зміни поля концепту в часовому просторі.

“ДОБРО І ЗЛО – оціночні полярності, морально-етичні категорії, що відображають уявлення людей (індивідів, *груп соціальних, класів суспільних*) про морально цінне, бажане (добро) й морально-негативне (зло) в природі й суспільній дійсності. Залежно від об’єкта оцінки (вчинок, моральні якості особи, взаємини людей, суспільство в цілому) поняття “добро” і “зло” набувають конкретнішої форми етичних уявлень про добродіяння або злодіяння, справедливість і несправедливість” [10, 412].

“ДОБРО І ЗЛО – категорії етики і поняття моральної свідомості, які в досить загальній формі відображають розмежування між моральним і аморальним, належним і засуджуваним у мотивації діяльності і вчинках, моральних якостях і відношеннях людини, соціальних явищах” [4, 327].

Єдину спільну рису двох енциклопедичних словників становить перерахування філософських течій та їх поглядів на визначення понять добра і зла. Хоча в радянському словнику все ж таки відчутна оцінка цих течій, підкреслюється факт замовлення ідей класовими інтересами, робиться наголос на науковому тлумаченні понять на основі марксистсько-ленінської етики, яка сприяє розвитку комуністичної моралі. У сучасному “Енциклопедичному словнику” ми знайшли більш повне тлумачення – це й перерахування добродій, і прояви добра і зла, критерії розуміння добра і зла.

Тож можна зробити наступний висновок. У часовому просторі останніх тридцяти років концепти добра і зла були трансформовані: концепт добра став більш масштабним, і більшість значень слова *добро* нині сприймається як моральна норма, а під поняттям “добро” наші сучасники розуміють дію, що позитивно змінює життя людей. Поняття “зло” стало менш емоційно забарвленим, тобто, сприймаючи зло, люди керуються теорією найменшого зла.

Вивчення контекстуальної взаємодії лексем *добро* і *зло* в різних видах мовної діяльності становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі когнітивної лінгвістики.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Балакіна З. Ю., Красавский Н. А. Словарная статья как способ изучения концептов эмоций // Мова і культура. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2004. – Вип. 7. – Т. II. – С. 18 – 23.
2. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Наук. ред. А. Є. Супрун. – Львів: Вища шк. Вид-во при Львів ун-ті, 1989. – 328 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
4. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред и сост. А. А. Грицанов. – М.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
5. Глускін В. В. Анатомія зла // Духовність українства: Збірник наукових праць: Вип. 5 / Ред. кол. Ю. М. Білодід та ін. – Житомир: Ред.-вид. відділ ЖДПУ, 2003. – С. 25 – 28.

6. Іваненко Н. В. Концепт добра в контексті філософії мови // Наукові записки. – Вип. 44. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. – С. 136 – 140.
7. Малахов В.А. Етика. Курс лекцій: Навч. посібник. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2002. – 384 с.
8. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол.: акад. І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
9. Тлумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / За ред. д-ра філологічних наук, проф. В.С. Калашника. – Х.: Прапор, 2002. – 992 с.
10. Українська радянська енциклопедія / Голов. ред. М. П. Бажан. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1979.
11. Философский словарь / Под. ред. М. М. Розенталя и П.Ф. Юдина. - М.: Политиздат, 1963. – 554 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / Головн. наук. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Нікітіна – старший викладач іноземної мови Кіровоградської філії Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, вербалізація концептів української культури.

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ ВНУТРІШНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСЕМИ ЗРАДА ТА ЇЇ ЛЕКСИЧНИХ ВІДПОВІДНИКІВ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Неллі ПАНФІЛОВА (Кіровоград)

У статті встановлюються особливості семної структури лексем **зрада** та **treachery, treason, betrayal, perfidy** в українській та англійській мовах, здійснюється компонентний аналіз зазначених одиниць з метою встановлення специфіки компонентів їхнього значення.

The article runs about the specific features in the seme structure of the lexemes **зрада** and **treachery, treason, betrayal, perfidy** in the Ukrainian and English languages; the component analysis of the units under study is used to ascertain the peculiarities of their meanings.

Метою пропонованої статті є встановлення особливостей внутрішньої організації лексем на позначення поняття *зрада* в українській та англійській мовах.

Матеріалом дослідження послужили дані тлумачних словників сучасних української та англійської мов, вивчення яких дає можливість дослідити внутрішню організацію їхньої семної структури та порівняти семантичну структуру зазначених слів з метою встановлення спільних та відмінних рис.

Вивченню семантичних ознак та компонентів значення лексичних одиниць присвячені праці В.Г. Гака, В.М. Манакіна, Ю.М. Караулова, У.В. Кузнецової, Ж.П. Соколовської, М.П. Фабіан та ін.

Як зазначає М.П. Кочерган, переорієнтація мовознавчих досліджень на семантичний ґрунт є закономірною, бо без вивчення мовного змісту не можна адекватно представити структуру мови в цілому [7, 4]. У дослідженні лексичної семантики широко застосовується методика компонентного аналізу. Підґрунтям для цього є трактування окремого значення слова як складної організації, що має свою структуру. Але, хоча компонентний аналіз і складає основу семантичних студій, його застосування викликає у мовознавців дискусії. На думку І.О. Голубовської, причиною неоднозначного ставлення вчених до цього методу є те, що „ієрархічний характер семної структури багатьма сучасними лінгвістами кваліфікується як „семасіологічний міф” [6, 40], а компонентному аналізу пред’являють звинувачення у суб’єктивності та апіорній заданості результатів тим цілям, які ставить перед собою дослідник” [3, 110]. Інші вчені вважають, що компонентний аналіз семантичної структури слова дає глибоке, тезаурусне визначення слова, в якому виділяється більша кількість ознак [1, 5; 11, 304]. Він використовується для розкриття внутрішньої організації мови і саме тому зазначений „метод семантичного аналізу слів, який базується на виділенні компонентів їх значень вважається одним з найбільш загальноновизнаних способів лексикологічних досліджень” [8, 32].

У результаті компонентного аналізу значення слова розкладається на семи, які визначаються як елементарні і граничні одиниці семантичної системи мови. О.О. Селіванова стверджує, „що кожна сема відображає у свідомості носіїв мови розрізнявальні риси, які об’єктивно властиві денотату або привласнюються щодо нього мовним середовищем і є об’єктивними для кожного мовця” [10, 14]. Р.М. Гайсина визначає сему як поняття „про той чи інший фрагмент дійсності, про ту чи іншу ознаку позначуваного предмета” [2, 56].

На думку Ю.М. Караулова, „значення можна представити як певну множину диференційних семантичних ознак чи компонентів значення.” [5, 57]. В результаті повного компонентного аналізу не можна „забезпечити стовідсоткове виявлення семного складу семми, але зазначений аналіз є ефективним при виявленні основних, постійних, експліцитних, асертивних, узуальних, яскравих сем, тобто у виявленні основного змісту слова, його семантичного ядра” [9, 122-123].

При зіставленні лексичних одиниць, які позначають поняття зради у мовах, що порівнюються, наявна асиметрія, а саме, українській лексемі *зрада* в англійській мові відповідає чотири одиниці: *treachery*, *betrayal*, *treason*, *perfidy*. Вони функціонують для позначення ідеї порушення вірності та перекладаються українською одиницею *зрада*. Різниця між зазначеними англійськими одиницями не завжди чітко окреслена і у певному контексті може використовуватися будь-яка з них, наприклад: *The name of Judas has become a byword of covetousness and perfidy* (S. Cox); *The betrayal occurred when Judas identified Jesus with a kiss* (The World Book Encyclopedia); *In ecclesiastical legend...Judas Iscariot is generally treated as the very incarnation*

of *treachery* (G. Milligan). Маючи загальне значення “порушення довіри, віри”, кожна лексема визначається специфічними компонентами – семами.

Українська лексема *зрада* налічує три семми: 1. Перехід на бік ворога; віроломство, зрадництво, наприклад: *Лежить розстріляний за зраду батьківщини і товариства Андрій* (О. Довженко); 2. Порушення вірності у коханні, дружбі, наприклад: *Ти коханого, подружко, чарувала, зрада вдарила у серце, ніби грім* (Л. Забашта); 3. Відмовлення від своїх переконань, поглядів і т. ін., наприклад: *Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї* (Л. Українка).

Порівняємо українську та англійську одиниці, відповідно, *зрада* та *betrayal*. Англійська лексема *betrayal*, як і українська *зрада*, містить три семми: 1. A treacherous giving up to an enemy (зрадницька здача ворогу), наприклад: *An attempted betrayal of the country into the hands of an invader* (E. A. Freeman); 2. A violation of trust or confidence, an abandonment of sth committed to one's charge (порушення довіри, залишення чогось ввіреного людині), наприклад: *Tempted to such betrayal of his trust by habits of reckless expenditure* (Southey); 3. A revelation or divulging of sth which is desirable to keep secret (відкриття чи розголошення чогось, що бажано зберігати у таємниці), наприклад: *Men .. not to be led into these betrayals of their secret opinions* (W. Black).

Як значення української лексичної одиниці *зрада*, так і англійської *betrayal*, містять семи ‘ворог’ (англ. ‘an enemy’) та ‘порушення вірності’ (англ. ‘a violation of trust’). В українській і в англійській мовах розуміння *зради* нерозривно пов’язане з вірністю, а саме, зрадою вважається порушення вірності. Але в той час, як в українській мові наявні семи ‘кохання’, ‘дружба’, що вказують на значущість особистих міжлюдських стосунків, в англійській мові семми ‘an abandonment’, ‘sth committed to one's charge’ наголошується, що зрадою може вважатися невиконання своїх обов’язків чи випадок, коли хтось залишає щось ввірене, довірене йому. Значення *зрада*₃ та *betrayal*₃ не містять схожих сем. В українській мові фіксується розуміння *зради* як відмови від своїх переконань, поглядів, а в англійській одиниці *betrayal*₃ маємо розуміння *зради* як розкриття, викриття чогось, що мало б залишатися таємницею.

Лексична одиниця *perfidy* має одне значення, пов’язане зі зрадницьким порушенням довіри чи обіцянки, підлого порушення вірності чи зради довіри, ця одиниця може позначати урочисте запевнення у дружбі з метою ошукання чи зради, наприклад: *It was .. a .. deliberate act of perfidy* (J. Priestley). Це значення частково співпадає з другим значенням одиниці *зрада* в українській мові за рахунок семи ‘порушення вірності’ (англ. ‘a violation of faith’, ‘breach of faith’). Семма одиниці *perfidy* містить семи з негативним значенням ‘deceitful’ (укр. зрадницький, оманливий), ‘base’ (укр. підлий), семи ‘the profession of faith’ (укр. урочисте засвідчення у відданості), ‘to deceive’ (укр. вводити в оману), ‘to betray’ (укр. зраджувати),

тобто, *perfidy* означає урочисте засвідчення у дружбі, за яким криється брехня та зрада. Компонент '*a violation of promise*' вказує на те, що порушення обіцянки розглядається як *зрада*.

Лексема *treachery* означає "deceit, cheating, perfidy; violation of faith or betrayal of trust; perfidious conduct" (обман, введення в оману, зрада; порушення вірності чи зрада довіри; зрадницька поведінка): *In case of any misconduct or **treachery**, he threatened .. that the Pilots should be shot* (Anson's Voyage round the World). Бачимо, що в англійській мові поняття зради нерозривно пов'язане з поняттям обману та тлумачиться через одиниці *deceit* (укр. обман, брехня), *cheating* (укр. обдурювання, омана).

Вищезгадане значення у контексті може набувати відтінку більш конкретного значення – зради проти монарха, повелителя чи хазяїна, що фіксується у словнику як відтінок цього значення: *They preferred the good of their Countrey above all; accounting **treachery** against it .. to be a crime of great concernment* (N. Bacon).

Іменник *treachery* може бути злічуваним (у словнику маркований *with a and pl.*) та означати "an instance of treachery, an act of perfidy or treason" (момент зради, акт зради): *You hear a child reprimanded about a point of dress, or some trial thing, as if it had committed a **treachery*** (Sir Arthur Helps). Одиниця **treachery** має переносне значення "a substance that treacherously gives way under the feet" (речовина, що зрадливо розступається під ногами), наприклад: *The intervening belt [of mud] was one huge waste expanse of liquid **treachery*** (G. Allen).

Сема 'порушення вірності' (англ. '*a violation of faith*', '*betrayal of trust*') є семантичним компонентом значення як української лексеми *зрада*, так і англійської лексеми *treachery*. Але на відміну від української одиниці, значення лексеми *treachery* в англійській мові також конкретизується семами '*sovereign*' (укр. монарх, правитель), '*lord*' (укр. повелитель), '*master*' (укр. хазяїн, господар, повелитель), які свідчать про вказівку на зраду повелителя, господаря.

Іменник *treason* означає зраду як вчинок, зраду довіри, яку мали до когось або порушення вірності: *From whom I should demand security, did I not know that **treason** seldom dwells with courage* (Sir Walter Scott). Але найчастіше одиниця *treason* використовується як юридичний термін. Автори „Словаря трудностей английского языка” зазначають, що „юридичним терміном для позначення злочину проти країни виступає іменник **treason**, .. а зраду у ширшому сенсі позначає одиниця **treachery**” [4, 728].

Одиниці *зрада* та *treason* містять сему 'порушення вірності', (англ. '*breach of faith*', '*betrayal of the trust*'), але в англійській мові, на відміну від української, відсутні такі конкретизуючі семи, як 'кохання' та 'дружба'.

Як правничий термін *treason* містить семи '*subject*' (укр. підданий), '*allegiance*' (укр. відданість, васальна залежність), '*sovereign*' (укр. монарх, правитель), '*the state*' (укр. держава), конкретизуючи *зраду* як порушення підданим вірності монарху, повелителю чи державі.

В англійській мові розрізнялися юридичні терміни *High treason* та *Petit (Petty) treason*, що зумовлено особливостями історичного розвитку. Монархія та монархічне управління грали і зараз відіграють важливу роль у житті британців. Тому маємо наступне визначення: „high treason” – violation by a subject of his allegiance to his sovereign or to the state (порушення підданим вірності королю чи державі), наприклад: *The charge brought against you of aiding and abetting high treason* (Scott, Sir Walter).

У минулому, як свідчить словник The Oxford English Dictionary [12], всі інші випадки зради чи вбивства підлеглим особи, яка стоїть вище неї за соціальним статусом, позначалися терміном *Petit (Petty) treason*, що покривав поняття зради людиною, особливо вбивство того, кому вбивця повинен бути відданим, наприклад, вбивство господаря слугою, чоловіка жінкою тощо. Зараз зазначена лексична одиниця маркована як історична, наприклад: *Joseph Armstrong was tried for petty treason, in poisoning his master's lady* (Cron. In Ann. Reg.). Ті випадки, що підпадали під термінологічну сполуку *Petit (Petty) treason* у сучасному англійському судочинстві караються як звичайне вбивство та позначаються лексемою *murder*, а *high treason* (державна зрада) визначається як *treason* (див. OED).

Лексична одиниця *treason* може також означати акт зради у всіх вищезгаданих випадках і є у цьому значенні застарілою: *His Treasons will sit blushing in his face* (W. Shakespeare).

Отже, в українській і в англійській мовах поняття зради першочергово розуміється як порушення вірності. Крім семи ‘порушення вірності’ (англ. ‘breach of faith’, ‘a violation of faith’), в українській мові компонентом значення одиниці *зрада* є семи ‘кохання’, ‘дружба’, що вказують на значущість особистих міжлюдських стосунків. В англійській мові про це свідчить лише сема ‘friendship’, що є компонентом значення лексеми *perfidy*, проте поняття любові не пов’язується з поняттям *зради*. Англійські лексичні одиниці на позначення зради містять семи ‘sovereign’ (укр. монарх, правитель), ‘lord’ (укр. повелитель), ‘master’ (укр. хазяїн, господар, повелитель), ‘the state’ (укр. держава) відображаючи таким чином неприйнятність невірності монархічному устрою. Українська одиниця *зрада* не пов’язується з поняттям зради повелителю. В англійській мові експліцитно виражене розуміння зради як розкриття таємниці, а саме, одиниця *betrayal* містить семи ‘revelation’ (укр. розкриття, розголошення), ‘divulging’ (укр. розголошення, розкриття), ‘to keep secret’ (укр. тримати у таємниці). В англійській мові вказується, що розуміння зради та обману нерозривно пов’язані між собою, про що свідчать семи ‘deceit’ (укр. обман, брехня), ‘cheating’ (укр. обдурювання, омана), які не зафіксовані у значенні української одиниці *зрада*. В той же час в українській мові маємо розуміння зради, як відмову від своїх переконань та поглядів, в англійських одиницях подібне визначення не фіксується.

Подальше зіставлення семантичних полів поняття *зради* в українській мові та понять *treachery*, *betrayal*, *treason*, *perfidy* в англійській мові

дозволить детальніше з'ясувати відмінності у ставленні до такого морального явища, як зрада, українським та англійським народами та з'ясувати, які сфери людських відносин покриваються лексемами цих полів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Васильев 1984: Васильев Л.М. Достоинства и недостатки компонентного анализа в семантических исследованиях // Исследования по семантике. Межвуз. Сб. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1984. – С. 3–7.
2. Гайсина Р.М. Сема «отношения» и способы ее представления на разных уровнях языка // Филологические науки. – 1981. – №5. – С. 56–61.
3. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира / Киевский национальный ун-т им. Тараса Шевченко. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 294 с.
4. Гринбаум С., Дж. Уиткат Словарь трудностей английского языка. – М.: Рус. яз., 1990. – 786 с.
5. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля // Научн. Доклады высшей школы. Филологические науки. – 1972 – №1. – С. 57–68.
6. Космеда Т.А., Гажева І.Д. Аспекти й методика вивчення слова у контексті зміни лінгвістичної парадигми // Мовознавство. – 1991. – №1. – С. 39–46.
7. Кочерган М.П. Про семантичний принцип контрастивних лінгвістичних досліджень // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 6 / Відп. ред. Кочерган М.П. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – С. 3–7.
8. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка: Учеб. Пособие для ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 216 с.
9. Попова З.Д. Лексическая система языка: (Внутр. Орг., категориал. аппарат и приемы изучения). Учеб. пособие. – Воронеж: Изд-во ун-та, 1984. – 148 с.
10. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
11. Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М.: Просвещение, 1966.
12. The Oxford English Dictionary: 12 volumes. – V. 1–12. – Oxford, 1969 – 1973.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Неллі Панфілова – викладач кафедри іноземної філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: семантика, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, типологічне зіставлення мов.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕНОТАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ «ЗЛОЧИН» В АНГЛОМОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Оксана ОЛІЙНИК (Кіровоград)

У статті досліджується зміст поняттєвої складової концепту “*crime/злочин*” в англійській мовній картині світу шляхом компонентно-дефініційного аналізу, виділяється денотативне поле цього концепту та з’ясовується його специфіка. Авторка визначає особливу рису денотативного поля “*crime*” – «*номінативну подрібненість*»: наявність окремих номінантів в лексиконі англійської мови, які відбивають ступінь тяжкості злочину, його мотив і форму.

The paper views the content of the notional component of the concept “*crime/злочин*” in the English language mapping of the world by means of the component-definition analysis; the denotative field of the concept under study is made up and its features are established. The author singles out “*nominative minuteness*” as a

distinguishing feature of the “*crime*” denotative field, i.e. the availability of different names which reflect the degree of crime gravity, its cause and form.

Лінгвокультурологія та лінгвокогнітивістика на часі є галузями лінгвістики, що найбільш активно розвиваються, і до завдань яких входить пошук відповідей на питання: як культура кодується мовою, яку інформацію про навколишній світ несуть ті чи інші одиниці мови, які існують механізми пізнання тощо [8, 6; 11, 87; 15, 3]. Багато з цих проблем ще не знайшли свого остаточного вирішення й викликають полеміку у працях лінгвістів. До таких спірних питань відноситься і проблема культурних концептів [10, 75].

Актуальність дослідження культурних концептів зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень на інтеграцію лінгвокогнітивістики та лінгвокультурології у процесі аналізу й опису проблеми мовного «мапування» світу (*language mapping of the world*) у парадигмі «*концептосфера — концептополе — концептосистема — концепт*» [20, 94], потребою поглиблення рівня знань про шляхи й способи представлення знань у мові, про одиниці етнокультурної інформації, які репрезентують картину національного світобачення носіїв певної лінгвокультури.

У центрі уваги дослідників були наступні концепти англomовних лінгвокультур: *честь* [22], *краса* [17], *приватність* [18], *право і закон* [7], *дім* [16], *зовнішність* [2], *правда* [23], *стан здоров'я* [24], *сердце, душа, дух* [26], *мужність* та *жіночість* [12], *здивування* [9] *жінка* та *чоловік* [1]. Культурний концепт «*злочин/crime*» дотепер не був об'єктом спеціального дослідження, хоча, згідно нашої гіпотези, він разом з концептом «*закон/law*» належить до ключових концептів будь-якої національно-мовної картини світу (НКМС).

Мета цієї статті – виділити особливості денотативного поля концепту «*crime/злочин*» в англomовній картині світу шляхом компонентно-дефініційного аналізу мовних засобів його експлікації. Зазначена мета вимагає уточнення розуміння культурного концепту, з'ясування поняття «денотативне поле», виведення понятійної складової концепту «*crime/злочин*».

У основу нашого дослідження покладена наступна гіпотеза: культурний концепт «*crime/злочин*» являє собою складне ментальне утворення, у якому можливо виділити сукупність ознак, що мають специфіку в наївно-мовній свідомості носіїв певної лінгвокультури, яку можливо реконструювати шляхом аналізу засобів його вербалізації.

Антропологічна орієнтація сучасної лінгвістики, що зумовлює дослідження на її межі з іншими галузями знань [11, 87], визначила міждисциплінарний статус категорії концепту, яка використовується переважно в двох нових парадигмах: *лінгвокогнітології* та *лінгвокультурології*. Представники першого напряму (Кубрякова Є.С., Попова З.Д., Стернін Й.О., Бабушкін О. П. та інш.) інтерпретують концепт як одиницю оперативної свідомості, що виступає як цілісне, нерозчленоване

відображення факту дійсності. Представники другого, культурологічного, напряму (Арутюнова Н.Д., А. Вежбицька, Воркачов С.Г., Карасик В.І., Ліхачов Д.С., Степанов Ю.С. та інш.) розглядають концепт як ментальне утворення, марковане етносемантичною специфікою.

На думку Карасика В.І., лінгвокогнітивний і лінгвокультурний підходи до розуміння концепту не є взаємовиключними: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда є виходом на концептосферу соціуму, тобто у кінцевому рахунку на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає здобутком носія цієї лінгвокультури [11, 117]. Ми підтримуємо інтегративний підхід до вивчення концептів які трактуються як основні одиниці культури в ментальному світі людини, що включають у себе інформацію відносно актуального чи можливого стану речей у світі [Там само].

Представники Волгоградської школи філологічного концептуалізму розглядають концепт як ментальне утворення, яке має принаймні три виміри: *образний, поняттєвий та ціннісний* [Див. детально: 10, 10; 11, 127]. У центрі нашої уваги знаходиться *поняттєва сторона* концепту, яка охоплює мовну фіксацію концепту, його позначення, опис, дефініцію, його зіставні характеристики по відношенню до того чи іншого ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано [11, 127].

Концепт, на думку Воркачова С.Г., співвідноситься з планом вираження лексико-семантичної парадигми, тобто всієї сукупності різнорідних синонімічних засобів (лексичних, фразеологічних, афористичних), яка описує його в мові [4, 68]. Це дозволяє представити його у вигляді *концептуального поля* [4, 70; 5, 32]. Ми розуміємо *концептуальне поле/концептополе* як *складову* національно-мовної картини світу, як *спосіб існування та групування концептів* із загальними інваріантними властивостями [25, 19; 14, 381] та як *евристичний прийом* систематизації й опису засобів, що об'єктивують концепти у мовній свідомості. У сучасній лінгвістиці не існує єдиної теорії поля. Традиційно цим поняттям позначається сукупність мовних одиниць, які об'єднані спільністю змісту, і відбивають понятійну, предметну чи функціональну схожість позначуваних явищ, тобто поле постає як спосіб існування й групування лінгвістичних елементів зі спільними інваріантними ознаками [Там само]. На відміну від одномірного традиційного семантичного поля, обмеженого власне мовною сферою, ми вважаємо доцільним представити *концептуальне поле* у вигляді трьох вимірів, згідно зі структурою культурного концепту:

1) *денотативного поля*, яке утворене прямими значеннями одиниць, пов'язаних з ядерним елементом на основі поняттєвої подібності позначуваних явищ; 2) *метафоричного поля*, яке формується засобами переносних значень одиниць, що співвідносяться з ядерною, і яке представляє сукупність образів в основі номінації концепту; 3) *інтерпретаційного поля*, яке охоплює оцінки, трактування, стереотипні думки та судження, властиві певній лінгвокультурі, що відбиті в

пропозиціях висловлювань, та особливо паремій, які репрезентують певний концепт.

Обсяги статті обмежують нас розглядом тільки денотативного поля концепту «*crime/злочин*». Воно задається певним смисловим змістом – домінантою поля, у ньому виділяється ядро – лексема-поняття, центр – класи основних лексем понять з їхніми синонімічними, антонімічними, гіпер-гіпонічними, евокативними, асоціативними тощо відношеннями, і периферія – система суміжних лексем-понять, суміжних полів [Див.: 6, 41]. Ядро досліджуваного нами поля – лексема-поняття «*crime/злочин*»; його центр – множина імен з більш специфічною семантикою.

Матеріал нашого дослідження складають словникові дефініції концепту “*crime*”, відображені у тлумачних словниках англійської мови [28-30], та 776 лексичних одиниць концептуального поля “*crime*”, відібраних у результаті суцільного обстеження корпусу 120 000 тисяч слів словника [27]. Дефініційно-компонентний аналіз ядерних елементів-номінантів дозволяє вивести базову смислову структуру концепту, а також особливості національно-культурного представлення лексичного значення його імені [9, 34-35]. У результаті застосування цього аналізу виводимо наступний зміст поняттєвої складової концепту *crime*: а) дія/вчинок (*act*); б) поведінка (*conduct*); в) діяльність (*activity*); г) бездіяльність (*act omitted*), що порушують закон, і в цьому випадку на суб’єкта дій накладається покарання. Узагальнено сформулюємо поняттєву складову концепту *crime* як «дія(бездіяльність), яка порушує закон і тягне за собою покарання». Наступні характеристики цієї дії знаходять об’єктивацію в мовних засобах: 1) об’єкт дії; 2) суб’єкт дії; 3) ступінь порушення; 4) форма порушення.

Разом з іменем концепту *crime* ми виділили 776 лексичних одиниць, семантична структура яких вміщує семи “дія, вчинок, поведінка, котрі порушують закон (*law*), і здійснення яких може тягнути покарання(*punishment*)”. Усі ці лексичні одиниці складають денотативне поле *crime*, що розгалужується на три основні мікрополя, які подаємо за спаданням частоти їхніх елементів-конституентів у нашому матеріалі спостереження: 1) злочини за об’єктом скоєння; 2) злочини за ступенем тяжкості; 3) злочини за своєю природою.

Найбільшим за чисельністю є мікрополе «злочини за об’єктом скоєння», яке охоплює 354 лексичних одиниць/ЛО та розгалужується на 14 лексико-семантичних груп/ЛСГ. Найчисельніші ЛСГ цього мікрополя складають: 1) злочини проти власності – 42% ЛО експериментального матеріалу; 2) злочини проти життя та здоров’я особи – 13% ЛО, та 3) злочини у сфері службової діяльності – 9% ЛО. Периферійні ЛСГ цього мікрополя включають: 1) злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного права – 3% ЛО; 2) злочини проти особистих прав і свобод людини й громадянина – 2% ЛО; 3) злочини у сфері обігу наркотичних засобів – 2% ЛО; 4) злочини проти громадської безпеки – 2% ЛО; 5) військові злочини – 1% ЛО.

Мікрополе «злочин за ступенем тяжкості» охоплює 12 номінантів, які знаходяться між собою у складних синонімічних, еквонімічних та гіпогіперонімічних відношеннях: *violation, misdemeanor, felony, offense, misdeed, delinquency, villainy, infraction, breach, infringe, wrong-doing* та *law-breaking*.

Violation має наступні три семи [28-30]: 1) незначне порушення закону, певних правил, інструкцій, найменше за ступенем тяжкості порівняно з *misdemeanor* та *felony*; 2) порушення будь-якого закону: у цьому значенні *violation* виступає як загальне поняття для *misdemeanor* і *felony*, тобто *misdemeanor* та *felony* є різновидами *violation*; 3) певний вид злочину у конкретному контексті, наприклад у значенні *згвалтування* чи *вандалізму*.

Misdemeanor означає «дрібний злочин; вчинок, що підлягає судовому покаранню» [30]. Інколи *violation* не виокремлюється у значенні незначного порушення закону, а об'єднується з *misdemeanor*.

Felony означає «кримінальний злочин, тяжкий злочин, фелонія». Мірою покарання є позбавлення волі від року до довічного ув'язнення. За ранньоанглійської правової системи під словом *felony* розуміли тяжкий вчинок, через який злочинця позбавляли феодалних прав, і його статки переходили до короля, а нащадки позбавлялись права спадкування; звинувачений мав право оскаржити свою причетність до злочину, вступивши у поєдинок із тим, хто його звинувачував, переможена сторона визнавалася винною у скоєнні злочину [31]. Така процедура оскарження пізніше була замінена судовим процесом і зовсім скасована в Англії у 1819 році, з тих пір *felony* набуло сучасного значення [там само]. Уживання *felony* має свою специфіку і в США, де федеральне законодавство визначає будь-який злочин, який карається смертю чи ув'язненням більше ніж на рік, як *felony* [31]. Однак законодавства окремих штатів трактують його по-різному.

Констатуємо складність розуміння родо-видових зв'язків конститuentів цього мікрополя. В одному випадку *crime* виступає гіперонімом для *misdemeanor* і *felony*, які є еквонімами між собою, а поняття *violation* (у значенні незначного порушення закону, яке не має ознак злочину) існує окремо. В іншому випадку *crime* та *violation* (у значенні порушення будь-якого закону), будучи еквонімами між собою, виступають гіперонімами для *misdemeanor* і *felony*.

Offense, misdeed, delinquency, villainy можуть виступати еквонімами *misdemeanor* і *felony*, а також можуть бути гіпонімами і еквонімами *crime*. Наприклад, *offense* у своєму значенні «злочин» дуже часто вживається замість *crime*, а *capital offense* може замінити поняття *felony*. Лексема *offense* у поєднанні із прикметниками набуває додаткових сем: *first offense* – «перше скоєне правопорушення»; *criminal offense* – «карний злочин»; *capital offense* – «злочин, який карається смертною карою». Існує ще низка ЛО, які співвідносяться з *violation* у значенні «правопорушення» і які можна вважати гіпонімами *crime*: *infraction* – найдрібніше порушення або недотримання закону; *breach* – порушення або недотримання закону,

правил, угоди, тощо; *infringe* – порушення закону; *wrong-doing, law-breaking* – правопорушення.

Мікрополе “злочини за природою” розгалужується на дві ЛСГ: 1) *crimes mala in se*, тобто злочини, які самі по собі є аморальними, неправильними чи такими, що мають тяжкі наслідки, наприклад: *murder*/вбивство, *rape*/згвалтування, *arson*/підпал, *larceny*/крадіжка тощо, та 2) *crimes mala prohibita*, тобто злочини, які не є тяжкими за своєю природою, але заборонені законом, тому що порушують права інших, наприклад, обмеження торгівлі, яке стали вважати кримінальним за антитрестівським законодавством [31].

Велику кількість лексичних номінантів, котрі входять до складу денотативного поля «*crime*/злочин», можна пояснити як специфікою правових систем США та Великої Британії, так і тим, що англійська мова – це поліетнічне утворення, якою послуговуються як рідною декілька національних лінгвокультур. На думку А. Вежбицької та інших мовознавців, на яких вона посилається [3, 7], словникова розробленість, або номінативна щільність, тобто наявність великої кількості номінантів на позначення певних об’єктів дійсності, вважається показником важливості, яку відповідна лінгвокультура їм приписує. У лексиконі англійської мови нами найбільше зафіксовано слів для позначення злочинів проти власності – 42% ЛО матеріалу спостереження та проти життя людини – 13% ЛО.

Аналіз семантико-ідеографічного представлення лексичних номінантів концепту “*crime*/злочин” дає підстави стверджувати, що національно-культурна специфіка фіксації його денотативного поля в англійській мові картині світу полягає у так званій «номінативній подрібненості» (термін Карасика В.І.), прикладами якої можуть бути:

а) наявність окремих номінантів в лексиконі англійської мови для позначення ступеня тяжкості злочину: *violation* – незначне порушення закону, певних правил, інструкцій; *misdemeanor* – дрібний злочин; вчинок, що підлягає судовому покаранню; *felony* – кримінальний злочин, тяжкий злочин, фелонія. Злочин диференціюється як порушення закону, встановленого державою (вищою формою організації суспільства) – *crime*, та як громадянські правопорушення – *tort*;

б) наявність окремих номінантів, які відбивають мотив та форму здійснення такого злочину, як *убивство*, що зазвичай вербалізується трьома лексемами *homicide, manslaughter, murder*, при цьому за специфікою об’єкту злочину наявні ще 7 його назв: *filicide, infanticide* – дітовбивство; *infanticide* має значення «убивство новонародженої дитини»; *fratricide* – братовбивство; *matricide* – убивство матері; *patricide* – убивство батька; *assassination* – убивство відомої людини; *genocide* – масове вбивство, геноцид.

Частота лексичних одиниць, які об’єктивують концепт “*crime*” у лексиконі англійської мови, свідчить про його належність до ключових концептів англійської лінгвокультури. Перспективою подальшого дослідження цього

концепту може бути визначення його символізації та ціннісної маркованості, тобто лінгвокультурних особливостей його метафоричного та інтерпретаційного полів на матеріалі вивчення пареміологічного фонду, пейоративних словників, різних типів дискурсів, зіставлення наївно-мовної та професійної концептуалізації “*crime*” в англійських лінгвокультурах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондаренко О.С. Концепти «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовних картинах світу: Автореф. дис.... канд. філол. наук. – Донецьк, 2005. – 19 с.
2. Валюкевич Т.В. Лингвистический статус концепта «внешность» (на материале английского языка)//Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Комунікативні та когнітивні аспекти дискурсу. – № 537. – Харків: Константа, 2001. – С. 159-165.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 243 с.
4. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становления антропоцентрической парадигмы в языкознании // НДВШ. –2001. –№ 1. – С. 42-72.
5. Воркачев С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа: Монография. – Краснодар: Изд-во Кубан. гос. техн. ун-та, 2002. – 142 с.
6. Воробьев В. В. Культурологическая парадигма русского языка: Теория описания языка и культуры во взаимодействии. – М.: Ин-т русск. языка им. А. С. Пушкина, 1994. – 75 с.
7. Галиева Д. А. Концептуальное поле «Право и закон» как основа учебного профессионально-ориентированного словаря: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2000. – 21 с.
8. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
9. Дорофеева Н.В. Удивление как эмоциональный концепт (на материале русского и английского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2002. – 19 с.
10. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С. 75–80.
11. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
12. Кириллина А.В. МУЖЕСТВЕННОСТЬ и ЖЕНСТВЕННОСТЬ как культурные концепты. // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во – Воронеж. ун-та, 2001. – С. 141–148.
13. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира. // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. / Отв. ред. Б. Л. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – С. 141–173.
14. Кузнецов А.М. Поле. // Большой энциклопедический словарь. Языкознание.– М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 380–381.
15. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр Академия, 2001. – 208 с.
16. Медведева А.В. Концепт ДОМ в русской и английской концептосферах //Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С. 102–106.
17. Мещерякова Ю.В. Концепт «красота» в английской и русской культурах //Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 209–215.

18. Прохвачева О.Г. Лингвокультурный концепт «приватность» (на материале американского варианта английского языка): Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Волгоград, 2000. – 24 с.
19. Панченко Н.Н. Средства объективизации концепта «обман» (на материале английского и русского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1999. – 23 с.
20. Приходько А.Н. Языковое картирование мира в паттерне «концептосфера – концептополе – концептосистема»// Нова філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – №1(21). – С. 94–103.
21. Палашевская И.В. Концепт «закон» в английской и русской лингвокультурах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.– Волгоград, 2001.– 24 с.
22. Слышкин Г.Г. Концепт чести в американской и русской культурах (на материале толковых словарей)// Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград; Архангельск: Перемена, 1996. – С. 54–60.
23. Хромова Т.А. Актуализация концепта truth в современном английском языке: Автореф.... дис. канд. филол. наук. – Иркутск, 2002. – 22 с.
24. Усачева А.Н. Лингвистические параметры концепта «состояние здоровья» в современном английском языке: Автореф. дис.... канд. филол. наук.– Волгоград, 2002. – 17 с.
25. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – 255 с.
26. Яковенко Е.Б. Сердце, душа, дух в английской и немецкой языковых картинах мира (опыт реконструкции концептов) //Логический анализ языка: образ человека в культуре и языке. – М.: Индрик, 1999. – С. 39–51.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖРЕЛ

27. Англо-український словник: У 2 т. – Близько 120000 слів / Склав М.І. Балла. – К.: Освіта, 1996. – Т.1, Т. 2. – 712с.
28. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – 5th edn. – Oxford, New York: Oxford University Press, 1995. – 1392 p.
29. The American Heritage Dictionary of the English Language. – Fourth Edition. – NY: Houghton Mifflin Company, 2000. – Online: <http://www.bartleby.com/61/30/L0073000.html>
30. The Longman Dictionary of Contemporary English. – Harlow: Addison Wesley Longman Limited, 1995. – 1668 p.
31. The Columbia Encyclopedia – 6th edn. – Online: www.bartleby.com/65/cr/criminal.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Олійник – асистентка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми лінгвокультурології.

СПОРТИВНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК БАЗА ДЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ МЕТАФОРИ

Ольга СКРИПНІЧЕНКО (Кіровоград)

У статті проаналізовано останні лінгвістичні дослідження спортивної термінології. Розглянуто деякі аспекти функціонування спортивної термінологіки в українській та англійській мовах, зокрема політична метафора у контексті когнітивного підходу. Подаються передумови та причини інтенсифікації процесу трансформації спортивних термінів, що пов'язані з суттєвими змінами у картині світу українців. Політична метафора, мотивована спортивною семантикою, розглядається як окремий тип транспонованих висловів.

The article under consideration reviews the recent achievements in the sphere of sports terminology. Aspects of sport lexis functioning are explored in the Ukrainian and the English

languages, namely political metaphor in the context of cognitive approach. It discusses the premises and reasons for intensification of sports terms transformation processes which are connected with a few cardinal changes in the Ukrainian language mapping of the world. Political metaphor motivated by sport semantics is observed as a special type of political reality evaluation.

Запозичення з англійської мови становлять в українській мові динамічний шар лексичного складу, і це, у свою чергу, пов'язано з позалінгвістичними проблемами, зокрема суспільно-економічними процесами в Україні. У багатьох випадках спостерігається запозичення не окремих слів, а всієї лексико-граматичної групи (далі ЛСГ), що зумовлюється культурно-історичними чинниками. Так, протягом ХХ ст. в українську мову потрапили терміни ринкової економіки, науки і спорту. Вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на процеси лексико-семантичної адаптації та функціонування запозичених з англійської мови саме спортивних термінів у політичному дискурсі, оскільки в актуальності такого дослідження переконувати не доводиться. Вона зумовлюється і відсутністю ґрунтовних наукових праць з цього питання, і, врешті, потребою суспільства. Між тим, спортивна сфера є найбільш сприйнятливою до іншомовних елементів, не є консервативною, швидше адаптується і необмежено вживається у стильовому відношенні. Відомо також, що нові концептуальні фрагменти у картині світу українців призвели до появи великої кількості англіцизмів. Особливо в 80–90-х рр. ХХ століття стрімкий процес лексичної англійської експансії пов'язаний з ідеологічними чинниками, що і пояснює престижність «мови-донора».

В сучасній лінгвістиці актуальним є погляд на іншомовні слова як на органічну складову частину загального мовного словника мови-реципієнта. Метою даної статті вважаємо висвітлити одну, на наш погляд, з основних сфер функціонування запозиченої спортивної термінології, а саме – політичний дискурс; розглянути спортивні терміни поза вузької спеціальної сфери вживання, звуження, розширення та метафоризацію їх значень.

Протягом останніх десятиліть ці питання розглядалися в роботах відомих лінгвістів, таких як Т.Р. Кияк, Т.І. Панько, Л. Полюга та ін. Проблеми спортивної термінології висвітлені в дисертаційних дослідженнях останніх років. Особливу увагу функціонуванню запозиченої термінології приділяли В.П. Сімонок, Г.А. Сергєєва, І.В. Нейданова, О.В. Боровська та ін.

Згідно сучасних підходів до понять «термін» і «термінологія» в одному з досліджень дається визначення спортивного терміну: «Це слово або словосполучення, застосовані для точної назви понять (предметів, явищ, вправ, рухів) в галузі фізичної культури та спорту, які характеризуються єдністю цілісної номінації». А спортивна термінологія – це «сукупність слів й стійких словосполучень, відповідних з поняттями (предметами, явищами, діями) в галузі фізичної культури та спорту».

Для виконання поставленої мети нами був проведений детальний аналіз останніх дисертаційних досліджень, в одному з яких зазначається, що 850

слів, які складають 0,5 % від загальної кількості, належать до терміносистеми галузі фізичної культури та спорту. Зауважимо, що у відібраній групі спортивних термінів 600 є запозиченими (70 %), а 250 – автентично українськими (30 %). В роботі також наводиться кількість англіцизмів, що складають 160 лексичних одиниць (40 %): *боб, бобслей, буліт, гандикап, гіт, джеб, дриблінг, еспандер, інфайтинг, корнер, клінч, кетч, лайнсмен, міні-матч, міні-футбол, смеш, софтбол, траверс, фол, форвард, форсинг, форхенд, фук, хавбек* та ін. [1, 34].

В сучасних умовах розвитку спортивної термінології запозичення визначається як явище екстра- та інтралінгвістичного плану, під яким розуміють перенесення поняття та слова, яке його називає, в іншу національну культуру. Тобто це результат запозичення поняття. Важливу роль тут відіграє соціальна адаптація цієї групи термінів. Відомо, що основним джерелом інформації про лексичне значення слова є його словникове тлумачення. Однак, на думку деяких вчених, словникова стаття не завжди має об'єктивну інформацію, часто є непослідовно укладеною і неповно представляє релевантну ситуацію. Окремі запозичені спортивні терміни укоренилися в лексичній системі мови так, що використовуються не тільки в прямому значенні у спеціальній сфері спілкування, а й, переосмислюючись, входять в розмовну мову. Серед *новітніх* англіцизмів тематична група «Спорт» складає 8,5 % [3, 10]. До цієї значно чисельної групи неолексем входять такі спортивні номінації, як назви нових команд, клубів, видів спорту (*біч-волейбол, дартс, могул, скі-стрім*), спортсменів (*фрестайліст, серфінгіст*), спортивного інвентаря (*сноуборд*). При чому специфікою цієї тематичної групи є відносно велика кількість новітніх назв, які ще не зафіксовані лексикографічно, хоча увійшли до слововжитку й часто використовуються засобами масової інформації в спортивних програмах, новинах, рекламі тощо. Тому вважаємо доцільним у нашому дослідженні використовувати та порівнювати приклади функціонування спортивної термінологіки, базуючись не лише на словниковому тлумаченні, а й на активному використанні у газетних статтях та програмах теленовін.

Трансформації у суспільно-політичній сфері провокують зміни в терміносистемі сучасної української мови. У зв'язку з цим слід згадати про процес втрати терміном своєї «монопольної» термінологічної функції. Це пояснюється позамовними психологічними чинниками. В лінгвістиці цей процес отримує назву детермінологізації, ретермінологізації та перетермінологізації та є прямо протилежним термінологізації. Це явище треба досліджувати вкрай обережно, оскільки випадки повної детермінологізації трапляються рідко. Найчастіше трапляється часткова детермінологізація, коли термін, проникаючи в загальноповсякденну лексику зберігає свої ключові характеристики, залишаючись у складі відповідної спортивної терміносистеми. Спостерігається закономірність – процеси детермінологізації особливо активізуються саме в періоди появи нових

реалій, що вимагають нових термінологізованих назв. Т. Панько зазначає, що у систему загальноживаної лексики мігрують терміни, що мають лише сигніфікативне значення. Як правило, це абстрактні одиниці, що створюють навіть тематичні групи. Наприклад, Слово «пресинг» раніше належало до спортивних термінів, та означало спосіб виведення з гри кращого гравця супротивника за допомогою силових прийомів, а зараз воно використовується у політичній лексиці на позначення способу впливу на політичного супротивника. Водночас межа між цілком та частково детермінологізованими лексемами є дуже умовною.

У розвитку семантичної структури запозиченого слова, зокрема терміна, спостерігається процес ускладнення семантичної структури слова, найтипівішим виявленням якого є метафоризація. Активізація процесу запозичення знаходить своє втілення у публіцистичному стилі, як найбільш проникному й відкритому для всіх новоутворень. Науковці, які досліджували мову ЗМІ (О.А. Стишов, Х.П. Дацишин та ін.), зазначають, що демократизація сучасного суспільного життя є причиною вживання в ній експресивних шарів лексики та стимулювання пошуків нових експресивних засобів вираження.

Події початку ХХ! сторіччя в Україні та західних англослов'янських країнах, таких як Велика Британія та США показали наскільки важливою є метафора, якою є її роль в наших судженнях та поглядах щодо політичної ситуації, що склалася. Сучасна теорія метафори відкидає думку про те, що метафора – це просто мовний поетичний засіб. Лакофф та його колеги (Джонсон, Тернер), прибічники когнітивного підходу до вивчення метафори, визначили, що даний феномен постійно наявний в царині мови й мислення. Згідно з цим підходом, основаним на абсолютному домінуванні метафор в людському мовленні, метафора – основний засіб концептуалізації, що використовується “підсвідомо та автоматично ... для розуміння життя” [4, 5]. Щоб зрозуміти концептуальну роль, яку метафора грає в політиці, слід зупинитися на термінах, які Т.Роер називає “metaphorical logic”, “metaphorical reasoning”, “metaphorical projection of inferences” [6, 1]. У цій теорії метафора розглядається як дуже швидкий та звичний шлях співвіднесення та розуміння однієї речі, названої “target domain” (об’єкт-ціль, дуже часто абстрактній концепт), через призму іншої – “source domain” (об’єкт-джерело, зазвичай щось реальне, конкретне). Спелмен та Вояк описують 4 основних процеси метафоричного мислення:

- відтворення відповідника об’єкта джерела;
- концептуальне відображення джерела об’єктом-ціллю;
- проектування основних властивостей об’єкта-джерела на зону діяльності об’єкта-цілі через відображення;
- використання знань про об’єкт ціль для адекватного сприйняття та обмеження спроектованих висновків.

Таким чином, відображення більшості метафор санкціонує проектування втілених знань і висновків – патернів від джерел нашого

власного знання до наших умовиводів щодо конкретної речі. Лакофф іде ще далі, стверджуючи, що «метафора – це основний механізм, через який ми сприймаємо абстрактні концепти та, завдяки якому, відбувається абстрактне мислення. Найконкретніші та найбільш заплутані наукові теорії виражаються та розуміються **лише** за допомогою метафори» [5, 41]. Ще Сапір стверджував, що метафора – специфічна частина мови та мислення, що впливає на соціальні процеси в суспільстві. Якщо людське мислення в більшості метафоричне, метафора має силу і є вправним інструментом спілкування, переконання та стимулювання ефективних змін. Лакофф та Джонсон були одні з перших, хто ствердив, що метафори «грають центральну роль у творенні соціальної та політичної реальності» [4, 159]. На відміну від Лакоффа, Роєр спостерігає, що мова політики не створює політичної реальності, а лише суттєво доповнює наше сприйняття та розуміння політичних реалій.

То що ж таке політична метафора? Метафорою в політичному дискурсі мас-медіа вважаємо будь-який вислів, у якому на етапі створення було поєднано два об'єкта (А. Річардс). В одній з останніх праць, присвяченій метафорі в політичному дискурсі, зазначається, що політичною метафорою слід вважати «такий тип ТВ, що використовується на позначення реалій суспільно-політичного життя. А політичну метафору в друкованих мас-медіа варто розглядати як один із підтипів публіцистичної метафори» [2, 7].

Мас-медійна інформація відбиває саме ті сфери людської діяльності, що є найактуальнішими в політичному дискурсі. На нашу думку, спорт є найпоширенішою діяльністю для більшості людей, і в зв'язку з цим інтенсифікувалися метафори, мотивовані спортивною семантикою. В одному з досліджень, присвячених проблемам спортивної термінології було виокремлено 16 семантичних типів метафори, серед яких спортивна посідає четверте місце. Підраховано також і співвідношення метафоричних висловів із позитивною та негативною оцінністю в межах окремих семантичних типів. Метафори із сигніфікатами – номінаціями спортивної сфери мають позитивне оцінне навантаження (5 %), хоча відомим є факт, що ЗМІ свідомо привертають увагу насамперед до негативних явищ і процесів у політичному житті. Розглянемо декілька прикладів.

*«Ми знаходимося в процесі політичної реформи, хто в нас президент: **арбітр**, батько нації, гарант, чи він вища політична фігура?» (1+1, «Іду на ви»).*

*«Як би я не ставився до цього блоку, мушу визнати, що він є досить серйозним **форвардом** на політичній **арені**» (5-й канал програма «Час»).*

*«Коли ми говоримо про те, як може виграти **марафон** політична сила, я сказав би – виключно демократичними стандартами» (газета «Так»).*

*«... бо на цьому **іподромі** ви одна команда» (політичне звернення)*

Аналіз показує, що для мови ЗМІ показовими є реалізація прагматичної потреби (сконденсована економічна номінація нових понять та реалій за допомогою вже наявних в мові запозичених спортивних термінів) та набуття

нею експресивності та образності. Науковці наголошують на параметрі образності як на важливій складовій кожної метафори, як на її невід’ємній характеристиці (В.Телія). У зміст поняття образності часто вкладають поняття образності художньої. З такого погляду значна частина транспонованих висловів, які в політичному дискурсі трактуємо як метафори, із розряду метафор випадає. У формуванні системи суспільних вартостей специфічною є соціальна функція метафори. Введення в політичний контекст номінацій з інших сфер може зумовити піднесене, урочисте звучання, що підкреслює важливість політичної події, особи, явища. Навпаки, іронічне забарвлення вислову з метафоричним компонентом найчастіше знецінює політичну подію чи постать.

Процес використання в українській мові політичної метафори зі спортивною семантикою знаходиться в стадії розвитку і є досить популярним та ефективним засобом. Доцільно було б розглянути декілька прикладів політичної метафори в англійській мові та звернути увагу на те, як функціонують спортивні терміни в мові, з якої були запозичені. Порівняймо:

*“A campaign has reached the **“two minute warning”** and the candidate is sitting on a lead, trying to **“run the clock out”**.”*

*“The agreement had aims to create a level **playing field** for the ship-construction industry”*

*“The **race** for TV and radio rights has begun between public and private stations”*

*“Candidates find it easier to exchange **hits** than to face issues”*

*“Six-second **boxing rounds** on the evening news and thirty-second **attack ads** all day long dominate the airwaves”.*

*“...how easily our politics can descend into **knockout punches** over the lowest denominator”.*

*“...he has **taken the gloves off**”.*

*“I wondered if voters could actually take the cruel and unusual **penalty kicks** of having to listen to two politicians for that long” (Усі приклади дібрані з сайту “Public Papers of the Presidents”).*

Як видно із прикладів, наведених з обох мов, в сучасному світі політичних ігор, особливо під час виборчих компаній, мас-медіа адаптували спортивні метафори як влучний засіб розуміння світу. Спортивна метафора є такою переконливою в політичному дискурсі, що ЗМІ, кандидати та виборці все частіше використовують її для зображення та пояснення будь-яких політичних реалій, а відтак проектуючи відображення source domain на target domain, граючи роль гравців (політики), коментаторів (ЗМІ), та фанів (виборці). Стабільність та визначна популярність спортивної політичної метафори є, на нашу думку, закономірним явищем: політика – це природне перетвілення нас самих в уявний світ політичної площини. Не слід забувати і про той факт, що при розгляді майже паралельних процесів в обох мовах

безумовно важливим є урахування різниці культур мов мовців, їхніх картин світу.

Соціально-політичне буття провокує зміни у концептуальній та мовній картинах світу українців, перетворюючи спортивну лексику в основу для політичної метафори. Змінюється дійсність, змінюються і поняття, що її констатують. Процес збагачення лексичного складу мови-реципієнта відбувається за рахунок запозичення цілих ЛСГ з “мови-донора”. Аналіз останніх наукових праць дає право називати стрімкий процес запозичень англійською експансією, яка є явищем не лише інтра-, а й екстралінгвального плану, тобто явищем запозичення поняття з однієї культурної площини в іншу. Це, в свою чергу, тісно пов’язано з когнітивною теорією метафори. Зважаючи на особливість та специфічність політичного дискурсу, політична метафора, мотивована спортивною семантикою є окремим видом метафори, так як не підпадає в розряд висловів, що характеризуються художньою образністю. Наведені нами приклади політичних метафор констатують процес, притаманний обом мовам – англійській та українській, та висвітлюють стратегічний принцип мислення, командну роботу, підготовленість учасника політичного процесу до творення політичних реалій як до гри в футбол, шахи чи до змагань з боксу та атлетики.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Боровська О. Терміни іншомовного походження в українській термінології галузі фізичної культури та спорту // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз.виховання та спорту: Зб. наук. пр. / За ред. С.С. Єрмакова. – Харків; Львів, 2003. - № 16. – С.32 – 37.
2. Дацишин Х. П. Метафора в українському політичному дискурсі (за матеріалами сучасної періодики): Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Львів, 2005. – 19 с.
3. Попова Н.О. Запозичення з англійської мови в лексико-семантичну систему української мови кінця ХХ та початку ХХІ століття: Автореф. дисс. ... канд. філолог. наук. – Харків, 2002. – 17 с.
4. Lakoff, George, and Mark Johnson: *Metaphors we live by*. Chicago: University Press, 1980.
5. Lakoff, George. “The Contemporary Theory of Metaphor”. *Metaphor and Thought*. Ed.A. Ortony. 2nd ed. Cambridge University Press, 1992. – p.202 – 251.
6. Rohrer, Tim. *The Metaphorical Logic of (Political) Rape Revisted: The New World Order* // <http://philosophy.uoregon.edu/metaphor/brabstr.htm>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Скрипніченко – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: контрастивна лексикологія, спортивна термінологія та її функціонування в політичному дискурсі української та англійської мов.

VII. ОНОМАСТИЧНІ СТУДІЇ

ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ В ОЙКОНІМІЇ ХАРКІВЩИНИ XVII – XVIII СТ.

Юлія АБДУЛА (Кіровоград)

Ойконіми, мотиваційною базою яких є географічні терміни й назви створених людьми об'єктів, найбільшого поширення набули до XVIII ст. У публікації проаналізовані семантичні особливості твірних основ таких топонімів, розглянуто їх мотиваційну базу, а також з'ясовано ступінь поширення на фоні загального ойконімікону Харківщини XVII – XVIII ст.

The place-names with geographical terms and man-made objects as their motivational basis demonstrated their most intensive origin and spread in the 18th c. The paper describes semantic peculiarities of the causative bases of such toponyms, their motivational basis and the degree of their expansion in the toponymic lexicon of the Kharkiv Region in the 17th–18th c.c.

У формуванні системи власних географічних назв активну участь беруть географічні терміни й назви гомогенних об'єктів. Географічні терміни, називаючи природні об'єкти (*долина, бір, ріг, болото, яр*), – чи не найзручніші орієнтири на місцевості, – часто використовувалися для номінації населених пунктів на перших етапах формування топонімії. Із розвитком індустріальних відносин у суспільстві зросла значущість об'єктів, створених людьми. Причому їх важливість стає помітною не тільки на побутовому рівні: назви таких об'єктів набувають поширення в топоніміконі, зокрема при творенні ойконімів. А отже, розкриття особливостей формування харківської ойконімії до кінця XVII ст. (час найвищої продуктивності географічних термінів) та XVIII ст. (коли зросла продуктивність адміністративно-господарчих термінів) є можливим лише за умови ґрунтовного вивчення онімів, сформованих на базі вищезгаданої лексико-семантичної групи апелятивів.

Назви на позначення негомогенних (природних) об'єктів досліджувалися в працях багатьох географів і лінгвістів: Е.М. Мурзаєв “Словарь народных географических терминов” [11], М.І. Толстой “Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды” [13], Е.А. Черепанова “Народная географическая терминология

Черниговско-Сумського полесья” [15], Т.О. Марусенко “Назви рівнин в українській мові” [9], “Українські назви рельєфів і реконструкція праслов’янської лексики” [10] та ін. Закономірності переходу подібної апелятивної лексики у власні назви, специфіка морфемної будови останніх висвітлені в працях Д.Г. Бучка “Принципи номінації в українській ойконімії” [1], О.В. Суперанської “Общая теория имени собственного” [12] та ін.

Актуальність цієї статті полягає в необхідності комплексного аналізу структурної, семантичної, словотвірної специфіки харківських ойконімів з основами географічних термінів, які в цьому відношенні поки що залишаються невивченими. Мета дослідження – з’ясувати лексико-семантичні особливості твірних основ топонімів, утворених від географічних апелятивів, та специфіку їх граматичної будови.

Джерельною базою дослідження є географічний покажчик “Описів Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово – статистичні джерела” (далі – Описи) та “Атлас Харьковского наместничества 1787 г. съ пографическим описанієм” (далі – Атлас).

Базовою апелятивною лексикою для топонімів аналізованої групи були:

- 1) географічні терміни, що відбивають особливості місцевості, вказуючи на рід чи вид природного об’єкта: *Борки* (Описи, 208; Атлас: *борки*) – бір “сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс з переважанням сосни” [СУМ, I: 188], *Ямне* (Описи, 221; Атлас: *Ямная*) – *яма* “заглиблення в землі” [СУМ, XI, 644]. До них належать назви форм рельєфу: *Жолобки* (Описи, 211) – *жолоб* “глубокая и узкая долина” [Мурзаєв, 207], назви геометричних форм місцевості: *Должок* (Описи, 210; Атлас: *Должикъ*), назви ґрунтово-літологічних умов місцевості: *Глинське* (Описи, 210; Атлас: *Глинская*), геоботанічні терміни: *Лугова* (Описи, 214) – *луг* “поросла травою і кущами лука, що використовується як пасовисько та сіножать”, ”низина, поросла лісом” [СУМ, IV:552], у тому числі фітофорні назви: *Деревки* (Описи, 210; Атлас) – *деревки* зменш.-пестл. до *дерево* “багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону” [СУМ, II:246];
- 2) економіко-географічні терміни, пов’язані з промисловим та сільськогосподарським виробництвом. Це назви-позначення споруд, будівель, розташованих поряд з об’єктом номінації чи на його території: *Гутневе* (Описи, 210) – *гута* “склоплавильний завод” [СУМ, II:200];
- 3) загальні топонімічні терміни, які називали тип поселення: *Городище* (Описи, 210; Атлас) – *городище* “поселення, укріплене валами і ровами” [СУМ, II:136]. Ойконіми, утворені від термінів останньої підгрупи, відрізняються від інших семантикою й часом виникнення. Наявність подібних онімів, омонімічних до загальних назв поселень, є специфічною рисою початкового етапу формування топонімічної системи. Наприклад, “...в Україні є кільканадцять сіл і містечок, які або зветься *Городище*, або містять це слово у своїй назві. За часів Київської Русі городищами звалися

поселення, укріплені – обгороджені – валами й ровами. Багато таких городів було спалено, зруйновано і знищено нападами кочівників. Тому й не дивно, що після татаро-монгольської навали зруйновані поселення, пожарища та руїни називали городищами. На цих місцях зводилися нові поселення, а називали їх по-старому – *Городищами*” [3, 8].

Апелятиви кожної вищеназваної лексико-семантичної групи, виступаючи базовими назвами при творенні ойконімів, могли мати локативне значення: *Подгорное* (Атлас) – *гора* “значне підвищення над навколишньою місцевістю серед інших підвищень” [СУМ,II:124], *Зарожное* (Атлас) – *ріг* “предгорье”, “острая вершина” [Мурзаев, 482], *ПристѢнная* (Атлас), *Пригородная* (Атлас) – *город* “те саме, що місто” [СУМ,II:135] або локативно-квалітативне: *Велика Бабка* (Описи, 209; Атлас: *болш: бабка*) – *бабка* “трясина, зыбкое место на болоте” [Мурзаев, 62], *Великопілля* (Описи, 209) – *поле* “безліса рівнина, рівний великий простір” [СУМ,VI:61], *Білий Колодязь* (Описи, 208; Атлас: *Бьлой Колодезь*) – *колодязь* “захищена від обвалів зрубом вузька глибока яма, що служить для добування води з водоносних шарів землі” [СУМ,IV:229], *Двурічний Кут* (Описи, 210; Атлас: *Двурьчной Куть*) – *кут* “частина якої-небудь території, місцевості” [СУМ,IV:417].

Більшість онімів, мотивованих географічними назвами, є етимологічно прозорими. Наприклад, селище *Подгорное* (Атлас) назване за характером розташування місцевості, на якій воно знаходиться: *під горою*. Інформативність зв’язку умов проживання людей із власною назвою населеного пункту в таких випадках не заперечна.

Проте є назви, класифікувати які не так легко. Пов’язано це з рядом особливостей таких ойконімів. По-перше, є назви, в основі яких географічний термін, маловідомий і рідковживаний, а по-друге, є топоніми, які можна пояснювати по-різному.

Проілюструємо вищесказане прикладами. Назва поселення *Озак* (Описи, 215) пов’язана із географічним терміном *озек*, що має значення “ріка, річка, протока річки” [Мурзаев,84:406]. Імовірно, цей термін з’явився в українській мові внаслідок її контактів з тюркськими.

Село *Пришиб* (Описи, 217; Атлас: *Пришибь*) одержало свою назву від географічного терміна *пришиб*, що означає “яр при крутому повороті річки”, “місце удару течії”, “місце корабельної пристані” [4, 6]. Кожне з перерахованих значень могло бути в основі номінації місцевості, де знаходиться поселення.

У збірнику архівних документів Харківщини [2] зафіксовано дві версії відносно тлумачення етимології ойконіма *Валки* (Описи, 208; Атлас), твірними для якого могли бути два значення апелятива *валки*: „холмистая местность” [Мурзаев, 111] і в демінутиві від *вал* „високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога” [СУМ, I, 283]. У збірнику зазначено: „...Преосвященный Филарет дѢлаеть предположение,

что г. *Валки* получил свое название от „валковъ”, т.е., от волнистаго расположения возвышенныхъ мѣст, окружавшихъ городъ.” [Валки,7]. Цієї ж думки щодо походження аналізованої назви дотримувався, очевидно, й Е. Мурзаєв, оскільки тлумачення терміна *валки* ілюструє якраз харківським топонімом *Валки* [Мурзаєв, 111]. Однак історичні факти відносно заснування самого населеного пункту свідчать про будівництво на його території валу – захисної споруди новоствореного поселення [Валки,7]. Місто *Валки* за часів свого виникнення було військовим урочищем, наявність валу-укріплення на території якого була настільки важливою, що цілком могла стати основною ознакою для його називання. Що ж до хвилеподібного рельєфу місцевості, то така її риса, за даними топографічної карти [14], поширюється далеко за межі поселення *Валки*, тобто не є орієнтаційною.

Назва поселення *Дуванка* (Описи, 211; Атлас) утворилася від апелятива *дуван* – “незахищене високе місце” [4, 6]. Але є й інше значення кореневої морфеми оніма – “дільба” [4, 6]. Саме на цьому значенні ґрунтується пояснення топоніма Луганської області *Нижня Даванка* А. Коваль [4, 6]. Тому не виключена можливість такої мотивації назви харківського населеного пункту.

До кінця не з’ясованим лишається походження ойконіма *Ржева* (Атлас), утвореного, імовірно, від апелятива *ржавка*, що означає “ключ, джерело, струмок у яру” [Мурзаєв,84:481]. У польських діалектах *rdzawka* “болото”, у чеських – *rzavka* “червонувата вода в болоті або водоймі” [Мурзаєв,84:482]. З наявністю на території селищ брудної води пов’язує виникнення подібних не харківських онімів (*Ржавець*, *Ржавчик*) А. Коваль, зазначаючи, що “...ці назви походять від слова *іржа* (*ржа*). Вода тут вкривається іржею, яка утворює майже суцільну плівку (“осу́гу”) на поверхні річки” [6, 9]. Очевидно, поселення *Ржевка* виникло якраз біля такої водойми або в такій місцевості, тому й отримало відповідну назву.

На перший погляд може здатися необережним віднесення до цієї ж групи ойконіма *Корова* (Описи; 212), який походить від апелятива *корова*, але не тому, що на території поселення, названого комонімом, займалися, наприклад, розведенням корів (у такому разі онім утворився б за допомогою якогось афікса). Глибший етимологічний аналіз показує, що у випадку з топонімом *Корова* міг зберегтися давній зв’язок із мотиваційною ознакою і.-є. основи **ker-* (*kr-*) “ріг; голова; вершина; верхівка” [Даль,3:34,35], що відбилося в назві населеного пункту.

По-різному пояснюють етимологію комоніма *Котельва* (Описи, 212; Атлас). За свідченням переказів, першим поселенцем Котельви був козак на прізвище *Котел*. З іншого боку, аналіз кореневої морфеми ойконіма за етимологічним словником М. Фасмера (“котлован” ← “котёл” ← гот. **katils*” або **katilus*” ← лат. *“cat īnus”* або *“cat īllus”*), що означає “блюдо,

миска”) [Фасмер,2:351,353] дає підстави для інших висновків щодо походження назви: “...слово *котельва* вказує на котловину, заглибину...” [7, 5], заповнену водою. Тож, очевидно, назва *котельва* мотивована потамонімом *Котельва*.

Із формою водоїми пов’язана семантика комоніма *Орілька* (Описи, 216), назва якого “...походить від притоки річки *Орелі*, яку звать *Орілька*. Легенда пов’язує цю назву зі словом *орати*, розповідаючи про запорожця, який запряг змія і проорав ним рів... Дехто зближує назви *Оріль* – *Єрель* – *Урал*; *Єрель* тлумачиться як “*тут*” і “*там*” (річка тече, звиваючись, змінюючи русло); *Єрель* можна зблизити з тюркським словом, яке означає “*кривий*” (тобто знову йдеться про русло)” [5, 6]. В.В. Лучик, зважаючи на структурно-фонетичну співвідносність основ *Qǵyl й *oǵylitje та історичні умови їх виникнення, схильний пов’язувати ці назви спільним походженням. На думку вченого, географічним терміном *угол* могли називати місцевість південно-східної частини України між річками *Ингул* та *Ингулец*, оскільки ця територія „...клином врізалася в степи здебільшого тюркських кочівників” [8, 133]. А про можливість взаємозаміни назв *угол* та *оріль* переконливо свідчить зміна гідроніма XIIст. *Угол* на пізнішу тюркську кальку *Оріль* [8, 133].

Разом із тим, наявність гідроніма, схожого на ойконім, не означає, що назва населеного пункту обов’язково утворилася від назви річки чи озера. Так, структура потамоніма *Рідкодубець* свідчить, що ойконім *Рідкодуб* (Описи, 217; Атлас: *Рьдкодубь*) є твірним для гідроніма, а не навпаки. Так само назва річки *Кам’янка* не обов’язково є твірною для ойконіма *Кам’янка*: це могла бути спільна назва для кількох об’єктів. В основі номінації обох вищеназваних поселень (а також річок) лежить ознака місцевості, де вони знаходяться (насадження дубів, кам’янистий ґрунт).

Словотвірна структура аналізованих відтермінологічних ойконімів могла бути різною. Основний спосіб творення таких онімів – топонімія – перенесення назви конкретного об’єкта на населений пункт, наприклад: *Перекопъ* (Описи, 216; Атлас: *Перекопъ*), *Липці* (Описи, 213; Атлас: *Липцы*), *Піски* (Описи, 216; Атлас: *Пьски*), *Полянка* (Атлас), *Пожня* (Описи, 217; Атлас), *Гути* (Описи, 210; Атлас: *Гуты*), *Буды* (Атлас). “Онімізація апелятивів здійснюється поступово: загальна назва спочатку закріплюється за одним конкретним денотатом, а через певний час стає його власною назвою. Такий процес семантичної трансформації є досить складним, оскільки на першому етапі такого перетворення семантичне навантаження *nomina appellativa* звужується до одиничного, потім втрачається лексичне значення загальної назви, а залишається лише номінативно-ідентифікуюча функція тополексем” [16, 35].

Серед онімів, мотивованих місцевими географічними термінами, поширені не тільки назви, утворені лексико-семантичним шляхом, а й

суфіксальні ойконіми типу *Польове* (Описи, 217; Атлас: *Полевое*), *Шляхове* (Описи, 221; Атлас: *Шляховая*).

З часом називання поселень полісемічними апелятивами на позначення природних й антропогенних явищ та об'єктів стає менш поширеним, натомість спостерігається тенденція до більшої однозначності топоніма, акцент поступово переміщується з описової функції ойконіма на номінативну. Якщо в XVII ст. географічні терміни були основою номінації 22% назв сіл і міст (110 ойконімів), то у XVIII ст. частотність їх використання знизилася до 20% (88 назв). І тим не менш пізніша за часом формування топонімія Харківщини (XIX – XX ст.) має приклади утворення ойконімів від термінів на позначення різних природних об'єктів: *Прудянка* (Словник, с.341), *Садове* (Словник, с.369), *Тихонілля* (Словник, с.440) тощо. А отже, місцеві топографічні назви Харківщини як джерело творення місцевих топонімів не втрачають своєї актуальності й на сьогодні, і дослідження принципів їх перетворення на топоніми або участі у творенні останніх залишається важливим завданням української топоніміки.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бучко Д.Г. Принципи номінації в українській ойконімії. //Шоста республіканська ономастична конференція. Тези доповідей і повідомлень. – Ч.І. – Одеса, 1990. – С.6 – 8.
2. Валки: Зб. архівних документів і матеріалів/ Упоряд.: В.В.Резнікова, В.Г.Панкратьєва, В.В.Швець. – Харків: Філія „Експрес” СП „ІНАРТ”, 1992. – 48с.
3. Коваль А.П. Походження назв поселень України // Українська мова та література, 1999. – №5. – С. 7–8.
4. Коваль А.П. Походження назв поселень України // Українська мова та література, 1999. – №11. – С.6.
5. Коваль А.П. Походження назв поселень України // Українська мова та література, 1999. – №13. – С.6–7.
6. Коваль А.П. Походження назв поселень України // Українська мова та література. – 1999. – №19. – С.9.
7. Коваль А.П. Походження назв поселень України // Українська мова та література. – 1999. – №20. – С.5.
8. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235 с.
9. Марусенко Т.О. Назви рівнин в українській мові // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – С. 29–49.
10. Марусенко Т.О. Українські назви рельєфів і реконструкція праслов'янської лексики // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С.143 – 147.
11. Мурзаєв Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653с.
12. Суперанська О.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 365с.
13. Толстой М.І. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М.: Наука, 1969. – 262с.
14. Украина: Харьковская обл. – К.: ВКФ ВС Украины, 1997. – 1л.
15. Черепанова Е.А. “Народная географическая терминология Черниговско-Сумского полесья. – Сумы, 1984. – 257с.
16. Юрків М.М. Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці (на матеріалі ономастикону Західної України). – Т.: Навчальна книга. – Богдан, 1999. – 132 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Атлас – Атлас Харьковського наместництва 1787г. съ топографическим описаніємь.

Валки – Валки: Зб. архівних документів і матеріалів/ Упоряд.: В.В.Резнікова, В.Г.Панкратьєва, В.В.Швецъ. – Харків: Філія „Експрес” СП „ІНАРТ”, 1992. – 48с.

Даль – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: ГИС, 1955. – Т.1 – 4.

Мурзаев – Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653с.

Описи – Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела/ Упоряд. В.О.Пірко, О.І.Гурій. – К.: Наук. думка, 1991. – 223с.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т./ Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.І – XI.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Юлія Абдула – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: історична ономастика.

СИСТЕМА АКЦЕНТУАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ АД'ЕКТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лариса ГУЦУЛ (Кіровоград)

Стаття присвячена аналізу акцентної структури українських відтопонімних прикметників. Встановлені особливості наголосу ад'ектонімів, виявлена система їх акцентуаційних моделей. Доведено, що наголос в аналізованих онімах найчастіше закріплюється на середині слова.

The article is devoted to the analysis of the accentual structure of the Ukrainian adjectonyms. The peculiarities of the stress adjectonyms and the systems of their accentuational models are described. It is proved that the stress in the onyms under analysis is mainly fixed in the middle of the word.

Метою пропонованої статті є дослідження системи акцентуаційних моделей українських відтопонімних прикметників. Безпосередньо основане на аналізі фактичного матеріалу, виявлення акцентуаційних моделей ад'ектонімів забезпечує поглиблене осмислення проблеми наголошення ад'ектонімів, які на сьогодні ще є недостатньо вивченими.

Тому нашими завданнями є: 1) дослідити систему акцентуаційних моделей ад'ектонімів; 2) прослідкувати, як змінюються акцентуаційні моделі ойконімів при утворенні ад'ектонімів; 3) встановити типовий наголос у відтопонімних прикметниках. У статті використані дані “Словника відтопонімних прикметників і назв жителів України” В.О.Горпинича [2, 160; 223] та дані, зібрані способом анкетування

Поняття “акцентуаційна модель” було введено автором і розглядалося в окремих статтях, присвячених ойконімам [3, 41; 4, 166]. За основу бралася така характеристика наголосу як різномісність [1, 7].

Під акцентуаційними моделями в дослідженні розуміємо акцентуаційний варіант структурного типу. Моделі зображаємо схематично, використовуючи позначення: O' – склад наголошений, O – склад

ненаголошений. Наприклад, акцентуаційна модель ад'ектоніма *капіта́нівський* Од – ОО'ОО – п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця.

Різноманітність поданих акцентуаційних моделей залежить від можливої довжини ад'ектоніма та можливих позицій наголошеного складу. Виходячи з того, що наголос в українській мові вільний, акцентуаційні моделі ад'ектонімів різноманітні, і їх кількість залежить від: кількості типів ад'ектонімів за кількістю складів, кількості позицій, які може займати наголошений склад [5, 44]. Різноманітність акцентуаційних моделей і утворюється кількісними та якісними характеристиками набору наголошених і ненаголошених складів ад'ектонімів.

Акцентуаційні моделі ойконімів при утворенні ад'ектонімів змінюються на такі моделі:

1. Односкладова з наголошеним першим складом від початку та першим складом від кінця – О' – 35 (0,5 %): 1) двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця – О'О – 14: Спа'с Льв – спа'ський, Льві'в Льв – льві'вський, Збу'ж Рв – збу'зький; 2) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – О'ОО – 8: Схі'д Крв – схо'дівський, Ке'рч Крм – ке'рченський, Бі'р Рв – бо'рівський; 3) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – ОО'О – 12: Сі'ль Зк – соля'нський, Збру'ч Хм – збруча'нський, Лу'г Мк – лугі'вський; 4) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – ООО' – 3: Га'й Льв, Чрк – гаївський'й.

Схема: О' → 1) О'О; 2) О'ОО; 3) ОО'О; 4) ООО'.

Найтиповіша акцентуаційна модель: двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця – О'О (40 %).

2. Двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця – О'О – 594 (9,5 %): 1) двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця – О'О – 30: То'рське Днц – то'рський, Ма'йське Хрк – ма'йський, Льво'ве Хрс – льві'вський; 2) двоскладова з наголошеним другим складом від початку та першим складом від кінця – ОО' – 1: Су'ми См – сумський'й; 3) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – О'ОО – 352: Сві'точ Мк – сві'тоцький, Ки'їв Кв – ки'ївський, Ві'льне Днц – ві'льненський; 4) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – ОО'О – 198: Цві'тне Крв – цвітня'нський, Шу'шки Од – шушка'нський, Ве'рхів Рв – верхі'вський; 5) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – ООО' – 16: Ше'піт Од – шепітський'й, Пи'ків Вн – пиківський'й; 6) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим

складом від кінця – OOO/O – 8: По'туш Вн – *потуш'нський*, Го'род ІФ – *города'нський*, По'січ Льв – *посіча'нський*.

Схема: $O/O \rightarrow$ 1) O/O ; 2) OO' ; 3) $O'OO$; 4) $OO'O$; 5) OOO' ; 6) OOO/O .

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – O/OO (59 %).

3. Двоскладова з наголошеним другим складом від початку та першим складом від кінця – OO' – 335 (5 %): 1) двоскладова з наголошеним другим складом від початку та першим складом від кінця – OO' – 18: Скала' Вн – *скальськи'й*, Млинки' Чрв – *млинськи'й*, Гірське' ІФ – *гірськи'й*; 2) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – $O'OO$ – 15: Чудви' Рв – *чудовський*, Бойки' См – *бо'йківський*, Гриньки' Трн – *гри'ньківський*; 3) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – $OO'O$ – 256: Ізю'м Хрк – *ізю'мський*, Цвітне' Зп – *цвітні'вський*, Чуди'н Жт – *чуди'нський*; 4) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – OOO' – 14: Задві'р Хрк – *завдірськи'й*, Містки' Лг – *містівськи'й*, Шуби' Хрк – *шубівськи'й*; 5) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – $OO'OO$ – 21: Восхо'д Зп – *восхо'дівський*, Кичу'к Од – *кичу'ківський*, Кордо'н Од – *кордо'нівський*; 6) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – OOO/O – 20: Шапра'н Лг – *шапрані'вський*, Зіньки' Хм – *зінькове'цький*, Кавка'з Хрк – *кавказ'нський*.

Схема: $OO' \rightarrow$ 1) OO' ; 2) $O'OO$; 3) $OO'O$; 4) OOO' ; 5) $OO'OO$; 6) OOO/O .

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – OO/O (76 %).

4. Трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – $O'OO$ – 784 (12,5 %): 1) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – $O'OO$ – 501: Ба'бичі Зк – *ба'бицький*, Гре'кова Вн – *гре'ківський*, Фрунзенське Крм – *фрунзенський*; 2) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – $OO'O$ – 9: До'брянське См – *добря'нський*, Іскрене Чрк – *іскря'нський*; 3) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – OOO' – 10: Ле'беді Рв – *лебедськи'й*, Ка'хове Крв – *кахівськи'й*, Грушівка Рв – *грушівськи'й*; 4) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця – $O'OOO$ – 25: Я'гідне Лг – *я'гіднянський*, За'гінці Хм – *за'гінецький*, Ла'танці Вн – *ла'танецький*; 5) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – OOO/O – 254: Ра'домишль Жт – *радоми'шльський*, У'личне Льв – *уличня'нський*, Бо'бринець Крв – *бобрине'цький*; 6) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – $OOOO/O$ – 1: Не'хворощ Жт – *нехвороща'нський*.

Схема: O'O → 1) O'O; 2) OO'O; 3) OOO'; 4) O'OOO; 5) OOO'O; 6) OOOO'O.

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – O'O (63 %).

5. Трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – OO'O – 1296 (20,5 %): 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – OO'O – 730: Леу^хи Вн – леу^ський, Зелене Крв – зеле^нський, Брусни^ця Чрв – бру^сни^цький; 2) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – OOO' – 18: Слобід^ка Чрв – слобід^ськи^й, Вечір^ки Пл – вечір^ськи^й, Дубо^ва Вн – дубів^ськи^й; 3) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – OO'OO – 310: Тара^ски Вн – тара^сківський, Весел^ка Крв – весе^лківський, Арте^мівськ Рв – арте^мівський; 4) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – OOO'O – 248: Ярчі^вці Трн – ярчове^цький, Мая^чка Трн – маяч^днський, Заві^тне Вн – завіт^ня^нський.

Схема: OO'O → 1) OO'O; 2) OOO'; 3) OO'OO; 4) OOO'O.

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – OO'O (55 %).

6. Трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – OOO' – 503 (8 %): 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – OO'O – 26: Шельпаки^{Трн} – шельпа^цький, Жолдаки^{См} – жолда^цький, Новаки^{Рв} – нова^цький; 2) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – OOO' – 80: Чуднівці^{Пл} – чуднів^ськи^й, Заміське^{Хрк} – замі^ськи^й, Копанки^{Крв} – копан^ськи^й; 3) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – OOO'O – 395: Тростянці^{Трн} – тростяне^цький, Коното^п См – коното^пський, Тищенки^{Пл} – тищенк^івський; 4) п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця – OOO'OO – 12: Антраци^т Лг – антраци^тівський, Кушугу^м Зп – кушугу^мівський.

Схема: OOO' → 1) OO'O; 2) OOO'; 3) OOO'O; 4) OOO'OO.

Найтиповіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – OOO'O (78 %).

7. Чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця – O'OOO – 163 (2,5 %): 1) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця – O'OOO – 127: Яблунця Чрв – яблун^цький, Ка^шперівське Мк – ка^шперівський, Біликівці Вн – біликівський; 2) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – OOO'O – 18: Сар^новичі Жт – сар^нови^цький, До^рошівка Мк –

дорош^івський, Ді^ідівщина См – ді^ідівца^інський; 3) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця – ОО^оО^о – 1: Фе^едорівка Рв – фе^едорівськи^і; 4) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО – 19: Хо^одорівці Хм – хо^одорове^оцький.

Схема: О^оО^оО → 1) О^оО^оО; 2) ОО^оО; 3) ОО^оО^о; 4) ОО^оО^оО.

Найтиповіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця – О^оО^оО (77 %).

8. Чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО – 1044 (16,5 %): 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО – 15: Соло^овишки Рв – со^оло^овський, Сама^орщина См – са^ома^орський; 2) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО – 880: Бага^отківці Трн – ба^ога^отківський, Миля^отичі Лв – ми^оля^отицький, Горо^охівське Мк – го^оро^охівський; 3) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО – 50: Зайва^онове Рв – зайва^оні^овський, Булга^окове Мк – бу^олга^окі^овський, Орлі^овщина Днп – орлі^овца^онський; 4) п'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця – ОО^оО^оО – 1: Копа^ойгород Вн – ко^опа^ойгородський; 5) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО – 108: Торго^овиця Крв – торго^овича^онський, Багри^онівці Вн – ба^огри^онове^оцький, Коло^одьяжна Хрк – коло^одьяжа^онський.

Схема: ОО^оО → 1) ОО^оО; 2) ОО^оО; 3) ОО^оО; 4) ОО^оО^о; 5) ОО^оО^оО.

Найтиповіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО (84 %).

9. Чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО – 778 (12 %): 1) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця – ОО^о – 1: Яструбщи^она См – я^острубськи^і; 2) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО – 693: Городни^оця ІФ – го^ородни^оцький, Топорі^овці Чрв – то^опорі^овський, Скелюва^оте Зп – ске^олюва^отський; 3) п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО – 55: Скоморо^ошки Вн – ско^оморо^ошківський, Дніпро^орудне Зп – дні^опро^оруднівський, Першотра^овенськ Днц – пер^ошотра^овенський; 4) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО – 32: Василькі^овці Трн – ва^осилько^ове^оцький, Обіто^очне Зп – обі^оточа^онський, Ясено^овець ІФ – я^осено^овецький.

Схема: ОО^оО → 1) ОО^о; 2) ОО^оО; 3) ОО^оО; 4) ОО^оО^оО.

Найтипівіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО⁰О (89 %).

10. Чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця – ОО⁰⁰ – 52 (0,8 %): 1) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО⁰О – 1: Хобултова⁰ Вл – *хобулт⁰вський*; 2) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця – ОО⁰⁰ – 2: Порохова⁰ Трн – *порохівський*, Терехове⁰ Мк – *терехівський*; 3) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО⁰⁰О – 51: Сторожине⁰ць Чрв – *сторожинецький*, Морохівці⁰ Хрк – *морохівчанський*, Гребенюки⁰ Од – *гребенюківський*.

Схема: ОО⁰⁰ → 1) ОО⁰О; 2) ОО⁰⁰; 3) ОО⁰⁰О.

Найтипівіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО⁰⁰О (98 %).

11. П'ятискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим складом від кінця – О⁰О⁰⁰⁰⁰ – 4 (0,06 %): 1) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця – О⁰О⁰⁰⁰ – 2: Си⁰дорівщина Пл – *сидорівський*, Ти⁰хоновичі Чрг – *тихоновський*; 2) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим складом від кінця – О⁰О⁰⁰⁰⁰ – 3: Ти⁰хоновичі Чрг – *тихоновицький*, За⁰болотове См – *заболотівський*.

Схема: О⁰О⁰⁰⁰⁰ → 1) О⁰О⁰⁰⁰; 2) О⁰О⁰⁰⁰⁰.

Найтипівіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим складом від кінця – О⁰О⁰⁰⁰⁰ (75 %).

12. П'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця – ОО⁰О⁰⁰⁰ – 33 (0,5 %): 1) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця – ОО⁰О⁰⁰ – 3: Люби⁰ковичі Рв – *любіковський*, Гуде⁰вичеве Од – *гудевицький*; 2) п'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця – ОО⁰О⁰⁰⁰ – 20: Литви⁰новичі См – *литвиницький*, Іва⁰шковиця Зк – *івашковицький*, Гео⁰ргіївське Зп – *георгіївський*; 3) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО⁰⁰О – 9: Бере⁰зовичі Вл – *березовицький*, Зами⁰словичі Жт – *замисловицький*; 4) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця – ОО⁰⁰⁰⁰О – 1: Арка⁰діївці Хм – *аркадіївський*.

Схема: ОО⁰О⁰⁰⁰ → 1) ОО⁰О⁰⁰; 2) ОО⁰О⁰⁰⁰; 3) ОО⁰О⁰⁰; 4) ОО⁰⁰⁰⁰О.

Найтипівіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця – ОО⁰О⁰⁰⁰ (60 %).

13. П'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця – ОО⁰О⁰⁰ – 418 (6,5 %): 1) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця – О⁰О⁰⁰ – 1:

Холоне^вичі Вл – хо^нівський; 2) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО – 2: Станісла^вове Крв – станісла^вський; 3) п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО^о – 410: Куштано^виця Зк – куштано^вицький, Недобо^вівці Чрв – недобо^вівський; Петропа^влівське Зп – петропа^влівський; 4) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО – 2: Миляно^вичі Вл – миляно^вицький; 5) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО^оО – 3: Володі^вівці Вн – володіє^вицький.

Схема: ОО^оО^о → 1) О^оО^о; 2) ОО^оО; 3) ОО^оО^о; 4) ОО^оО^оО; 5) ОО^оО^оО^оО.

Найтиповіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО^о (98 %).

14. П'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО – 120 (2 %): 1) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО – 116: Комишува^те Крв – комишува^тський, Білокрини^ця Трн – білокрини^цький, Воронови^ця Вн – воронови^цький; 2) шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО^оО^о – 4: Новоблаки^тне Мк – новоблаки^тнівський.

Схема: ОО^оО^оО → 1) ОО^оО^оО; 2) ОО^оО^оО^о.

Найтиповіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО (96 %).

15. П'ятискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та першим складом від кінця – ОО^оО^оО^о – 4 (0,06 %): 1) п'ятискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та першим складом від кінця – ОО^оО^оО^о – 2: Вільногрушівське^в Зп – вільногрушівськи^й; 2) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця – ОО^оО^оО^оО – 2: Володимире^виць Рв – володимире^вицький.

Схема: ОО^оО^оО^о → 1) ОО^оО^оО^о; 2) ОО^оО^оО^оО.

Однаковою мірою характерні перша та друга акцентуаційні моделі.

16. Шестискладова з наголошеним третім складом від початку та четвертим складом від кінця – ОО^оО^оО^о – 17 (0,2 %): 1) шестискладова з наголошеним третім складом від початку та четвертим складом від кінця – ОО^оО^оО^о – 17: Володи^мирівка Зп – Володи^мирівський, Новоя^ковлівка Зп – новоя^ковлівський.

Схема: ОО^оО^оО^оО → ОО^оО^оО^оО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

17. Шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця – ОО^оО^оО^о – 92 (1,4 %): 1) шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця –

ОООО'ОО – 92: Маломиха'йлівське Мк – *маломиха'йлівський*, Миколає'вичі Чрв – *миколає'вицький*, Єлизаве'тівка Днц – *єлизаве'тівський*.

Схема: ОООО'ОО → ОООО'ОО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

18. Шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця – ООООО'О – 35 (0,5 %): 1) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця – ООООО'О – 35: Очеретува'те Зп – *очеретува'тський*, Новоскелюва'те Днп – *новоскелюва'тський*, Новоукраї'нське Чрг – *новоукраї'нський*.

Схема: ООООО'О → ООООО'О.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

19. Семискладова з наголошеним четвертим складом від початку та четвертим складом від кінця – ОООО'ООО – 4 (0,06 %): 1) семискладова з наголошеним четвертим складом від початку та четвертим складом від кінця – ОООО'ООО – 4: Новогео'ргіївка Од, Мк – *новогео'ргіївський*, Великофе'дорівка Мк – *великофе'дорівський*.

Схема: ОООО'ООО → ОООО'ООО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

20. Семискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та третім складом від кінця – ООООО'ОО – 46 (0,7 %): 1) семискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та третім складом від кінця – ООООО'ОО – 46: Веселоіва'нівське Зп – *веселоіва'нівський*, Новоолексі'ївка Хрс – *новоолексі'ївський*, Малокатери'нівка Зп – *малокатери'нівський*.

Схема: ООООО'ОО → ООООО'ОО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

21. Семискладова з наголошеним шостим складом від початку та другим складом від кінця – ОООООО'О – 2 (0,03 %): 1) семискладова з наголошеним шостим складом від початку та другим складом від кінця – ОООООО'О – 2: Кам'янокостува'те Мк – *кам'янокостува'тський*, Новозолотарі'ївка Крв – *новозолотарі'ївський*.

Схема: ОООООО'О → ОООООО'О.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

22. Восьмискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та четвертим складом від кінця – ООООО'ООО – 7 (0,1 %): 1) восьмискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та четвертим складом від кінця – ООООО'ООО – 7: Нововолоди'мирівка Хрс, Хрк, Мк – *нововолоди'мирівський*.

Схема: ООООО'ООО → ООООО'ООО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

23. Восьмискладова з наголошеним шостим складом від початку та третім складом від кінця – ОООООО'ОО – 2 (0,03 %): 1) восьмискладова з наголошеним шостим складом від початку та третім складом від кінця –

Ооооооо/оо – 2: Новоєлизаве/тівка Од – *новоєлизаве/тівський*, Великоолекса/ндрівка Днп – *великоолекса/ндрівський*.

Схема: Ооооооо/оо → Ооооооо/оо.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

24. Дев'ятискладова з наголошеним шостим складом від початку та четвертим складом від кінця – Ооооооо/ооо – 1 (0,01 %):
1) дев'ятискладова з наголошеним шостим складом від початку та четвертим складом від кінця – Ооооооо/ооо – 1: Червоноволоди/мирівка Мк – *червоноволоди/мирівський*.

Схема: Ооооооо/ооо → Ооооооо/ооо.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

25. Десятискладова з наголошеним сьомим складом від початку та четвертим складом від кінця – Оооооооо/ооо – 1 (0,01 %):
1) десятискладова з наголошеним сьомим складом від початку та четвертим складом від кінця – Оооооооо/ооо – 1: Кучерявоволоди/мирівка Хрс – *кучерявоволоди/мирівський*.

Схема: Оооооооо/ооо → Оооооооо/ооо.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

Проаналізувавши акцентуаційні моделі ад'ектонімів, утворених від кожної акцентуаційної моделі ойконімів, виявляється така система акцентуаційних моделей ад'ектонімів:

1) двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим від кінця – О/О – 44 (0,6 %): Льв'їв Лв – *льві/вський*, Ма'йське Хрк – *ма/йський*;

2) двоскладова з наголошеним другим складом від початку та першим від кінця – ОО/ – 19 (0,2 %): Донське/ Днц – *донськи/й*, Скала/ Вн – *скальськи/й*;

3) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім від кінця – О/ОО – 877 (13,5 %): Бо/гдан Зк – *бо/гданський*, Ві/нниця Вн – *ві/нницький*;

4) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим від кінця – ОО/О – 1244 (19,2 %): Воло/шки Крв – *воло/ський*, Ізю/м Хрк – *ізю/мський*;

5) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим від кінця – ООО/ – 142 (2,2 %): Задві/р Хрк – *задвірськи/й*, Вечі/рки Пл – *вечірськи/й*;

6) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим від кінця – О/ООО – 154 (2,3 %): Ла/танці Вн – *ла/танецький*, У/жгород Зк – *ужгородський*;

7) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім від кінця – ОО/ОО – 1214 (19 %): Бага/тківці Трн – *бага/тківський*, Тара/ски Вн – *тара/сківський*;

8) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим від кінця – ОО⁰О – 1689 (26 %): Ярч¹вці Трн – ярчове¹цький, Зати¹шся Од – затиш¹нський;

9) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим від кінця – ОО⁰⁰ – 3 (0,04 %): Фе¹дорівка Рв – федорівськи¹й, Терехове¹ Мк – терехівськи¹й;

10) п'ятискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим від кінця – О⁰ОО⁰⁰ – 3 (0,04 %): Ти¹хоновичі Чрг – ти¹хоновицький, За¹болотове См – за¹болотівський;

11) п'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим від кінця – ОО⁰ОО – 21 (0,3 %): Іва¹шковиця Зк – іва¹шковицький, Гео¹ргіївське Зп – гео¹ргіївський;

12) п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім від кінця – ОО⁰О – 477 (7,3 %): Недобо¹івці Чрв – недобо¹ївський, Антраци¹т Лг – антраци¹тівський;

13) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим від кінця – ОО⁰⁰О – 344 (5,3 %): Хо¹дорівці Хм – ходорове¹цький, Ясенове¹ць ІФ – ясенове¹цький;

14) п'ятискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та першим від кінця – ОО⁰⁰⁰ – 2 (0,03 %): Вільногрушівське¹ Зп – вільногрушівськи¹й;

15) шестискладова з наголошеним третім складом від початку та четвертим від кінця – ОО⁰ОО – 17 (0,2 %): Володи¹мирівка Зп – володи¹мирівський, Новоя¹ковлівка Зп – новоя¹ковлівський;

16) шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім від кінця – ОО⁰⁰О – 96 (1,4 %): Єлизаве¹тівка Днц – елизаве¹тівський, Миколає¹вичі Чрв – миколає¹вицький;

17) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим від кінця – ОО⁰⁰⁰О – 41 (0,6 %): Очеретува¹те Зп – очеретува¹тський, Новоукраї¹нське Чрк – новоукраї¹нський;

18) семискладова з наголошеним четвертим складом від початку та четвертим від кінця – ОО⁰⁰ОО – 4 (0,06 %): Великофе¹дорівка Мк – великофе¹дорівський, Новогео¹ргіївка Од – новогео¹ргіївський;

19) семискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та третім від кінця – ОО⁰⁰⁰О – 46 (0,7 %): Веселоіва¹нівське Зп – веселоіва¹нівський, Малокатери¹нівка Зп – малокатери¹нівський;

20) семискладова з наголошеним шостим складом від початку та другим від кінця – ОО⁰⁰⁰⁰О – 2 (0,03 %): Кам¹'янокостува¹те Мк – кам¹'янокостува¹тський, Новозолотарі¹вка Крв – новозолотарі¹вський;

21) восьмискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та четвертим від кінця – ОО⁰⁰⁰ОО – 7 (0,1 %): Нововолоди¹мирівка Хрс, Мк, Хрк – нововолоди¹мирівський;

22) восьмискладова з наголошеним шостим складом від початку та третім від кінця – ОО'ОО'ОО – 2 (0,03 %): Новоєлизаве'тівка Од – новоєлизаве'тівський, Великоолекса'ндрівка Днп – великоолекса'ндрівський;

23) дев'ятискладова з наголошеним шостим складом від початку та четвертим від кінця – ОО'ОО'ОО'ОО – 1 (0,01 %): Червоноволоди'мирівка Мк – червоноволоди'мирівський;

24) десятискладова з наголошеним сьомим складом від початку та четвертим від кінця – ОО'ОО'ОО'ОО'ОО – 1 (0,01 %): Кучерявоволоди'мирівка Хрс – кучерявоволоди'мирівський.

Отже, в акцентологічній системі ад'ектонімів виявлено виявлено 24 моделі і найтиповішою є – чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця – ОО'О (У'личне Льв – уличня'нський, Боб'ринець Крв – бобринє'цький, Зати'штя Од – затиш'нський). Вона притаманна 26 % ад'ектонімів; її основні ознаки: чотири склади, наголос на третьому складі, нефінальний, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення.

Типовими також є акцентуаційні моделі: 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим від кінця – ОО'О – 19,2 % (Брусни'ця Чрв – брусни'цький, Ізю'м Хрк – ізю'мський, Чуди'н Жт – чуди'нський); її основні ознаки: три склади, наголос на другому складі, нефінальний, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення; та 2) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім від кінця – ОО'ОО – 19 % (Весє'лка Крв – весє'лківський, Горо'хівське Мк – горо'хівський, Кичу'к Од – кичу'ківський); її основні ознаки: чотири склади, наголос на другому складі, нефінальний, неокситонний пропарокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення.

Таким чином, як і в системі наголошення ойконімів, так і в системі наголошення відтопонімних прикметників наголос найчастіше закріплюється на середині слова.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад.шк., 1984. – 159с.
2. Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України: В 2 т. – Т.1 – Кіровоград. – 1994. – 160 с.; Т.2 – К.: Вища шк., 1994. – 223 с.
3. Гуцул Л.І. Тенденція до наголошення середини слова в ойконімах української мови // Питання сучасної ономастики: Статті та тези за матеріалами VII Всеукраїнської ономастичної конференції. – Дніпропетровськ, 1997. – С.39 – 42.
4. Гуцул Л.І. Система акцентуаційних моделей ойконімів української мови// Наукові записки. – Вип.30.– Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000. – С.165 – 170.
5. Касевич В.Б., Шабельникова Е.М., Рыбин В.В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 244 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Гуцул – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім.В. Винниченка.

Наукові інтереси: акцентологія ономастичної лексики, відтопонімний словотвір.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОНОМАСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ З КОМПОНЕНТОМ “ОНІМ”

Ольга КИРИЛЮК (Кіровоград)

У статті здійснено порівняльний аналіз термінологічних лексем з компонентом “онім”, що використовуються в ономастиці. Особлива увага звернена на термінолексеми, уживані на позначення різних понять; запропоновано шляхи уникнення омонімічності в ономастичній термінології.

The paper focuses on the comparative analysis of the terminological lexemes with the component “onym” that are used in onomastics. Special attention is given to the terminological lexemes denoting different notions; ways of homonymous avoidance in onomastic terminology are depicted.

На сучасному етапі стрімкого розвитку суспільства постає проблема “вдосконалення системи передавання та обробки інформації, з метою налагодження співробітництва науковців різних країн у найрізноманітніших сферах науки і техніки” [3, 5]. Тобто йдеться про проблему нормалізації та стандартизації термінологічної системи. Так, І. Колесникова зазначає: “Оскільки в терміні поєднуються знак і поняття, пріоритетним для нього стають семантична і структурна норми, які регламентують відповідність внутрішньої форми терміна поняттю, зміст якого зафіксовано в дефініції” [8, 4]. Факти неоднозначного розуміння певних термінів зафіксовані в різних царинах мовознавства й ономастиці зокрема. Досить часто одне й те ж поняття науковці іменують по-різному. Показовою, наприклад, є низка термінів на позначення власних назв “об’єднань людей за родом занять” – *фірмонім* [2, 8], *ергонім* [11, 151]. О.Белей зазначає, що така “термінологічно-поняттєва плутанина в українській ергоніміці засвідчує молодість та недостатню опрацьованість даної галузі ономастики” [2, 4]. Термін *фірмонім*, на його думку, не породжує термінологічної омонімії, він етимологічно прозорий, з належною повнотою й точністю передає суть позначуваного поняття та вписується в усталену українську ономастичну термінологію, не порушуючи її системності [2, 8]. Різні терміни використовують і для назв товарних знаків – *прагмонім* [9, 55], *словесний товарний знак* [11, 127], *прагматонім* [16, 56] та ін.

Не завжди доречними бувають, як правило, індивідуально-авторські терміни, утворені від іншомовних лексем. І.Добродомов зауважував, що сучасні автори праць з ономастики часто створюють терміни з грецьких і

латинських коренів, не завжди турбуючись про точність слововживання [4, 115].

Останнім часом у працях багатьох мовознавців використовуються терміни з другим компонентом “онім” на позначення як власних, так і загальних назв, що є предметом вивчення ономастики. Однак термін - “двовекторна одиниця, в якій звукова оболонка (форма) вступає у строгу кореляцію з поняттям: один знак – одне поняття” [8, 3]. Тому необхідним є чітке розмежування окремих понять, покладених в основу терміна.

Метою статті є з’ясування особливостей функціонування ономастичних термінів з компонентом “онім” на позначення певних груп загальних чи власних назв.

Досягнення мети передбачає розв’язання таких завдань:

1) здійснити порівняльний компонентний аналіз досліджуваної низки термінологічних лексем;

2) визначити омонімічні терміни, які вживаються на позначення різних понять;

3) шляхом аналізу з’ясувати доцільність уживання окремих термінів.

Матеріалом дослідження слугували терміни з компонентом “онім”, зафіксовані в “Словнику російської ономастичної термінології” (1988 р.) Н.Подольської (74 лексеми) та енциклопедичного видання “Українська мова” (2000 р.) (31 лексема).

Однією з дискусійних у царині ономастичної термінології є проблема функціонування терміна *зоонім*. І.Добродомов вважає недоцільним використання замість цілком термінологічного сполучення *клички тварин* ономастичного терміна *зоонім*, побудованого на базі грецьких коренів [4, 116].

До появи цього терміна на позначення власних найменувань тварин використовувався термін *кличка*. У “Словнику української мови” подана така його дефініція: “1. назва, ім’я, дане тварині; 2. прізвисько, дане людині для конспірації” [15, 183]. П.Поротников звертає увагу на переваги та недоліки обох термінів. Наприклад, слово *кличка* “не має однозначної співвіднесеності з денотатом: є клички тварин і клички людей” [12, 211]. Учений також зазначає, що в основі лексеми *кличка* лежить ідея дієслова *кликати*, яке має кілька значень: 1. голосом, жестом пропонувати наблизитися, підійти, обізватися; відповідним чином гукати (свійських тварин, птахів); 4. те саме, що називати (давати назву) [15, 181]. Якщо останнє пояснення не викликає заперечень, то, зважаючи на перше значення, під термін *кличка*, на його думку, можуть бути підведені навіть слова, які не є власними іменами, а використовуються для скликання тварин (наприклад, *цїп-цїп*, *киць-киць* та ін.)

Термін *зоонім* П.Поротников визначає як однозначний – *кличка* будь-якої тварини, птаха чи іншої живої істоти. Однак слово *зоонім* не має необхідної гнучкості порівняно з терміном *кличка*; не можна сказати: “зооніми корів, собак, коней і т. д.” [12, 212].

У словнику Н.Подольської запропонована така дефініція цього терміна: – “вид оніма, власна назва (кличка) тварини” [11, 59]. Подібне визначення зафіксоване і в енциклопедичному виданні “Українська мова” [17, 194].

Однак у лінгвістичній літературі термін *зоонім* використовується й для позначення сукупності апелювативних найменувань тварин: лев, кіт, собака і т.п. З таким значенням цю термінолексеми вживають С. Аكوпова, Е. Васильєва, О. Карабута, Н. Юсупова, І. Голубовська та ін.

Близьким за семантикою до останнього є також термін *зооморфізм*. Однак він позначає не загальну назву тварини, а служить для дефініції характеристики, основаної на “реальних (об’єктивних чи суб’єктивних) якостях тварини, приписаних їм фантазією та творчим мисленням народу” [13, 67].

Причиною подвійної мотивації терміна *зоонім* можна вважати наявність у слові другого компонента “онім”, який походить від грец. ὄνομα, ὄνομα - ім’я, назва. Тобто може означати як власну, так і загальну назву. “Новогрецько-російський словник” дає такі дефініції слова ὄνομα – 1. ім’я, прізвище; кличка (тварин); 2. назва (географічна, речі і т.д.); 3. ім’я, слава, репутація; 5. іменини та ін. [10, 581]. Н.Подольська пояснює термін *онім* як “слово, яке слугує для виділення названого ним об’єкта серед інших” [11, 91]. Саме така двозначність робить можливим використання термінів *зоонім*, *фітонім*, *орнітонім* як на позначення загальних, так і власних назв тварин, рослин та птахів відповідно. Якщо припустити доцільність уживання таких термінів для позначення загальних назв, то виникає питання: чи слугують вони для виділення названого ними об’єкта серед інших, його індивідуалізації та ідентифікації? Наприклад, слова *собака*, *папуга* дають виключно загальне поняття про об’єкти, іменовані ними, виділяючи тільки окремі видові групи із загального класу тварин. Тоді як клички *Жучка* (собаки), а *Гоша* (папуги) індивідуалізують, виділяють їх носіїв з конкретних груп.

Більшість термінів (69) у словнику Н. Подольської побудовано за схемою “основне поняття” + “онім” з наголосом на передостанньому складі, тобто саме на другому компоненті слова: *фітонім*, *гідронім*, *політонім* тощо. Вони використовуються переважно на позначення власних назв.

П’ять інших термінолексем відрізняються від попередньої групи.

Анойконім утворений приєднанням грецького заперечного префікса *ἀν* до терміна *ойконім* (населений пункт). Використовується на позначення власної назви незаселеного об’єкта на Землі, створеного людиною.

Анонім – походить від грец. ἀνώνυμος (безіменний) і позначає автора твору, листа, який приховує своє ім’я, чи твору, листа без зазначення автора. Термін не утворений за традиційною схемою “основне поняття” + “онім”. Він не об’єднує назв цілого класу чи групи предметів або понять. Сама ж лексема *анонім* є апелювативом, до того ж єдина з наголосом на останньому складі.

На окрему увагу заслуговують терміни *катойконім* та *етнонім*. Так, *катойконім* утворений за схемою “грецький префікс зі значенням перехідності $\chi\alpha\tau\acute{\alpha}$ + $\omicron\iota\chi\omicron\varsigma$ “житло, помешкання” + “онім”. Термін використовується на позначення загального найменування жителів за назвою місця проживання [11, 64]; лексема *етнонім* утворена за традиційною схемою “основне поняття” + “онім” (від грец. $\acute{\epsilon}\nu\nu\omicron\varsigma$ “народ” + “онім”), але використовується як апелятив для позначення будь-якого етносу (етнічної групи, народу, національності і т. п.). Н.Подольська наголошує на тому, що “за своєю структурою він відповідає онімам інших класів, однак не позначає їх” [11, 153]. Незважаючи на близькість *катойконімів* та *етнонімів* до власних назв, вони все ж таки не індивідуалізують об’єкт, а позначають тільки певний клас чи групу цих об’єктів.

Дослідивши зазначені терміни, можна стверджувати, що всі вони мають чітку дефініцію й жоден з них не вживається на позначення одночасно і власних, і загальних назв.

В енциклопедії “Українська мова” з 28 термінів з компонентом “онім” 23 позначають тільки власні назви.

На окрему увагу заслуговують терміни *антонім* (грец. $\acute{\alpha}\nu\tau\acute{\iota}$ - префікс, що означає протилежність, протидію + “онім”); *паронім* (грец. $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}$ – біля + “онім”); *омонім* (грец. $\omicron\mu\acute{\omega}\nu\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ – однойменний від $\omicron\mu\acute{\omega}\varsigma$ – однаковий + “онім”); *синонім* (від грец. $\sigma\upsilon\nu\acute{\omega}\nu\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ – однойменний); *мезонім* (грец. $\mu\acute{\epsilon}\sigma\omicron\varsigma$ – середній, той, що знаходиться посередині + “онім”, позначає слова, які за своїм лексичним значенням знаходяться на семантичній осі між двома антонімами). Вони хоч і утворені за схемою “основне поняття” + “онім”, але позначають не окремі групи власних назв, а певні лексико-семантичні явища та характеризують семантичні відношення між поняттями, які вони називають. До того ж ці терміни є загальнолексичними, а не вузькоономастичними. У словнику Н.Подольської їм не присвячено окремих статей.

Зважаючи на семантику твірних основ терміна *зоонім* (від гр. $\zeta\omega\omicron\nu$ – тварина й $\omicron\nu\mu\alpha$, $\omicron\nu\omicron\mu\alpha$ – ім’я, назва) та за аналогією до термінів *антропонім* (гр. $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\varsigma$ – людина + “онім” – власне ім’я людини), *топонім*, *гідронім* та ін., можна зробити висновок, що більш прийнятним є вживання лексеми *зоонім* для позначення власної назви, тобто клички тварини. С.Ковтюх вважає наявну у використанні цього терміна омонімічність недоцільною й для позначення апелятива з первинним змістом найменування тварини пропонує використовувати компромісні терміни - “зооназва”, “зоолексема” [7, 102]. Вони фіксуються й у дослідженнях О.Карабути [6].

Ще одним підтвердженням доцільності вживання терміна *зоонім* на позначення власних назв є існування термінів *зооніміка*, *зоонімікон*, *зоонімія*. Усі вони позначають сферу функціонування саме кличок тварин, тобто власних назв. *Зооніміку* кваліфікують як розділ ономастики, що вивчає власні імена (клички) тварин, історію їхнього виникнення,

етимологію [5, 66]. Дефініції цих термінів у різних лінгвістичних джерелах збігаються.

Такий різновид *зоонімів*, як *кіноніми* (від гр. *κύων*, *κύωνος* собака + “онім”) – клички собак, українськими мовознавцями майже не досліджений. У працях, присвячених зооніміці, зустрічаються тільки поодинокі випадки опису окремих *кінонімів*. Сам термін також досить неоднозначно сприймається лінгвістами. У словнику Н.Подольської подано таке його пояснення: “вид зооніма, кличка собаки” [11, 65]. Авторка спирається на статтю Н.Баскакова “Клички собак у каракалпаків” [1, 206], який одним з перших ужив термін *кінонімія* для позначення сукупності кличок собак. У вітчизняних словниках дефініція цього терміна відсутня.

Н.Подольська частину ономастичних термінів пояснює утвореннями за аналогією до вже існуючих в окремих галузях науки. Наприклад, *урбанонім* (від лат. *urbanus* “міський” + “онім” – власна назва будь-якого міського об’єкта) – *урбанізація* (від лат. *urbanus* “міський” - скупчення промисловості і людей у великих містах) [14, 311], *стратонім* (від лат. *stratum* + “онім” – власна назва геологічної формації) – *стратиграфія* (від лат. *stratum* “настил, шар” + гр. *graphō* “пишу” – розділ геології, що вивчає послідовність напластування гірських порід) [14, 284], *спелеонім* (підземний топонім) – *спелеологія* (вивчення печер), *фалеронім* (власна назва будь-якого ордену, медалі, відзнаки) – *фалеристика* (вивчення нагород), *потамонім* (власна назва будь-якої річки) – *потамологія* (розділ фізичної географії, що вивчає річки) та ін. Так само за аналогією до терміна *кінологія* (наука про собак) утворено й термін *кінонім* на позначення кличок відповідного класу тварин. Тому цілком логічним є використання цього терміна в ономастиці.

Виконане дослідження дає підстави для таких висновків:

1. Питання унормування окремих суперечливих ономастичних термінів є одним з нагальних на сучасному етапі розвитку ономастики.

2. Переважна більшість досліджених ономастичних термінів з компонентом “онім”, зафіксованих словниками, має чітку дефініцію, що виключає вживання їх одночасно на позначення і власних, і загальних назв.

3. Причиною використання окремими мовознавцями таких термінів у двох значеннях є багатозначність компонента “онім”, що походить від гр. *ὄνομα*, *ὄνομα* – ім’я, назва.

4. З метою уникнення омонімічності в ономастичній термінології доцільним є вживання запропонованих окремими дослідниками компромісних термінів, наприклад, *зооніми* (клички тварин – власні назви) і *зооназви*, *зоолексеми* (позначення видових груп тварин – загальні).

5. Термін *кінонім* цілком логічно використовується для позначення кличок собак, оскільки утворений за традиційною для переважної більшості ономастичних термінів схемою, які входять до підсистеми подібних вузькотермінологічних лексем на позначення власних назв.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баскаков Н. Клички собак у каракалпаков // Ономастика средней Азии. – М.: Наука, 1978. – С. 206–209.
2. Белей О. Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття. – Ужгород: УДУ, 1999. – 111 с.
3. Д'яков А., Кияк Т., Куделько З. Основи термінотворення. – К.: Видавничий дім “КМ “Academia”, 2000. – 208 с.
4. Добродомов И. Новые книги по ономастике. 1972-1973 (Обзор) // Русский язык в школе. – 1974. – № 3. – С. 115–118.
5. Єрмоленко С., Бирик С., Тодор О. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
6. Карабута О. Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 24 с.
7. Ковтюх С. Основні проблеми дослідження зоонімії української мови // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – Вип. 6. – С. 100–106.
8. Колесникова І. Проблема норми в термінології // Українська мова та література. – 2003. – № 19. – С. 3–7.
9. Комолова З. Про способи утворення і семантичні типи прагмонімів (на матеріалі східнослов'янських мов) // Мовознавство. – 1972. – № 2. – С. 55–58.
10. Новогреческо-русский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 853 с.
11. Подольская Н. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 189 с.
12. Поротников П. Из Уральской зоонимии // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 210–250.
13. Росине Г. Системность в семантике зооморфизмов литовського языка // Семантика и системность языковых единиц. Межвузовский сб. научн. трудов. – Новосибирск: Из-во Новосибирского ун-та, 1985. – С. 67–77.
14. Русско-украинский словарь иностранных слов. – Харьков: Прапор, 1999. – 388с.
15. Словник української мови. В 11-и томах. Том четвертий // Ред.кол.: І.К.Білодід (голова), А.А.Бурячок, В.О.Винник та ін. Редактори тому – А.А.Бурячок, П.П.Доценко. – К.: Наукова думка. 1973. – 840 с.
16. Суперанская А. Товарные знаки и знаки обслуживания // В пространстве филологии. – Донецк: ООО Юго-Восток Лтд, 2002. – С. 55–71.
17. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім.М.П.Бажана, 2000. – 752 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Кирилюк– здобувач кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: ономастика, словотвір, морфологія української мови.

ЛІНГВАЛЬНИЙ СТАТУС І ДЕЯКІ ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ОЙКОНІМІЇ

Тамара ПОЛЯРУШ, Ірина МАРИНЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається загальний статус назв населених пунктів (ойконімів) у лексичній системі мови, їх соціолінгвістичний аспект. На матеріалі ойконімії Північно-Східного Лівобережжя України проаналізовано явище варіативності в цьому класі онімів як одну із його прикметних лінгвістичних ознак. В

узагальненому вигляді розглянуто характерні риси словотвірної організації місцевої ойконімної мікросистеми, роль явища аналогії у цьому процесі.

The general status of the names of settlements (oykonyms) in a language lexical system and their sociolinguistic aspect are examined. On the material of place-names of the North-Eastern part of Ukraine the phenomenon of variability in this class of oykonyms is analysed. Characteristic features of word-building organisation of the local oykonym microsystem, the role of the phenomenon of analogy in this process are examined.

Хоч у загальній масі топонімів назви населених пунктів становлять не більше 5–10% [10, 7], проте в цілому цей клас власних географічних назв (ВГН) досліджений чи не найкраще. В українській ономастиці його вивчали Ю. Карпенко, Д. Бучко, К. Галас, К. Цілуйко, Є. Черняхівська, В. Лобода та ін. Значно зростає інтерес мовознавців до вивчення цього класу ВГН у наш час. Цей інтерес зумовлений значною суспільною потребою в знанні історії рідного краю, міста, села, їх назв. Це, в свою чергу, пояснюється тим, що назви поселень у процесі розвитку людського суспільства поступово здобули абсолютний пріоритет над іншими класами топонімів, зокрема, гідронімами, назвами земельних угідь, які природно, були найбільш значимою групою ВГН у дофеодальний період [6, 398]. Ойконіми у масі своїй ближчі, ніж гідроніми, до нашого часу за своїм віком. Як правило, вони ближчі до нас і мовним складом. Ойконімний матеріал доступніший для дослідників (маємо офіційні списки населених пунктів як сучасного, так і минулих періодів їх побутування) і більш масовий (якщо користуватися тільки друкованими джерелами, на базі яких тривалий час проводилися топонімічні студії), ніж гідронімія чи оронімія [11, 196]. Вивчення назв поселень починалося і розвивалося довгий час в інтересах історичної науки – для висвітлення питань міграційних рухів, заселення певних територій. Як засвідчив увесь розвиток топоніміки, найбільш надійними для з'ясування цих проблем є дані, що базуються на докладному лінгвістичному аналізі, проведеному всіма сучасними методами [16; 6]. Велика увага до вивчення ойконімів спричинилася до того, що в певний період розвитку топоніміки почала складатися тенденція переносити особливості ойконімії на топонімію в цілому. Це помилкове явище відкинув наступний розвиток топоніміки. Дослідження ж ойконімії з усією різноманітністю її проблем залишається і досі актуальним.

З різних аспектів ойконіміки (науки про ойконімію) найбільше уваги мовознавців привертала історико-етимологічний та словотвірний. Порівняно новими, як і у всій топоніміці, є проблеми сучасного функціонування (сприйняття смислової структури) ойконімів, зв'язку мотиву номінації з певним суспільним явищем (топоніміка як соціолінгвістична проблема) [Див.: 6, 24; 4, 6]. Розробка цих напрямків, як і інших нових у топоніміці, розпочалась на матеріалі ойконімії не лише тому, що цей клас онімів найдоступніший для дослідників. Зумовлено це насамперед специфікою назв поселень як класу топонімів.

Перша і головна особливість ойконімії полягає в тому, що з усіх класів ВГН вона «найвиразніше зберігає безпосередні й реальні співвідношення між явищами мови і різними сторонами суспільного життя» [13, 63]. Саме тому назви населених пунктів називаються топонімією соціальною поряд із топонімією географічною (ріки, озера і ін. об'єкти ландшафту) [9, 76]. Про такий зв'язок ойконімів із явищами суспільного життя наочно свідчать і найменування нових та перейменування старих населених пунктів, що були об'єктом дослідження мовознавців [див.: 3, 21–26; 5, 12–19; 14, 12–14]. Зрештою, таким зв'язком зумовлюється вже сама наявність в ойконімії перейменувань – фактів заміни назв, що відображають неактуальні вже реалії життя, тоді як серед інших класів онімів назви подібної семантики можуть існувати тривалий час без будь-яких змін. Саме у зв'язку з цим можна вести мову про відносно більшу суспільну мобільність ойконімії порівняно з ВГН інших класів.

Відрізняючись від топонімів інших класів характером об'єктів називання, ойконіми позначаються відмінностями семантичного порядку при виборі найменування. Вони, ці відмінності, спричиняються (1) сильнішим впливом на цей клас суспільних чинників (пор. появу в радянські часи назв ідеологічного змісту та меморіальних номенів); (2) економіко-географічним характером об'єктів номінації – поселень – у порівнянні з фізико-географічним – об'єктів гідронімії та мікротопонімії. Саме з цієї причини з лінгвістичного погляду в ойконімії дещо послаблений той абсолютно безпосередній зв'язок із місцевою географічною термінологією та іншими семантично близькими групами лексики, що є природним для гідронімів та мікротопонімів.

Серед назв поселень значно рідше, ніж у мікротопонімії та оронімії, зустрічаються випадки ситуативних, метафоричних найменувань, коли об'єкту надається назва, мотив якої виник у один якийсь момент і не є типовим для ойконімної номінації в цілому. Процес ойконімного називання нерідко зазнає офіційного втручання, регулювання, що призводить до виникнення варіантів назви. Наступні наші спостереження проводились на ойконімному матеріалі Північно-Східного Лівобережжя України (в основному це Сумська, меншою мірою Чернігівська області), що акумулює в собі різні діалектні та природно-географічні зони. Ойконімними варіантами вважаємо спільнокореневі різнозвучні назви одного географічного об'єкта (типу *Їсмань : Їсмань : Есманька*). Не вважаємо варіантами дублетні назви (типу *Чорторіги – Шевченкове*), які є, по суті, ойконімними синонімами, що виникли внаслідок перейменувань. За О. Суперанською [12, 172–173] це *лексичні* варіанти, тобто такі, що «є різними характеристиками об'єкта, зумовлені різними його властивостями, але обов'язково пов'язані з тим самим донотатом». Існування розбіжностей назв у офіційному та місцевому вжитку породжує проблему співвідношення офіційних та усномовленневих топоваріантів, що найбільшою мірою характерна для ойконімії. Дослідження основних закономірностей таких

співвідношень з урахуванням усієї сукупності варіантів ойконіма, особливо живих народнорозмовних форм, допоможе правильно визначити літературний варіант, уможливить простежити еволюцію назви.

У слов'янській топономастиці явище топонімного варіювання дістало теоретичне осмислення в розвідках В. Шмілауера [13], Ю. Карпенка [7, 29–36], О. Суперанської [12, 171–198]. Об'єктивні передумови виникнення варіантів онімів у найбільш загальному вигляді визначені О. Суперанською і пояснюються (1) більш слабким, ніж у апелюваннях, зв'язком із поняттям і (2) можливостями мови ті самі факти, явища, відношення виражати різними засобами. (3) Важливою передумовою здатності ВГН варіювати є її достатня відомість: «Для того, щоб варіювати, ім'я повинно активно вживатися в мові і бути достатньо відомим більшості членів мовного колективу [12, 171].

Відзначаючи специфіку ойконімних варіантів, дослідники вказують на основні причини їх виникнення. З лінгвальних – це розрізнення діалектного та літературного мовлення, книжної традиції і живомовної стихії; з екстралінгвальних – офіційні, часто невдалі «олітературнення» назв, адміністративні зміни статусу поселення (перетворення хутора в село, села в селище міського типу тощо).

Класифікація ойконімних варіантів здійснюється за різними підставами: а) за часом виникнення (діахронні, різночасові, та синхронні, співіснуючі); б) за відношенням до носіїв варіантів (ті, що вживаються тими самими і різними людьми; вікові); в) за поширенням (територіальні); г) за належністю до однієї чи різних мовних систем (односистемні та різносистемні); д) за характером мовних одиниць, якими диференціюються варіанти (фонетичні, морфологічні, словотвірні, синтаксичні, лексичні) [7, 30–31; 12, 172].

В ойконімії Північно-Східного Лівобережжя зафіксовані варіанти різних типів. Найчастіше варіюють уснорозмовні та офіційні форми онімів. Нами розглядаються варіанти назв поселень, вживання яких, як правило, не обмежується територією одного населеного пункту. Оскільки аналізуються мовні факти синхронного порядку в межах однієї мовної системи, то найдоцільнішим видається групування варіантів на основі диференційних мовних ознак. Група топоваріантів виокремлюється на основі протиставлення її іншій, що відрізняється від першої певною мовною ознакою (складом фонем, словотворчим формантом тощо). У такий спосіб виділено топоваріанти фонетичні, морфологічні, словотвірні, семантичні (народноетимологічні) та лексичні.

До фонетичних варіантів належать передусім різновиди назви фонемного та звукового рівня [див.: 1, 42–59; 2, 192–212; 8, 68–79] типу *Глу́хав : Глу́хов, Шо́стка : Шу́йстка, Коното́п : Канато́п, Ахти́рка : Охти́рка, Вири́ : Вирі́, Скляри́ : Склярі́* тощо, які відбивають фонетико-фонематичні особливості місцевих говорів. Варіанти цієї групи фіксують асимілятивно-дисимілятивні та інші процеси, властиві як говіркам, так і загальнонародній мові, пор. *Спа́дицина : Спа́шчина, Зару́дське : Зару́цьке, Зару́дчина :*

Заруччина, Ямпіль : Янполь. Варіанти цієї групи виокремлюються на основі зіставлення офіційних та місцевих форм назви. Фонетико-фонологічні особливості топоваріантів безпосередньо пов'язані зі структурою тих говорів, на території яких побутують розглядані оніми (східно-поліські, полтавські та слобожанські говори). На фонемному складі частини народнорозмовних варіантів позначається вплив російських говорів, що побутують тут. Внаслідок таких контактів виникли нові ланки у ланцюгу фонетичних топоваріантів типу **Кали́нівка : Кали́навка : Кали́новка, Ба́ничі : Бани́чи : Ба́нічі, Шулеші́вка : Шулешуивка : Шулешо́вка, Стрільни́кі : Стрельні́кі, Пога́ричі : Погарі́чі** і под.

З-поміж фонетичних осібне місце посідають варіанти акцентуаційні, що розрізняються лише місцем наголосу в слові [пор. 8, 71]. Зміна наголошення ойконіма може зумовлюватися (1) історико-генетичними процесами, пор. **Кроле́вець** (з поль. *krolowicz, krolewski*) у мові старшого покоління, **Кролеве́ць** – у мові молоді; те саме у варіантах **Єсма́нь : Ёсмань, Мо́щанка : Маца́нка**. Такі варіанти є віковими: давніше, часом первісне наголошення зберігається в мовленні літніх людей, а новіше, вторинне – у мовленні молоді, приїжджих. Хитання в наголошенні ВГН можуть спричинятися також (2) особливостями акцентуації твірних лексем у місцевій говірці: **Но́ва Спа́рта** С–Б, пор. місц. *но́вий, нова*; **Новоукра́їнка** Т, пор. місц. *укра́їнка, укра́їнський*; **Ба́йрак** Лп, пор. місц. *ба́йрак*; **Ко́черги** П, пор. місц. *кочерга*. Місцеве та інодіалектне наголошення ойконімів найвиразніше виявлене у мові корінних мешканців (**Ба́ничі, Ду́наєць, Сути́ски, Дубо́вичі**) та прибульців (**Бани́чі, Дунає́ць, Су́тиски, Дубо́вичі**). В останніх, очевидно, діє аналогія до апелятивів подібної структури: *Бани́чі, Дубови́чі*, бо *копачі, орачі, слухачі*; *Дунає́ць*, бо *краве́ць, боє́ць, знаве́ць*; *Сутиски*, бо *су́писки, суглинки, суті́нки* і под.

Зміна місця наголосу може викликатися також (3) причинами естетичного характеру, коли цим досягається відхід назви від вихідної негативної конотації, пор. **Ва́рварівка : Варва́рівка**. Таке явище досить поширене в антропонімії, зокрема в сфері прізвищ, пор. зафіксовані нами **Со́бачкіна < Соба́чкіна, По́стол < Постол, Ко́зел < Козе́л** і под.

Фонетичні варіанти ойконімів спричинені розрізненням літературного та діалектного мовлення, розбіжностями у фонематичному складі літературної мови і місцевих говорів. Сфера побутування місцевих варіантів може звужуватися внаслідок поширення літературної норми, хоча і в таких умовах місцеві форми виявляють значну стійкість. У мові мешканців старшого покоління здебільшого побутують діалектні топоваріанти, молодь же частіше вживає форми, близькі до літературних. Так, молодь вживає **Сва́рков : Сварки́в** або **Сварко́ве : Сваркі́в** Г (літ.); **Богдана́вка, Пираго́вка; Пирогі́вка** Ш, а літні люди – **Сварку́їв, Багдану́ївка, Пирагу́ївка**. Територія поширення фонетичних варіантів ойконімів збігається, як правило, з межами діалектних фонетичних явищ. З місцевими особливостями наголошення пов'язане також значна частина акцентуаційних варіантів.

Морфологічні варіанти. Чисельна група ойконімних варіантів виокремлюється на основі диференціації в них формальних показників роду і числа, якими, як правило, є закінчення. Основні причини виникнення морфологічних варіантів ті самі, що й фонетичних. Найбільш поширеними є різновиди морфологічних варіантів, у яких варіюють флексії: (1) *-е* (в літературному, офіційно-діловому вживанні): *-о*, *-□* (в розмовно-побутовому): *Лапшине : Лапшино́ : Лапши́н, Чумакове : Чумаки́в, Коновалове : Коновáлово : Коновáлов, Рев'якине : Рев'якіно, Малушине : Малушино*. Уже в «Списках населенных мест» к. XIX – поч. XX ст. більшість назв цього типу зафіксована з нульовою флексією (Сварков, Лапшин, коли йдеться про хутір) або із закінченням *-о*, коли мова йде про село. На сучасному зрізі всі ці назви (крім міст) офіційно засвідчені з флексією *-е*; в розмовному ж уживанні панує *-о*, значно рідше трапляються варіанти з нульовим закінченням. У сучасних офіційних довідниках адміністративно-територіального поділу областей Правобережної України панівними в ойконімах на *-ів*, *-ин* є форми чоловічого роду з нульовим закінченням, пор. Зміїн, Морквин, Метків, Майків (Рвн.), Василів, Годилів, Вишів, Буців, Ванів, Корчин (Льв.) та ін., що значно рідше трапляється на Лівобережжі і на Сумщині зокрема. Очевидно, поширеності тут у живому мовленні старих слов'янських топоформантів *-ов(о)*, *-ин(о)* сприяла, крім традиції, велика кількість ойконімів цього типу на суміжних російських територіях [див. про це 15, 168–169], а також той факт, що мовою мешканців багатьох сіл із такими назвами є російська, якій властиві такого типу прикметникові утворення як в апелятивах (пор. Іва́ново по́ле, зе́лено, доро́го, Мар'яно семе́йство), так і в топонімії. Українській же літературній мові форми стягнених прикметників на *-о* не властиві. Тому старіші, часом уже вторинні форми на *-ов(о)*, *-ин(о)*, *-н(о)* в офіційному вжитку набули форм стягнених прикметників середнього роду на *-е*. Щоправда, деякі давні назви не зазнали «олітературнення» і досі зберігають давні традиційні форми на *-о*, пор. розм. Ровно, Дубно, Ковно і под. Нова форма на *-е* поширюється і в усному літературному мовленні, хоча вплив традиції ще сильний. Із числа зафіксованих на Сумщині стару форму (на *-о*) у всіх сферах усного мовлення зберігають майже 90% варіантів ойконімів.

Досить часто варіюють форми на *-е* (в літерат., офіційному мовленні) та *-ий* (у розмовно-побутовому): *Воздвіженське : Воздвіженський Я, Горіле : Горілий Г, Вишне́ве : Вишне́вий Лп, Гліняне : Гліняний С, Марківське : Марківський Р*. Причиною появи таких варіантів є адміністративні зміни категорійної належності поселення (хутір → село), внаслідок чого відбувається заміна номенклатурного терміна, до повного узгодження з яким тяжіє ойконім. Тому й маємо в офіційному вживанні потенційне словосполучення «село + варіант середнього роду» частіше з еліпсисом загальної назви. У розмовно-побутовому мовленні йому здебільшого відповідає еліптизоване словосполучення «хутір – варіант чоловічого роду». Спостерігаємо, проте, як сполуки другого типу, в яких

номенклатурне слово вже не відповідає реаліям, витісняються назвами першого типу. Переважає поки що другий тип: із 85 зафіксованих варіантів в усному мовленні залишається стара форма ойконіма у 76 випадках (89%), вживається нова у 9 (11%).

Рідше зустрічаються варіанти у формі жіночого роду з флексією *-a* в усному мовленні, яким відповідають форми середнього роду на *-e* в офіційному: *Черні́цька : Черні́цьке*, С-Б, *Скуносова : Скуносове* П, *Глі́бна : Глі́бне* Крс, *Тéрехова : Тéрехове* Крл та ін. назви сучасних сіл, що виникли і прижилися в мовленні як найменування слобід або (рідше) узгоджувалися з російським апелятивом *деревня*, пор. *Юр'єва : Юр'єве* П.

Формами числа різняться варіанти (оф.) *О́зеро : (розм.) Озе́ра* Кн, *Окі́п : Око́пи* П, *Поку́тні : Поку́тне* Лб. Плюральна форма відапелятивного чи відантропонімного ойконіма в усному мовленні може бути як первинною, так і вторинною. Там, де вона вторинна, її виникнення може пояснюватися дією словотвірної аналогії: в місцевій ойконімії множинні назви на *-и, -і* частотою поступаються лише утворенням на *-івк(a)* (213 проти 369 назв). До варіантів, що є наслідком дії діалектних фонетичних явищ, належать утворення типу *Вирі́ : Вирі́, Склярі́ : Склярі́, Коцарі́ : Коцарі́, Гончарі́ : Гончарі́*. Їх уживання збігається з територіями поширення діалектних фонетичних тенденцій вимови [r]: в поліських говорах поширені утворення з твердим [r] основи (флексія *-и*), у слобожанських – з м'яким [r'] (флексія *-і*). Носіями таких варіантів є різні люди, а їх поширеність, живучість зумовлюється стійкістю фонетичного явища.

Морфологічні варіанти диференціюються також сферами вживання: одні з них, олітературнені, побутують в офіційному вжитку, інші – місцеві, народні – в щоденному побутовому мовленні. Нерідко під впливом книги, преси, радіо, телебачення народнорозмовний варіант витісняється офіційним, який стоїть далі від реального джерела назви. Наприклад, із двох варіантів (оф.) *Товстé : (усн.) Товсті́* Лп усномовний легко пояснюється як флексійне множинне утворення від поширеного прізвища. І з формального боку він посідає належне місце в словотвірному ряду плюральних відантропонімних ойконімів регіону (пор. Правдюкі, Яковенкі, Пластюкі, Карпці та ін.). Офіційний же варіант Товсте і семантично, і словотвірно менш умотивований.

До *словотвірних* відносимо варіанти, що мають спільну вихідну основу, але як ойконіми утворені різними способами словотворення. Ці варіанти, як і морфологічні, також послідовно диференціюються сферою вживання (офіційно-ділове – розмовно-побутове мовлення). Найпоширенішими є словотвірні варіанти в таких протиставленнях.

1. Флексійні (множинні) утворення в розмовно-побутовому вжитку – суфіксальні в офіційно-діловому: *Антоненкі́ : Антоненко́ве* Лп, *Кохані́ : Коханівка* Кн, *Сиром'ятники́ : Сиром'ятнико́ве* П, *Отрохи́ : Отрохо́ве* Крл, *Вовки́ : Вовко́ве* Лп і под.

2. Різносукфіксні варіанти в межах суфіксального способу словотворення. Так, уснорозмовним варіантам на *-івк(а)*, *-н(е)* можуть відповідати офіційні на *-івськ(е)*, *-ин(е)*: *Гáннівкa : Гáннівське* Бл, *Фарту́шнe : Фарту́шине* Н, *Заболо́тнe : Заболо́ття* Ш.

3. Морфолого-синтаксичні утворення (субстантивовані прикметники) в розмовно-побутовому вжитку – морфологічні (суфіксальні) в офіційно-діловому: *Кóлосів : Колосівкa* П, *Олéнино : Оленінське* О, *Шульо́шовo : Шулеши́вкa* П. Нарощення суфіксів у офіційних варіантах відбувається не довільно, а за певними словотворчими тенденціями: нарощуються, як правило, продуктивні топоформанти *-к(а)*, *-ськ(е)*.

4. Ойконіми словосполучення в розмовно-побутовому вжитку – складні назви (композиції) в офіційно-діловому: *Лозо́ва-Груше́ве : Лозо́во-Груше́ве* Лб, *Но́ва Суха́нівкa : Новосуха́нівкa* С, *Бéрдини Іва́ни : Бэ́рдино-Іва́ни* О. Розмовне мовлення в таких випадках протидіє поширенню композитів, внаслідок чого замість офіційних складних тут побутують складені варіанти, що є словотворчо вихідними, первинними (пор. Но́ва Суха́нівкa > Новосуха́нівкa). Використання ж складених назв різко обмежене і зумовлюється в усному мовленні лише актуальною потребою спілкування (розмови з приїжджими, незнайомими, на офіційному рівні). Замість них частіше вживаються прості еліптизовані варіанти без диференціувальних означень типу Груше́ве, Суха́нівкa.

5. Морфолого-синтаксичні утворення в усно-розмовному вживанні – родовий присяги (меморіальний) в офіційно-діловому: *Свердо́ве : Свердо́во : Свердо́ва* С-Б, *Го́рьке : Го́рького* Н. Очевидно, в цих випадках в усному мовленні діє аналогічне вирівнювання неузгодженого означення у формі родового присяги до узгодженого ад'єктивного. Цьому сприяє також той факт, що генітивні назви в усному мовленні закріпилися за назвами господарських одиниць, вулиць тощо.

6. Топонімі словосполуки в офіційному – аббревіаційні утворення в побутовому вжитку, пор. *Сере́дінá Буда : Есбу́да, Ма́рчихина Буда*, рідше *Ма́рчихина Буда : Марбу́да* Я. Цікаво відзначити, що усномовний варіант Есбу́да виник під впливом графічного скорочення – С. Буда – і набув значного поширення в місцевому мовленні, майже цілком витіснивши складену назву у всіх сферах уживання, зробивши її виразно ситуативним варіантом.

Як свідчить матеріал, словотвірне варіювання найчастіше спричиняється зміною основного словотворчого компонента – афікса, рідше (при ситуативному варіюванні) – зміною структури всієї назви. З новим суфіксом у топонімі можуть виникати нові граматичні значення роду, числа, а часом і відмінка. Такі зрушення в морфологічній структурі ойконіма можуть спричинити затемнення первісного мотиву номінації, пор. Антоненкі: Антоненко́ве, Есбу́да.

Словотвірне та морфологічне варіювання вносить значні зміни до структури оніма, вони зумовлюються активними словотвірними процесами

в ойконімії регіону та в загальнонародній мові (пор. поширення абревіатур). Тому вивчення варіантів цих двох груп є цікавим для дослідника топонімотворення ще й тим, що воно має бути підтвердженням висновків словотвірного аналізу всієї сукупності назв класу ойконімії.

Як свідчить матеріал, здатність до морфологічного та словотвірного варіювання мають ойконіми небагатьох структурно-словотвірних груп. Здебільшого мають однакову структурно-граматичну форму в різних сферах вживання оніми таких груп:

1. З формантом – *-ич(і)*: *Бáничі* Г, *Дубóвичі*, *Литвiйновичі* Крл., *Погáричі* П, *Кня́жичі* Я, *Хи́льчичі*, *Борóвичі* С-Б, пор. *Чорно́тичі* Чрг;

2. З формантом *-ець*: *Кроле́вeць*, *Дуна́єць* Г, *Глуше́ць* Бр, *Тростяне́ць*, пор. *Бóбринець* Крг;

3. З формантом *-иц(я)*: *Торго́виця* Кн, *У́здиця* Г. *Ули́ця* С-Б, *Новосéлиця* Крл, О; пор. *Понорни́ця* Чрг, *Ло́хвиця* Пл.

Морфологічна структура цих назв така, що вони не здатні сполучатися з іншими суфіксами в рамках класу іменника. Поєднання ж їх із суфіксами призводить до утворення деривата іншої частини мови, напр., прикметника (кролевецький, понорницький тощо). Усічення основи змінило б онім до невпізнаваності. До того ж, деякі ойконіми цих груп мають безсуфіксні відповідники в гідронімії, пор. Інгуле́ць – р. Інгул, Дуна́єць – р. Дунай, Ули́ця – р. Ула.

Здебільшого не зазнають змін і флексійні морфеми ойконімів означених груп, хоч інколи вони варіюють, викликаючи зміни числа: оф. Гнилі́ця: усн. Гнилі́ці, Кри́ниця: Кри́ниці.

4. З формантами *-іvk(a)*, *-к(a)*: *Ма́йвка* Г, *Катеринíвка* О, *Юсу́пiвка* Крс, *Ка́м'янка*, *Микитíвка*, *Оводíвка* Т, пор. *Авдíївка*, *Димерка* Чрг, *Березíвка*, *Петрíвка*, *Вiска* Крг;

5. З формантом *-ин*: *Лебедíн*, *Чигíн* С-Б, *Му́тин* Крл, пор. *Коня́тин*, *Смо́лин* Чрг, *Гни́дин* Кв, *Чигирíн* Чрк;

6. З формантом *-ськ(e)*, *-цьк(e)*: *Солда́тське* О, *Новосéльське* Лб, *Воздвíженське*, *Рождéствeнське* Ш, *Новгоро́дське* Т, пор. *Спаське*, *Наби́льське* Чрг.

Неважко помітити, що названі ойконімні суфікси – давнього походження. Тут і старий слов'янський топоформант *-ськ*, що спочатку виражав неособову належність, а з XVIII ст. поширюється у формах повних стягнених прикметників як *-ськ(ий)*, *-ськ(e)*; і давні в топонімії суфікси *-ич(і)*, *-иц(і)*; *-ець*, *-иц(я)*, що виражали демінутивність (Дунаєць, Ворсклиця); і поширений у слов'янській топонімії формант *-к(a)*, який також первісно виражав зменшеність або (разом з іншими суфіксами, напр., *-іv-*) посесивність. В ойконімах, як і в апелятивах, цей суфікс може виконувати роль субстантиватора, оскільки його поява в слові нейтралізує ознаку релятивності (до особи в топонімах, до предмета, дії в загальних назвах). Усталеності ойконімів на *-к(a)* сприяє їх висока частотність. Так, на

Сумщині ойконіми на *-к(а)* становлять 21%, ще більша їх кількість у південних регіонах України, напр., у Кіровоградській 54%.

Серед ойконімів, що не варіюють, і назви на *-ин*, короткі присвійні прикметники з походження.

Отже, морфологічне і словотвірне варіювання не характерне для ойконімів із давніми суфіксами у складі. Такі назви є досить поширеними, їх морфологічна структура стала, відстоювана. Це спостерігається і при порівнянні варіантів усномовних з офіційними, і у варіантах вікових, де відмінності можуть бути лише фонетичні, акцентуаційні, пор. оф. *Кролевець*, усн. *Кролёвець* (у мові молоді, прибульців): *Кролёвець* (у мові літніх людей); оф. *Есмань*, усн. *Ёсмань* (у мові молоді): *Ёсмань* (у мові осіб старшого віку) тощо.

7. Не змінюють морфемної структури у різних сферах уживання непохідні на сучасному рівні назви поселень, утворені лексико-семантичним способом типу *Дружба* О, С-Б, *Долина* Н, *Берёза*, *Перемога* Г. Усталеність структури ойконімів цього типу зумовлюється активним функціонуванням у мові відповідних апелятивів. Це, як правило, оніми із замкнутою морфологічною структурою, зміна якої веде до утворення слова іншого лексико-граматичного класу (напр., відойконімних прикметників).

Деяко осторонь від розглянутих груп стоять *семантичні* та *лексичні* варіанти. Якщо природа фонетичного варіювання в топонімії зумовлена передусім розрізненням у мовленнєвій дійсності літературного та місцевого, діалектного мовлення, а морфологічного та словотвірного – процесами офіційної уніфікації та місцевої традиції, і зміни у варіантах стосуються зовнішньої форми назви, – то іншими є причини і наслідки варіювання семантичного і лексичного.

Як відомо, топоніми у процесі функціонування виявляють здатність втрачати свою вихідну семантику, нерідко наповнюватись новою. Саме ця їх властивість і лежить в основі семантичного варіювання. Ю. Карпенко виокремлює групу народноетимологічних варіантів, куди зараховує різні випадки вторинного осмислення і переосмислення топонімів [7, 31]. Оскільки суть такого варіювання стосується смислового наповнення (внутрішньої форми) назви, то є підстави називати його *семантичним*. Варіанти цієї групи, на відміну від морфологічних та словотвірних, мають діахронний характер. З-поміж них рідко трапляються випадки співіснування двох варіантів: як правило, новіший цілком витісняє старий у всіх сферах уживання. Такий процес має тривалий, поступовий характер.

Потреба в осмисленні, переосмисленні топоніма з'являється, як правило, там, де повністю або частково втрачено первісну мотивацію оніма. Саме так буває, коли в говірці зникає апелятив, від якого утворена назва. Семантичному варіюванню частіше підлягають гідроніми як назви давнього походження, а також похідні відгідронімні ойконіми. Їх виявлення і встановлення співвідносних пар (рядів) має неабияке значення для етимологічних студій топонімів. У плані семантико-словотвірному поява нового семантичного

варіанта може сигналізувати про наявність певного словотвірного топонімного ряду. Тому фіксація і дослідження семантичних варіантів має значення як для етимологічних, так і словотвірних студій топонімів.

В ойконімії зустрічаються варіанти типу атрибутивне словосполучення (найчастіше прикметник + іменник) в офіційному вжитку – однослівна назва (прикметник або іменник) у розмовно-побутовому: *Весéлий Степ : Весéлий Р, Горі́лий Хуті́р : Горі́лий Г, Малá Бобилі́вка : Бобилі́вка Г, Гáннівка Ві́рівська : Гáннівка* Бл. Оскільки варіювання тут відбувається на рівні слів (лексичних одиниць), є підстави називати такі різновиди топоніма *лексичними* варіантами. Щодо сфер і умов уживання варіанти цієї групи можуть бути ситуативними (коли повна назва вживається лише при потребі) і територіальними (місцеве населення, як правило, послуговується еліптизованою однослівною назвою; мешканці інших, більш віддалених поселень – повними, офіційними).

У складених назвах еліпсису підлягає той компонент, який несе менше онімне навантаження, неспеціалізований член. Ним частіше буває прикметник-означення, рідше – іменник.

Значно рідше – і то лише в ойконімії – трапляються еліптизовані офіційні варіанти: усн. *Зелéна Дубрóва : оф. Дібрóва Ш, Червоно-Весéлий : Весéле* Бл. Офіційні варіанти в таких випадках втрачають від шаблонного спрощення, позбавлені значенневого і структурного колориту, часом сприяють небажаній ононімії серед назв поселень, тим більше в межах однієї області. Так, на Сумщині зафіксовано 6 офіційних ойконімів Веселе, 2 – Діброва і под.

На відміну від семантичних, лексичні варіанти виникають і функціонують як синхронні. Вони не розмежовуються залежно від діалектного поділу, як це маємо у випадках фонетичного, часом словотвірного і морфологічного варіювання.

Таким чином, ойконімія як клас топонімів вирізняється з-поміж інших класів ВГН поширеним явищем варіювання, яке найвиразніше виявлене в сферах офіційного та уснорозмовного вживання.

Помітні відмінності має ойконімія і на словотвірному рівні. Саме вони особливо вирізняють регіональні ойконімні топосистеми. Так, аналіз способів та засобів творення назв поселень Сумщини у порівнянні з іншими класами ВГН (гідронімами, мікротопонімами) засвідчив найвищий ступінь словотвірної зорганізованості саме цього класу топонімів. 48% усіх ойконімів регіону утворено суфіксальним способом. Словотвірна специфіка ойконімії полягає в тому, що в межах наявних способів словотворення абсолютну перевагу мають кілька словотвірних моделей, що виявили найбільшу продуктивність у процесі формування місцевої ойконімії. Це відонтропонімні моделі на *-івк(а), -и(-і)* та *-ов(е), -ев(е)*, на долю яких припадає 45% усіх назв поселень регіону. Цей факт є свідченням високої словотвірної зорганізованості ойконімів у порівнянні з іншими класами топонімів (гідронімією, мікротопонімією), що є, очевидно, результатом дії словотвірної аналогії в локальній топосистемі. Питому вагу відонімних та відапелятивних утворень у місцевій ойконімії відображає наступна таблиця.

№	Основи ойконімів	Відонімні	Відапелятивні	Ⓜ ⓐ ⓔ
---	------------------	-----------	---------------	-------

з/ п	Спосіб творення	Відантро- понімні	Відтопо- німні	Від ГТ*	Від ін. апелятивів	
1.	Лексико-семантичний	2	47	39	31	119
2.	Афіксація	481	59	112	199	851
3.	Субстантивація прикметників	321	31	104	168	624
4.	Словосполучення	–	57	58	20	135
5.	Слово- або осново складання	–	13	4	7	24
Всього:		804	207	317	425	1753

* ГТ географічний термін.

Високий вміст в ойконімії регіону відантропонімних утворень є свідченням відносно пізнього походження основної маси назв поселень. 8% їх виявляють відтопонімний характер твірних основ: базою для творення нового ойконіма міг бути гідронім або інший ойконім. В ойконімії порівняно рідше, ніж в інших класах, зокрема в мікротопонімії зустрічаються утворення від особових імен; основою назви тут частіше стає родова назва – прізвисько або прізвище. Загальний вміст відонімних утворень у місцевій ойконімії дорівнює 45%.

З апелятивів найактивнішу участь у творенні назв поселень беруть місцеві ГТ, у т.ч. економіко-географічні типу *дер'яжня, буда, гута*; із загальних назв людей – *поміпа agentis, nomina loci* тощо.

Вивчення словотвірного і лексичного варіювання в місцевій ойконімії дає ключ до розуміння деяких поширених у топонімії загалом явищ і процесів, зокрема, перетворення складеної назви в однослівну – прикметникову чи іменникову або в композит. При дослідженні словотвірних та морфологічних варіантів можна спостерігати активні назвотворчі процеси, що виявляються у витісненні одних моделей іншими, в нарощенні продуктивних суфіксів.

Номінаційні тенденції в сучасній ойконімії виявляються в розширенні ойконімотворчих можливостей регулярних моделей за рахунок збільшення кола лексем, що стають твірними основами ойконімів-новотворів (пор. творення назв поселень від лексем на позначення абстрактних понять, суспільних термінів, прізвищ визначних людей, назв колективних підприємств), у проникненні аббревіації як способу назвотворення в ойконімію.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

районів

Бл – Білопільський, Бр – Буринський, Вл – Великописарівський, Г – Глухівський, Кн – Конотопський, Крл – Кролевецький, Крс – Краснопільський, Лб – Лебединський, Лп – Липоводолинський, Н – Недригайлівський, О – Охтирський, П – Путивльський, Р – Роменський, С-Б – Середино-Будський, Т – Тростянецький, Ш – Шосткинський, Я – Ямпільський;

областей

Льв – Львівська, Кв – Київська, Крг – Кіровоградська, Пл – Полтавська, Рв – Рівненська, Чрк – Черкаська, Чрг – Чернігівська.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ахманова О.С. О фонетических и морфологических вариантах слова // Академику В.В. Виноградову к его 60-летию. – М.: 1956. – С.42–59.
2. Ахманова О.С. Очерки по русской и общей лексикологии. – М.: 1957. – 240 с.
3. Ахманова О.С., Беленькая В.Д. Топонимика как социолингвистическая проблема (на материале новых наименований) // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1967, № 6. – С. 19–25.
4. Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – М., 1969. – 210 с.
5. Гумецька Л.П. Сучасні тенденції у творенні назв українських населених пунктів // Укр. мова і література в школі, 1966, № 4. – С. 14–20.
6. Карпенко Ю.А. О синхронической топонимике // Принципы топонимики. – М., 1964. – С. 28–37.
7. Карпенко Ю.О. Топонімічні варіанти // Ономастика. – К., 1966. – С.29–36.
8. Критенко А.П. Звукові варіанти слова // Мовознавство. 1967, № 1. – С.68–79.
9. Ларин Б.А. Вопросник по топонимике // Уч. Записки Ленинград. госуниверситета. Серия филологич. наук. Вып. 52. – Л., 1960. – С.70–78.
10. Мурзаев Э.М. Значение местных географических терминов в образовании географических названий // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 8–13.
11. Никонов В.А. Две волны в топонимии Полесья // Полесье. – К., 1968. – С.191–198.
12. Суперанская А.В. Структура имени собственного. – М.: 1969. – 206 с.
13. Цілуйко К.К. Топонімія Покровського району Дніпропетровської області. Мовознавство. Т. XIV. – К., 1957. – С.41–69.
14. Чепіга І.П. Нові утворення в топонімії України // Повідомлення української ономастичної номісії. Вип. 6, К.: 1968. – с.12–14.
15. Borek H. Wschodnios łowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -ьн // Beiträge zum Slavischen onomastischen atlas. – Berlin: 1970. – 172 с.
16. Šmilauer V. Osídlení Čech ve světle místních jmen. – Praha. – 1960. – 160 s.
17. Šmilauer V. Úvod do toponomastiky. Praha. – 1963. – 260 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Тамара Поляруш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми граматики, словотвору топонімів і апелятивів.

Ірина Мариненко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми граматики, словотвору топонімів і апелятивів.

VIII. СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ В СТРУКТУРІ СЛОВА

КОНТЕКСТУАЛЬНА СІНОНІМІЯ ЯК ЗАСІБ ПЕРЕТВОРЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА

Тетяна БАБИЧ (Кіровоград)

У статті розглядаються випадки синонімічного зближення дуже далеких за значенням слів, які на асоціативному рівні та під впливом контексту в системі літературно-художнього твору змінюють своє смислове наповнення.

The paper views the cases of the synonymous rapprochement of very distant words in their meaning which at associative level and under the influence of the context of texts of fiction change their semantic contents.

Актуальність даної статті зумовлена все більш поширеними випадками виникнення синонімічних відношень у слів, які на рівні мовного узуса не можуть бути синонімами.

Метою статті є встановлення закономірностей виникнення контекстуальних синонімів у поетичному тексті, їх типології та ролі у перетворенні семантичної структури слова.

Конкретним предметом дослідження є аналіз контекстуальних синонімів у поетичних текстах.

Завданням статті стає виявлення семантичних зміщень в окремих членах ряду, які виникають не лише завдяки виділенню та підсиленню ядерних сем, але і в результаті контекстуальної актуалізації периферійних семантичних компонентів.

Важливе місце синонімії в системі образотворчо-художніх образів, різноманітних засобів її застосування визначають сучасні комплексні дослідження О.А. Семенюка, Н.П. Тропіної, Н.Д. Арутюнової, Ю.Д. Апресяна, М.М. Васильєвої, Е.В. Кузнецової, М.П. Муравицької, В.М. Русанівського, О.О. Тараненка, О.М. Шрамма, О.О. Уфімцевої, Г.М. Шпіцина та ін.

Особливо пригортає увагу дослідників контекстуальна синонімія як засіб перетворення семантичної структури слова. Адже під впливом контексту на асоціативному рівні змінюється смислове наповнення слів так як в системі літературного твору часто створюються широкі, інколи навіть несподівані контексти для синонімічного зближення дуже далеких за значенням слів, особливо при використанні їх в експресивно-іронічному або образному значенні.

Наше дослідження намагається виявити не тотожні між собою додаткові специфічні (індивідуальні) природження, які стають джерелом виникнення контекстуальних синонімів.

Отже, синонімічний ряд складається з мовних одиниць, які належать до одного значення слова, але характеризує його по-різному. На відміну від мовних синонімів контекстуальні синоніми поза лексичним оточенням не можуть бути синонімами та за своєю сутністю стають семантично наближеними словами.

Умовою контекстуальної синонімії заведено рахувати спільність номінативної функції слів. „Контекстуально-мовними синонімами називаються слова з одним і тим же або близькими значеннями в мовленні, тобто слова, які стають назвою одного і того ж предмета або близьких предметів та відносяться до одного і того ж класу„ [3, 112]. Контекстуально-синонімічний ряд стає лексико-тематичною групою слів, які в умовах контексту виявляють наявність тематичної та функціональної близькості,

яка допускає частковий взаємозв'язок слів при зберіганні змісту висловлювання.

Контекстуальна синонімія поза конкретним текстом не може відтворюватися, відповідно, контекстуальні синоніми не являються членами мовних синонімічних рядів, не можуть приєднуватися за значенням до мовного синонімічного ряду та утворювати опозиції з одним із його членів. Слід зазначити, що в такому випадку контекстуальний синонім має основне навантаження у передачі оцінки та емоційно-експресивних відтінків. Поряд із контекстуальними синонімами в тексті реально або імпліцитно присутнє слово з нормативним вираженням домінуючого значення, яке стає тим нейтральним фоном, завдяки якому в тексті необхідне значення актуалізується іншими членами ряду. У таких випадках мовний синонім (або домінанта) визначає смисловий зміст контекстуально обумовленого члена синонімічного ряду, а не навпаки, контекстуальні синоніми набувають у тексті емоційно-експресивної забарвленості, яка може бути і не притаманна йому в узусі. Отже, контекстуальна синонімія існує як продукт даного тексту.

На наш погляд, важливо зазначити існування поняття „семантично наближеного слова”, яке порівняно з синонімами означають не однакові, а приблизні, не зовсім тотожні уявлення. Їх розуміють як мовні одиниці, які не схожі між собою за формальними та структурними якостями, але зводяться автором до однієї мовної проекції та призначені виконувати у контексті емоційно-естетичну або номінативну функцію.

У більшості випадків неможливо провести кордон між контекстуальними синонімами та семантично наближеними словами. Тому контекстуальну синонімію слід визначати як наслідок семантичного наближення різних за значенням лексичних одиниць, які вживаються в новому значенні, що не властиве загальнонародному розумінню.

Контекстуальні синонімічні відношення провокують семантичне зміщення в окремих членах ряду та виникають не лише завдяки виділенню та підсиленню ядерних сем, але і в результаті контекстуальної актуалізації периферійних семантичних компонентів. Чим незвичніше використання слова у якості контекстуального синонімів, тим вищий ступінь семантичного перетворення. При аналізі контекстуальних синонімів слід розглядати опозицію: домінанта – контекстуальний синонім.

Переглянемо, наприклад, такі рядки:

*„А місяць все такий же: і молодик і повен,
і серпик, і рогалик, і місяць, як діжа”*

[1, 86].

У тексті функціонують дві пари синонімів зі спільними денотативними значеннями: молодик (молодик 1 - ‘народна назва однієї з фаз місяця, коли його освітлена частина має вигляд вузького серпа’ [4, IV, 789]) у авторському тлумаченні: серпик (серп – ‘сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін. при корені, що має вигляд вигнутого дугою дрібно зазубленого ножа з короткою ручкою’ [4, IX, 139]), рогалик (рогалик

– ‘невеличка булочка, що має форму рога’ [4, VIII, 590]) та повен (від повний 1 – ‘у якому немає вільного місця, заповнений до краю’ [4, V, 681]) у контекстуальному значенні як діжа (діжа 1 – ‘низька широка дерев’яна діжка, в якій готують тісто на хліб [4, II, 301]). Як бачимо лексеми серпик, рогалик, діжа у даному контексті – авторські синоніми, в основу яких покладені асоціації (за зовнішньою схожістю) та домінуюче поняття. Лексеми серпик, рогалик у результаті їх вживання в одному семантичному ряду: молодик, серпик, рогалик наділені семантичною ознакою – ‘молодик’, відповідно лексема як діжа – семантичною ознакою ‘повен’. Таким чином, поєднання спільних ідей слова, які мають різні значення, представляються контекстуальними синонімами.

Асоціації автора часто стають необхідною умовою створення контекстуальних синонімів, які не мають очевидних збігів семантичних ознак.

Так, наприклад, в уривкові:

*„У ті часи страшні, аж волохаті
коли в степах хто не воював, -
от їй хотілось, щоб у неї в хаті
на стелі небо хтось намалював”*

[1, 96]

синонімічними стали лексеми страшний (страшний 1 – ‘який своїм виглядом, своїми діями, великою силою, потужністю і т. ін. викликає почуття страху, переляку’ [4, IX, 759]) та волохаті (волохатий 1 – ‘оброслий, покритий густим волоссям’ [4, I, 733]). Пряме значення цих слів не розкриває механізм виникнення синонімічних відношень. Але в свідомість носіїв мови навіюється авторське тлумачення слова страшний – який густо обріс волоссям. Близька в цьому розумінні сема ‘оброслий’, яка представлена у значенні лексеми волохаті. Отже, асоціативно-імпліцитне уявлення, яке пов’язується із лексемою волохаті, авторка використовує для створення образного контекстуально-синонімічного порівняння. Таким чином, семантичне перетворення лексеми страшний пов’язане із перенесенням його із світу абстрактно-мовних уявлень у сферу конкретно-предметних образів.

У переглянутій ілюстрації чітко визначені основні ознаки синонімів: їх контекстуальна обумовленість, індивідуальний характер семантики, використання поза сферою мовної норми.

У наступному прикладі:

*„Чутки, плітки, патетика, промови
Апофеоз дрімучої гризні
Колись напишуть спогади про море
ті, що тепер сидять на купині”*

[1, 546].

Синонімічні відношення лексем чутки (чутка – ‘вістка, повідомлення про кого -, що-небудь. Відомості, вісті, вірогідність яких не встановлена’ [4, XI, 387]) та плітки (плітка – ‘не підтверджена дійсними фактами чутка, звістка про кого -, що-небудь’ [4, VI, 587]) із контекстуальними синонімами

патетика (патетика – ‘елемент пристрасності, піднесеності в чому-небудь, патетичний тон’ [4, V, 93]) відповідно промова (промова – ‘публічний виступ з якого-небудь приводу’ [4, VIII, 235]) виникають на основі збігу семи ‘виступ’, яка об’єктивно представлена у значеннях лексеми патетика та промова та асоціативно-імпліцитно відносно лексем чутки та плітки. Синонімію чутки, плітки, гризня (гризня 2 – ‘сварка, лайка між людьми’ [4, II, 166]) визначають асоціативні семи, які пов’язані із лексемами чутки та плітки, та завдяки контекстуальній актуалізації стають ядерними. За словами чутки та плітки, крім належного їм значення, закріплена уява про поговор, коли співрозмовник втягується в інтригу сварок, лайок, а в уявленні авторки – у відношення гризні. Як бачимо, дереват гризня влучно поєднується із домінантами чутки та плітки, хоча взаємозамінення збіжних за значенням слів можлива лише у специфічному мовному контексті.

У поетичному уривкові:

*„Дощ полив, і день такий полив’яний
Все блищить, і люди як нові
Лиш дідок старесенький, кропив’яний
блискавки визбирує в траві”*

[1, 22]

являючись контекстуальним синонімом до слова старенький (пестл. до старий – ‘людина, що прожила багато років’ [4, IX, 653]) прикметник кропив’яний (прикм. до кропива – ‘трав’яниста рослина, стебло та листя якої густо вкриті жалкими волосинками’ [4, V, 365]) передає його значення завдяки периферійній семі ‘оброслий’. Як бачимо, лінгвістичною умовою виникнення синонімічних відношень стає наявність спільних сем. Таким чином, у результаті актуалізації периферійної семи лексема кропив’яний набуває додаткової можливості характеристики похилого віку людини.

У прикладі:

*„Загартований, заграатований
прикиданий землею, снігами, кременем
досі був би*

реа

білі

тований

Хоч посмертно, зате своєчасно”

[1, 163]

синонімом до лексеми заграатований (заграатований 2 – ‘який загороджений, закритий ґратами’ [4, III, 92]) виступає лексема загартований 2 (загартований – ‘який загартувався, зміцнів фізично або морально’ [4, II, 72]). У контексті лексема заграатований у значенні дієслова загартувати набуває значення ‘зміцнити морально’. У даній опозиції важлива асоціативно-імпліцитна сема, яка вказує на високу моральність гідність репресованих українських поетів.

У поезії Л. В. Костенко контекстуальна синонімія частіше за все представлена двочленною опозицією: домінанта (нейтральне слово) – контекстуальний синонім.

Також у прикладі:

*„Коли вже люди обляглися спати,
коли вже місяць вилузнувся з хмар,
коли спартанка Києва, не Спарти,
лиш я світила вікнами в бульвар, -...”* [1, 58].

У наведеному контексті у якості синоніма до слова визирнув (визирнути 3 – ‘бути видним, виднітися’ [4, I, 399]) використовується лексема вилузнувся (від вилузуватися – ‘випадати з твердої шкаралупи, оболонки’ [4, I, 425]). Дія, яка позначена нетрадиційною лексемою-синонімом, набуває нової експресивної якості, особливої образності, виявляє нові відтінки значення. Так, дериват вилузнувся нейтралізує сему виднітися та контекстуально набуває семантичного компонента ‘випасти’. Таке контекстуальне зміщення стало можливим завдяки асоціативно-імпліцитним семам ‘випасти’, ‘з’, ‘оболонки’, які прив’язані із лексемою вилузнутися. Наведена мовна опозиція (визирнути – вилузнутися) адекватно представлена у наведеному контексті, так як саме із міцного оточення хмар місяць може вилузнутися.

Прихована оцінка дії (у даному випадкові – перегляд газетної інформації) показана за допомогою опозиції ковтати – читати у наступних поетичних рядках:

*„Мужчини, руки од мазуту вимивали,
ковтали в пресі де яка стаття,
оскільки людство допливло наввишки
до значно вищих форм свого буття”* [1, 351].

Значення лексеми читати (читати – ‘сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками’ [4, XI, 337]) практично втілюється в дії ковтати (ковтати – ‘рухом мускулатури горла проштовхувати що-небудь із порожнини рота в стравохід і горло, жадібно, квапливо’ [4, IV, 305]). За допомогою контекстуального синоніма, на наш погляд, виражена жадібність до отримання будь-якої інформації. Таким чином, проникнення в семантичну структуру лексеми ковтати семантичних елементів лексеми читати і стало наслідком семантичної трансформації лексеми ковтати.

Звернемось до наступного поетичного фрагменту:

*„Було це десь там, біля Таврії,
в степах, де гнеться ковила,
де обрій піниться отарою, -
колега коника й вола”* [1, 94].

У даному уривкові дериват піниться (піниться – образ. ‘наповнюється піною, піниться рідиною’ [4, V, 802]) виступає синонімом до лексеми наповнюється (від ім. наповненість – ‘повнота, цілком достатня кількість чого-небудь’ [4, V, 154]). Їх синонімія обумовлена тотожністю семи ‘повнота’, а також сем ‘достатня’, ‘кількість’, які реально представлені в значенні лексеми наповнюється та імпліцитно відносно дієслова піниться. Лексема піниться нейтралізує сему ‘живе’ та утворює нові експресивні якості слова піниться.

На зміщенні, або нейтралізації, ядерних сем будується і синонімічний ряд у контексті:

„Ось я зйду з наждачного перону
у цей земний, цей черлений вир.
Сидить просмолена ворона
в береті сонця набакир”

[1, 112].

У наведеному уривкові ми бачимо семантичну невідповідність словникового значення лексеми просмолена (просмолений 2 – ‘який просякнув смолою, вкрився плямами смоли’ [4, VIII, 290]) і того смисла, який вона репрезентує у лексемі ворона (ворона – ‘хижий птах із чорним або сірим пір’ям’ [4, II, 740]). Можливо, дериват просмолена – контекстуальний синонім лексеми чорний (чорний – ‘кольору сажі, вугілля, найтемніший, протилежне білий, який має шерсть, пір’я такого кольору’ [4, X, 352]). Їх семантичні стосунки стали можливими завдяки актуалізації семантичного компонента ‘чорний’, який присутній в значенні лексеми ворона та імпліцитно у значенні лексеми смола.

Цікаві також синонімічні стосунки гарячий – свіжий у прикладі:

„Та верби похилилися додолю,
червоні ружби зблідли на виду,
бо вже погналось перекотиполе
за літом –

по гарячому сліду”

[1, 134].

Лексема гарячий (гарячий 1 – ‘який має високу температуру, сильно нагрітий’ [4, II, 371]) отримує додаткову можливість розширити свої синонімічні зв’язки як контекстуальний синонім. У наведеному прикладі воно включається в синонімічні стосунки із лексемою свіжий (свіжий – ‘який недавно або тільки що виник, з’явився’ [4, IX, 80]). Якщо проаналізувати семантичний механізм виникнення синонімічності у даному ряду, то можливо зазначити, що в словникових значеннях лексем гарячий та свіжий в близьких стосунках знаходиться такі компоненти значення як ‘гарячий’ - ‘нагрітий’, ‘свіжий’ - ‘теплий’. Такі стосунки сем дозволяють активізувати необхідне контекстуальне значення.

Отже, при виникненні контекстуальних синонімічних відношень частіш за все відбувається актуалізація периферійних семантичних компонентів. Вагомий вплив на сприйняття носієм мови слова як контекстуального синоніма впливає також і асоціація.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Костенко Л.В. Вибране. – К., 1989. – 560 с.
2. Костенко Л.В. Неповторність. – К.: Молодь. 1980. – 220 с.
3. Семенюк О. А. Особенности лексической синонимии в художественной речи (на материале произведений М. Булгакова, М. Зощенко, И. Ильфа и В. Петрова): Дис.: канд. филолог. наук.10.02.01., Кировоград, 1992. – 176 с.
4. Словник української мови. – К.: Вид-во Наукова думка, 1970, в 11 т.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Тетяна Бабич – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: лексична семантика, деривація.

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ – ЯК ОСНОВНИЙ ЗАСІБ ПОПОВНЕННЯ ТЕРМІНІВ РАДІОЕЛЕКТРОНІКИ

Віра ВЕРНИГОРА (Кременчук)

У статті розглядається проблема семантичної деривації, яка являється однією із засобів поповнення класу термінології, яка бурхливо розвивається останнім часом, особливо термінологія радіоелектроніки.

The article deals with the problem of semantic derivation which is one of the methods of terminology expansion, especially in the area of radio and electronics nominations.

Термінологія являється невід'ємною та складовою частиною загальнонаціональної мови, вона розвивається на її основі і тому всі явища, які притаманні загальнонаціональній мові, притаманні і термінології. За останні два десятиріччя ХХ століття проблемам термінології приділялась велика увага в зв'язку з розвитком комп'ютерної техніки, електроніки, телевізійної та аудіотехніки, електротехніки, телефонного стільникового зв'язку, вимірювальної техніки та інших сфер. Цим проблемам присвячені статті таких видатних лінгвістів, як В.П. Даниленко, Т.Л. Канделакі, Д.С. Лотте, А.А. Реформатського та інших.

Ця стаття присвячена проблемі семантичної деривації термінів радіоелектроніки, їх входженню в літературну мову.

Актуальність цієї статті полягає в тому, що існує необхідність в більш конкретному аналізі семантичних відмінностей між корінним словом та терміном, щоб уникнути неправильного використання чи тлумачення широковживаних слів у системі термінології.

Об'єктом дослідження являються терміни радіоелектроніки та їх функціонування в науково-популярних текстах та текстах інструкцій.

Метою даної статті є дослідження процесу семантичних змін корінних слів в російській мові, входження термінів радіоелектроніки в систему російської мови.

Термінологія органічно пов'язана з загальнонародною мовою, існує та функціонує відповідно до її законів, в ній відбуваються ті ж явища, що і в національній мові.

Термінологія розвивається на основі існуючих широко вживаних лексичних одиниць, але при цьому отримуючи нове семантичне наповнення, а саме: відбувається звуження та розширення семантичного значення широко вживаних слів, уточнення, спеціалізація. Терміни можуть також бути моносемантичні та полісемантичні, абстрактні та конкретні, можуть набувати нових сем, а також втрачати деякі (які не відповідають теперішньому об'єму поняття), можуть перетворюватись з багатозначного в однозначний. Ці явища найбільш яскраво виражені при порівнянні тлумачень корінного слова та терміну.

Як було вже зазначено, основним засобом поповнення термінів радіоелектроніки являється перехід широковживаних корінних російських слів, а також запозичених, які влились в мову в клас термінів.

Деякі з них зберігають своє основне семантичне значення, інші ж набувають зовсім іншого семантичного забарвлення і віддаляються від свого основного значення.

Серед термінів, які “запозичили” своє семантичне наповнення у давно вживаних слів зустрічаємо такі: *доступ, вход, виход, перезагрузка, автомат, блок, гнездо, том, пам'ять, тарелка, пакет, плата, запись, сообщение, усиление, сеть, журнал, дуга, массив, связь, включение, атака, нарушитель, таблица, полоса, корпус, закладка, усилитель, ветвь, мышь, вспышка, канал, глава, хор, установка, часы, разрешение, гребень, отсек, данные, секция, покрытие, дорожка, почта, размещение, замена, упрощение, настройка, искажение, звездочка, прослушивание, исправление, преобразователь, сближение, карта, глубина, линия, период, заглавие, помощь, список, шаг, приложение, навигация, продукт, миграция, очередь, корень, ряд, шкала, семафор, сеанс, снег, текст, движение, черепаха, червь* та багато інших.

Процес переходу корінних слів у клас термінів набув широких масштабів в наш час в зв'язку з розвитком радіоелектроніки та широким її втіленням в наше життя. Для обслуговування нових понять та нових явищ знадобилась велика кількість нових термінів і це явилось головним поштовхом для подальшого розвитку всієї терміносистеми.

Корінне слово, яке влилось в термінологічну систему зберігає свою звукову оболонку, але набуває нового семантичного забарвлення, означає уже не загальноновживане, а спеціальне поняття, тобто виконує не тільки номінативну, але і дефінітивну функцію. Інколи значення загальноновживаного слова і терміну абсолютно розходяться, але між ними все ж існує семантичний зв'язок. Загальноновживане слово, перейшовши в розряд науково-технічних термінів, набуває всіх характерних ознак терміну: системність, дефіцитність, лінгвістичну та поняттєву інформативність, точність, однозначність, обмеженість сфери вживання і т.д. При цьому воно, як правило, втрачає ряд своїх характерних ознак: полісемічність, здатність використовуватись в різних стилях мови, вступати в синонімічні та антонімічні відношення і т.д., але воно може і розвивати такі відношення.

Більшість термінів радіоелектроніки побудовані на метафоричному перенесенні одного із значень загальнонаціонального слова. Метафоричне перенесення відбувається на виділенні загального для термінологічної реалії і предмету, названого корінним словом, ознаки, співставленні їх відносно цієї ознаки, а потім закріпленням за термінологічним поняттям звукової оболонки, яка співпадає з загальноновживаним словом.

Метафоричні переосмислення можуть відбуватись як на основі основної ознаки, так і другорядної, неосновної.

Проаналізуємо даний процес більш детально на деяких прикладах, порівнюючи словникові дефініції загальноновживаних слів і термінів радіоелектроніки. Порівняємо семантичні значення таких широкоживаних слів як: *маршрут, маршрутизация, протокол, администратор, память,*

пакет, порт, псевдоним, якорь, сеть, пароль, вирус та інших з відповідними термінами.

Загальноживані слова	Терміни
Адрес –1. Данные о местожительстве лица или местонахождении учреждения, предприятия и т.п. (БТСРЯ, 30)	Адрес – 1. Номер, код или идентификатор места в памяти компьютера , где хранится или куда должна быть записана данная информация. (ТССКЛ, 80)
Архитектура –1. Искусство проектирования, возведения и художественного оформления зданий, сооружений; зодчество. (БТСРЯ, 48)	Архитектура – организационная структура системы, включающая в себя разделение системы на части, связи между этими частями, механизмы взаимодействия и основные принципы проектирования системы. (ТССКЛ, 95)
Маршрут – 1. Путь следования кого-чего-л.(обычно заранее намеченный и с указанием пунктов остановок). (БТСРЯ, 522)	Маршрут – путь передачи данных между узлами и терминалами вычислительной сети.(ТССКЛ, 282)
Маршрутизация – Ж-д. Организация грузовых перевозок маршрутными поездами.(БТСРЯ, 522)	Маршрутизация – Определение маршрута передачи данных в сети. (ТССКЛ, 282)
Меню – 1. Подбор кушаний, блюд для обеда, завтрака и т.п. (БТСРЯ, 533)	Меню – Тех. Перечень возможных функций устройства, выводимый обычно на экран компьютера или телевизора.(БТСРЯ, 533)
Диск – 1. Предмет, имеющий вид плоского круга. 2. Легкоатлетический снаряд для метания. (БТСРЯ, 260)	Диск – Носитель данных, представляющий собой диск, поверхности которого покрыты материалом, способным запоминать информацию. (ТССКЛ, 177)
Протокол – 1. Документ с краткой записью хода собрания, заседания и т.п. 2. Документ, удостоверяющий какой-л. факт. (БТСРЯ, 1033)	Протокол – 1. Результат регистрации в хронологическом порядке информации о некотором процессе. (ТССКЛ, 397)
Администратор – Должностное лицо, управляющее чем-л. (БТСРЯ, 29)	Администратор – Человек или группа лиц, ответственные за состояние, развитие и использование системного программного обеспечения организации или учреждения. (ТССКЛ, 441)

Память – 1. Способность запоминать, сохранять и воспроизводить в сознании прежние впечатления. (БТСРЯ, 777)	Память – Общее название для любых реальных или абстрактных средств и механизмов фиксации и сохранения информации. (ТССКЛ, 356)
Пакет – 1. Упакованный в бумажную или иную обертку какой-л. предмет, сверток. (БТСРЯ, 774)	Пакет – 1. Порция данных, передаваемая как одно целое. 2. Совокупность программ, выполняемых компьютером в режиме пакетной обработки. (ТССКЛ, 354)
Порт – 1. Специально оборудованное место для стоянки, погрузки, разгрузки и ремонта судов. (БТСРЯ, 927)	Порт – 1. Устройство сопряжения, с помощью которого центральный процессор или оперативная память компьютера могут быть связаны с другими устройствами с целью передачи данных. (ТССКЛ, 377)
Псевдоним – вымышленное имя писателя, артиста, политического деятеля. (БТСРЯ, 1042)	Псевдоним – Имя или метка, применяемые в информационных системах (ТССКЛ, 404)
Якорь – 1. Приспособление для удержания на месте судов, плавучих маяков и т.п. (БТСРЯ, 1532)	Якорь – Видимая часть гиперссылки на веб-странице. (ТССКЛ, 531)
Сеть –1. Приспособление из перекрещивающихся нитей, используемое для ловли рыб, птиц и т.п. (БТСРЯ, 1181)	Сеть – Вычислительная система, включающая в себя несколько компьютеров, терминалов и других аппаратных средств (ТССКЛ, 252)
Пароль – Секретное, условное слово, фраза или предмет. (БТСРЯ, 783)	Пароль – Уникальная последовательность символов, которую необходимо ввести по запросу компьютера, чтобы получить доступ к системе, программе или данным. (ТССКЛ, 360)
Вирус – 1. Мельчайшие микроорганизмы, размножающиеся в живых клетках и вызывающие инфекционные заболевания у человека, животных, растений. (БТСРЯ, 132)	Вирус – Программа или присоединяемый к другим программам набор команд, которые воспроизводят и распространяют свои копии в компьютерах или компьютерных сетях (ТССКЛ, 253)

Порівнюючи тлумачення загальноновживаного слова і терміну *адрес* ми бачимо таке співвідношення між значеннями давно вживаного слова і терміну: в основному його значенні зустрічаємо такі семи, як “данные,

местожительство, местонахождение» та інші, в той час як термін набуває нових сем – «номер, код, идентификатор». Це технічні поняття і одна із ключових сем в комп'ютерній техніці та радіоелектроніці – «інформація». Як бачимо, загальноживане слово розширює своє семантичне значення і переходить до класу термінів. Але загальна для них сема «местонахождение» залишається, тобто ледь помітна загальна подібність, що і являється основою для позначення нового поняття в радіоелектроніці саме цим словом. В терміні відображено розвиток семантичного значення поняття, яке зафіксовано в першому, основному значенні загальноживаного слова. Але термін набуває інших значень, що робить його полісемантичним. В наступних реченнях слово *адрес* вживається як термін.

1. Любой сотрудник может воспользоваться сканером, зарегистрировавшись под своим внутренним *адресом*. [3, 31] 2. В компьютере за упомянутую линию отвечает разряд ДЗ регистра управления принтером по *адресу* 890 (37 АН) [5, 36] 3. Любой маршрутизатор, как устройство сетевого уровня имеет свой IP – *адрес*. [3, 20]

В слові *архитектура* відмічається віддалення семантичного значення терміну і вживаного слова і вже не можна говорити про якісь семантичні контакти між ними. Для більш повного семантичного аналізу терміну наведемо дві дефініції, виходячи з аналізу яких можна зробити висновок: термін набуває абсолютно нових сем «организационная», «структура», «разделение» та інші і віддаляється в семантичному плані від слова-джерела. Очевидно, основою для позначення даного поняття в радіоелектроніці стали семи «искусство», «проектирование», «сооружение», тобто метафоричне перенесення відбулось на основі і функції і зовнішньої подібності. Це доказує використання терміну в наступному реченні: «Как правило, системы документооборота имеют двух- или трехуровневую *архитектуру*.» [3, 82]

Радіоелектронний термін “*маршрут*” утворився на основі запозичення прямого значення широко вживаного слова “*маршрут*”, а саме семи “*путь*”. Утворення цього терміну ілюструє процес звуження семантичного значення, уточнення.

Зовсім відрізняється спосіб творення терміну “*маршрутизация*”. Цей термін є похідним від терміну “*маршрут*” і означає процес, виконання дії для обслуговування вищеназваного поняття. Але семантичне значення даного слова абсолютно відрізняється від семантичного значення терміну і ми можемо спостерігати віддалення семантичних значень. В реченні «В программах предусмотрены ... средства *маршрутизации* запросов для проверки их соответствия принятым на предприятии правилам. [3, 91]. Виділений термін аж ніяк не означає «*организация грузовых перевозок*». Навіть непосвяченому в глибини комп'ютерної техніки зрозуміло, що мова йде про програмне забезпечення.

Термін *меню* отримав семантичне розширення, але на основі не головного, а додаткового значення, а саме на основі семи «*перечень*». В

якості терміну слово меню отримує сему «список», це єдина сема, яка пов'язує вживане слово та термін.

Як бачимо, семантичне значення терміну меню має тенденцію до віддалення від основного значення слова. Цей термін став одним з найуживанішим в радіоелектроніці, що очевидно із наступних прикладів. Перш за все, це відноситься до стільникового телефонного зв'язку, а також комп'ютерної, радіо та телевізійної техніки.

1. «Доступ к *меню* и *подменю* выполняется клавишами управления или с помощью быстрого доступа», [2, 58].

2. «Используя клавишу «Вверх» или «Вниз», прокрутите до главного меню» [2, 58]

3. Если выбранное меню, содержит опции, повторите этот шаг. [2, 58]

Між терміном і загальноновживаним словом диск наяву зовнішня подібність і вони мають суміжні семи – «плоский» та «круг».

Відносно ж терміну *память*, то з абстрактного поняття корінне слово перетворилось в конкретне, яке означає пристрій для зберігання і запам'ятовування інформації. Загальна сема для них «сохранять», тобто подібність функції. Процент вживання даного терміну досить високий в радіотехніці, електроніці, стільниковому телефонному зв'язку.

1. Применение интегральной микросхемы *памяти* типа ЭСППЗУ позволяет длительно хранить управляющую программу без использования источника резервного питания. [4, 20]

2. «Процессор – до двух процессоров Intel Pentium III Xeon 800 МГц, 866 МГц или 933 МГц с *кэш памятью* второго уровня 256 КБ на каждый процессор. [3, 10]

3. Предлагаются разные варианты Max Attach : с объемами памяти 40, 80, и 160 Гбайт. [3, 29]

Досить цікавим бачиться процес термінологізації таких широко вживаних лексичних одиниць як: *пакет*, *порт*, *якорь*, *протокол*.

По основним значенням і слово і термін «*пакет*» досить відрізняються одне від одного, ледь помітна схожість існує між семами «*сверток*» та «*целое*», які означають якусь цілісну річ, яку можна транспортувати або передавати на відстань.

І тільки третє та четверте значення вживаного слова більш тісно пов'язані з другим значенням терміну, адже вони мають подібні семи «*комплект*», «*стопка*», «*совокупность*», що означає єдине ціле.

В терміні відображено розвиток семантичного значення загальноновживаного слова, що зафіксовано в його другому значенні, в результаті чого термін став полісемічним, тобто таким, що має декілька значень.

Як бачимо, відбувається розширення семантичного значення загальноновживаного слова і термін набуває досить широкого вжитку і в інформатиці, і в електротехніці, і в інших галузях.

Наприклад:

1. «При исследовании статических и динамических режимов работы, расчете характеристик и проектировании электротехнических и электромеханических устройств активные части из ферромагнитных материалов (экраны индукционных реостатов, роторы асинхронных двигателей, пакеты аппаратов, трансформаторов, электрических машин и других устройств) удобно представлять эквивалентными одновитковыми короткозамкнутыми обмотками с сосредоточенными электромагнитными параметрами» [7, 13].

1. Программа Messenger может поставляться не только в виде отдельного программного пакета, но и в составе целой системы от поставщика [3, 32].

2. Входящий в комплект поставки Pinnacle пакет для трехмерного редактирования Hollywood FX Corper по сравнению с аналогичным пакетом Ulead System Cool 3D дает больше возможностей [3, 33].

Між терміном «порт» та його словом-джерелом важко віднайти взаємозалежність значень, очевидно їх значення розійшлись в більшій мірі, ніж в минулому прикладі. В якості терміну ми бачимо вживання його в наступних реченнях:

1. Причем, младший полубайт порта В определяет яркость... [6, 13]

2. Числа, записываемые в эти порты, получают суммированием указанных на рисунке весов разрядов [5, 37].

3. Эти средства работают с цифровыми сотовыми телефонами GSM фирм Ericsson и Nokia через последовательный или инфракрасный порты [3, 10].

В значеннях терміну та вживаного слова «псевдоним» існує загальна для них сема «имя», яка і являється основою для творення терміну, в той час як взаємозв'язок між значеннями терміну і слова «якорь» досить важко виявити.

В терміні *протокол* також відмічається віддалення основного семантичного значення в загальноживаному слові. Воно характерне для вживання в галузі діловодства, а сема яка стала основою для створення терміну очевидно була «документ с краткой записью». Але в дефініції терміну вона стає більш конкретною – «результат регистрации». Але п'яте додаткове значення лексичної одиниці стає більш важливим у терміні і «виходить» на друге місце. Цей висновок підтверджується прикладами:

1. Часть внутреннего программного текста Windows Me – особенно новый стек протоколов TCP/IP для соединения с Интернетом – тоже позаимствован у Windows 2000 [3, 14].

2. Даже использование модемов с протоколами V 44 особого прироста в скорости передачи данных уже не дает [3, 4].

В обох значеннях і терміну і корінного слова «язык» присутні подібні семи «система знаков», «набор представлений» і абсолютно однакова сема «для передачи информации». Але якщо в корінному слові це було п'яте, додаткове значення, то у терміні воно є основним. В комп'ютерній техніці

цей термін стає гніздовим, завдяки якому утворюються цілий ряд складних термінів та термінів-словосполучень, таких як:

язык ассемблера, язык визуального моделирования, язык описания интерфейсов, язык описания страниц, язык программирования, язык разметки, язык спецификации и определения, язык сценариев, язык управления печатью та інші. Наприклад:

- Две такие мощные и интеллектуальные микросхемы смогут быстро между собой «договориться» на машинном языке [4, 37].

- Кроме того по желанию покупателя он оснащается средствами для работы в среде Ethernet и версией языка Post Script 3 [3, 26].

- Наиболее привлекательная ... особенность языка Java – его переносимость... [3, 92].

В значеннях давно вживаного слова і терміну *администратор* є однакова для них сема, що фіксується в їх дефініціях, але в терміні відбулось розширення значення. Ці лексичні одиниці пов'язані між собою тим, що реалії, які вони означають відносяться до одного класу.

Наприклад: То же самое может сделать и *администратор* сети, построив аналогичную систему [3, 26].

Таким чином, проаналізувавши явища та процес переходу загальноживаних слів в клас термінів ми можемо зробити узагальнюючі висновки:

- якщо загальноживане слово являється моносемічним, то як правило моносемічним є і термін. (*диск, псевдоним, администратор*)

- Чим більше сем в значенні загальноживаного слова, тим більше варіативним в семантичному відношенні являється термін. (*порт, память*)

- Терміни, які означають процес або явище, так як і назви пристроїв та їх складових частин в основному моносемічні.

- Значення загальноживаних слів і термінів взаємопов'язані між собою завдяки перехідним конкретним семам, які є основою для таких процесів, як звуження, розширення семантичного значення, уточнення і т.д.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Семенюк О.А. «Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте», Кировоград, 2001г., ст. 83–101
2. Манакин В.Н. «Сопоставительная лексикология», Киев, «Знання», 2004г., ст. 99-121
3. Зотова В.Г. «Семантизация терминов в учебном тексте и словаре (на материале учебных текстов по робототехнике) Автореф.дис. канд.филол.наук.
4. Інструкція до телефону Samsung
5. «Компьютер сегодня», № 10, 2004
6. «Радиоаматор», № 6, 2005
7. «Радио», № 3, 2005
8. «Радио», № 6, 2005
9. «Электротехника», № 2, 2003

СЛОВНИКИ

1. Дорот В.Л., Новиков Ф.А. «Толковый словарь современной компьютерной лексики», Санкт-Петербург, и-во «БХВ-Петербург», 2004, 604 ст.
2. «Большой толковый словарь русского языка» Санкт-Петербург, «Норинт», 1998г., 1535ст.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Віра Вернигора – викладач кафедри іноземних мов Кременчуцького державного політехнічного університету, аспірантка КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми термінології.

ІХ. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ. ПИТАННЯ ПОЕТИКИ

ЕМОТИВНІ КОНТРАСТИВИ В ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ

Надія БОБУХ (Полтава)

У статті досліджуються емотивно-оцінні контрастиви *радість – горе, радість – мука, радість – сум*, які вживаються для передачі внутрішнього світу ліричного героя – світу полярних почуттів і переживань, на матеріалі української поезії. Аналізуються антонімічно-синонімічні блоки аксіологічно маркованих номенів людських почуттів. Визначаються стилістичні функції метафоричних висловів та оксиморонних парадигм, які ґрунтуються на використанні зазначених опозицій, у поетичному словнику.

The author examines the emotional and evaluative contrasts *joy – grief, joy – torment, joy – sadness* which are used to depict the lyrical hero's interior condition, the world of his polar feelings on the basis of the Ukrainian poetry. The author analyzes antonymical and synonymical blocks of axiologically marked names of human feelings, as well as determines stylistic functions of metaphorical expressions and oxymoron paradigms grounded on the use of these oppositions in the poetic lexicon.

Словесні контрасти як одна з форм художнього відображення дійсності мають велике значення в поетичному словнику. Вони утворюють складну систему засобів, які виконують оцінно-описову функцію, що дає можливість авторові створити контрастну характеристику персонажів, предметів і дій, відтворити складність і суперечливість зображуваних явищ, передати суперечливу сутність почуттів, переживань і настроїв ліричного героя.

Лексеми емотивного змісту досліджувалися в роботах Н.Я. Тишківської [10], О.С. Сингаївської [8, 19 – 20], А.І. Бондаренко [2, 47 – 54; 3], С.Я. Єрмоленко [4, 55 – 57], С. Папауреліте [6, 153 – 156] та ін.

Предметом нашого дослідження є опис аксіологічно маркованих номенів людських почуттів на матеріалі української поезії.

Внутрішній, духовний світ людини, її почуття, переживання репрезентують у поетичному мовленні абстрактні емотивні контрастиви *радість – горе, радість – мука, радість – сум*. Виокремлення названих опозицій ґрунтується на семантичних відтінках субстантивів *горе* (душевні переживання; обставини, події, що викликають страждання) [9 т. 2, 128], *мука* (страждання, зумовлені фізичними болями, духовними переживаннями) [9 т. 4, 824], *сум* (невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею і т. ін.) [9 т. 9, 834]. У віршованих контекстах лексеми, які конотують виразно негативну семантику, протиставляються позитивно

маркованій лексемі *радість*, що вживається для передачі почуття задоволення, втіхи, приємності: *Я вік прожив то в радості, то в горі, / Остання свічка згасла уночі. / Безсмертя обіцяли тільки зорі, / А все земне мовчало і мовчить* (Л. Талалай). *Із материнським словом на розлуці / Ми йшли у бій, у радості і в муці, / По лісових засніжених стежках* (А. Малишко). *Нашу радість і сум, / Нашу звихрену долю / Материнська любов, / Як весна, зігрива* (В. Крищенко).

Синонімічний ряд до лексеми *радість* кількісно обмежений, до нього входять слова *радіння* й *радоці*, яким властивий аналогічний емоційно-оцінний зміст: *Людино, що твої воління, / віками значені сліди? / Оце впокоєне струміння / прозрінь, радіння і біди* (В. Стус). *Не буде це безладна суміш, / А задзвенить рядок-струна, / Коли у radoцях і в сумі / Себе вичерпуєш до дна* (Л. Дмитерко).

Синонімічні ряди до негативно маркованих компонентів аналізованих антонімічних парадигм відзначаються, як свідчить матеріал, значно більшою варіативністю. У поетичному мовленні, як і в народнопісенних текстах “виокремлюються міні-тексти-формули на позначення психічного стану суму (туги, жалю)” [4, 128]. Нами засвідчені такі синонімічні ряди: *горе* – *біда, лихо, нещастя, сльози, плач, гіркота, горич; мука* – *страждання, біль; сум* – *смуток, осмута* (діал.), *печаль, туга, жаль, жалість, жалоба, жура* (діал.), *зажура* (поет.), *журба, скорбота* (книжн.), *скрута*. Позитивна конотація лексем *радість* (*радіння, radoці*) підсилюється типовими емоційно-оцінними прикметниковими й дієприкметниковими епітетами відповідного забарвлення: *жива, голосиста, дзвінка, тепла, світла, щира, рясна, жагуча, весіння, безмежна, вічна, чудова, всесильна, щедра, пробуджена, незміряна* тощо. Художні означення, які належать до негативної частини шкали, вживаються з конститuentами синонімічних рядів *горе, мука, сум*: *темне горе, люте страждання, пекельний, щемливий смуток, болюча печаль, тяжкий жаль, холодна, терпка журба, важка скрута* й т. ін. Наприклад: *В душі я ставлю світлий парус, бо в мене в серці сум. / І сміх, і дзвони, й радість тепла* (П. Тичина). *Печаль – коли я згадаю розлуку, / й жагуча радість, що зі мною ти* (В. Сосюра). *Дай мені смутку пекельного, як очі сліпого вбитого, / Чи дай мені радості, тільки не склянку, а сонячний океан* (І. Драч). *Бажалось мені / Поміняти болючу печаль, / Щоб взяти тільки радість, – / Хай гілку завітчує кожну* (В. Крищенко).

Серед цікавих і оригінальних епітетів, що означають абстрактні полярні поняття, слід відзначити словосполучення з прикметниками, утвореними від назв рослин: *вишнева, черемхово-пінна радість, полинна журба, ружаний смуток* (ружа – троянда, діал.), які створюють піднесений настрій: *Хай прилине зима і розвісить свій пух / на холодних і голих деревах, – / я любов'ю тебе обігрію, мій друг, / моє горе і радість вишнева!* (В. Сосюра). *Печаль, що зором докоря, / І радість черемхово-пінна. / А над усім, немов зоря, / Стоїть над серцем Батьківщина* (Г. Світлична). *На святі дня /*

Збувається усе: / І світла радість, / І журба полинна (Г. Чубач). В гронах / Червоних / Є радість в зажурі калини, – / Ружано ружаний / смуток у серці моїм (Г. Коваль).

Прикметникові епітети, які походять від назв істот, означаючи емотивні контрастиви, оцінної маркованості не виражають: *радість (народна, людська, материнська, синівня, юнацька, дитинна) – народні муки, людські страждання, материнська печаль, юнацькі жалі тощо: Ми мріяли, що у житті і в школі / Твердиня мови, світла і струнка, / Колись устане – книга словника, / Живі народні радощі і болі (М. Рильський). Річки для мене – це живі істоти. / Хто стверджує, що в них душі нема? / Людські страждання, радості й скорботи / Вони вбирають в себе тайкома (М. Руденко). Як дітей в дорогу споряджала, / тамувала смуток свій і жаль. / На щоках сльозинкою дрижала / материнська радість і печаль (Д. Луценко).*

Негативна оцінність лексеми *смуток* нейтралізується прикметниками *сивий* (перен. дуже давній), *тихий* та ін.: *Що людина без віри в людину, / В сивий смуток і радість дитинну, / В людські очі, думки і дороги / Без найменшої перестороги?! (В. Забаштанський). Барви радості й смутку / Змішались, злились / З тихим смутком душі і природи (Г. Коваль).*

Відзначені в поетичних контекстах і випадки “змістової інверсії” [5, 582], коли *радість* попадає в поле негативних оцінок, а *журба* – в аксіологічно позитивне поле, що досягається вживанням метафоричних епітетів *гіркий – солодкий*: *гіркий* – “сповнений горя, біди, тяжкий” [9 т. 2, 74], *солодкий* – “який дає відчуття приємності або виражає радість, насолоду (про думки, почуття, стан людини)” [9 т. 9, 447]: *Життя! Життя! / Яке велике й неспокійне слово, / Гіркої радості налите вщерт / І лютого страждання (Л. Первомайський). То нічого, що зоряна ніч / Заплела у траві наші тіні / У одну золоту, / Золоту, / Від якої світлішає небо, / Буде радість в солодкій журбі (Г. Коваль).*

На можливість прикметників, які в прямому значенні називають смаки, вживатися в абстрактному значенні звернув увагу І.Я. Франко. Він зазначав, що абстракції вражень смаку в нашій і в багатьох інших мовах служать для вислову приємного і неприємного чуття взагалі [11, 121].

Типова для поетичного словника лексема *сльози* (символ горя, страждання, нещастя) конотує не тільки негативну маркованість. У деяких контекстах вона вживається для вираження позитивної реакції людини на радість, щастя: *Невже то сльози на її очах? / То сльози радості – хто те скаже? / То сльози смутку – хто те розгада? (М. Рильський). Ще перші сльози радості й горичі / Дрижать, як на березовій корі, / Але вже славлять янголи вгорі / Твоє ім'я, благословенне тричі (Ю. Клен).*

Заслугують на увагу й відмінності між конститuentами аналізованих опозицій, які можна спостерігати в їх сполучуваності з дієсловами. У поетичному мовленні субстантив *радість* частіше корелює з дієсловами *нести, підносити, бажати, пізнавати, відкривати, вимовляти, зігрівати,*

розцвітати тощо, які позначають дії, спрямовані на поширення, побажання чогось, що приносить задоволення, натхнення й т. ін.; а лексеми *горе*, *мука*, *сум* – з дієсловами *розвіяти*, *забути*, *спливити*, *стихнути*, *виплакати*, *поміняти*, *причайтись* тощо, які мають значення “переставати пам’ятати, проходити, не затримуючись, не залишаючи помітних наслідків, ставати менш відчутним, угамовуватися та ін.”. Наприклад: *Ховаючи свою скорботу в грудях, / ми радості бажали завжди людям. / Тобі й мені страждать – не дивина, / в житті ми настраждалися сповна* (Д. Луценко). *В заплаві над річкою музика лине, / весняного дня зачаровує даль, – / рокоче, / ридає, / співа піаніно, / то – вимовить радість, / то – виплаче жаль* (І. Гончаренко). *Було горе – / Та за горе воно й зачіпалось. / Спливло горе – / Тільки радість для людей зосталась* (А. Пашко).

С.Я. Єрмоленко, досліджуючи народнопісенну мову, встановила, що “дієслова *сіяти*, *посіяти* усталилися в сполученні зі словами-поняттями негативної оцінки (*горе*, *туга*, *сум*), а словосполучення *сіяти радість*, *щастя* не трапляються” [4, 106]. У поетичному словнику відзначене поєднання абстрактного поняття *радість* з дієсловом *посіяти*: *Травень у шибку гілкою стука: / “Знаю, що гірко сушить розлука. / Я вам у душі радість посію, / Думи розважу, смуток розвію”* (П. Сингаївський).

Стилістичний прийом паронімічної атракції, який “полягає в навмисному зближенні близькозвучних слів (спільнокореневих чи ні) та встановленні між ними смислових зв’язків” [7, 165], дає змогу підсилити, увиразнити семантику відповідних конститuentів антонімічних парадигм: *Коли так вибрунькує життя / і пуп’янки аж салютують сміхом, / як можна гіркотою й смутком дихать / і не радіти радістю буття?* (С. Йовенко). *Ми й там, між горами чужими, / В обіймах голубої мли / Боліли болями твоїми, / Твоєю радістю жили* (М. Рильський). *Значить печалей нас печать / Чи радість позначає скромно – / Та по росі надії мчать, / Мов голі діти, безсоромно* (В. Коротич).

Значна кількість поетичних контекстів свідчить, що лексеми *радість* – *горе*, *мука*, *сум* сполучаються з дієсловами, які відносяться до обох членів антонімічних біномів. Це пов’язане з намаганням авторів підкреслити, що на життєвому шляху людину супроводжує не тільки радість, а й горе, сум: *в радості і в горі йти нам поруч* (М. Рильський), *і в радості і в горі люблю тебе* (В. Сосюра), *і горе й радість рівно поділили* (І. Муратов), *життя перевіря нас радістю і болем* (Г. Коваль), *спливають радощі минулі й страждання* (П. Воронько).

Серед поетичних метафор, що формуються навколо понять *радість* – *горе*, *радість* – *мука*, *радість* – *сум*, звертають на себе увагу генітивні метафори зі словами-символами *сонце*, *весна*, *осінь*, *вечір* тощо. “Це не тільки назви явищ природи, назви пір року, часу доби, а й поетичні образи, що уособлюють найрізноманітніші психічні стани, емоції людини. Поняття добра і зла, радості і суму, щастя і горя нерідко конкретизуються через ці образи” [4, 237]: *Вперше в Канів за роки війни / Вирушаєм старим*

пароплавом. / Гіркоту і печаль переплавим / На пробуджену радість весни (О. Ющенко). *Летять високо журавлі над ними [дівчатами] / І співами вторують їм своїми, / Мов рідна й птицям та рясна верба / І осені прещедрої журба, / Що у безмежну радість виростає* (М. Рильський). *Ще буде захват осягання, / Ще будуть радощі світань. / А смуток вечора для того, / Щоб ти у серці зберігав – / Розмай гаїв, срібло отав, / Палітру всю буття земного* (Л. Дмитерко).

За допомогою персоніфікованого, одухотвореного образу землі, яка страждає й радіє разом з ліричним героєм, підкреслюється нерозривна єдність людини й природи, відбувається перенесення світу психічних почуттів індивідуума на світ природи: *На папір виливалася / по крапельці перша соната / про кохання святе, / про страждання і радість землі* (Д. Луценко).

Традиційний поетизм *тиша* в поезії Л. Костенко, розширюючи свою лексико-семантичну сполучуваність, дає змогу підкреслити, що радість у людському житті завжди поруч із сумом: *Є тиша мудрої задуми / і недосягнутих світів. / Є тиша радості і суму. / Є тиша вічності і снів* (Л. Костенко).

Індивідуально-авторські генітивні метафори, в основі яких лежать аналізовані опозиції, свідчать про оригінальність поетичного сприймання світу майстрами слова: *відлуння радості, а чи суму* (В. Коломієць); *луна радості чи суму* (Д. Павличко); *барви радості й смутку* (Г. Коваль); *настій радості й жалю* (М. Бажан); *стежки печалі, дороги радощів* (Д. Павличко); *вогні мук і радостей* (Д. Луценко), *ноти людської радості й журби* (В. Забаштанський).

Звертають на себе увагу дієслівні метафоричні перенесення, побудовані на асоціативному зв'язку людських емоцій з рідиною, що веде свій початок ще з біблійної міфології. Думка про те, що почуття описуються в мові як рідина, висловлювалася Н.Д. Арутюною [1, 388], С. Папауреліте [6, 153 – 156] та ін. Так, Н.Д. Арутюнова зазначає: “Говорячи в цілому про емоції й емоційні стани, потрібно, мабуть, вважати домінуючим уявлення про них як про рідке тіло, яке наповнює людину, її душу, серце” [1, 388].

В українській поезії відзначена значна кількість метафор, що ґрунтуються на поєднанні компонентів субстантивних опозицій *радість – горе, радість – мука, радість – сум* з дієсловами *пити, вливати, переливати* тощо, які актуалізують зазначений зв'язок переживань, емоцій людини з рідиною: *до дна допито радощі і горе* (Ю. Клен); *напитись ... радості і суму* (Л. Костенко); *радість твою [світе] й печаль пив я* (С. Йовенко); *радість і печаль перелились ... в душу* (Д. Луценко); *переллю в пісні і радість і печаль* (Л. Забашта); *[слово] вливає в душу радість і жалі* (І. Гочаренко).

Яскравою образністю відзначаються віршовані уривки, в яких реалізуються прямі й переносні значення полісемів: *Але ж без нас і він [світ] не заколоситься, / Нам – не минуть в нім віхолу й грозу. / Милуючись його земною вродою, / З його криниць нам пити з насолодою / Даровану нам*

радість і сльозу (Г. Коваль). У наведеному прикладі відбувається подвійна актуалізація значень дієслова *пити*: уживання лексем *криниця*, з *насолодою* свідчить про реалізацію прямого значення: “ковтати яку-небудь рідину”, а поєднання з лексемами *радість і сльозу* – про переносне значення: “вбирати в себе почуття”.

У деяких поетичних контекстах полярні емоційні стани конкретизуються одиницями виміру: *хвилини радості і смутку* (І. Муратов); *келих радості й болю* (Г. Коваль); *море радості й мук* (В. Сосюра) тощо.

У поетичному словнику відзначені й метафоричні сполучення, в яких аналізовані антонімічні парадигми поєднуються з лексемами *серце* й *душа*, що використовуються для передачі психічного стану ліричного героя, його настрою, переживань та почуттів: *серце співа од радості й болю* (В. Сосюра); *серце повне радощів і мук* (Л. Первомайський); *і серед радості беруть за серце жалості* (П. Усенко); *і радощі й жалі дитячих років серце не забуло* (Д. Луценко); *сум і радість на вразливе серце* (Г. Чубач); *ще не втихли в нас у серці болі, – а в душі вже радість* (П. Тичина); *просвітли мою душу радістю, сумом теж* (О. Ющенко).

Поетичне мовлення актуалізує й одухотворені, оживлені образи-поняття *радість – горе, мука, сум*, які надають виразності й динамічності зображенню. Серед таких метафор переважають ті, які спираються на динамічну, дієслівну ознаку. Персоніфіковані абстрактні образи наділяються здатністю жити, говорити, ходити, обійматися тощо: *печаль і радість промовля* (В. Сосюра); *шепотіли твоїми вустами перші радості наші і перші жалі* (М. Нагнибіда); *радість і одвічний сум живуть поміж людьми і не старіють* (Д. Луценко); *я кликав радість на пораду, але прийшла чомусь журба* (В. Крищенко); *і радість йому і журба так багато приносили тем* (В. Сосюра); *людські болі, радощі й жалі заходять в хату* (Л. Забашта); *з журбою радість обнялась* (О. Олесь).

У наведених метафоричних сполученнях абстрактні поняття передаються через конкретно-чуттєве зображення, створюючи слухові й зорові картини.

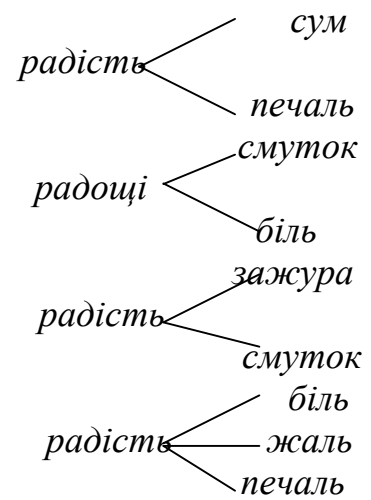
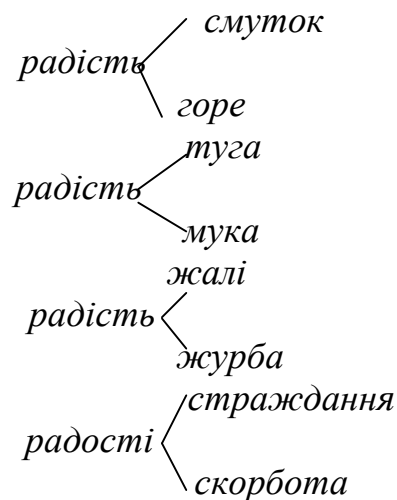
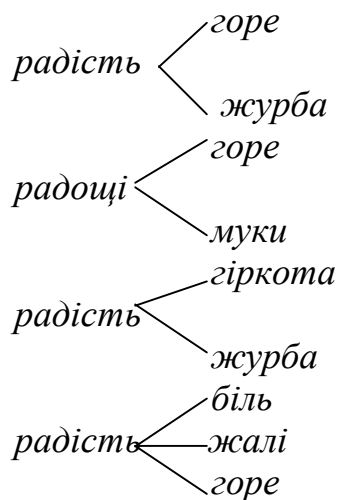
Крім того, “*З журбою радість обнялась*” – назва першої збірки творів О. Олесь, яка вийшла в 1907 році в Петербурзі. Радість оновлення, надія на відродження українського народу, пов’язані з революцією 1905 року, тісно переплелися в поета з журбою – вболіванням за тяжку долю простого люду.

Аналізовані емотивні субстантиви виступають також у ролі персоніфікованих образів, до яких звертаються: *Прощай же, радосте, бо я беру квиток, / беру квиток на шпиль самої Туги. / Там холодно. Там високо і сніг* (Л. Костенко). *Запитаю в радості, запитаю в смутку: / Чому все минається так до болю хутко?* (В. Крищенко).

Типовими для поетичного словника є контексти, в яких почуття, переживання, властиві людині, переносяться на навколишню природу, що радіє й сумує разом з ліричним героєм. У таких уривках підкреслюється нерозривний зв’язок людського життя й природи: *Збагни її [природи] печалі*

й радості, / Бо й сам ти віть з її зела, / Яка під небом зорепадистим / В жаданні вічності цвіла (Г. Коваль). Мої дерева, розумію / І вашу радість, і печаль. / Мої дерева, я не вмю, / Як ви, дивитися у даль (Г. Чубач). Тож під листя кругопадом / в урочистості вечірній / мріють сині-сині айстри / без радіння і журби (В. Стус).

Для української поезії характерні контексти, в яких субстантив *радість* (*радоці*) утворює антонімічні парадигми з двома, рідше з трьома негативно маркованими конститuentами синонімічних рядів *горе*, *мука*, *сум*:

Використання зазначених ускладнених опозицій дозволяє підсилити оцінний потенціал словесних образів, які вживаються для відтворення полярних почуттів індивідуума: *То не диво, бо з юрбою / Ти не можеш іншим бути – / Просто будь самим собою, / З горем, з радістю, з журбою, / З тим усім, що в душу й серце / почування наженуть!* (Г. Чупринка). *Напевно в радості забула, / що вже пора, пора іти. / Напевно серцем не збагнула / журби моєї й гіркоти* (Д. Луценко). *В долині я... вдалі ні згука... / Скрізь не життя, але й не сон. / І так і в нас колись, либонь, / Все стихне – туга, радість, мука* (О. Олесь). *Я знаю: біль затихне згодом, / замовкнуть спізнені жалі. / Переживай завжди з народом / і горе, й радість на землі* (В. Сосюра).

Такі антонімічно-синонімічні блоки свідчать про значно більшу варіативність мовно-змістових форм для передачі негативного оцінного змісту, що пов'язане з реакцією людини на явища негативного плану.

Крім того, у поетичному словнику відзначені оксиморонні парадигми, які ґрунтуються на використанні емотивно-оцінних лексем *радість* – *горе*, *радість* – *мука*, *радість* – *сум*. Частіше трапляються контексти, в яких субстантиви негативної частини шкали означають прикметники виразно позитивної конотації, що пояснюється намаганням авторів пом'якшено передати почуття й переживання ліричного героя: *радісний смуток* (М. Рильський), *радісна біда* (В. Стус), *радісні муки* (О. Олесь), *веселий смуток* (Л. Талалай), *щасливий смуток* (М. Рильський), *щаслива печаль*

(Д. Павличко), *щасливий біль* (М. Бажан, Т. Масенко). Ця стилістична фігура вживається для передачі суперечливого душевного стану персонажа: *На нивах зелених, в долинах, на луках / Побожно зривали ми рідні квітки / І в тузі солодкій, і в радісних муках / На свято велике сплітали вінки* (О. Олесь). *Он підноситься небо, як жаль, / Понад сонця бриндушу, / І любові щаслива печаль / Переповнює душу* (Д. Павличко).

Менш поширені оксиморонні сполучення, в яких позитивна оцінність образу-поняття *радість* трансформується в негативну семантикою атрибута: *сумна радість* (М. Рильський), *безрадісна радість* (В. Симоненко), *печальна радість* (С. Йовенко) тощо. Наприклад: *Чи у компанії корчемній, / Голоти радості сумній, / Підвішиш вгору очі темні, / Кобзар підносив голос свій* (М. Рильський). *Любове світла! / Чорна моя муко! / І радосте безрадісна моя! / Бери мене! У материнські руки / Бери моє маленьке гнівне Я!* (В. Симоненко).

Для української поезії характерні й оксиморони, побудовані на переносному вживанні компонентів опозиції *гіркий – солодкий*, які означають аналізовані емотивні лексеми. Частіше трапляється ад'єктив *солодкий*, який вживається з лексемами, що конотують негативну семантику: *солодка мука* (М. Вороний, Є. Маланюк, М. Руденко, С. Йовенко), *солодка туга* (В. Сосюра), *солодке страждання* (О. Олесь), *солодкий біль* (М. Бажан, В. Коротич, Є. Маланюк, В. Крищенко та ін.), *солодка болість* (П. Мовчан). За допомогою таких оксиморонних парадигм передається суперечність внутрішнього світу індивідуума: *В ту мить життя, життя віддам – візьміть! / За усміх Ваш, за казки запоруку: / Щоб випити до дна солодку муку / І шалом кіс – минуле спопелить* (Є. Маланюк). *Ставали Ви таким солодким болем, / Що пропадали тіні марних слів* (В. Коротич).

Значно рідше трапляються контексти, в яких прикметник *гіркий* сполучається з субстантивами, що виражають позитивний оцінний зміст: *Зовсім звичайна, зовсім нестрашна / Радість моя гірка* (Є. Маланюк).

Індивідуальною образністю позначена метафора *гірко-солодка радість*, якою підкреслюється складність та суперечність прояву людських почуттів: *Затримало б хоч ти, безпам'ятне свічадо, / минаючу, співку, гірко-солодку радість* (П. Мовчан).

У поетичному мовленні відзначені й предикативні оксиморонні парадигми, що актуалізують зв'язок між номенами полярних людських емоцій, почуттів і переживань індивідуума, викликаних певною подією чи явищем: *І виростають з радості печалі, як із печалі радість вироста* (В. Сосюра). *Буде радість в солодкій журбі* (Г. Коваль). *Одвічна мука та, що породжує радощі наші* (М. Руденко). *Душа від смутку радістю скреса* (Г. Коваль) тощо.

Отже, емотивні контрастиви *радість – горе, радість – мука, радість – сум*, відзначені в найрізноманітніших віршованих контекстах, є ключовими в поетичному мовленні, оскільки поезії властиве зображення внутрішнього

світу ліричного героя – світу полярних почуттів і переживань. Аналіз матеріалу свідчить, що аксіологічно марковані номінації людських почуттів, які викликають негативні емоційні асоціації, мають значно більшу кількість семантичних варіантів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н.Д. Языки и мир человека – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
2. Бондаренко А.І. Лексична парадигма “страждання” в поезиці В. Стуса // Мовознавство. – 1995. – № 2 – 3. – С. 47 – 54.
3. Бондаренко А. І. Поетична мова В. Стуса (експресивні емотивного змісту): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996. – 23 с.
4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
5. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. – СПб.: Искусство-СПБ, 1996. – 848 с.
6. Папаурелите С. Особенности вербализации концепта *тоски* в литовском и русском языках // Проблемы зіставної семантики. – Випуск 6. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – С. 153 – 156 .
7. Семенець О. Іконічна природа експресивних поетичних знаків // Наукові записки. – Випуск 48. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2003. – С. 155 – 166.
8. Сингаївська О.С. Типологія контрастивних одиниць у лексиці російської мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1995. – 24 с.
9. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
10. Тышквивская Н.Я. Семантико-словообразовательная структура гнезд слов со значением чувств в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987. – 24 с.
11. Франко І.Я. Из секретів поетичної творчості. – К.: Рад. письменник, 1969. – 190 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Надія Бобух – кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Наукові інтереси: проблеми лінгвістичної поезики

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОБРАЖАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ В ЗАГОЛОВКАХ АНГЛОМОВНИХ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ

Тетяна КІБАЛЬНІКОВА (Кіровоград)

У статті розглядаються шляхи реалізації зображального потенціалу деяких граматичних категорій іменника, займенника, прикметника, числівника, дієслова в заголовках англійськомовних поетичних творів.

The article considers ways of realization of the depicting potential of some grammar categories of the noun, pronoun, adjective, numeral, verb in the titles of poetic texts by English authors.

Екстраполюючи принципи теорії інформації на мовне повідомлення взагалі і на мову поезії зокрема, І.Р. Гальперін характеризує поетичну мову як “особливий код, у якому реалізуються особливі методи передачі

інформації, і саме ця інформація не завжди рівнозначно інтерпретується” [1, 21]. Актуальним підходом у теорії інтерпретації поетичного тексту, на нашу думку, вважається семіотичний, а саме принцип іконічності, реалізацію якого можна простежити на всіх мовних рівнях організації вірша. Принцип морфологічної іконічності ставав об’єктом зацікавлення Ч.В. Морріса [4], Р.О. Якобсона [7], Є.С. Кубрякової [2], К.Я. Сігала [5] та ін. Проте механізм дії цього принципу в поетичному тексті вимагає ретельного вивчення, оскільки досі не потрапляв до кола уваги лінгвістів, чим виправдовується актуальність нашого дослідження.

У цій статті ми маємо на меті виявити особливості морфологічної іконічності заголовків англomовних поетичних текстів, що передбачає розв’язання таких завдань: розглянути зображальний потенціал граматичних форм і категорій іменника, займенника й числівника в складі першого знака тексту, довести значущість цього потенціалу для розуміння глибинного смислу художнього цілого.

Не викликає сумнівів той факт, що формальний бік поезії складає її звукова організація, метр і ритм. Паралельно з фонетичною та метрико-ритмічною організацією поетичного твору здійснюється його граматичне оформлення. На відміну від фонем, які насичуються смислом лексичних одиниць, до складу яких вони входять, одиниці морфемного рівня та граматичні категорії мають своє власне значення, передусім реляційне [3, 76], яке згодом конкретизується в контексті. Модель поетичного бачення дійсності якнайкраще відображається завдяки граматичним категоріям, які експліцитно виражають суб’єктно-об’єктні зв’язки, просторово-часові координати в поетичному тексті.

На думку Р.О. Якобсона, “і в синтаксисі, і в морфології будь-яке відношення частини і цілого узгоджується з пірсівським визначенням діаграм та їх іконічної природи” [7, 109]. Тут ми маємо справу з морфологічним іконізмом у мові, який будується на внутрішніх взаємозв’язках між означником (кількісним фонологічним складом) та означуваним (граматичним значенням) [5, 69 – 70]. Проте слід узяти до уваги, що в упорядкованій структурі поетичного тексту граматичні значення семантизуються, отримуючи додаткове, незвичне для них смислове навантаження, а у звичайному мовленні вживання граматичних значень має стихійний, несвідомий характер [3, 75].

Принцип морфологічної іконічності пов’язаний з поняттям маркованості. Тоді як у мові морфологічна іконічність виражається в тому, що марковані форми відрізняються від немаркованих кількісним морфологічним складом (реляційна іконічність), у поезії значущим виступає другий план змісту, який актуалізується в контексті й існує паралельно з узуальним значенням граматичної категорії. Тобто з урахуванням оказіональної номінації марковані елементи в поетичному тексті більш очікувані, ніж немарковані.

У поетичній мові іконічність мовних знаків перебуває в основі процесу вторинної мотивації. Граматичні форми, які обирає автор для вираження ідейного змісту твору, виявляють синтагматичні та парадигматичні зв'язки з елементами всього тексту та зі своїми нереалізованими альтернативами. Відображуючи всю суму цих структурних відношень, граматичні форми набувають динамічності в плані вираження й у плані змісту. За рахунок цього кількість інформації, яку вони передають, збільшується і мовний знак отримує естетичний статус.

З точки зору пірсівського розуміння знаків-символів, частини мови отримали своє узуальне інваріантне значення (предметності, ознаки, дії) за домовленістю. Проте в поетичному тексті відбувається взаємопроникнення значень усіх частин мови, що приводить до виникнення незвичних опозицій і дає поштовх для розвитку художнього образу.

Розглянемо зображальний потенціал деяких граматичних форм і категорій **іменника** (категорія числа, істоти / неістоти), які якнайкраще унаочнюють його розкриття в заголовку поетичного твору у взаємодії з контекстом художнього цілого.

У більшості мов світу граматична категорія числа іменника представлена однією і множиною. Множина виступає маркованим членом опозиції, що пояснює більші можливості цієї форми в плані створення експресивності лексичної одиниці. Морфеми, що вказують на форму множини іменників, виступають “знаком морфологічного коду, розшифрування якого іноді залежить від тієї системи кодових знаків, в оточенні яких такі утворення з'являються” [1, 65]. Форма множини іменника трапляється, наприклад, в заголовках творів “*Mothers*” (N. Giovanni), “*The Bean Eaters*” (G. Brooks), “*The Fury of Flowers and Worms*” (A. Sexton), “*Cargoes*” (J. Masefield), “*Metaphors*” (S. Plath), “*The Secret Sits*” (R. Frost), “*Neutral Tones*” (T. Hardy), “*Bavarian Gentians*” (D.H. Lawrence) та інших.

Семантична значущість категорії числа в заголовку посилюється, коли в парадигмі заголовків поезій різних авторів використовуються певні форми (однини або множини) тієї самої лексеми. Керуючись ідейним змістом твору, поет у певному контексті обирає ту форму іменника, яка, на його думку, найбільш містка в семантичному плані. Такі заголовки трапляються в поезіях “*Days*” (R.W. Emerson), “*Days*” (P. Larkin), “*Our Minted Days*” (O.E. Rauter).

Хоча формально перші два заголовки здаються ідентичними, різна текстова предикація забезпечує їхнє автосемантичне існування як окремих знаків. Форма множини заголовного іменника визначає змістову домінанту твору. Темпоральна лексика на позначення частин доби у творчості багатьох поетів складає основу для створення архетипів дня і ночі. Причому ці лексеми можуть виступати носіями позитивної або негативної конотації. За традиційним тлумаченням назви частин доби, а особливо їхні опозиційні пари, видається можливим трактувати як своєрідне алегоричне розуміння філософських категорій *життя – смерть, буття – небуття*.

У поетичному творі Р.У. Емерсона “*Days*” значущість референта підкреслюється написанням заголовної лексеми з великої літери в текстовому просторі:

Daughters of *Time*, the hypocritic *Days*,
Muffled and dumb like barefoot dervishes,
And marching single in an endless file,
Bring diadems and fagots in their hands <...>

(курсив наш. – Т.К.) [8, 651].

Трансцендентність думки поета виражається в синтагматичному протиставленні *Time* – *Days*, що підноситься у вертикальному контексті твору до символічного значення. Вияв діаграматичного іконізму (написання лексеми *Days* з великої літери) розкриває другий план змісту цієї лексичної одиниці, яка втілює життя. Отже, форма множини в заголовку поезії “*Days*” стає ключем до розкриття символічного значення першого знака тексту.

У другій стансі вірша в іменника *Days* виникає “розщеплена референція” (термін Р.О. Якобсона) – день трактується і як умовна мить життя, і як момент, коли приходить смерть:

I, in my pleachèd garden, watched the pomp,
Forgot my morning wishes, hastily
Took a few herbs and apples, and the *Day*
Turned and departed silent. I, too late,
Under her solemn fillet saw the scorn [Там само].

Форма заголовного знака (однина / множина іменника) детермінує його значення, а саме сприяє актуалізації другого плану змісту. Тоді як форма множини ключової лексеми наголошує на тривалості часу (життя), форма однини співвідноситься з єдиним моментом – моментом смерті.

Форма множини заголовної лексеми в однойменній поезії Ф. Ларкіна наголошує передусім не на миттєвості, а на тривалості часу. Поет співвідносить образ днів саме з життям, запитуючи : “*Where can we live but days?*” [Там само]. Проте сема смерті імпліцитно прогнозується заголовком в останніх чотирьох рядках вірша, де образи священника й доктора перифрастично натякають на прикінцевість життя:

Ah, solving that question
Brings the priest and the doctor
In their long coats
Running over the fields [Там само].

Морфологічна категорія істоти / неістоти в мові іконічно відбиває уявлення людини про живу і неживу природу, а в художній мові має широкі можливості в плані створення образності твору шляхом персоніфікації неістот або надання тваринам властивостей і рис характеру людей.

Іконічний потенціал морфологічної категорії істоти / неістоти усвідомлюється в постциклі сприймання заголовків англomовних творів, де ключова лексична одиниця (іменник), яка персоніфікується, зазвичай

виражена загальною назвою: “*To Autumn*” (J. Keats), “*Fog*” (C. Sandburg), “*The Wind*” (J. Stephens).

У поезії Д. Стівенса “*The Wind*” персоніфікований образ вітру розпізнається з першого рядка, про що свідчать займенники *he / his*, які зазвичай вживаються з істотами, а також лексеми на позначення дій, які характерні для людини:

*The wind stood up and gave a shout.
He whistled on his fingers and*

*Kicked the withered leaves about
And thumped the branches with his hand*

*And said he'd kill and kill and kill
And so he will and so he will*

(курсив наш. – Т.К.) [8, 495].

Референтом заголовної лексеми виступає явище природи, яке набуває властивостей агресивної людини, здатної зруйнувати все навколо в мить гніву.

Контактний повтор у поєднанні з полісиндетоном в останніх двох рядках поезії Д. Стівенса не тільки задають потрібний ритм твору, але й увиразнюють агресивну натуру вітру, акцентують увагу на дієслові з негативним емоційним забарвленням *kill* і модальному дієслові *will*, яке вказує на вольовий акт. До того ж, повтор лексем в останній стансі викликає іконічний ефект: обіцянка вітру розтрити все навколо відлунюється в повітрі на багато кілометрів і звучить як пересторога для тих, хто зустрінеться на його шляху.

У плані іконічності граматичної категорії істоти / неістоти цікавим для нас є заголовок поезії К. Сендбурга “*Fog*”. Природне явище, згадане автором у першому знакові тексту, оживає: “*The fog comes on little cat feet <...>*” [8, 473]. Таким чином, у ключовій лексемі відкривається другий план змісту, який являє собою результат вияву діаграматичного іконізму на морфологічному рівні.

З огляду на заданий напрямок дослідження, доцільно зупинитися на тому, яким чином **займенники** виражають свій зображальний потенціал у поетичних творах.

Поезія, ліричні твори зокрема, характеризуються прономінальністю, тобто частим уживанням займенників. У поезії вони виступають не тільки як засіб когезії тексту і як реалізатор категорії ретроспекції, але й як свого роду автосемантична форма вираження особистості, акумулятор цілого комплексу душевних переживань героя в умовах безіменності ліричного жанру [6, 91]. У поетичному тексті в займенниках-знаках, за Пірсовою тріадою – в знаках-індексах, план змісту зазнає певних змін. Актуалізуючи референт повідомлення, вони реалізують додаткові смисли, що є результатом текстової іконічності. Оскільки зміст навіть повнозначних слів

поетичного тексту регулюється тими відношеннями, які виникають у творі, семантика займенників також регулюється контекстом.

У заголовках поетичних творів “*I Come Home From You*” (A. Rich), “*She Rose to His Requirement*” (E. Dickinson), “*There is A Garden in Her Face*” (T. Campion), “*If Thou Must Love Me, Let it Be for Naught*” (E.B. Browning) особові та присвійні займенники актуалізують референт і ,водночас, реалізують свою потенційну здатність максимального узагальнення.

Так, у заголовку поезії Е.Б. Браунінг “*If Thou Must Love Me, Let it Be for Naught*” співприсутні два референти. Займенники *Thou, Me* в прециклі сприймання твору визначають його жанр – ліричний вірш інтимного характеру. Заголовні займенники відіграють важливу роль у тексті. У прециклі сприймання твору референт займенника першої особи однини – лірична героїня (актант) – має деяку конкретність образу. Проте референт займенника другої особи однини, до якого апелює лірична героїня, характеризується великим ступенем невизначеності. Текстовий континуум обмежує кількість можливих референтів займенника *thou* до одного шляхом уведення для номінації адресата поетичного звернення повнозначного слова *Belovéd*. Проте відсутність будь-яких власних імен у текстовому просторі веде до злиття конкретного образу з узагальненим, генералізованим. На рівні глибокого проникнення в образну систему твору виникає подвійне бачення, детерміноване властивістю поетичного повідомлення – його неоднозначністю. Конкретність, одиничність змальованої ситуації (звернення до коханого з проханням поділитися щирою любов’ю – „for love’s sake only”) сягає високого рівня абстрактності, повторюваності, про що свідчить останній куплет сонету, де йдеться про вічне кохання:

But love me for love’s sake, that evermore
Thou mayst love on, through love’s eternity [9, 375].

Отже, займенники, винесені до заголовка твору, в постциклі сприймання поезії одночасно співвідносяться з одним суб’єктом-референтом і з групою суб’єктів. Це характеризує займенники як мовні знаки, яким властива діалектична єдність протилежностей.

Розглянемо іконічний потенціал граматичної категорії співвідносної міри якості прикметника, який відчувається в заголовку поезії “*Loveliest of Trees, the Cherry Now*” (A.E. Housman). Морфологічно маркована форма найвищого ступеня порівняння прикметника *loveliest* іконічно акцентує значущість референта. Лексична семантика прикметника *lovely* включає семи, які надають референту позитивної оцінки. Форма найвищого ступеня порівняння породжує додаткове значення, підкреслюючи інтенсивність вираження ознаки. *Loveliest of trees* – це краса молодості, яка відчувається в персоніфікованому образі квітучої вишні:

Loveliest of trees, the cherry now
Is hung with bloom along the bough,
And stands about the woodland ride
Wearing white for Eastertide [8, 413].

Таким чином, найвищий ступінь порівняння прикметника свідчить про намір автора наголосити на важливості не втратити час, насолодитися миттєвістю, яка зветься „молодість”.

Низький стилістичний потенціал **числівників** не виключає їх появи у сфері з домінантною вторинною номінацією: “*After Twenty Years*” (F. Tuquan), “*Poem at Thirty*” (S. Sanchez), “*When I Was One-and-Twenty*” (A.E. Housman).

Числівники, висунені до заголовної позиції, мають знаковий характер, що пояснюється співіснуванням двох планів змісту. Так, наприклад, число *one-and-twenty* в заголовку поезії “*When I Was One-and-Twenty*” (A.E. Housman), окрім свого узуального значення, розкриває другий план змісту – виступає символічним віком повноліття, коли людина здатна сама будувати своє життя, відповідати за власні вчинки. Індивідуально-авторське тлумачення даного числівника дещо доповнює його семантику: навіть у цьому віці молоді не здатні адекватно сприйняти поради дорослих:

But I was one-and-twenty,
No use to talk to me [8, 564].

У наведених вище рядках і в заголовному виразі поезії “*When I Was One-and-Twenty*” розкривається іконічний потенціал **дієслова**. Специфіка поетичної мови виявляється в тому, що тут стає можливим суміщення часових планів на відносно невеликій площі вірша. Форма часової віднесеності дієслова *to be* в заголовку виражає відношення повідомлюваного до минулого часу (*was*), що витримується в усьому текстовому просторі. Проте в останніх двох рядках ліричний герой подумки повертається з минулого до теперішнього. Суміщення різних часових форм у межах відносно невеликого контексту відображує швидку плінність часу, динаміку зміни подій, надає зображенню жвавості й наочності.

Грунтовний аналіз англомовних поезій доводить правомірність твердження, що одиниці морфологічного рівня мовної структури містять у собі значну кількість інформації, яка декодується в контексті з урахуванням семантики одиниць усіх мовних рівнів текстової ієрархії. Проте розглянуті шляхи реалізації зображального потенціалу частин мови не вичерпують усіх випадків співвідношення планів вираження і змісту. Доцільним було б виявлення зображального потенціалу інших категорій повнозначних частин мови. Наукову зацікавленість викликають, наприклад, форми непрямих відмінків іменників і дієслівна категорія виду, їхні стилістичні можливості та зображальний потенціал.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка: Пособие по курсу общего языкознания. – М.: Высш. школа, 1974. – 175 с.
2. Кубрякова Е.С. Возвращаясь к определению знака // Вопр. языкознания. – 1993. – № 4. – С. 18-28.
3. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – М.: Просвещение, Ленинградское отд-ние, 1972. – 271 с.

4. Моррис Ч.У. Из книги “Значение и означивание”. Знаки и действия // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 118 – 132.
5. Сигал К.Я. Расположение однородных актантов и принцип иконичности // Изв. АН СССР Сер. лит. и яз. – Т. 55, № 4. – 1996. – С. 67 – 76.
6. Сильман Т.И. Синтактико-стилистические особенности местоимений (на материале немецкого языка) // Вопр. языкознания. – 1970. – № 4. – С. 81 – 91.
7. Якобсон Р.О. В поисках сущности языка // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – С. 102 – 117.
8. Kennedy X.J. Literature. An Introduction to Fiction, Poetry, and Drama. – 2nd ed. – Boston: Tafts Un-ty, 1996. – 1412 p.
9. The McGraw-Hill Introduction to Literature / Gilbert H. Muller, John A. Williams – 2nd ed., 1995. – 1148 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Кібальнікова – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістика тексту, лінгвопоетика, семіотика.

ЧАС І ПРОСТІР В АСПЕКТІ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ

Олена КРАВЧЕНКО (Кіровоград)

Стаття розкриває питання лінгвістики тексту і часово-просторових відношень як одного з аспектів вивчення цієї науки. У статті подається філософське бачення хронотопу, визначення часу і простору, зіставляються погляди мовознавців на значення часово-просторових відношень у втіленні авторського задуму, тлумачаться терміни, пов'язані з художнім хронотопом.

The paper explores the status of temporal and locative relations as an aspect of text linguistics. The philosophic interpretation of the chronotope, the interrelation between time and place in the embodiment of the author's ideas are described.

У сучасному мовознавстві слово як основна одиниця мови залишається в центрі уваги дослідників (В. В. Виноградов, В. Г. Гак, І. О. Стернін, Н. Ю. Шведова, Д. М. Шмельов, В. В. Степанова й ін.).

Ще В. В. Виноградовим була відзначена важливість аналізу лексичного рівня при вивченні художніх текстів, тому що слово є одним з основних елементів текстотворення, носієм змісту. Головна властивість текстового слова – це його здатність актуалізувати в контексті не просто одне з лексичних значень, а, на думку В. Г. Гака, одну із сем. Причому необхідно враховувати, що ця сема не обов'язково повинна бути денотативною чи конотативною. У художньому тексті можливий і вияв сем певної сфери гуманітарного пізнання, інтелектуальні операції з чужим описом того чи іншого фрагмента соціального життя, що є основним джерелом формування власних суджень про те, що не відоме досліднику з його безпосереднього досвіду. Г.О. Винокур визнавав “дуже вдалим” зауваження Ф.Ф. Зелінського, що “в центрі уваги як філолога, так і історика стоїть пам'ятка” [цит. за 5, 211], але для першого пам'ятка в її прямому розумінні є безпосередній об'єкт роботи, а для другого – це тільки вихідний пункт дослідження. Чуже свідчення звичайно представлено у вигляді тексту.

Отже, “текст – це витвір мовотворчого процесу, що має властивість завершеності, об’єктивованої у вигляді писемного документа, літературно опрацьований відповідно до типу цього документа твір, що складається з назви та особливих одиниць (надфразових єдностей), які поєднані різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв’язку, що має певну спрямованість і граматичну настанову” [6, 23].

Питання лінгвістики тексту досліджувалися як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві. Ним займалися О. Потебня, У. Вейнрейх, В. Гак, І. Гальперін, Р. Зобов, В. Жирмунський, О. Каменська, Д. Ключ, М. Лещенко, О. Москальська, О. Мостепаненко, О. Падучева, В. Шабес, Є. Й. Шендельс та інші. Окремо темпоральність та локативність текстів різних стилів досліджували М. Гаспаров в аналізі поезії А. Фета, О. Галкін (на основі романів Ф. Достоєвського), О. Лісова (на матеріалі офіційно-ділового стилю французької мови), С. Фещенко (на матеріалі прози М. Цвєтаєвої), В. Яранцев (на матеріалі роману О. Белого “Петербург”). Але варто зазначити, що всі ці дослідження мають головним чином літературознавчий характер і тільки частково торкаються мовних особливостей ідіостилю аналізованих авторів.

Тому дослідження мовної специфіки авторського зображення простору і часу залишається відкритим питанням в українській лінгвістиці. Просторово-часові відношення є предметом вивчення багатьох наук. Існують два підходи до розв’язання питань простору і часу з погляду філософії. Перший називають субстанційною концепцією: простір і час розуміють як особливі субстанції, які існують поряд з матеріальною і незалежно від неї. Наприклад, Ньютон вважав, що є абсолютний простір, не залежний від небесних тіл, тобто порожнеча, або пустота. Разом з абсолютним простором існує абсолютний час. Таке розуміння часу і простору панувало протягом XVI –XIX століть. У лінгвістиці тексту така концепція реалізується в процесі аналізу мовних одиниць, що вказують на час або простір, та ігнорування мовних одиниць, які сприяють створенню авторського хронотопу.

Другу концепцію називають реляційною. Її прихильники вважають, що простір і час – не особливі субстанційні сутності, а форми існування матеріальних об’єктів. Реляційна концепція у філософському плані була сприйнята й розвинута діалектичним матеріалізмом.

Згідно з нею, простір і час виступають загальними принципами організації будь-якого об’єкта дійсності. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальні форми організації всього розмаїття нескінченного світу. Кожне матеріалізоване тіло має свої об’ємні характеристики: довжину, ширину і висоту. Воно співіснує також з іншими тілами, що його оточують, посідає своє місце в певній, більш глобальній системі. Реляційні погляди на час і простір прийняті в лінгвістиці тексту, тому що співіснування часу і простору як матеріальних характеристик будь-якого об’єкта забезпечують текстову когезію, тоді як субстанційна

концепція заперечує її. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображається в понятті “простір”. Отже, “простір – це форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах. Разом з тим у реальності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни, окрім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту матерії вироблене поняття часу. Час – це форма буття матерії, яка виявляє тривалість існування, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем” [10, 253].

Простір і час мають як спільні, так і відмінні властивості. До перших належать об’єктивність, всезагальність (немає і не може бути нічого поза простором і часом), вічність, нескінченність і відносність. Проте, при всій своїй єдності, простір та час мають і відмінні риси. Так, наприклад, простір характеризується тривимірністю, час є одновимірним; простір обернений, а час виявляє себе як незворотній; простір рівнозначний у всіх своїх напрямках, а час однонаправлений, тобто спрямований від минулого до майбутнього.

Час і простір невіддільні від матерії і один від одного. Просторово-часові характеристики матеріальних об’єктів мають чотири виміри: три з них – просторові і один – часовий. У математичних абстракціях існує й багатовимірний простір. Простір і час як об’єктивні форми існування матерії, як і сама матерія, не можуть бути створені чи знищені. Рухлива матерія вічна в просторі й часі, а світ є не що інше, як матерія, що рухається.

Поняття часу і простору – суб’єктивне, як суб’єктивне й загальне розуміння світу, а тому особливо важливим є дослідження авторського бачення часово-просторових відношень, що постають більш реальними та зрозумілими в процесі аналізу мовних одиниць, які служать засобами текстової зв’язності.

Взаємозв’язок часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі, називають хронотопом. Особливо важливим у цьому понятті є нерозривність часу і простору. У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в обдуманому й конкретному цілому. “Час згущується, стає художньо-прозорим, простір – інтенсифікується в русі часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом” [1, 41].

І. Р. Гальперін пов’язує часово-просторові відношення з категоріями континууму і дисконтинууму, розуміючи під континуумом “неперервне утворення чого-небудь, тобто постійний потік руху в часі й просторі” [6, 87]. “Час і простір – явища асиметричні, тому що “людина не може знаходитися в одному й тому ж місці одночасно, проте може відвідувати різні місця в різний час” [15, 8]. За І. Гальперіном, час і простір співіснують і властиві будь-якому явищу. Кожен предмет має свої координати в часі й просторі. Простір може змінюватися і не змінюватися під впливом часу, але “континуум не може бути показаним у тексті в його точній формально-

часовій і просторовій протяжності. Залишаючись по суті неперервним у послідовній зміні часових і просторових фактів, континуум у текстовому відтворенні одночасно розбивається на окремі епізоди, але існування категорії когезії дає можливість сприймати весь текст як процес” [6, 89].

Про це явище писав Т. Манн: “Воно (стискування часу, пропуски в літературному творі) корисні, бо абсолютно неможливо розповідати життя так, як воно колись розказувало себе. До чого це б призвело? Це призвело б до безконечності і було б поза людськими силами. Той, хто мав би таку мету, той не тільки б ніколи не закінчив, а збожеволів би від подробиць, зав’яз би ще на початку. На прекрасному святі розповіді й відтворення пропуски відіграють важливу й необхідну роль” [10, 321].

Одна з категорій, що відображають різні аспекти ідеї часу, – категорія тимчасового порядку. Часовий порядок показує нам, як відбивається у вислові й цілісному тексті мовне представлення “часу в подіях”, тобто представлення тимчасової осі, що репрезентується подіями, процесами, станами, позначеннями моментів часу й інтервалів. Мовна інтерпретація включає динамічність фактів (виникнення нових ситуацій, зміни ситуацій) і статичність “тривання” певних ситуацій у поєднанні з позначенням або імплікацією інтервалів між діями; цим поняттям охоплюється й віднесеність до певного моменту або періоду часу.

Просторовий континуум у художніх текстах значно точніший, ніж часовий. М. Борн пише: “Що таке час? З погляду фізики час – це не відчуття плину часу, не символ становлення і зникнення, а властивість процесів, яка підлягає вимірюванню, як і багато інших властивостей” [2, 41].

Художньому простору також властива умовність: “Тривимірний простір, який ми сприймаємо нашими органами відчуттів, стає багатовимірним: він здатний стискатися й розширюватися у зв’язку зі світом подій, що відбуваються послідовно (і непослідовно), і завжди несе в собі якусь умовність, навіть у тому випадку, якщо він прив’язаний до одного певного місця” [6, 97].

І. Гальперін використовує поняття дисконтинууму, що виражається через явища проспекції та ретроспекції. “Ретроспекція – це граматична категорія тексту, що поєднує форми мовного вираження, які відносять читача до попередньої змістово-фактуальної інформації” [6, 108]. У більшості текстів ретроспекція виявляється імпліцитно. Вона базується на здатності нашої пам’яті поєднувати раніше сказане з інформацією, поданою в окремому відтинку повідомлення.

“Проспекція – один з прийомів повідомлення, який дозволяє читачеві ясніше уявити собі зв’язок і зумовленість подій та епізодів. Знаючи, що відбудеться в подальшому, він глибше проникає в змістово-концептуальну інформацію, тому що теперішнє постає перед ним у вже дещо іншому плані” [6, 112]. Але й у проспекції імпліцитність, переплітаючись з окремими експліцитно вираженими сигналами, скеровує увагу читача,

мобілізує його творчий потенціал на вгадування того, що буде викладено в подальшому розвитку подій.

М. Горелікова виділяє в художньому творі досюжетну ретроспекцію та ретроспекцію-повтор. Досюжетна ретроспекція використовується автором для змалювання подій, що відбувалися в досюжетний час, з метою з'ясування мотивів поведінки героя в теперішньому сюжетному часі. Ретроспекція-повтор використовується автором тоді, коли він звертається до вже відомих подій, але описує їх по-іншому, прагнучи актуалізувати повторюване. Для ретроспективного опису використовуються часово-видові форми минулого часу доконаного і недоконаного виду. Про їх семантику В. Виноградов писав, що ця форма має “потенційний сюжет з епілогом, закінчений драматичний акт з іще не опущеною завісою”; “потенція розгорнутого руху дана в будь-якій формі минулого часу доконаного виду” [4, 164].

“Форми минулого часу недоконаного виду створюють при викладі змістово-фактуальної інформації просторову перспективу, накреслюють у вільних контурах широкий план минулого. Вони розташовуються самі й розміщують речі в одній площині сюжетного часу” [4, 164].

У тексті часово-видові форми дієслів змінюють часову перспективу, роблять її глибшою та складнішою. Від стилістичних варіацій у прийомах взаємодії та зміни форм минулого часу доконаного й недоконаного виду залежить темп сюжетної динаміки і характер розповіді. Це явище В. Виноградов характеризує так: “Час оповідання не тільки рухається, а й змінює форми свого виміру. До тих об'єктивних форм часу, які закладені в самому сюжеті, в його перебігу, приєднується суб'єктивне переживання часу як оповідачем, так і героєм. Час змінює свій відлік і вихідні точки виміру. Відбувається безперестанне коливання часової перспективи. І ця рухливість, змінність часових форм, пов'язана з переміщенням суб'єктивних норм оповідання, підпорядкована в ритмі свого перебігу принципам співвідношення форм доконаного і недоконаного виду. Саме включення процесів у той чи інший план свідомості зумовлене характером руху дієслів” [4, 133].

О. В. Падучева виділяє категорію “точка відліку”, яка слугує для визначення характеру дії та часу, в який вона відбувається. Так, існує протиставлення: синхронна точка відліку – “картина знаходиться перед очима спостерігача в описуваний момент” – і ретроспективна точка відліку – “мовець пам'ятає, що колись висіла картина, але в цей момент вона не висить” [11, 12] В. Виноградов уводить поняття синхронної точки зору, яка, по суті, розкриває статичні часово-просторові відношення. “Синхронна точка зору ведення оповіді допомагає авторові активніше включити читача у співпоглядання та співдію, співпереживання та співрозуміння зображуваного. “Вічно” теперішній час у художньому творі забезпечує актуальність порушеної письменником проблеми не тільки для читачів-

сучасників, а й для нащадків” [4, 135]. Тому синхронний виклад переважає у творах морально-дидактичного плану.

О. Падучева виділяє в тексті традиційний наратив – минулий розповідний час. “Часові співвідношення тексті визначаються граматично не часом, а видом – чергуванням форм доконаного і недоконаного видів” [11, 372]. У теперішньому мовленнєвому “зміну точки відліку в процесі розвитку тексту можна уявити як зміну пріоритетного суб’єкта свідомості – як перехід від точки зору розповідача до точки зору ліричного героя, хоча вони іноді співіснують” [11, 372]. Теперішній нарративний час “залишає місце для гри інтерпретаціями, а форма недоконаного виду минулого часу однозначно співвіднесена з текстовим часом; між тим форма теперішнього дає свободу вибору інтерпретації – точкою відліку може бути момент мовлення і текстовий час. Форма доконаного виду минулого часу нейтральна по відношенню до режиму інтерпретації й допустима у всіх видах дискурсу, тому що вона суміщається як з базовим минулим, так і з теперішнім часом” [11, 376]. Наративний теперішній час позначає таку дію: “час плине між висловленнями, кожне з яких описує статичну ситуацію з нерухомим часом” [11, 379]. Теперішній персональний час відрізняється від інших часових форм тим, що позначає теперішній момент персонажу.

З поняттями часу і простору міцно пов’язане поняття точки (кута) зору оповідача, тому що саме ця точка є ніби вихідною позицією, з якої простежується хронотоп художнього твору.

Поняття “вихідна точка” зображення дійсності вперше в науку про мову художнього твору ввів І. Франко. У статті “Старе й нове в сучасній українській літературі” він, дискутуючи із С. Русовою, відзначав, що нове в літературі – “не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері, а докладніше – в способі, як і звідки бачать і відчувають ті письменники життєві факти” [12, 145].

Концепція вихідної точки зображення дійсності в російському мовознавстві ґрунтовно розроблялася в працях В. Виноградова, М. Бахтіна. В. Виноградов пов’язував її з образом автора, визначивши його як універсальну мовознавчу категорію, що включає всю мовну систему творчості письменника (або окремого твору) і таким чином представляє мовну свідомість автора, виражену в художньому тексті. М. Бахтін виводить загальну формулу основного естетичного продуктивного ставлення автора до героя – “напруженого ставлення автора до всіх моментів героя, просторового, часового, оцінного і смислового позазнаходження, яке дозволяє зібрати всього героя” [1, 41].

Позазнаходження автора визначає просторове й часове ціле героя та його світу. У художньому бутті можливе двояке поєднання світу з людиною: зсередини – як її світогляд, і ззовні – як її оточення. Просторова форма героя має, за М. Бахтіним, кілька етапів свого формування: погляд, що формує авторське бачення; вживання в те, що автор бачить (цей процес

М. Бахтін вважає першим моментом естетичної діяльності); повернення в себе.

Отже, за природою художньої словесної творчості письменник мусить знайти вихідну точку зображення героя й навколишньої дійсності; він змушений вибрати певну дистанцію, поставити себе збоку, щоб бачити як спостерігач, те, що він описує.

Таким чином, часово-просторові відношення є предметом вивчення кількох наук: літературознавства, філософії, мовознавства та його напрямків, до яких входить і лінгвістика тексту. Художній хронотоп складається з художнього часу та художнього простору, які існують у єдності, мають спільні та відмінні риси і сприяють втіленню авторського задуму при написанні твору.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2003. – № 12. – С. 41–45.
2. Борн М. Физика в жизни моего поколения. – М., 1963. – 369 с.
3. Вандриес Ж. Язык. – М.: Учпедгиз, 1937. – 382 с.
4. Виноградов В. В. Избранные труды о языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – 358 с.
5. Гак В. Г. Языковые преобразования. М.: Прогресс, 1998. – 315 с.
6. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Просвещение, 1987. – 287 с.
7. Гореликова М. И., Магомедова Д. М. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Просвещение, 1988. – 152 с.
8. Данильян О., Тараненко В. Основи філософії. – Харків: Глобус, 2003. – 350 с.
9. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 414 с.
10. Манн Т. Иосиф и его братья. – М.: Высшая школа, 1962. – 491 с.
11. Падучева Е. В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке). – М.: Высшая школа, 1994. – 467 с.
12. Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі // Твори: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1982 – Т. 31. – С.145-149.
13. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Образование, 1993. – 197 с.
14. Шанский Н. М. Лингвистический анализ художественного текста. – Л.: Русский язык, 1990. – 450 с.
15. Parret H. Discussing Language. – The Hague-Paris, 1974. – 473 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Кравченко – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім.В. Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістика тексту, філософія мови, лексична та граматична семантика.

ПАМ'ЯТЬ ЖАНРУ ТА ІДІОСТИПЬОВА СПЕЦИФІКА ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Олена СЕМЕНЕЦЬ (Кіровоград)

У статті розглянуто закономірності побудови ліро-епічних творів Є. Маланюка різних жанрів в аспекті взаємодії індивідуального стилю письменника та механізмів дії жанрової пам'яті.

The article deals with the regularities of construction of E. Malanyuk's lyric-epical poems of different genres in the aspect of interaction between the writer's individual style and the mechanisms of realization of the genre memory.

Жанр як історично сформований тип літературного твору не лише встановлює зв'язок з певною традицією – він є втіленням генетичної інформації, пам'яті мистецтва: “Жанр живе теперішнім, проте завжди пам'ятає своє минуле, свій початок. Жанр – представник творчої пам'яті в процесі літературного розвитку. Саме тому жанр і здатен забезпечити єдність і безперервність цього розвитку” [1, 179]. Ще в 1920-ті роки в працях М. М. Бахтіна, П. М. Медведєва, Ю. М. Тинянова була встановлена діалогічна природа жанру. З такого комунікативного погляду жанр репрезентує специфічну модель сприймання: авторську позицію, пряму чи опосередковану орієнтацію на читача, певний тип стосунків між ними. Адже, дійсно, літературна традиція в цьому аспекті і є сконденсований історичний досвід того чи іншого типу спілкування автора з читачами.

В. В. Фащенко в дослідженні “Новелістична композиція (мікро- і макроструктура)” акцентує увагу на системотворчих функціях жанру стосовно конкретного твору, на визначуваності частин тексту з погляду художнього цілого: “Підзаголовки “роман”, “драма”, “новела” відразу вказують на те, в яку систему художнього мислення читач увійде. Це наче двері у зовні замкнутий, але рухливий всередині світ, де слово, речення, фраза, утворюючи взаємосполученням тіло твору, водночас залежать від цілого, від внутрішнього образу, який утворюється (і в процесі авторського компонування, і в процесі читання) діалектичним переходом змісту в форму і навпаки” [10, 152] (підкреслено нами).

Типові жанрові характеристики (належність до певного літературного роду, змістова та емоційно-експресивна спрямованість, функціонально-комунікативна домінанта, ознаки форми (як форми змісту) – єдність конструктивного принципу, своєрідність композиційної організації та використаних стилістичних структур) знаходять своєрідну реалізацію в конкретному творі мистецтва, виявляючи в процесі цієї реалізації діалектику зв'язку абстрактного й конкретного. Жанр як певний конструкт-загальнення й водночас феномен об'єктивної природи, що має власну логіку розвитку, значною мірою детермінує закономірності побудови й функціонування конкретного поетичного твору: суб'єкту та просторово-часову організацію, взаємодію модальностей, експресивний колорит та

асоціативне тло оповіді, структуру тексту, ритміко-інтонаційні особливості мови.

Попри твердження літературознавців (М. Л. Гаспарова, Л. Я. Гінзбург, В. Д. Сквозникова та ін.) щодо розмивання жанрових меж, руйнування системи жанрів у європейській культурі XIX – XX ст., “атрофії жанру в ліриці”, жанр залишається тією об’єктивною даністю, що слугує перехідним містком між світом поетичної мови взагалі та конкретним твором письменника. “Літературний жанр – це не фікція, хоча б тому, що естетика твору визначається його жанром” [9, 242]. Жанр, з одного боку, моделює зовнішньо-функціональні зв’язки художнього твору (з історико-літературним процесом, емпіричною дійсністю, читачем), з другого – визначає внутрішню структурну цілісність тексту. Тому врахування жанрової специфіки поетичного твору залишається одним з провідних принципів його аналізу.

Якщо жанри репрезентують готові, відносно усталені типи текстових структур, вироблені поетичною мовою, то індивідуальний стиль письменника – це ніби полум’я, що зігріває й освітлює ці структури. Специфіка поетичного ідіолекту виявляється насамперед у певних жанрових пріоритетах (виборі “улюблених” жанрів), а також в індивідуально-неповторній інтерпретації жанрових закономірностей у творах видатного письменника. “Жанр, як відомо, – це пам’ять мистецтва, – пише В. В. Фащенко. – У поняттях “чеховська повість”, “шекспірівська трагедія” чи “толстовський психологізм” замінам піддаються – і то не завжди – лише означення. Індивідуалізує жанри і художні принципи той, хто осягає новий зміст, не ігноруючи при цьому інструментів пізнання, законів психології. Тоді й з’являються кіноповісті О. Довженка, ”Оптимістична трагедія” Вс. Вишневського, романи-пісні “Вершники” Ю. Яновського і “Прапорonosці” О. Гончара, повістева “документ”-фантазія “Кларнети ніжності” П. Загребельного, шолоховський психологізм...” [11, 187].

Зупинимось докладніше на зв’язках поетичної мови та ідіолекту Євгена Маланюка в царині жанрової природи творів, прагнучи, як вимагав М. Бахтін, відрізнити “жанрову сутність” від “жанрового канону” [1, 233]. У багатстві й розмаїтті ліричних поезій Є. Маланюка найбільш частотною формою виступає вірш, різноманітний у плані композиції та частинного поділу. Намагаючись виділити провідну рису вірша як ліричного жанру, М. М. Гіршман слушно зауважує, що автор “прагне зосередити життя в єдиній миті, у граничній конкретності якої образним художнім зусиллям відкривається “стан світу”. Таке зосередження світу в ліричній хвилині й стає найзагальнішим жанротворчим принципом вірша як змістовної форми” [3, т. 7, ст. 204].

Ліро-епічна поема Євгена Маланюка “П’ята симфонія”, основу оповіді якої становлять реальні факти вітчизняної історії, з документальною точністю, “на епічній лірі” оспівує події 1919 р. – “року іспиту і кари”, “року неповторної симфонії судьби” (386) (тут і далі в дужках указані сторінки

цитованих творів за вид. [6]). Головний герой поеми – Василь Тютюнник; твір має й присвяту “Пам’яті Василя Тютюнника, воїна і громадянина”. Його образ оспіваний у багатьох поезіях Маланюка, в тому числі й у “Баладі про Василя Тютюнника” (1930 р.). Мужня й рішуча людина, винятково сильної волі, моральної стійкості, духовної величі. Саме такий тип характеру головного героя, на думку М. О. Гуляєва, зближує жанри балади й поеми [2, 162].

Уже в автоепіграфі до “Балади...” задано піднесений, урочистий тон оповіді: “<...> Лиш вслухайтесь в високий гуд, Що ним співає верховіття Про славу і воєнний труд” (322). Категорія піднесеного, зазначає С. Л. Страшнов, є всеосяжною і досить специфічною для характеристики баладного пафосу [8, 46]. “Гострофабульний, кульмінаційний сюжет, напружено-динамічно забарвлений” [8, 55] становить жанрову домінанту балади. Елементи незвичайного, містичного, таємничого – як риса романтизму – наявні у творі (дійові особи – воскреслі з мертвих герої визвольних змагань), але переважає пафос мужності й героїзму.

Ліро-епічний синтетичний жанр балади реалізується в цьому творі з яскраво вираженою, визначальною роллю ліричного струменя: зображувані події дають поетові можливість показати велич людського духу, втілити авторську оцінку явищ і характерів, ствердити свій ідеал. Драматично напружений тон оповіді досягається завдяки використанню традиційних для балади експресивних засобів і прийомів: формальних та семантичних повторів, синтаксичного паралелізму, внутрішніх рим. Рефрен “Отамане, генерале <...>” вносить у твір повторюваний мотив безпосереднього звернення до героя, суб’єктивну оцінність, а тому й елемент внутрішнього, прихованого ліризму (про роль рефрену в такому аспекті див. [7, 128]).

Лірична інтонація створюється також особливою мелодикою твору. Віршові рядки міцно спаяні (двовірші скріплені чоловічою римою); на ритм семистопного хорєя накладаються “хвилі звучності”: “тихий” початок рядка (перша стопа пірихія) – і гучне, чітке завершення його (чоловіча клаузула в каталектичному закінченні, через утятий склад в останній стопі хорєя); це створює поступове, плавне, витримане протягом усього твору й тому підпорядковане макроритму вірша наростання звучності в кожному рядку, що взаємодіє зі “зростанням звуку” в цілому творі (тиша як тло подій у I – II частинах – та акцентована звукова образність III частини).

У “Баладі про Василя Тютюнника” виявляється характерна особливість просторово-часової організації жанру: локалізація сюжетного простору, згущення часу і як наслідок – відчуття сьогочасності, актуальності зображуваної події (див. про це [7, 124]).

В іншому творі – “Варязькій баладі” (1925 р.) – навпаки, функціонує дієслівна форма теперішнього постійного: мить, що зупинилася, в якій вмістилися століття. Така модель часу зовсім не властива літературному жанру балади (образне втілення її – на початку твору: “Необорима сонячна заглада – Віки, віки – одна блакитна мить!” (140)). У “Варязькій баладі” й

сюжет як такий відсутній: уривчаста, фрагментарна форма оповіді (загалом характерна для балади) не складається тут у зв'язний сюжет. Відсутній і напружено-динамічний тон оповіді. Отож, можна зробити висновок, що твір не відповідає вимогам і не виявляє ознак **літературного** жанру, позначеного в заголовку. Євген Маланюк будує поезію за законами не літературного, а **музичного** жанру балади: окремі “живописні” картини змінюють одна одну (моменти переходів автор увиразнює пунктуаційно – крапками), внутрішній драматизм поєднується з ліризмом звучання. Логіка розвитку оповіді – суто музична, асоціативна (характерна саме для інструментальної музики). У творі звучить відлуння українських народних балад – у самій організації поетичних образів: “<...> Широчина нестримано росте, *Мов на бандурі велетенській грає* Співучим вітром припонтійський степ”, “Дзвенить вода. Це він, це він синіє – *Балада хвиль – Дніпро*” (140). Своєю тональністю твір співзвучний інструментальним баладам Ф. Шопена, фортепіанним баладам Ф. Ліста, Е. Гріга – улюблених композиторів Євгена Маланюка.

Ліро-епічному змалюванню образу варягів присвячено й твір Є. Маланюка “Сага” (1929 р.). Звичайно, ця поезія дуже далека від жанрового канону саги – давньоскандинавського (ісландського й норвезького) епічного сказання, що становило прозову оповідь, пересипану окремими віршованими внесеннями. Жанровий термін у заголовку твору українського поета вжито в переносному значенні. Для Маланюка – прихильника норманської теорії походження давньоруської держави – важливий сам епічний дух, пов'язаний в історії світової літератури із цим жанром, важливі асоціації з героями саг – людьми гордими, мужніми, незалежними. Задля створення колориту неквапливої розлогої оповіді поет використовує довгі рядки шестистопного амфібрахія з їхнім уповільненим темпом звучання:

Від бурі, від фйордів, від хмурих смерекових борів,
Від скель непохитних, що встали над яростю хвиль,
Несуть вони силу, закуту в окрилений порив,
І пнуться вітрила, й лопочуть важкі корогви (259).

Ще одне своєрідне, показове для ідіостилю Євгена Маланюка втілення епічних мотивів – твори, пов'язані з жанром напису. Напис як вид літературних пам'яток давнини, що вирізьблювалися на стінах храмів, палаців, на плитах гробниць, на скелях, зупиняв увагу поета, очевидно, саме завдяки своїй монументальності, будучи взірцем лапідарного стилю, гранично чіткого й стислого. Поезію “Паннонські етюди” (в заголовку – жанрове позначення твору живопису, і сам вірш будується як живописне полотно, на основі яскравої зорової образності) Маланюк розпочинає епіграфом – латинським написом, викарбуваним легіонами Октавіана Августа на стрімкій скелі Тренчинського Замку. А завершується твір природним, органічним включенням латинського фрагмента в чіткий ямбічний ритм Маланюкової поезії: “Змінялися тупі сатрапи, Котився Ваг під спів століть, І лиш на скелі римський напис Стояв навіки, як стоїть:

“Звитязтвом зморені колони Тут спочивали в сяйві слав. Constans legatus legionis Сей напис вибити казав” (279).

Написом називають і малий літературний жанр, твори якого призначені бути доповненням до статуї, картини, портрета. Такий напис латиною Є. Маланюк використовує як цитату у своєму вірші “До портрета Мазепи”, вловлюючи анапестичний ритм у його звучанні: “Се відчути, вчитатись в се треба, Розчинитись еством в сім сенсі: Illustrissimus Dominus Mazera Dux Cohortis Zarorojiensis” (313). Епіграфом до поеми “П’ята симфонія” слугує напис німецькою мовою Л. ван Бетховена на партитурі П’ятої Симфонії: ”So rocht das Schicksal an die Pforte”, – а український поетичний переклад його (“...Так стукає судьба у браму серця <...>”) виконує в поемі функцію обрамлення. Такою ж героїчною, піднесеною тональністю просякнуто вступний вірш до збірки “Земля й залізо”, названий “*Напис* на книзі віршів”. Відлуння цих смислів, пов’язаних із семантикою “напису”, – у вірші 1939 р. “Постскриптум” та в поезії-прозрінні, названій “Post scriptum” (1964 р.), що завершує останню прижиттєву збірку Є. Маланюка “Серпень”.

Прикінцевий вірш збірки “Перстень Полікрата” – “Ода до прийдешнього” (1932 р.). Одична лірика ХХ століття успадкувала від канонічної оди насамперед експресивну основу – урочистий колорит, патетичність у вираженні почуттів, а в змістовому плані – громадянське звучання, прагнення до філософських узагальнень. Такі функціонально-змістові характеристики жанру визначають і роль елементів структури в поетичному тексті. Раціоналістичне підґрунтя побудови оди зумовлює чітку композицію твору, провідним принципом організації тексту при цьому виступає градація, ораторське підсилення. У творі Маланюка саме градація (як конструктивний принцип і як стилістичний прийом) увиразнює антитезу “теперішнє – майбутнє”.

“Ода є м і р к у в а н н я з приводу (вже даної) ідеї; ода є розкриття ідеї, аналіз понять, що входять до її складу <...>, – писав в одному з листів Б. Л. Яворський і далі наголошував на висновковому характері цього жанру: – Ода є л о г і ч н а побудова на підставі певних тез, певної ідеологічної настанови, певної цільової настанови. Тому ознакою доброго твору в епохи оди вважалося “зерно”, яке мусило міститися в початковому вірші (тема головної партії)” [12, 548].

Ода – жанр ідеологічно спрямований, покликаний відтворити позитивну програму митця. Тому звичні Маланюкові грізні інвективи, підлягаючи дії законів жанру, обертаються тут “дифірамбом” на честь грядущого. Але вольова інтенція, дійова мужня настанова поетичної творчості Євгена Маланюка визначають специфіку реалізації образу: “<...> Присуд Божий в даль Твою *громово* Ознаймить *гарматний дифірамб*” (336). Таке афористичне завершення поезії є вершинною точкою висхідної градації. Протягом усього твору відбувається накопичення енергії завдяки зростанню пафосу, і вибір завершального акорду визначено потенційною енергією віршової маси. (Близька тональність і подібна

“одична” побудова твору – в останній, 3-ій частині вірша “Марії Башкирцевій”, хоча в заголовку й відсутнє жанрове позначення оди).

Жанр одичної лірики у своїй генетичній програмі несе інформацію про силу поетичного слова. “Ода до прийдешнього” Є. Маланюка втілює саме таку віру в бойове, палке слово, що пробуджує, об’єднує маси й піднімає на боротьбу. Ось чому такий переконливий перехід в останній строфі від деонтичної модальності заповіту-наказу до алетичної модальності необхідної істини у вираженні ідеї неминучості грядущої боротьби. В одичній ліриці автор виступає в ролі пророка, провісника майбутнього, народного глашатая (характерна зміна ліричного “я” на “ми”: “Бачу їх – високих і русявих, Зовсім інших, не таких, як ми <...>” (335)) – тому цілком закономірна епістемістична модальність прозріння й передбачення майбутнього. Остання строфа “Оди до прийдешнього” становить вузол взаємодії деонтичної, епістемічної й алетичної модальностей.

Дев’ять строф-катренів твору, написаних п’ятистопним хореєм, виявляють тенденцію неухильного зростання звучності за рахунок дії конотативного ореолу лексичних одиниць (*туман, самота, попіл і кістки, біла тризна* і под. – на початку твору, і *загримить пора, кров жадала неминучих кар, викресала іскрами удар* тощо – в другій половині), зміни дієслівних форм (теперішній час – імператив – майбутній час, у зв’язку з переходом від дескриптивного до прескриптивного дискурсу та прозрінням майбутнього), використання емоційно забарвлених окличних речень.

Разом з тим очевидне уповільнення темпу поетичної оповіді завдяки збільшенню кількості стоп пірихія в ритмі хорей. (В оді XVIII – XIX ст. головним ритмічним засобом фіксації слова були надсхемні наголоси. У поезії Є. Маланюка спондей – явище взагалі досить рідкісне; ритмічна своєрідність його вірша досягається насамперед особливим розташуванням стоп пірихія). У перших двох катренах, де змальоване гірке й болюче для Маланюка “теперішнє”, – 5 і 3 стоп пірихія (в середньому – 4); у третій – п’ятій строфах, де ліричне “я” включене в “ми” й відбувається розгортання метафори “озимина залізна – майбутні борці”, – відповідно 5, 6, 3 стоп (в середньому $\approx 4,7$); у шостій – восьмій строфах, що репрезентують деонтичну модальність волевиявлення, – 6, 7, 7 стоп (в середньому $\approx 6,7$); у завершальній строфі – 5 стоп пірихія. Поступове загальне наростання сили звуку протягом усього твору, підтримане уповільненням темпу, має своїм наслідком особливий експресивний ефект урочистого, могутнього звучання “Оди до прийдешнього”.

В окремих частинах твору змінюється адресат авторського звернення: *Ти* (= рідна земля) в дескриптивному дискурсі; нащадки – в прескриптивному; і знов рідна земля – у завершенні поезії.

Близьким до оди є жанр послання – поширений у літературі тип віршованого твору, що, будучи різноманітним за змістом і головною ознакою маючи спрямованість до чітко визначеного, названого адресата, у зв’язку з цим характеризується певними формальними (ораторськими та

епістолярними) рисами мови. У Є. Маланюка багато творів, написаних у цьому жанрі, де адресат названий у заголовку (“Юрієві Дараганові” – поезії відповідно 1923, 1929, 1936 рр., цикл “Убійникам (25.V.1926)”, “Марії Башкирцевій”, “Батьківщині”, “Воякам”, “Пам’яті Т. Осьмачки”) або в підзаголовку, присвяті (“Сучасники” – Максимові Рильському, Павлові Тичині; “Подебрадці” – Колегам; “Земля” з присвятою “Єдиній”). Але й у ліричних віршах без заголовка та присвяти дуже частими в Євгена Маланюка є звернення до не позначеного експліцитно адресата, і за цим *Ти* прозоріє найдорожчий для нього образ рідної землі. Можна говорити, що загалом уся творчість Маланюка – це послання до рідної землі, про яку він думає й тоді, коли адресує вірш конкретним дорогим для нього людям – жінці, друзям, колегам-літераторам.

Особливо важливим у такому жанрі видається “Друге посланіє” (1944 р.) – саме тому, що, розвиваючи ідеї “Посланія” 1925 – 1926 рр. [5, 454 – 470], яскраво виявляє також зв’язки з літературною традицією. “Друге” – означає покликання й до відомого класичного “І мертвим, і живим ... посланія” Т. Шевченка. Ці твори дуже близькі своїм емоційно-експресивним колоритом: біль, гіркота, “питомий Шевченків сарказм”, за висловом Є. Маланюка, – і гнів, обурення, Маланюкова *investiva oratio* й палка віра у свій народ у “Другому посланні”.

Акцентований зв’язок з літературною традицією й у назві “Псалмів степу”. Ця поезія далека змістом і формою від канонічних пісень іудейської та християнської релігійної лірики. Образ рідної землі в I, II частинах твору викликає асоціації з біблійними образами Даліли, Юдити, але постає на українському історичному ґрунті (*половецький степ, аркан, кінь татарський, хижий хан*); у III частині – яскраві біблійні ремінісценції (*Голгота, пустині, хрести, в апокаліпсі хижих літ*). Дуже важливі для розуміння поезії перегуки зі сповненими бунтарського духу “Давидовими псалмами” Т. Шевченка, “Псалмом залізу” П. Тичини. Ще один вид своєрідно адресованих творів – “Молитви” Євгена Маланюка; характерна зміна адресатів з плином часу: рідна земля (вір 1927 р. з епіграфом із Т. Шевченка); Тарас Шевченко як імпліцитний адресат у поезії 1933 р.; Бог у “Молитві” 1958 р. Окрім цих творів із заголовком – жанровим позначенням, мотив молитви звучить у багатьох інших поезіях Є. Маланюка.

Втілення сумного настрою, меланхолійної задуми – функціональне призначення жанру елегії. Утративши в процесі історичного розвитку літератури свою строфічну визначеність (елегійний двовірш), елегія за провідну характеристику має емоційно-експресивне забарвлення – вираження почуттів скорботи, журби, душевного хвилювання. Серед різновидів цього жанру в українській літературі (елегія-сповідь (С. Руданський), елегія-дума (Т. Шевченко), елегія-пісня (Л. Глібов) [4, 232]) твори Євгена Маланюка, безперечно, продовжують шевченківську лінію. Їх об’єднує туга за Україною, спогади про козацьку “волю, що

минулась”, близькість образів ліричного героя: попри життєву трагедію, душевний біль – дивовижна монолітність, цілісність особистості.

Аналіз жанрових закономірностей та індивідуально-стильової специфіки в організації віршованих текстів виявляє складну взаємодію об’єктивних та суб’єктивних факторів у системній цілісності завершеного мистецького твору. Формальна й змістова жанрова організація поезії, пов’язуючи її з літературною традицією, становить основу для виявлення специфіки ідіолекту письменника. Детальний розгляд механізмів дії жанрових закономірностей самоорганізації таких ліро-епічних творів Євгена Маланюка, як елегії й сонети, становить перспективу подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – 3-е изд. – М.: Худож. лит., 1972. – 470 с.
2. Гуляев Н. А. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1977. – 278 с.
3. Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. / Гл. ред. А. А. Сурков. – М.: Сов. энциклопедия, 1962 – 1978.
4. Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол. Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
5. Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. – Т. II. – Торонто: Гомін України, 1966. – 480 с.
6. Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; “Фенікс Лтд”, 1992. – 686 с.
7. Сильман Т. И. Заметки о лирике. – Л.: Сов. писатель, ЛО, 1977. – 223 с.
8. Страшнов С. Л. Анализ поэтического произведения в жанровом аспекте. – Иваново: ИГУ, 1983. – 92 с.
9. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – 325 с.
10. Фащенко В. В. Вибрані статті. – К.: Дніпро, 1988. – 373 с.
11. Фащенко В. В. Герой і слово. Проблеми, характери і поетика радянської прози 80-х років. – К.: Дніпро, 1986. – 211 с.
12. Яворский Б. Статьи, воспоминания, переписка. – Т. I. – 2-е изд., испр. и доп. / Общ. ред. Д. Шостаковича. – М.: Сов. композитор, 1972. – 712 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Семенець – доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістика тексту, лінгвістична поетика, лінгвосинергетика.

ЦЕРЕМОНІАЛЬНА ПРОМОВА ЯК ТИП ПУБЛІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Олена ГУНДАРЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена визначенню статусу церемоніальної промови як типу публічної комунікації. Узагальнені соціокомунікативні характеристики англomовного публічного мовлення, описані його ознаки та функції, виділені функціональні типи публічних промов. Розглянуті підходи до визначення церемоніальної промови, описані її ідіоматичні ознаки.

The paper investigates ceremonial speech as a type of public communication (on the basis of the English-speaking sources). Public speaking is described from the point

of view of its socio-communicative characteristics, functions and functional types. Ceremonial speech is defined and characterized as a special type of public speaking.

У сучасній науковій парадигмі дослідження публічних промов вважаються актуальними як у теоретичному, так і в прикладному аспектах для пізнання механізмів вербального спілкування, підвищення ефективності різних форм публічної комунікації. Комунікативно-мовні особливості вираження персуазивності, комунікативних інтенцій, специфіка мовно-риторичних засобів публічних промов – актуальні лінгвістичні проблеми, що безпосередньо будуються на античних риторичних засадах, але вимагають нового сучасного наукового погляду та оцінки.

Комплексне вивчення проблеми публічних промов знаходиться у центрі уваги вітчизняних та зарубіжних мовознавців [С.І. Біб, С.Д. Біб, А. Бернс, Д.В. Ларч, С.Є. Лукас, М. Осборн, С. Осборн, Дж. С. Тьюман, Д.М. Фраляй, В.М. Вандишев, Л.А. Введенська, І.І. Івін, І.Н. Кузнецов, Х. Леммерман, Л.І. Мацько, О.М. Мацько, И.А. Мальханова, Ю.В. Рождественський, Н.Н. Романова, П.С. Таранов, А.В. Філіппов, В.В. Шахиджанян].

Мета нашої статті – обґрунтувати статус церемоніальної промови як особливого типу публічної комунікації шляхом узагальнення її ознак, виділення ідіоматичних рис, та вивчення підходів до її визначення.

За визначенням “публічна промова вважається актом, мистецтвом відтворення ефективних промов перед аудиторією” [18]. Публічна промова трактується як форма комунікації, підготовлене мовлення, спрямоване до групи людей. У публічному мовленні, як у будь-якій формі комунікації, знаходить втілення теоретична модель, яка складається з п’яти основних елементів, які часто висловлюються в описі “*хто говорить що, використовуючи які засоби, для досягнення якого впливу?*” [25].

Публічна комунікація здійснює безпосередній мовленнєвий вплив мовця на аудиторію, при цьому слухачі не пасивно засвоюють інформацію, вони беруть активну участь в її аналізі та обробці, підтримують зоровий контакт з мовцем. Результатом цього типу комунікації є певна взаємодія, формування або зміна системи поглядів.

Публічне мовлення як форма вербальної комунікації має певні **соціокомунікативні характеристики**, які називають „перевагами” публічних промов (benefits of public speaking), а саме: особистісні, соціальні та національно-культурні [26, 5].

На *особистісному рівні* публічні промови можуть загострити світосприйняття мовця, викликати різні реакції та збуджувати емоції. Ще за часів Гомера сила красномовства мовця вважалася даром Божим: “the ability to make a good speech is a great gift to the people from their Maker, Owner of all things” [цит. за 26, 6].

На *соціальному рівні* публічне мовлення, яке зазвичай відбувається у певному соціальному середовищі, відіграє важливу роль у суспільному житті. Без відкритої та відповідальної комунікації неможлива свобода

вибору, прийняття суспільно-політичних рішень та легітимність законодавства. Наприклад, політична система Сполучених Штатів будується на вірі в публічну комунікацію [26, 6; 28, 31].

Провідні тенденції сучасного розвитку мультикультуралізму зумовили важливість публічного мовлення на *національно-культурному рівні*, який надає можливість вільного обміну думками між комунікантами, що посилює роль публічного мовлення [27, 8]. Публічна промова виступає засобом трансляції національної культури та цінностей, які відбиваються у вигляді концептів, прецедентних висловлювань, лексем, фразеологізмів, вільних словосполучень, пропозицій на рівні речень/висловлювань тощо [4, 173-175].

У вітчизняному мовознавстві аналогом понять „публічне мовлення/публічна промова” є „публічне красномовство”, яке може комбінувати та синтезувати в собі багато *ознак* [11, 198]: 1) за змістом воно є суспільно важливим і проблемним; 2) за формою реалізації публічне мовлення є писемно-усним; 3) за відношенням до форми мовлення є книжно-розмовним; 4) за типом мовлення публічна промова може бути синтезом елементів усіх функціональних мовних типів – розповіді, опису, міркування; 5) за характером реалізації публічне мовлення є підготовлено-імпровізаційним.

Публічні промови, як правило, характеризуються монологічним спрямуванням мовлення, яке виконує такі основні комунікативні *функції* [5, 15–16; 14]: 1) *інформативну* – повідомлення інформації про предмети, події, явища; 2) *контактновстановлювальну* – встановлення та підтримання комунікативної взаємодії; 3) *регулятивну* – організація успішного обміну інформацією завдяки дотриманню комунікативних постулатів та принципів, вплив на формування суспільної свідомості та думок; 4) *комунікативну* – як засіб самовираження особистості у соціумі; 5) *персуазивну* або *впливову* – спонукання до дії чи попередження небажаної дії, переконання щодо справедливості, несправедливості тих чи інших дій, явищ, подій; 6) *експресивну* (емоційно-виразну) – використання мовленнєвого спілкування для опису емоційного стану, зняття емоційної напруженості; 7) *розважальну* – для розваги слухачів (анекдоти, жарти тощо); 8) *етнокультурну* – об’єднання в єдине ціле представників певного етносу як носіїв однієї і тієї ж мови; 9) *культурологічну* – реалізація пізнавального завдання у сфері культури, збереження культурних традицій; 10) *ритуально-культову* – для комунікації під час культових подій (ювілеї, свята, релігійні обряди, жалоби тощо).

Виділені функції визначають функціональні типи публічних промов, при цьому можлива реалізація більше однієї функції у межах певного типу промови. Традиційно публічні промови поділяються на: інформативні (informative), агітаційно-переконуючі (persuasive) та церемоніальні (ceremonial) [24, 279–362; 26, 326–441; 27, 370–479].

Стисло охарактеризуємо кожен із зазначених типів промов:

Інформативне публічне мовлення сприяє формуванню уявлень про об'єкти, поняття та предмети. Інформативні промови мають за мету надання певної інформації для її подальшого переосмислення слухачами. Американські автори М. Осборн та С. Осборн виділяють такі види інформативних промов, а саме: промови-описи (speeches of description), промови-демонстрації (speeches of demonstration), промови-пояснення (speeches of explanation) [26, 334].

У завдання промов-описів входить створення точної та ясної картини події, предмета, людини чи місця з допомогою вербальних компонентів спілкування. Промови-демонстрації зображують послідовні кроки виконання дії. Вони можуть або просто навіяти розуміння процесу, або навчати як виконувати цю дію. У процесі демонстрації зазвичай використовується метод “show and tell” (“покажи та поясни”) [26, 335]. Промови-пояснення інформують слухачів про абстрактні та складні явища та предмети, наприклад, концепції, теорії, доктрини або програми. У порівнянні з двома попередніми видами ці промови виконують найскладніше завдання.

Агітаційно-переконуючі (персуазивні) промови, на відміну від інформативних, спонукають прийняти певну позицію та часто покладаються на емотивність мовлення [26, 384]. Під час персуазивного мовлення мовець виступає лідером, на відміну від інформативного, де мовець функціонує як ментор. Агітаційно-переконуючі промови будуються на фактах і логіці та апелюють до емоцій слухачів.

У сучасній теорії комунікації виділяють три основні види агітаційно-переконуючих промов: промови-спонукання до змін у ставленнях (addressing attitudes), промови-спонукання до дії (urging action), промови-незгоди (contention) [26, 371].

Промови, що спрямовані на зміни у ставленнях, призводять у результаті від незначних до радикальних переконань, останні можуть привести до негативного ефекту „бумерангу” (“boomerang effect”) [26, 384]. Промови, що спонукають до дії, як правило, заохочують або групову дію і наголошують на ототожненні слухачів, або індивідуальну дію, що відбиває інтереси індивіда/особи. Промови-незгоди висловлюють точки зору протилежні опозиції і постійно відхиляють її аргументи. Такі промови мають за мету переконати нейтральну сторону в правоті своїх поглядів та вплинути на лідерів. Мовець застосовує декілька основних засобів персуазивності, а саме: достовірну інформацію (credibility), докази (evidence), аргументацію (reasoning) та емоційні звернення (emotional appeals) [24, 325].

Церемоніальні промови (ЦП) – особливий тип публічного мовлення, метою якого є вшанування чи ознаменування певної соціально-значимої комунікативної події.

Визначальною рисою церемоніального мовлення є його наскрізна наповненість яскравими історіями, цікавими спогадами та фактами. На

відміну від інформативного та агітаційно-переконуючого мовлення церемоніальна промова відзначається меншим ступенем формальності, що підтверджується вживанням гумору та звертанням до почуттів слухачів. Апеляція до почуттів має радше психологічну ніж логічну природу, оскільки її дія завжди розрахована на душевний, емоційний стан аудиторії. Мовець апелює до емоцій слухачів, тобто використовує відомий риторичний засіб „пафос” (від гр. *“pathos”* – пристрасть, почуття), з певною настановою для досягнення очікуваного стилістичного ефекту: співчуття, захоплення, переживання, скорботи тощо [11, 12]. За нашими спостереженнями, апеляція до почуттів часто відбувається з імпліцитним чи експліцитним зверненням до загальнолюдських чи національних цінностей, що позначається у кількості загальнолюдських/традиційних та культурних концептів, прецедентних феноменів, вживанням алюзій, метафор тощо [4, 173-175]. Це дає нам можливість вважати, що провідними мовленнєвими актами церемоніальних промов є експресиви та евалюативи, які підкреслюють психологічний стан мовця та надають оцінку висловлюванню [1, 173]. Церемоніальне мовлення наголошує на спільності особистих цінностей, які об’єднують людей в суспільство. Філософ Джон Дьюї зауважив, що люди створюють суспільство завдяки спільним інтересам, а комунікація є єдиним шляхом їхнього збереження та розповсюдження [цит. за 26, 426].

Церемоніальне мовлення вирізняється специфічними комунікативними ресурсами, серед яких ми виділяємо комунікативні стратегії, тактики, мовно-риторичні засоби. Комунікативні ресурси ще не достатньо досліджені в спеціальній літературі, найбільш вивченими є комунікативні тактики. *Визнання та звеличування* вважаються провідними тактиками ЦП [26, 427-429]. *Визнання* передбачає створення спорідненої атмосфери комунікації між слухачами та безпосередньо оратором. Тактика *звеличування* наголошує на певних цінностях та характерних рисах події, наприклад, вживаючи цю тактику промовець має наголошувати на наступних важливих елементах: подолання перешкод, досягнення незвичайних цілей, наявність чистих мотивів, найкраще виконання та вагомий внесок на користь суспільства.

Вище виділені ознаки дають нам змогу краще зрозуміти сутність церемоніального мовлення. Визначення ЦП вимагає розгляду ключового поняття „церемонія” та відмежування його від протермінологічних аналогів „ритуал”, „обряд” та „етикет”.

„Церемонія”, „ритуал”, „обряд” та „етикет” є символічно регламентованими діями, що позначають урочисті події різного характеру, та мають відображення у мові [7, 333]. Церемонія (від лат. *saegimonia* – благоговіння, культовий обряд) – святковий офіційний акт, при проведенні якого встановлений певний порядок – церемоніал [13, 1490]. Церемонією є складна етикетна дія, що розгортається за певним сценарієм, вона відбиває, зберігає та передає систему цінностей з метою їхнього вшанування та збереження. Церемонія зближує учасників та підсилює відчуття їхньої

єдності [19]. За визначенням лексикографічних джерел „ритуал (від лат. *ritualis* – обрядовий) – це вид обряду, історично закріплена форма складної символічної поведінки, впорядкована система дій” [13, 1139]. Ритуал закріплює постійні характеристики представників певної групи – етносу, конфесії, малої групи, які визнають свою групову ідентичність. У сучасному суспільстві ритуал зберігається у вигляді церемоніальних форм офіційної поведінки та побутових відносин. Ритуал та етикет можна протиставити за ознаками сакральності/буденності, колективності/індивідуальності, ригідності/варіативності, сюжетності/фрагментарності. Обряд по відношенню до ритуалу є зовнішньою умовною формою ритуальної дії. Ритуальна дія трактується як особливий символічно навантажений вчинок, що підтверджує відповідність ритуальної ситуації її сакральному зразку [7, 333].

Невід’ємними компонентами кожної із зазначеної ситуації є мовлення, яке виявляє ідіоматичні характеристики залежно від типу ситуації. Центром нашої уваги є церемоніальне мовлення, тобто мовлення, приурочене певній соціально-вагомій події та призначене дати характеристику церемонії. Церемоніальною промовою називаємо мовлення, присвячене урочистій події, яке надає особливого значення згуртованості національної або етнічної спільноти, та її основним цінностям, тим самим зміцнюючи взаємозв’язки між окремими членами суспільства та групами.

Поняття „церемоніальна промова” є недостатньо дослідженим у вітчизняному мовознавстві. У спеціальній літературі з риторики пропонується загальна назва цьому поняттю як „промови з певної нагоди”, „урочисте красномовство”, „суспільно-побутове красномовство” або „соціально-побутове красномовство” [11, 194–197; 2, 36–38]. Позначаємо терміном „церемоніальна промова”/ceremonial speaking та його відповідником „церемоніальне мовлення”/ceremonial speech мовлення, присвячене соціально-вагомим святковим чи пам’ятним подіям [26]. Церемоніальною промовою вважаємо форму мовлення, яка може реалізовуватись у ритуальному, науковому, політичному та побутовому дискурсах. Церемоніальне мовлення наголошує на значущості спільності людей, підкреслює їхню самоідентичність та часто пропонує життєві картини їхніх ідеалів [26, 426]. Церемоніальне мовлення надає відчуття цілеспрямованості і допомагає створити „організований, значимий культурний світ” [21, 6].

Подальшою перспективою дослідження церемоніального мовлення може бути типологізація підходів до його вивчення, визначення його структури та хронотопу. Найбільш перспективним напрямом, на нашу думку, є проблема вивчення мовно-риторичних аспектів персуазивності церемоніального мовлення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 344 с.

2. Вандишев В.М. Риторика: экскурс в історію вчень і понять: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2003. – 264 с.
3. Введенская Л.А. Риторика и культура речи: Учеб. пос. для вузов. –Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 544 с.
4. Гундаренко О.В. Церемоніальна промова як ціннісно-маркований текст // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія. Проблеми сучасної лінгвістики: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2005. – С. 172-176.
5. Загнітко А.П., Домрачева І.Р. Основи мовленнєвої діяльності (навчальний посібник). – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 2001. – 56 с.
6. Ивин А.А. Теория аргументации: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2000. – 414 с.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004. – 390 с.
8. Кузнецов И. Н. Современная риторика: Учеб. пособие. – М.: “Дашков и К”, 2005. – 480 с.
9. Леммерман Х. Уроки риторики и дебатов (переизд). – М.: Уникум Пресс, 2002. – 336 с.
10. Мальханова И.А. Школа красноречия: интенсивный учебно-практический курс речевика-имидмейкера. – М.: ООО "АиФ-Принт", 2001. – 272 с.
11. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: Навч. посіб. – Київ: Вища школа, 2003. – 311 с.
12. Рождественський Ю.В. Теория риторики. – М.: Флинта, 2004. – 512с.
13. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 4-изд – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 1632 с.
14. Сусов И.П. Введение в теоретическое языкознание. – Тверь, 1999. Электронный учебник. – Online: <http://homepages.tversu.ru/>
15. Таранов П.С. Искусство риторики. Универсальное пособие для умения говорить красиво и убедительно. – М.: Эксмо, 2002. – 576 с.
16. Филиппов А.В., Романова Н.Н. Публичная речь в понятиях и упражнениях. – М.: Академия, 2002. – 160 с.
17. Шахиджанян В.В. Учимся говорить публично. – М.: Пропаганда, 2004. – 317 с.
18. The American Heritage Dictionary of the English Language. – 4th edn. –Houghton Mifflin Company, 2004. – Online: <http://www.answer.com/main>
19. Ashley Brence. Ceremonial speech. – Online: <http://www.lessonplanspage.com/LACeremonialSpeechEulogyTribute812.htm>
20. Beeb A., Beeb S. Public speaking: an audience-centered approach. – Cambridge, UK; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1997. – 560p.
21. Carey J.W. A cultural approach to communication // Communication. – 1975. – Vol. 2. – P. 6.
22. Larche D. W. From the heartland: introduction to speech communication. – Boston: Pearson Custom Publishing, 1993. – 216 p.
23. Littlejohn S.W. Theories of human communication. – 3rd edn. – California: Wadsworth Publishing Company, 1983. – 315 p.
24. Lucas S.E. The Art of public speaking. – Madison: University of Wisconsin, 1992. – 414 p.
25. Online encyclopedia Wikipedia: <http://www.answers.com/library/Wikipedia-cid-1472430890>.
26. Osborn M., Osborn S. Public speaking. – 3d edn. – Memphis: Memphis State University, 1994. – 445 p.
27. Tuman J.S., Fraleigh D.M. The St. Martin's guide to public speaking. – Boston: Bedford/St. Martin's, 2003. – 546 p.

28. Yankelovich D. How changes in the economy are reshaping American values // Values and public policy. Edited by Henry J. Aaron, Thomas E. Mann, Timothy Tailor. – Washington, DC: The Brookings Institution, 1994. – P. 17-53.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Гундаренко – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: комунікативна лінгвістика, лінгвістика тексту, лінгвокультурологія, риторика.

ПРОСОДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ПРОЗОВИХ БАЙОК ІЗ НЕГАТИВНОЮ ЕТИЧНОЮ ІДЕЄЮ

Лариса ТАРАНЕНКО (Київ)

Стаття присвячена дослідженню особливостей функціонування просодичних засобів під час актуалізації тексту англійської прозової байки, що виражає негативну етичну ідею. Шляхом аудитивного аналізу встановлено інваріантну та варіантні реалізації інтонаційних моделей байки, параметри яких описано в межах структурних компонентів тексту та на їхніх стиках.

The article focuses on the study of functional specificity of prosodic means in realizing the English prosaic fable with negative ethical idea. Variant and invariant realizations of the prosodic patterns of English fables have been experimentally established and their parameters are described both within the fable structural components and at their juncture.

Сучасний етап розвитку інтонології вимагає поглибленого розгляду проблеми адекватного інтонаційного оформлення зв'язного мовлення, складовою частиною якої є питання просодичної організації текстів малих форм. Англійська прозова байка як типовий художній твір малої форми є досить інформативним матеріалом для дослідження участі просодичних засобів в актуалізації тексту, оскільки характеризується простотою композиційної будови, відсутністю надлишкової інформації, компактністю стилістичних прийомів і виразних засобів, лаконічністю і логічністю викладу етичної ідеї тощо.

При цьому лінгвістичною практикою підтверджено [2, 163], що специфіка взаємодії просодичних засобів актуалізації будь-якого тексту зумовлюється його прагматичною спрямованістю. За критерієм прагматичної спрямованості тексти англійської прозової байки класифіковано нами [1, 73] на три класи: спонукання слухача до дії, застереження його від помилок та оцінка вчинків героїв байки, у межах яких розгортається обмежена кількість дидактичних змістів етичної ідеї: схвалення або заохочення мудрості й розважливості, засудження чи висміювання порушень норм моралі й поведінки, осуд та огуда лихої вдачі.

З огляду на викладене, метою цієї праці є визначення шляхом аудитивного аналізу інваріантної моделі просодичної організації тексту байки, яка виражає негативну етичну ідею – засудження або висміювання порушень норм моралі та поведінки.

Для досягнення поставленої мети було проаналізовано прозові байки Езопа [3], викладені англійською мовою. Тексти байок для спрощення опису результатів дослідження було членовано нами [1, 73-74] на такі укрупнені функціонально-сміслові блоки та їхні фрагменти: “Вступ і зав’язка” (вступний, динаміко-подійний, конфлікто-визначальний), “Розвиток дій та розв’язка” (конфліктотвірний, динаміко-подійний, кульмінаційно-визначальний), “Мораль” (заключно-настановчий, морально-повчальний). Таким чином, під час виконання дослідження ми співвідносили функціонування просодичних засобів не з окремими висловленнями чи їхньою низкою, а з конкретними структурними елементами тексту.

Аудитивний аналіз текстів байок, сюжети яких засуджують або висміюють порушення та відхилення від норм моралі й поведінки, показав, що байки цієї групи характеризуються специфічними ознаками просодичного оформлення, зумовленого відповідними змінами емоційного стану мовця.

Так, результати аналізу інтонаційної організації блока “Вступ та зав’язка” свідчать про те, що всі ініціальні синтагми вступного фрагмента, незалежно від їхнього смисломісткого насичення, характеризуються однаковою інтонаційною моделлю. Згідно з цією моделлю, для інтоногруп, які починаються наголошеним складом, типовим є високий тональний рівень такту в поєднанні з низьким висхідним термінальним тоном. Синтагми, першим структурним компонентом яких є передтакт, оформлюються середнім пониженим або середнім підвищеним тональним рівнем початку в сполученні з високим спадним ядерним тоном широкого діапазону. Наприклад:

¹One day, | a ¹dog took a ¹bone from a ¹shop. || [3, 122];

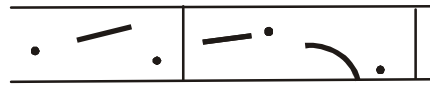
–A ¹fox | \slipped ^ξ in ¹climbing a ¹fence || [3, 4].

Із прикладів видно, що вступний фрагмент байок з негативною етичною ідеєю також характеризується просодичними ознаками, спільними для обох груп досліджуваних текстів. Подібно до просодичної організації байок, які актуалізують позитивну етичну ідею, вступні фрагменти байок з негативною ідеєю оформлюються усіченою або поступово низхідною ступінчастою шкалою у сполученні, здебільшого, із низьким спадним ядерним тоном фінальної синтагми, мають просту ритмічну структуру та реалізуються в зонах помірної гучності й темпу. Аудиторами була виявлена й подібність у конфігурації спадних термінальних тонів тих ініціальних інтоногруп, які складаються лише з передтакту, ядра й затакту. Про це наочно свідчать такі приклади інтонаційного оформлення ініціальних синтагм вступного фрагмента байок, що актуалізують позитивну та негативну етичні ідеї:

-A \farmer § whose |sons were ↑always at |logger heads |... [3, 177];

-A \tortoise |asked an \eagle... [3, 69].

Із тонограм видно, що в ініціальних синтагмах високий спадний ядерний тон реалізується у вигляді висхідного руху тону на наголошеному елементі (*far-*, *tor-*) з наступним низьким рівним рухом тону на ненаголошеному складі затакту (*-mer*, *-toise*).

Наявність спільних ознак у просодичному оформленні вступного фрагмента байок різної полярності пояснюється, насамперед, його функціональним призначенням, яке полягає в приверненні уваги слухача до героя байки, обставин та місця розгортання подій.

Просодична організація вступного фрагмента байок цієї групи має також і диференційні ознаки, зумовлені негативною етичною ідеєю тексту, яка викликає відповідну зміну емоційного стану мовця. Як наслідок цієї зміни, специфічними ознаками просодичного оформлення зазначеного фрагмента є звуження тонального діапазону в напрямку від широкої до вузької зони, протиставлення високого тонального рівня початку й екстранизького рівня завершення, а також незначне сповільнення темпу вимовляння кінцевої синтагми, що досягається за рахунок уживання низького спадного термінального тону вузького діапазону й малої швидкості зміни його руху. Таке контрастне просодичне оформлення початку й завершення вступного фрагмента налаштовує слухача на сприйняття негативного розвитку подальших дій героя або наслідків цих дій.

Динаміко-подійний і конфліктно-визначальний фрагменти блока “Вступ та зав’язка”, які відображають розвиток подій, що передують конфлікту й набувають статусу його причини, вирізняються значною подрібненістю на інтоногрупи й незначним відхиленням інтонаційних параметрів від їхніх середніх показників. Ці фрагменти, як правило, починаються низьким або середнім пониженим передтактом, їхні інтоногрупи оформлюються високим рівним або висхідним тактом і переважно усіченою, низхідною ковзною або ступінчастою з порушеною поступовістю типом шкали. Ритм у межах обох фрагментів варіює від плавного й простого за структурою в динаміко-подійному до стакатоподібного й змішаного в конфліктно-визначальному. Наприклад:

The \eagle § |pointed \out | that it was |ill-a \dapted by \nature for \flight, |▼ -but the |tortoise |only ↑impor|tuned him the \more. || [3, 69];

-The |boar was ↑always |spoiling the |grass |and |muddying the \water, |▼ and the \horse §, which |wanted to \pay him \out for |this, | |sought the \aid of a \hunter. || [3, 96]. (Примітка: тут і далі позначкою ▼ показано стики фрагментів функціонально-сміслових блоків тексту байки).

Зміни ритму в межах суміжних фрагментів, їхня реалізація в зоні широкого або розширеного тонального діапазону, підвищення гучності в динаміко-подійному фрагменті, велика швидкість зміни напрямку руху ядерних тонів та зрізаність мелодійного контуру пов'язані, з одного боку, з негативною оцінкою етичної ідеї цих фрагментів, з іншого – з відображенням поспішливості дій героя, що спричинюють виникнення конфлікту.

Щодо темпу, то він подібно до байок з позитивною етичною ідеєю, залишається помірним протягом реалізації всього блока. Крім того, спільною ознакою інтонаційної будови блока “Вступ та зав’язка” є наявність в обох досліджуваних групах байок інтоногруп, які складаються з передтакту, такту, ядерного складоносія й затакту та характеризуються перепадом тону на ділянках “передтакт – такт” і “такт – термінальна частина”, який інтенсифікує слово, оформлене ядерним тоном. Про це свідчать такі приклади блока “Вступ та зав’язка” байок, що актуалізують полярні етичні ідеї:

A ¹half-starved fox, | who saw ξ in the ¹hollow of an oak-tree ξ some ¹bread and ¹meat ξ left there by ¹shepherds, | crept in ξ and ate it. || [3, 3];

–A ¹fox | slipped ξ in climbing a ¹fence. || To ¹save himself from ¹falling | ¹he clutched at a ¹brier-bush || [3, 4].

У фрагментах блока “Розвиток дій та розв’язка” було зареєстровано більшу, порівняно з попереднім блоком, варіативність показників компонентів інтонації, що дає підстави кваліфікувати його як емоційно-забарвлений. Реалізація фрагментів цього блока відбувається в розширеній і широкій зонах тонального діапазону в поєднанні з прискореним темпом. При цьому в динаміко-подійному й кульмінаційно-визначальному фрагментах блока спостерігається сповільнення темпу у фінальних інтоногрупах, які на тлі прискореного звучання попередніх синтагм та в сполученні зі звуженням їхнього тонального діапазону й екстранизьким рівнем завершення характеризувалися аудитором як емпатичні та як такі, що давали слухачеві можливість усвідомити алогічність дій героя і їхні наслідки. Це достатньо повно ілюструється прикладами інтонаційного оформлення фрагментів блока “Розвиток дій та розв’язка”:

The ¹man said ξ -that he could not do ¹anything to ¹help | unless it would allow him to put a $\rightarrow$ bridle on it | and ¹ride on its ¹back. || ∇ The ¹horse was ¹willing to con ¹sent to ¹anything. || ∇ So the man ¹mounted on its ¹back, | and ¹after ¹overcoming the ¹boar | he ¹took the ¹horse $\rightarrow$ home with him ξ and ¹tied it to the ¹manger. || [3, 96];

So the $\rightarrow$ eagle, ξ , ¹taking it ¹up in his ¹talons, | ∇ bore it to a ¹great ¹height | and ¹let it ¹go. || ∇ It ¹fell at the ¹foot of some ¹rocks | -and was ¹dashed to ¹pieces. || [3, 69].

Приклади свідчать, що фрагменти блока “Розвиток дій та розв’язка”, які відображають конфліктну ситуацію тексту й динаміку її розвитку, на просодичному рівні оформлюються, як і відповідні фрагменти байок з позитивною етичною ідеєю, емоційно-забарвленими компонентами всіх підсистем інтонації. Так, загальна експресивність аналізованих фрагментів досягається, переважно, за рахунок їхнього дрібного членування на синтагми, стакатоподібного змішаного ритму, наявності різних інтонаційних моделей і зрізаності їхніх мелодійних контурів. Для інтоногруп цих фрагментів властивими є: середній позитивний інтервал на стику “передтакт – такт”, усічена, низхідні ковзна й ступінчаста з перерваною поступовістю типи шкали, наявність здебільшого середнього негативного та позитивного тональних інтервалів на ділянці “передтермінальна частина – ядро” і на стиках інтоногруп, низький спадний термінальний тон у завершенні конфліктотвірного й динаміко-подійного фрагментів та високий або низький – у завершенні кульмінаційно-визначального.

Аналіз просодичної організації заключно-настановчого фрагмента блока “Мораль” показав, що він характеризується інтонаційним оформленням подібним до відповідних фрагментів байок з позитивною етичною ідеєю, що пов’язувалося з їхньою функцією узагальнення наслідків дій героя. Про це свідчать такі приклади просодичної організації заключно-настановчих фрагментів у байках із різнополярними етичними ідеями:

“You were \wrong, | my | friend,” said the ci|cada, | “if you \thought I would | come |down. || -I have been \on my \guard against \foxes | |ever since the \day | when I |saw ci|cadas’ \wings | in a |fox’s \droppings.” || [3, 136];

“\Yes, my |friend!” | said the |brier. | “\You |made a |bad mis\take when you |tried to lay |hold of me. || \I lay |hold of |everyone my\self.” || [3, 4].

У той же час, заключно-настановчий фрагмент текстів байок з негативною ідеєю вирізняється підвищенням гучності в початковій інтоногрупі та її зниженням до помірної в наступних синтагмах й актуалізацією різких тональних перепадів на стиках інтоногруп і на їхніх окремих ділянках.

Ознаки просодичної організації морально-повчального фрагмента байок цієї групи, які спрямовані на застереження від помилок, визначаються специфікою їхнього дидактичного змісту, а саме висміюванням та осудом поведінки героїв байки. Такими ознаками є: підвищена гучність початку морально-повчального фрагмента, його реалізація в розширеному тональному діапазоні, змішаний тип ритмічної структури, зрізаність мелодійного контуру. При цьому загальна актуалізація моралі в зонах помірної темпу й гучності, м’який тембр, поступове звуження її тонального діапазону і завершення на низькому тональному рівні низьким спадним термінальним тоном надають усьому фрагменту значущості, переконливого й авторитетного звучання. Проілюструємо це таким прикладом актуалізації морально-повчального фрагмента байки:

функцію підсилення дидактичного змісту тексту – висміювання порушень від норм моралі й поведінки та осуд лихої вдачі героїв байки.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Тараненко Л.І. Функціональні та структурно-семантичні ознаки озвученого тексту англійської прозової байки // “Наукові записки” Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія “Мовознавство”. – 2000. – №1. – С. 70–74.
2. Ellis A., Beattie G. The Psychology of Language and Communication. – L.: Weidenfeld and Nicolson, 1986. – 374 p.
3. Handford S.A. Fables of Aesop. – L.: Penguin Books, 1964. – 229 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Тараненко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри фонетики англійської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: інтонаційна організація текстів малої форми.

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ОЗНАКИ АНГЛІЙСЬКОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВІЙ СФЕРІ КОМУНІКАЦІЇ

Ганна ЮЩЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається соціолінгвістичний аспект варіативності англійського офіційно-ділового діалогічного мовлення; конкретизуються соціолінгвістичні фактори, які детермінують варіативне функціонування мовної системи взагалі та варіантність реалізацій інтонаційної моделі англійського діалогу в офіційно-діловій сфері спілкування зокрема.

The article views the sociolinguistic aspect of the variability of the English formal dialogue; it focuses on the sociolinguistic factors which determine the variable functioning of the language system in general and the variability of the intonational organization of the English formal dialogue in particular.

В умовах глобального мультикультурного та мультимедійного простору й активної глобалізації комунікативних процесів, яка передбачає численні міжнародні контакти, нагальними стають дослідження особливостей вживання соціально маркованих засобів мови взагалі (Р.Т.Белл, С.Б.Кереєва, Д.Кристал, У.Лабов, О.Д.Петренко, А.Д.Швейцер) та соціолінгвістичних аспектів просодичної організації мовлення зокрема (Д.Бразил, А.Гімсон, Д.Джоунз, А.А.Калита, Т.І.Шевченко, Я.Р.Федорів). Невпинність соціального прогресу особливо загострює проблему ефективності комунікації, коли актуальними стають пошук і надання релевантної інформації в умовах визначеного соціолінгвістичного контексту [13, 7; 15, 312].

Антропоцентрична орієнтація сучасних гуманітарних наук сприяє тому, що офіційно-ділове спілкування як невід’ємна частина англійського національно-мовленнєвого етикету стає об’єктом численних наукових досліджень (Н.Бригер, П.В.Волошин, І.В.Драбкіна, С.О.Дубінко, Б.А.Жигальов, О.Р.Зарума-Панських, М.М.Ісупова, Дж.Камфорт,

С.Б.Керєєва, А.П.Коваль, С.В.Костюк, С.Е.Максімов, С.О.Новицький, С.Норман, С.Г.Носік, І.М.Подгайська, Н.Я.Потелло, Н.В.Тимошенко, Р.Шпигель та ін.). Проте у наведених працях відсутня вичерпна класифікація соціолінгвістичних ознак англійського діалогічного мовлення офіційно-ділової сфери комунікації, яка б слугувала теоретичним підґрунтям для проведення експериментально-фонетичного дослідження впливу цих ознак на варіативність інтонаційних засобів його реалізації. Природно, що для коректного вивчення соціолінгвістичної зумовленості інтонаційної організації англійського діалогу в офіційно-діловій сфері спілкування виникла необхідність в обґрунтуванні такої класифікації, що, власне, і є метою цієї статті.

Проведене нами узагальнення результатів аналізу лінгвістичних джерел, присвячених проблемі вивчення комплексу соціокультурних чинників, які детермінують варіативність мовлення (Р.Т.Белл, В.Д.Бондалетов, Т.А.ВанДейк, Дж.Гамперц, Ю.Д.Дешерієв, Д.Кристал, У.Лабов, С.Л.МакКей, Н.Б.Мечковська, Дж.Прайд, П.Траджил, М.Халідей, Н.Хорнбергер, А.Д.Швейцер та ін.) довели, що незалежно від об'єктів і предметів пізнання, у соціолінгвістиці існують три найбільш значущі напрями щодо дослідження особливостей функціонування соціально маркованих засобів мови [7, 96]:

1) вивчення видів взаємовідношень між мовою й суспільством (мова та культура, мова й етнос, мова та історія, мова і суспільство і т.п.);

2) встановлення закономірностей соціально зумовленого вибору мовцем варіантів або елементів мови та варіювання ними у процесах реальної комунікації (літературна мова – діалект; книжна форма мовлення – розмовна; офіційний термін – його розмовний синонім та ін.);

3) вивчення особливостей мови різних соціальних і вікових груп мовців (соціальний стан, освіта, доходи, політичні переконання, культурний рівень і т.д.)

Таким чином, при формуванні гіпотетичної класифікації соціолінгвістичних ознак англійського офіційно-ділового діалогічного мовлення ми виходили з того, що, досліджуючи специфіку функціонування діалогічної моделі офіційно-ділового спілкування, неможливо врахувати все різноманіття соціокультурних чинників, які впливають на модифікацію діалогічних моделей, тому вважаємо за доцільне прийняти за основу такі критерії робочої класифікації соціолінгвістичних ознак англійського офіційно-ділового діалогу: ступінь офіційності ситуації спілкування, співвідношення соціальних статусів мовців, міжкультурна належність комунікантів. Обґрунтуємо логіку процедури ідентифікації основних соціолінгвістичних ознак англійських діалогів в офіційно-діловій сфері спілкування.

Відомо, що одним із важливих критеріїв підходу до вивчення соціолінгвістичної варіативності мовлення є питання вибору мовцем лінгвістичних засобів, зумовлених позамовними факторами соціально-психологічного характеру [12, 378]. При цьому процедура вибору

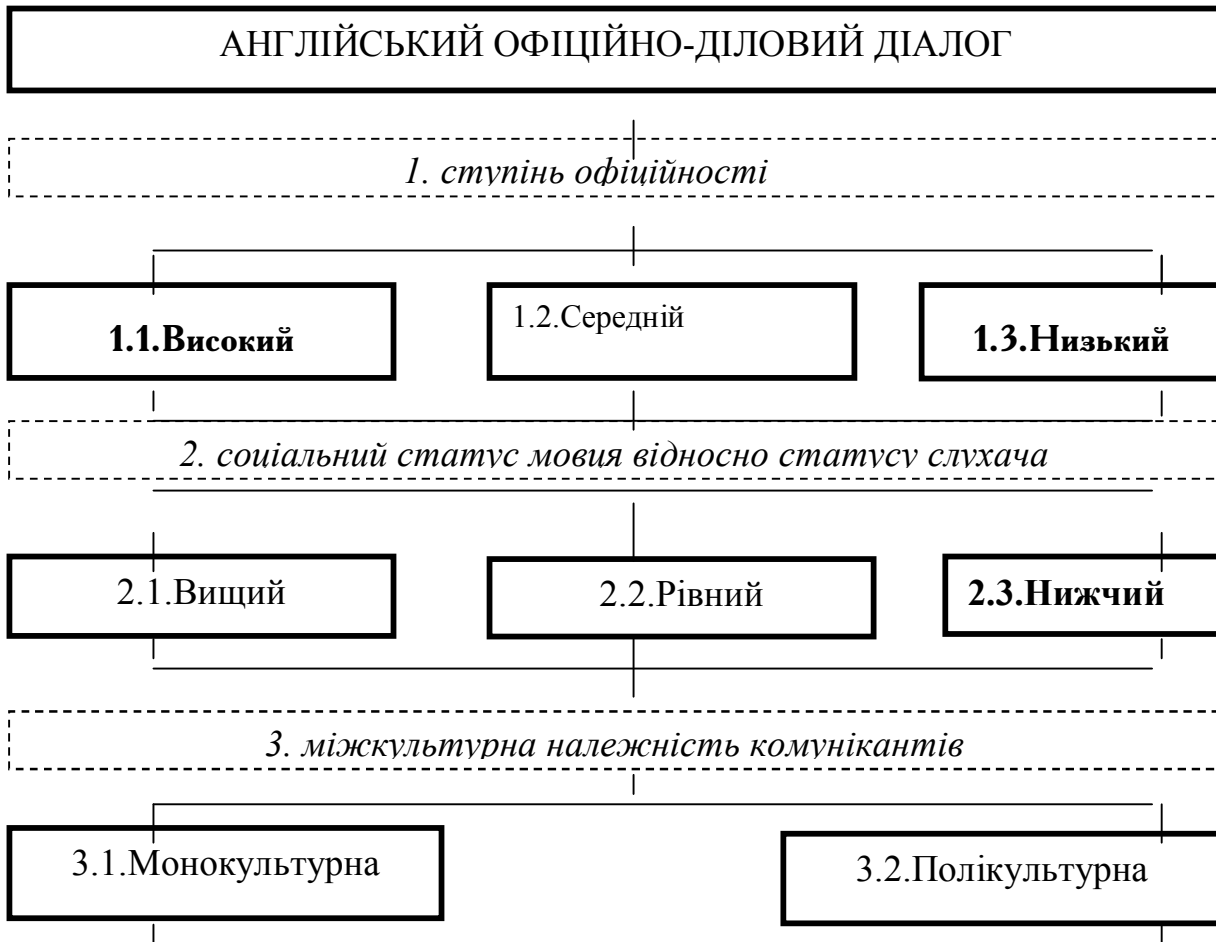
лінгвістичних засобів висловлення є так званою градацією [8, 23] різних ступенів його офіційності, яка визначається залежно від рівня контролю мовцем свого мовлення. Наприклад, характеризуючи усну форму офіційно-ділового мовлення, У.Лабов [14, 79] виділяє принцип контролю за своїм мовленням, розрізняючи при цьому "ретельне" та "невимушене" мовлення (careful & casual speech). Чітко структурована офіційна обстановка визначає мовний контекст "ретельного" мовлення, якому властива свідомо орієнтація на літературну норму, де саме принцип контролю забезпечує більш частотне використання престижних форм вимови при підвищенні ступеня офіційності. Дію фактора контролю на надсегментному рівні мови можна, наприклад, простежити при переході з високого й середнього тональних реєстрів на середній та низький, що свідчить про інтонаційне зниження ступеня контролю мовця.

Отже, здатність мовця контролювати своє мовлення можна розглядати як один із головних критеріїв при аналізі соціолінгвістичної варіативності усного тексту. Вихідними критеріями визначення ступеня контрольованості мовлення є елементи позамовного контексту, а саме: сфера спілкування та мовленнєва ситуація. Адже, оскільки мовлення породжується лише у контексті певної ситуації, воно завжди несе на собі відбиток цього контексту [8, 47]. При цьому вказується й на те [10, 62], що мовлення змінюється залежно від того, з ким, в яких умовах і з якою метою відбувається мовленнєве спілкування.

Крім того, важливе значення для визначення мовлення як офіційного або неофіційного відіграє індивідуальна настанова мовця [3, 52–54]. Наявність настанови на офіційність повідомлення (ділове, професійне), навіть за наявності факторів, які сприяють невимушеності ситуації (дружні відносини між комунікантами), зазвичай, кординально впливають на співрозмовників – в їхньому мовленні спостерігається переключення з розмовної на літературну форму. Індивідуальна настанова мовця, його мета в даному акті комунікації, може включати такі надзавдання, як намагання справити враження освіченої, респектабельної, ділової людини (соціальна оцінка компетентності); доброзичливої, чесною, щирою, порядною (оцінка особистості з погляду чеснот); чарівної, привабливої, сильної, мужньої/жіночної (специфічні чоловічі та жіночі чесноти).

І навіть ці фактори, незважаючи на свою очевидну соціальну значущість, мають вторинний характер по відношенню до основної соціолінгвістичної ознаки "ступінь офіційності". Це означає, що чим вищим є соціальний статус співрозмовника, тим більша ймовірність переходу на офіційний тон спілкування, де панують нормалізовані літературні форми мовлення. На використання цих форм налаштовує й тема розмови, пов'язана, насамперед, з економікою, політикою, державним устроєм, культурою тощо. До цих же форм буде прагнути людина, яка хоче отримати вищу соціальну оцінку по відношенню до своєї компетенції, інтелекту та культурного рівня [8, 86].

У зв'язку з цим, у фрагменті обґрунтованої нами робочої класифікації, представленої на рис.1, першим ієрархічним рівнем визначаємо ступінь офіційності комунікативної ситуації як провідну соціолінгвістичну ознаку, здатну впливати на варіативність інтонаційних засобів в офіційно-діловому діалогічному мовленні. За цією ознакою експериментальні тексти діалогів класифіковано нами, як це видно з рисунка, на такі, що характеризуються високим, середнім або низьким ступенями офіційності комунікативної ситуації.

Рис.1. Фрагмент робочої класифікації соціолінгвістичних ознак англійського офіційно-ділового діалогу

При цьому слід зазначити, що різний ступінь офіційності ділового спілкування знаходить своє відображення у структурно-семантичній композиції діалогів, їхньому тема-рематичному розгортанні, лексико-стилістичних та просодичних особливостях. Так, діалоги, що характеризуються високим ступенем офіційності, мають чітко регламентовану структуру і регулюють стосунки між його учасниками у рамках загальноприйнятих норм, поряд з тим, як діалоги з низьким ступенем офіційності характеризуються вільним, нефіксованим регламентом, що може змінюватися впродовж розгортання діалогу, та являє собою вільний обмін поглядами. Проілюструємо викладене прикладами діалогів високого

(інтерв'ю з прем'єр-міністром) та низького (розмова колег на підприємстві) ступенів офіційності:

– *We are very pleased to have with us in the studio tonight the Prime Minister, who has very kindly found time to come to explain to us his point of view on the crisis that is facing his government. Prime Minister, good evening.*

– *Good evening. May I say straight away that this is not a crisis. The situation is very much under control, and the vast majority of the population do in fact support this government and the action – (J.&L.Soars Headway Upper-Intermediate 1996:133).*

Як бачимо, суворо регламентованій структурі першого діалогу, що виражається у ретельно відібраній лексиці та складності синтаксичних конструкцій, протиставляється невимушеність обстановки іншого:

– *Well, we have to make a decision soon.*

– *But, we've been through the whole division, and we haven't come up with anyone suitable.*

– *That's what worries me. We can't get this project off the ground without someone to lead it, for God's sake.*

– *OK, Charles. We all appreciate the urgency. I think we've all accepted that we're not going to find the right person within the company (J.Comfort Effective Meetings 1996:65).*

Аналізуючи соціолінгвістичні ознаки офіційно-ділового мовлення, ми повинні враховувати той факт, що комуніканти, вступаючи до діалогічного спілкування в офіційно-діловій сфері, яка характеризується високим ступенем формальності, жорсткою необхідністю дотримання норм та правил спілкування [2, 88], організовують мовлення відповідно до свого соціального статусу. У зв'язку з цим, виникає потреба в уточненні поняття “соціального статусу мовця”, на яке ми будемо спиратися під час здійснення подальшої класифікації соціолінгвістичних ознак діалогів. Під соціальним статусом [8, 20] розуміємо комплекс постійних соціальних і соціально-демографічних ознак, які характеризують індивіда (класова та шарова належність, належність до соціальних інститутів, професійних спільностей, освіта, вік, стать та ін.).

Слід також пам'ятати, що динамічним аспектом статусу мовця виступає його соціальна роль [3, 52–54; 8, 20], яка передбачає володіння певним положенням, та, зазвичай, визначається як відносно постійна і внутрішньо пов'язана система його вчинків (дій), які є реакцією на поведінку інших осіб, що протікає у відповідності з більш чи менш чітко установленим зразком, або вчинком [4, 42]. Кожна соціальна роль складається зі специфічного набору прав та обов'язків; ролі можуть бути зумовлені як постійними соціальними характеристиками людини (статтю, віком і т.д.), так і змінними, які визначаються властивостями ситуації (ролі покупця, пацієнта і т.д.).

Під час здійснення подальшої класифікації соціолінгвістичних ознак англійського офіційно-ділового мовлення, ми враховували існуючу в

лінгвістиці думку (Д.Болінджер, Д.Бразил, Ю.А.Дубовський, Л.П.Крисін, Дж.Лавер, Д.Н.Шмельов), згідно з якою одним із значущих чинників, який впливає на вибір інтонаційних моделей оформлення мовлення з ряду його варіантних реалізацій є співвідношення соціальних статусів мовця і слухача. На основі експериментальних даних, отриманих на підставі вивчення ступеня впливу ситуативних факторів на інтонаційну організацію мовлення, було з'ясовано [6, 43] таку їхню ієрархію: соціальна роль – комунікативна ситуація – тема спілкування. Це означає, що одним із важливих факторів, який визначає вибір мовцем інтонаційних засобів, є характер соціальних відносин між учасниками комунікації. Таким чином, викладене підтверджує необхідність уведення до другого ієрархічного рівня класифікації соціолінгвістичних ознак англійських діалогів в офіційно-діловій сфері спілкування (рис.1.) соціального статусу мовця та дозволяє систематизувати експериментальні діалоги на такі, в яких мовці мають вищий, рівний або нижчий соціальний статус відносно статусу слухача.

Урахування цієї ознаки під час дослідження інтонаційних засобів оформлення офіційно-ділового діалогічного мовлення є цілком природним, оскільки у ситуації ієрархічних відносин, яка передбачає розподіл ролей за принципом домінування-підлеглості, право регулювати перемену ролей належить саме вищому за статусом комуніканту, також як і право вирішувати результат дискусії. За ним залишається і рішення про наступні дії, тобто рівноправність спілкування порушується (зазвичай це відбувається у завершальній частині діалогу), але в мовленнєвому просторі ділової комунікації прагмастанова такого порушення спрямована не на посилення авторитарності керівника, а на оптимальне вирішення питання, відносно якого прийняте спільне рішення. Початкова частина, при чітко заданій ієрархії відносин, зведена до мінімуму, її головна мета – перевірка або демонстрація готовності вступити в контакт, а за умов використання технічних засобів – забезпечення роботи каналу зв'язку, як це проілюстровано у прикладі:

– *So, there are four items on the agenda today, and unless you have any objections, I suggest we take them in order.*

– *Um... if you don't mind, could we take Personnel first? You see, I've got to leave early today and I particularly wanted to be here to discuss the new promotions.*

– *OK, Suzanna, I don't think that should be any problem. Any other comments about the agenda? (J.Comfort Effective Meetings 1996:59).*

Це дозволяє припустити, що соціальний статус є однією з провідних, але не єдиною характеристикою інтонаційної організації офіційно-ділового мовлення. Як відомо [5, 433], у діловому спілкуванні соціальна роль співвідноситься з роллю психологічною, яка виявляється у здатності особистості реалізувати у конкретному дискурсі свої стратегії і тактики, спрямовані на досягнення мети. У психології діалогічне мовлення саме й розглядається як необхідний та неминучий процес пізнання особистості

співрозмовників, адже діалогічність визначається як здатність адресанта сприймати та враховувати правомірність і внутрішню обґрунтованість не лише власної думки, але й інших способів міркування, що втілюються у висловленнях адресата.

Крім того, успішність комунікативної взаємодії співрозмовників у діалозі залежить і від культурно зумовленої взаємної комунікативної компетенції учасників мовленнєвого акту [1, 167], тобто від балансу між спільним та відмінним у їхніх процесах сприйняття, ціннісних орієнтаціях та символічних системах. Комунікативна компетенція є невід'ємною складовою частиною культури мовлення та необхідною передумовою ефективності мовленнєвого спілкування. Вказуючи на сукупність загальних знань про навколишній світ та власне символічної системи, у межах якої протікає комунікація [11, 5], та включаючи здібності індивіда породжувати соціально припустимі висловлення [9, 8], вона формується у носіїв здебільшого у процесі соціалізації та надає мовцеві можливість регулювати свою мовленнєву поведінку у відповідності з нормами, прийнятими у даній мовній спільності [16, 63].

Здібність до розвитку комунікативної компетенції притаманна всім представникам *Homo sapiens*, але певна реалізація цієї здібності є культурно зумовленою [13, 3]. З моменту народження людина належить до певних груп, де саме й формується її комунікативна компетенція. Більш значні групи, зазвичай культури, суттєво визначають когнітивні й прагматичні основи комунікативної діяльності особистості. У зв'язку з цим, під час спілкування відбувається зіткнення "світів комунікантів" [1, 166], при цьому культурно зумовлені відмінності можуть призвести до особливого різновиду комунікації – міжкультурної, коли комуніканти з різних культур використовують спеціальні мовні варіанти й дискурсивні стратегії.

У зв'язку з активною глобалізацією комунікативних процесів, характерну для сучасного етапу розвитку світової спільноти, міжкультурна комунікація наявна, насамперед, у офіційно-діловій сфері спілкування, як це видно з прикладу:

– *Hello, Ulla.*

– *Juan Carlos! Nice to see you. Do you know Mr. Shingu?*

– *Yes, we met at last year's conference in Vancouver (V. Hollet Business Opportunities 1994:160).*

Цей факт дає нам підстави стверджувати, що ділові, наукові та культурні контакти з представниками іншомовних країн відбуваються в умовах гетерокультурного простору. Навчання успішного ведення офіційно-ділового діалогу в умовах міжкультурної комунікації висувається до кола нагальних проблем навчання коректного та ефективного просодичного оформлення мовлення, а також особливостей вживання соціально маркованих засобів, що утворюють унікальні стилі, властиві кожному

комунікантові. Культура просодичного оформлення будь-яких мовленнєвих творів передбачає вміння індивіда використовувати певний набір фонетичних засобів, що забезпечують актуалізацію смислу висловлення відповідно до ситуації спілкування та норми вимови [7, 100]. Тому у межах нашого дослідження, вважаємо необхідним класифікувати офіційно-ділові діалоги (рис.1.) за міжкультурною належністю комунікантів на монокультурні та полікультурні, згідно з якою комуніканти є представниками однієї або декількох соціокультурних груп. Сформована нами класифікація дасть нам змогу під час проведення подальшого експериментально-фонетичного дослідження прослідкувати також зв'язок між соціокультурною належністю співрозмовників, ступенем офіційності комунікативної ситуації та просодичними засобами організації їхнього мовлення, оскільки, як, зазначає С.В.Костюк [2, 96], представники різних культур або соціальних груп виявляють тенденцію бути більш формалізованими в організації мовлення, ніж монокультурні співрозмовники, які вирізняються розкованістю, ширістю та швидкістю розуміння.

Таким чином, викладене вище дозволяє стверджувати, що, по-перше, значущими факторами міжособистісного спілкування в офіційно-діловій сфері мовленнєвої комунікації, які детермінують варіативне функціонування мовної системи, є: ступінь офіційності (високий, середній, низький), соціальний статус мовця відносно статусу слухача (вищий, рівний, нижчий) та міжкультурна належність комунікантів (монокультурна, полікультурна); по-друге, у процесі спілкування співрозмовники здійснюють соціальний вибір одного з конкуруючих способів формулювання будь-якого висловлення, який продиктований необхідністю адекватного вираження та сприйняття смислу як головної умови досягнення мети цілеспрямованої комунікативної діяльності; по-третє, обґрунтована нами класифікація соціолінгвістичних ознак офіційно-ділового діалогічного мовлення дозволить здійснити більш адекватний опис результатів експериментально-фонетичного дослідження, спрямованого на визначення інваріанту інтонаційної моделі англійського офіційно-ділового діалогічного мовлення та його соціолінгвістично детермінованих варіантних реалізацій.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бергельсон М.Б. Межкультурная коммуникация как исследовательская программа: лингвистические методы изучения кросскультурных взаимодействий // Вестник МГУ. – Сер.19: Лингвистическая и межкультурная коммуникация. – 2001. – №4. – С. 166–181.
2. Костюк С.В. Полилог в деловом общении // Вестник МГУ. – Сер. 19: Лингвистическая и межкультурная коммуникация. – 2001. – №3. – С. 88–99.
3. Кречмар А.О. О понятийном аппарате социологической концепции личности // Социальные исследования. – М.: Наука, 1970. – Вып.5. – С. 52–54.
4. Крысин Л.П. Социолінгвістическіе аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 188 с.

5. Пашко Л. Ділове спілкування як необхідний і неминучий процес пізнання особистості співрозмовників // Вісник Укр. Академії держ. управл. – 2000. – №3. – С. 433–440.
6. Петренко О.Д. Соціофонетична варіативність сучасної німецької мови у Німеччині: Автореф. дис ... д-ра філ. наук. – К., 1996. – 36 с.
7. Федорів Я.Р. Комплексний підхід до дослідження соціокультурного та лінгвістичного аспектів актуалізації висловлень-невдовольень // Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-та ім. В.Гнатюка. – Сер. 8: Мовознавство. – 1998. – №1. – С. 96–102.
8. Швейцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка в США. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
9. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект: Автореф. дис ... д-ра філ. наук. – К., 1994. – 48 с.
10. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л: ЛГУ, 1958. – Т.1. – 182 с.
11. Canale M. From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy // Richards J.C. and R.W.Schmidt. Language and Communication. – London: Longman Group Ltd., 1983. – P. 2–27.
12. Delahunty G.P., Garvy J.J. Language, Grammar, Communication. – N.Y.: Mc Graw-Hill, Inc., 1994. – 442 p.
13. Dvorzhetska M.P. Language Education for Cultural Cooperation // Наук.вісник каф. ЮНЕСКО Київ.держ. лінгв. ун-та. – 2000. – Вип.1. – С. 7–12.
14. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 134 p.
14. Labov W. The Social Stratification of English in New York City. – Washington: Center for Applied Linguistics, 1966. – 72 p.
15. McKay S., Hornberger H. Sociolinguistics and Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 602 p.
16. Wolfson N. Rules of Speaking // Richards J.C. and R.W.Schmidt. Language and Communication. – London: Longman Group Ltd., 1983. – P. 61–87.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ганна Ющенко – аспірантка кафедри германської філології КДПУ ім.В.Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми інтонаційної організації мовлення.

Х. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА БРИТАНСЬКОГО СЛЕНГУ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Катерина БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена дослідженню українського та британського нонстандарту, універсалізації його термінології, зокрема визначенню такого терміну, як *сленг*. У дослідженні порівнюється стан вивченості нонстандарту у вітчизняному та закордонному мовознавстві та окреслюються шляхи подальшого вивчення обраної проблематики у контрастивному аспекті.

The article investigates the Ukrainian and British non-standard lexicon. An attempt has been made to clarify the differences in its terminology in the linguistic cultures under analysis; a comparison of non-standard lexicon research at home and abroad is presented. Ways of further research of the problem in focus are outlined.

Початок ХХІ століття характеризується зростаючим інтересом вітчизняних лінгвістів до живої розмовної мови завдяки загальній демократизації всіх шаблів життєвого простору соціуму. Йдеться про нонстандарт, а зокрема, про арго, жаргон і сленг, як його складові.

Сам факт існування таких прошарків з альтернативним стосовно стандарту лексико-фразеологічним рядом – знак соціальної повноцінності мови. Розвиток жаргонології як науки є показником свободи гуманітарної думки і разом з тим духовної культури суспільства, толерантного щодо існування літературно-жаргонної дігლოსії та альтернативного соціально-групового або особистісного мовного самовияву.

Під нонстандартом ми, слідом за З. Кьостер-Тома, розуміємо ті мовні формації, які не являють собою систему і поширені лише на лексико-фразеологічному рівні [7].

Серед дослідників, які вивчали нонстандарт, слід особливо відзначити таких лінгвістів, як В.О. Хом'яков, Л.П. Крисін, В.С. Єлістратов та багатьох інших [16; 8; 5]. Втім, слід зазначити, що в українській лінгвістиці дослідження нонстандартної лексики почалися порівняно недавно, що пов'язано з загальним неприйняттям нонстандарту в радянському мовознавстві. Серед досліджень останніх років слід відзначити роботи Л.Ставицької, авторки ґрунтовної монографії “Арго, жаргон, сленг”, що побачила світ у 2005 році, У.О.Потятиник та інших [12; 11]. Втім недостатність досліджень нонстандарту відчувається досить гостро, особливо зважаючи на стрімку активізацію його прошарків не лише в розмовному мовленні, але й у мові мас-медіа, сучасній публіцистиці, художній літературі.

Метою нашого дослідження є уточнення термінологічного апарату нонстандарту через вивчення досвіду вітчизняних та зарубіжних наукових шкіл, що, на наш погляд, сприятиме розгортанню подальших розвідок як у межах однієї мови, так і у порівняльних дослідженнях.

Вивчення елементів нонстандарту у контрастивному аспекті вбачається нами особливо актуальним, оскільки “Арго [в широкому розумінні *прим. наша К.Б.*] є надзвичайно продуктивним матеріалом для зіставних досліджень. З одного боку, в різних мовах арго демонструє дивовижно схожу образність, а з іншого – передає специфіку національного мислення” [5, с. 675]. Так, в українському, російському та англійському нонстандарті голова людини порівнюється з овочем або фруктом, що має форму кулі: так, в українській мові це *диня*, *качан*, [13]; в російській – *дыня*, *тыква* [5]; в англійській – *melon* (*диня*), *loaf* (*качан капусти*), *onion* (*цибуля*) [27]. Втім, слід зазначити, що багато з ключових в нонстандарті образів утворюються на основі аналогій, які передають національну специфіку мислення: так, якщо в українській та російській мовах донощика або інформатора називають *стукач* або *дятел* [5; 13], в англійській мові – це *nose* або *finger* (‘*той, що винюхує*’ або ‘*той, що вказує*’) [22].

Теоретичне підґрунтя для та порівняльних досліджень нонстандарту напевно, було закладено В.О. Хом'яковим, який стверджував, що експресивне просторіччя, під якими автор розуміє «низькі» колоквіалізми, сленгізми, вульгаризми» [3, с. 18-19] і соціальні діалекти – це категорії, які властиві всім національним мовам як соціально-комунікативним системам. За спостереженнями В.О. Хом'якова, в російській, англійській та французькій мовах існують ідентичні явища в словотворі, а також в функціонально-семантичних зв'язках даної лексики з елементами літературного стандарту. Ці явища автор і пропонує вважати типологічними рисами нестандартної лексики [16].

В сучасному українському мовознавстві ґрунтовних зіставних досліджень нонстандартної лексики, а зокрема сленгу, як однієї з її складових, досі здійснено не було. Предметом дослідження Ш.Р. Басирова є порівняння дієслів нонстандартної лексики в українській та російській мовах [2]. В зіставному аспекті нонстандарт розглядається і Л. Ставицькою, яка намагається спростувати досить поширену точку зору про другорядність українського сленгу у порівнянні з російським або відсутність автентичного українського сленгу як такого [12].

Відсутність єдиних параметрів опису етнічної мовної ситуації є однією з найважливіших і дотепер не вирішених проблем сучасної лінгвістики. В цьому полягає і одна з причин, що ускладнює розгортання в цій області порівняльних досліджень як внутрішньомовного (зіставлення різних синхронних зрізів однієї і тієї ж мови), так і міжмовного характеру.

Об'єктом нашого дослідження є те, що деякі вчені іменують загальним жаргоном, інші – експресивним просторіччям, інтержаргоном або сленгом. Незважаючи на те, що назви цьому явищу даються різні, всі дослідники погоджуються із самим фактом існування певного прошарку нонстандарту, який, на відміну від жаргонів і аргю в традиційному розумінні, не є обмеженим певною соціальною групою.

Слід зазначити, що, пальма першості в цьому питанні належить все ж таки закордонним, а саме французьким і англійським вченим. Якщо в Радянському Союзі майже всі дослідження, спрямовані на вивчення нонстандарту, починались і закінчувались закликами до «очищення мови», навіть сам факт визнання існування певного пласту **загальноновживаної** нонстандартної лексики вважався б чимось крамольним. Адже як можна боротися зі словами, якими користується не лише певна закрита професійна або соціальна група, а доволі значна частина населення? Цим і обумовлено відсутність за радянських часів ґрунтовних досліджень, присвячених українському (або російському) загальному жаргону.

Першим суттєвим кроком у цьому напрямку став вихід Тлумачного словника російського загального жаргону, автори якого вбачали одним зі своїх завдань відобразити загальний жаргон мешканців великого російського міста, відокремивши його від жаргонів окремих соціальних, зокрема кримінальних і професійних груп. Під **загальним жаргоном**

авторами цього словника розуміється той пласт сучасного жаргону, який не є властивим певним соціальним групам, але з досить високою частотністю зустрічається в мові засобів масової інформації і вживається (принаймні, розуміється) усіма мешканцями великого міста, зокрема освіченими носіями ... літературної мови [6, IV]. Це визначення є майже суголосним з думкою відомого британського дослідника сленгу Е. Партріджа щодо **The Standard** або **Norm of Slang**: “Сленг тих, хто **володіє літературною англійською мовою** (стандартною англійською мовою)..., але не весь той сленг, яким користуються носії. Це не сленг військовослужбовців або моряків, це не сленг еліти, не студентський сленг, якщо не брати до уваги лексичні одиниці цих соціальних груп, які увійшли до основного корпусу. Це – сленг, який є **спільним для всіх тих, хто, володіючи стандартом**, в неформальних ситуаціях користуючись добротною розмовною англійською, **взагалі є схильними до сленгізації свого мовлення**” [20; 143].

Принагідно слід зазначити, що серед дослідників ще і досі тривають дискусії з приводу назви цього мовного явища. Якщо в англійській лінгвістиці це явище здебільшого називають **сленгом** (іноді **загальним сленгом**, відмежовуючи його таким чином від спеціального сленгу, під яким звичайно розуміють професійні жаргони (*jargons*) і арго кримінального світу (*cant*)), то у вітчизняному мовознавстві науковці ще не дійшли згоди щодо термінології. В російському мовознавстві найбільш уживаним є, напевно, термін **загальний жаргон** [6]. Проте на думку Н.В. Хорошевої, сам термін «загальний жаргон» деякими лінгвістами сприймається вельми неоднозначно, а інколи і негативно. Заперечення викликає оксюморонний характер цієї номінації: в традиційному розумінні в самому понятті «жаргон» закладена певна кастовість, обмеженість, вибірковість, що в поєднанні з ознакою «загальний» створює, на перший погляд, внутрішньо суперечливий, “нелогічний” термін [17].

Однак те, що може бути сприйнято в терміні “загальний жаргон”, як суперечливість, по суті є віддзеркалення амбівалентності самого об'єкту: субстанційно лексичні одиниці загального жаргону належать до одного прошарку мови а функціонально – до іншої. Мається на увазі загальноновизнаний факт про входження до цього прошарку лексичних одиниць арго і жаргонів різного ступеню герметики, як логосичної (наприклад, арго йогів), так і професійної (наприклад, жаргону програмістів). Перебуваючи у межах власних соціумів, ці лексичні одиниці використовувались з відповідною езотеричною, професійною або рекреаційною метою. Онтологічною ознакою вищезгаданих арго і жаргонів є те, що вони діалектично поєднують в собі тенденції до замкнутості і розімкненості. Саме ця друга тенденція й уможлиблює вхід колишніх арготизмів та жаргонізмів до загального жаргону. Обидві тенденції присутні в слензі одночасно, але змінюють свої “пропорції” під впливом динаміки соціальних чинників, коли можуть спостерігатися так звані сплески розгерметизації соціальних діалектів.

Мабуть, усвідомлюючи складність фіксування і дослідження цього прошарку лексики способами, які застосовуються для вивчення професійних і соціальних жаргонів, які є докорінно іншими угрупованнями лексики (про що свідчить відсутність у загальному жаргоні тенденції до закритості, яка вважалась майже наріжним каменем для існування жаргону), філологи вводять нові терміни, які покликані підкреслити широке коло носіїв, гнучкість і мінливість цього прошарку лексики, а також його тенденцію до запозичення слів з різних жаргонів. Виникає термін **інтержаргон**. Терміни **жаргонізована лексика** або **міжжаргонна лексика** виступають в якості його синонімів. Термін **інтержаргон** широко використовувався Л.П. Крисіним, В.А. Хом'яковим та іншими дослідниками [8; 15].

Термін **сленг** з'явився у вітчизняній лексикології відносно недавно. Проникнення цього терміну у вітчизняне мовознавство було пов'язано з вивченням англійських культур [4; 9; 14]. Спочатку сленгом називалася виключно іншомовна реальність: “Сленг (англ. *slang*) – 1) те ж, що і **жаргон** (у вітчизняній літературі **переважно стосовно англійських країн**)”. [18, 461], але надалі сфера вживання цього слова була розширена.

Якщо цей термін з'явився в англійській лінгвістичній традиції, слід, напевно, простежити, що ж розуміється під поняттям **slang** в британській та американській філології та порівняти з існуючими трактуваннями сленгу у вітчизняній лінгвістиці. Незважаючи на те, що ця історія вивчення цієї проблеми на заході мають набагато довшу історію, багато в чому спостереження закордонних і вітчизняних науковців збігаються, так само схожою є і полеміка, що точиться між ними.

Вивчивши хоча б деякі з дефініцій аргю, жаргону та сленгу у вітчизняному мовознавстві, не можливо не звернути увагу на полісемічність у термінології і визначення абсолютно різних, на наш погляд, за своєю суттю понять як синонімічних або тотожних:

“**Жаргон** – мова якоїсь соціальної чи професійної групи, що відрізняється від загальнонародної наявністю специфічних слів і виразів, властивих цій групі; **сленг**. // Умовна, штучна говірка, зрозуміла лише в певному середовищі; **арго**” [10, 11].

Зі схожою проблемою доводиться зіштовхуватись і при вивченні західних джерел. На думку В.О. Хом'якова, який аналізував трактування терміну сленг в англійських словниках починаючи з кінця XVIII століття, можна зробити висновок, що спочатку цей термін використовувався як синонім терміну **cant**, пізніше – **jargon**. Однак до кінця XIX століття намітився розподіл всієї нелітературної лексики і фразеології на три основних прошарки, що отримали назву **slang**, **cant** та **jargon** [15].

На жаль, закріплення під кожним з цих прошарків певного терміну так і не було зроблено остаточно, втім проведення аналізу визначень найавторитетніших словників у діахронії може бути корисним для простеження динаміки зміни поглядів у британському та американському мовознавстві стосовно сутності нонстандарту і його статусу в суспільстві.

Великий словник Уебстера видання 1959 року надає три визначення сленгу: “1) **кент** (арго) злодіїв, жебраків, циган та ін. 2) **жаргон** представників певної професії або соціального класу; також жаргон неосвічених верств суспільства (просторіччя) 3) **мова**, яка складається з певних загальновідомих, але зазвичай недовговічних одиниць ..., які мають афектований, дивний або гротескний характер, або демонструють ексцентричність чи екстравагантне почуття гумору носіїв” [24, 2359]. У виданні ж 2003 року визначення сленгу виглядає наступним чином: “Низька, вульгарна, **нестандартна мова**; загальновідома лексична одиниця, фраза або вираз, які не належить до стандарту; також **жаргон** певної професійної групи або соціального прошарку; низький, загальновідомий **кент**” [19].

Надзвичайно показовими є визначення сленгу, що подається Коротким Оксфордським словником видання 1956 і 1993 років, на яких можна простежити тенденцію до розмежування і уточнення термінології. Так, якщо в виданні 1956 року сленг трактувався як “1) спеціальний вокабуляр, який використовується представниками нижчих шаблів суспільства, здебільшого вважається вульгарним; 2) **кент** або **жаргон** певного соціального класу або історичного періоду; 3) розмовна мова, яка вважається нижчою у порівнянні з мовленням освіченої частини населення, яке відповідає стандарту, складається здебільшого з новоутворень або вже існуючих слів, вжитих у новому значенні” [23, 1911], то у виданні 1993 року укладачі подають наступне визначення: “1) мова, яка вважається дуже неформальною або такою, що не належить до стандарту, яким користуються освічені носії; 2) спеціальний вокабуляр та користування ним представниками певної професії, соціальної групи та ін. або вокабуляр, що використовується тільки в певний історичний період” [21, 2890]. Першим значенням цього терміну стає не певний вокабуляр якоїсь соціальної групи, (*set of persons* в дефініції 1956 року), а неформальна мова (*Language that is regarded as very informal*), використання якої не обмежується певним соціальним угрупованням. На окрему увагу заслуговує, на наш погляд, і той факт, що якщо в виданні 1956 року наголошується на певній вульгарності цієї мови, то майже через 40 років підкреслюється лише її неформальність, що свідчить про підвищення соціостилістичного статусу сленгу в суспільстві, що, звісно, відбивається у поглядах науковців на це явище.

З наведених визначень закордонних дослідників очевидно, що під терміном сленг розуміють абсолютно різні явища, а саме: 1) низьку вульгарну мову; 2) різні жаргони, як соціально-професійні, так і таємні арго, а також арго кримінального світу; 3) особливу нонстандартну розмовну мову зі своєрідним вокабуляром.

В процесі вивчення живої розмовної мови у вітчизняному мовознавстві стало зрозуміло, що поняття **жаргону**, а особливо **арго** історично указують на обмеженість групи їх носіїв, а також на вузькість семантичного поля лексичних одиниць. У той же час очевидно стає наявність відмінного від

норми мовного середовища, що об'єднує велику кількість людей. Саме це поняття отримало найменування **сленг**.

У словнику О.С. Ахманової подається два визначення терміну *сленг*. “1. Розмовний варіант професійної мови. 2. Елементи розмовного варіанту тієї або іншої професійної або соціальної групи, які, проникаючи в літературну мову або взагалі **в мову людей, що не мають прямого відношення до даної групи осіб**, набувають в цих різновидах мови особливого емоційно-експресивного забарвлення” [1, 419].

В.Г. Вілюман, який тривалий час займався проблемами англійського жаргону, наслідуючи сучасну англомовну традицію, запропонував розрізняти загальний і спеціальний сленг. Під загальним сленгом він розумів **загальнозрозумілі та широко розповсюджені** в розмовній мові образні слова та словосполучення емоційно-оцінної окраски, які претендують на новизну і оригінальність і в цій якості виступають синонімами слів і словосполучень літературної мови [4, 137]. Майже суголосним цьому визначенню є підхід Г.А. Судзіловського, згідно якому сленг поділяється на дві групи: “... 1) **загальноживану і загальновідому** лексику різного походження, але ту, що має широку сферу вживання; 2) лексику, що вживається в більш-менш вузькій сфері і пов'язана з різними соціальними групами” [14, 10 – 11].

Один з провідних закордонних фахівців в галузі сленгу Е. Партрідж також поділяє сленг на **The Standard or Norm of Slang** та **Kinds of Slang other than Standard**. На думку В. Хом'якова [15], ці поняття приблизно співвідносні з поняттями **загальний сленг** та **спеціальний сленг** в роботах В.Р. Вілюмана та Г.А. Судзіловського. Ми, слідом за М.М. Маковським [9], вважаємо недоцільним використання терміну **загальний сленг**, оскільки під “спеціальним сленгом” здебільшого розуміються професійні або соціальні жаргони і арго, а отже вищезгадані поняття “**загального**” (**The Standard or Norm of Slang** за термінологією Е. Партріджа) і «**спеціального**» (або **Kinds of Slang other than Standard** за термінологією Е. Партріджа) сленгу можна співвіднести з поняттями *сленг* та **професійні та соціальні жаргони і арго**.

Враховуючи вищесказане, нам, слідом за М.М. Маковським, У.О. Потятиник, здається доцільним називати цей “особливий соціостилістичний *субваріант* ненормативної ... мови ... із наскрізною соціодемографічною дистрибуцією, який характеризується: соціопсихологічною мотивацією вживання; соціостилістичною зниженістю повідомлення; домінуванням конотативного компонента над денотативним; неодмінно більш чи менш вираженою експресивно-емотивною та евалюативною семантикою; обмеженою функціональністю; неоднорідністю складу; надлексикалізацією певних сфер” [11, 39] **сленгом**. На відміну від терміну **жаргон** або **арго** він не вказує на обмеженість групи носіїв, а отже не є суперечливим, на відміну від широковживаного в російському мовознавстві терміну **загальний жаргон**.

Таким чином, порівнюючи стан вивченості цієї проблеми у вітчизняному та закордонному мовознавстві, слід зазначити, що українська лінгвістика відстає у цьому питанні чи не на півстоліття, що є обумовленим існуванням певного “табу” на вивчення нонстандарту. Дослідження, що все ж таки з’являлись, не враховували існуючого закордонного досвіду, що, звісно, не сприяло їх активнішому розвитку. Проведена нами спроба універсалізації термінології має сприяти подальшим дослідженням нонстандарту у контрастивному аспекті. Слід зазначити, що проблеми, які стоять перед вітчизняним та закордонними дослідниками сленгу, є багато в чому спільними, зокрема це стосується соціопсихологічної мотивації вживання сленгу носіями або підвищення соціостилістичного статусу сленгу, яке вже повною мірою відчувається суспільством, але поки ще майже не відбито в спеціалізованих дослідженнях.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-ое, стереотип. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 607 с.
2. Басиров Ш.Р. Дієслова рефлексивного комплексу : жаргонна, сленгова та арготична лексика в українській і російській мовах (с. 175–180)// Нова філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ. 2005. – №1 (21). – 267 с.
3. Беляева Т.М., Хомяков В.А. Нестандартная лексика английского языка. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1985. –136 с.
4. Вильюман В.Р. О способах образования слов сленга в современном английском языке // Уч. записки ЛГПИ им. Герцена. – Т.111: Материалы Герценовских чтений 1955 г. – Л., 1955. – С. 137–139.
5. Елистратов В. С. Словарь русского арго: Материалы 1980-1990 гг.: Около 9 000 слов, 3 000 идиоматических выражений. – М.: Русские словари, 2000. – 693 с.
6. Ермакова О.П., Земская Е.А., Розина Р.И. Слова, с которыми мы все встречались: Толковый словарь русского общего жаргона: Ок. 450 слов / Под общим руководством Р.И. Розиной. – М.: Азбуковник, 1999. – 320 с.
7. Кёстер-Тома З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт // Русистика. – Берлин, 1993, № 2. – С. 15–31
8. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка.– М.: Наука, 1989.– 188 с.
9. Маковский М.М. Английские социальные диалекты (онтология, структура, этимология). – М.: Высш. шк., 1982. – 135 с.
10. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко.– К.: Аконт, 1998.– Т. 1.– 910 с.
11. Потятиник У.О. Соціолінгвістичні та прагмастилістичні аспекти функціонування сленгової лексики (на матеріалі періодики США) Дис....канд. філол. наук: 10.02.04. – Львів, 2002. – 197 с.
12. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціяція укр. мови. – К.: Критика, 2005. – 464с.
13. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
14. Судзиловский Г.А. К вопросу о " сленге" в английской военной лексике. (Специфическая часть эмоциональноокрашенного слоя английской военной лексики): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Калинин, 1954. – 19 с.

15. Хомяков В.А. Введение в изучение слэнга – основного компонента английского просторечия. – Вологда: Волог. гос. пед. ин-т, 1971. – 103 с.

16. Хомяков В.А. Некоторые типологические особенности нестандартной лексики английского, французского и русского языков / Вопросы языкознания, 1992. №3, С.94-103.

17. Хорошева Н.В. Промежуточные формы городской разговорной речи (на материале русского общего жаргона и французского общего аргю): Автореф. дис. ... канд. филол. н. – Пермь, 1998. – 20 с.

18. Языкознание. Большой Энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

19. <http://www.m-w.com>

20. Partridge E. Slang To-Day and Yesterday.– London, 1979. – 562 p.

21. The New Shorter Oxford English Dictionary / by Lesley Brown. – 4-th ed. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – V 1–2. – 3801 p.

22. The Oxford Dictionary of Slang / John Ayto, Oxford University Press, 2003. – 474p.

23. The Shorter Oxford Dictionary. Oxford, 1956, p. 1911

24. Webster's New International Dictionary, Second Edition, Cambridge, Mass., 1959, 979 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Катерина Бондаренко – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: соціолінгвістика, порівняльна типологія української та англійської мов.

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В АВСТРАЛІЇ

Юлія ВЕРЕЩАК (Кіровоград)

У статті розглядаються особливості сучасної мовної ситуації, специфіка територіальної та стратифікаційної варіативності в Австралії. Виділена сукупність чинників, що впливають на мовну ситуацію в синхронії та діахронії. Робиться висновок, що мовна ситуація в Австралії зумовлюється тим, що австралійський варіант англійської мови є поєднанням мовних варіантів англійської мови, мови аборигенів та емігрантів, що проживають на території цієї країни.

The paper outlines the peculiarities of the linguistic situation, and the main features of territorial and social variation in Australia. The factors that influence the linguistic situation synchronically and diachronically have been explored. It is proved that present-day linguistic situation in Australia is conditioned by the origin of Australian English as a mixture of different variants of English, aboriginal dialects and native languages of Australian immigrants.

У лінгвістиці останніх десятиліть спостерігається особливий інтерес до вивчення мовної варіативності у найширшому розумінні, у тому числі і безпосередньо пов'язаних з розвитком суспільства [1; 3; 4; 5; 8]. Сучасна англійська мова вважається поліетнічною, тобто це складна просторово ієрархічно побудована поліваріантна комунікативна система, яка повністю або частково обслуговує комунікативні, когнітивні та інші потреби етнічно й соціально різномірної спільності її носіїв і характеризується в межах цієї спільності певною варіативністю [3, 13].

Актуальність комплексного вивчення варіантів англійської мови полягає в тому, що на часі не існує лінгвістичного опису, який би системно представляв їхні конвергентні та дивергентні риси.

У центрі нашої уваги особливості сучасного стану розвитку австралійського варіанта англійської мови (АВАМ), тобто специфіка територіальної та стратифікаційної варіативності в Австралії.

АВАМ досліджувався вітчизняними та російськими лінгвістами: Орлов Г.А. [1973, 1978] досліджував сучасну англійську мову в Австралії, її природу та основні особливості, Шахбагова Д.А. [1982, 1984] вивчала вимовні варіанти англійської мови, Маліков Г.А. [1990] проводив дослідження взаємодії австралійського варіанту англійської мови з британським та австралійським варіантами на лексико-семантичному рівні, Новікова В.І. [1988] виділила особливості нестандартної лексики АВАМ, Русецька Л.А. [1978] установила особливості фразеологічних одиниць АВАМ, Рукіна Е.П. [1975] визначила специфіку найменувань австралійської орнітофауни, Скибіна В.І. [1998] описала розповсюдження національних варіантів англійської мови, Самсонова О.В. [2000] з'ясувала особливості національно-культурного компоненту експресивності на матеріалі австралійської художньої прози, Козлова Т.О. [2001] розглянула та дослідила динаміку розвитку лексичної системи в етнолінгвістичному аспекті.

Дослідницькі зусилля австралійських науковців, таких як А. Мітчела [1946, 1965], С. Бейкера [1947, 1966], А. Делбріджа [1965], В. Ремсона [1966], Дж. Тернера [1972], Дж. Бернарда [1981], Б. Горвата [1985], Дж. Кохрейна [1989], Ф. Кокс [1996], Дж. Харінгтон, Ф. Кокс та З. Еванс [1997], зосереджувались на проблемах фонетичних та лексичних особливостей АВАМ. Однак системного опису територіальних та стратифікаційних ознак цього варіанта дотепер не існує.

Мета цієї статті – з'ясувати й обґрунтувати особливості мовної ситуації в Австралії шляхом виділення сукупності чинників, котрі впливають на розвиток АВАМ в синхронії та діахронії. Поставлена мета передбачає короткий історичний огляд еволюції АВАМ в Австралії з початку освоєння її території й дотепер, виділення системи позамовних та мовних чинників, які визначають мовну ситуацію в Австралії сьогодні.

Як свідчить аналіз фактів розвитку австралійського варіанта англійської мови (АВАМ), найбільш важливими чинниками, які зумовили його дивергентні ознаки, вважають екстралінгвістичні фактори – географічну та культурну ізоляцію, особливості оточуючої природи та способу життя, серед інтралінгвістичних – вплив контактуючих мов аборигенів та мігрантів [6, 351].

Як відомо, перша виправна колонія в Австралії була створена в 1788 р. в Ботані Бей, куди прибуло в той час біля 1500 емігрантів, котрі представляли в основному такі соціальні прошарки населення: військовослужбовці, чиновники, ув'язнені. Першою складовою системи чинників, що зумовили особливості формування АВАМ, стало

транспортування біля 170 тис. переселенців в період з 1788 р. по 1868 р., за соціальним походженням міських жителів південно-східної Англії та Лондона, носіїв діалекту кокні. Другою складовою транспортованого мовлення вважається мова вільних емігрантів – носіїв діалектів півдня Англії та Ірландії [4, 108]

Перші дивергентні ознаки АВАМ зафіксовані у 1820 р., вони охоплювали лексичні особливості мови нащадків перших австралійських поселенців, народжених на даній території. Для цього періоду, який отримав назву колоніального [4, 108], характерні запозичення з мов корінного населення материка, що стали суттєвим компонентом АВАМ, та семантичні й функціональні зміни лексичних одиниць транспортованої мови [там само, 109]. У той час АВАМ було властиве широке вживання стилістично зниженої лексики, базою деривації якої слугували діалектизми англійської мови Великої Британії та загально вживана англійська лексика [4, 110].

З часів австралійської золотої лихоманки, котра почалась у 1850 р., лінгвістична ситуація в країні суттєво змінилась, а саме зменшилась роль аборигенних запозичень, на зміну яким прийшли сленгізми та колоквіалізми, нові лексичні одиниці спеціалізованих та професійних словників [8, 91]. Це було пов'язано з появою нових сфер діяльності та нової хвилі еміграції, вже не лише з Великої Британії, а й з США, Китаю та інших частин світу. Хоча літературний словник АВАМ формувался шляхом словотвору за вже існуючими в англійській мові словотвірними моделями, з'являються соціально зумовлені особливості мовлення австралійців [6, 351]. У цей час АВАМ отримала запозичення з інших джерел, особливо з китайської мови та американського варіанту англійської мови.

Під час другої світової війни посилилась «американізація» АВАМ, коли на континент прибула велика кількість американських військових. Починаючи з 50-их років ХХ ст. з появою телебачення та зростанням значення інших ЗМІ, експансія американського варіанту англійської мови особливо помітна [2, 206]. Такі слова, як *truck*, *freeway*, *movie* є лише одиничними прикладами усієї великої кількості американських запозичень [8, 2]. Австралійський архітектор Р.Бойд вигадав нову назву для Австралії - *Austerica*, щоб підкреслити бездумне копіювання американської культури, і мови зокрема [2, 206].

Сучасна Австралія займає весь континент площею 7.5 млн. кв.км., але населення, яке проживає здебільшого в містах вздовж західного узбережжя, є малочисельним – близько 19 млн. Етнічний склад цієї країни охоплює 88% австралійців, 4% азійців, 1% аборигенів. Значний відсоток вихідців з слов'янських країн [10, 1].

Етнічний склад є першим чинником впливу на мовну ситуацію в Австралії. По-друге, хоча аборигени становлять досить малочисельну групу населення Австралії, їхній вплив на формування АВАМ є досить помітним [6, 356]. По-третє, корінні жителі континенту крім рідних мов використовують піджинізовані та креолізовані форми англійської мови. По-

четверте, неоднорідність етнічного складу емігрантів також впливає на мовну ситуацію, так як рідна мова кожної етнічної групи по-своєму впливає на АВАМ. Лінгвісти виділяють появу так званої Migrant English - емігрантської англійської, для якої характерна інтерференція рідної мови її носіїв.

Соціостратифікаційні особливості сучасного австралійського суспільства визначаються тим, що сьогодні більшу половину населення Австралії складають переважно міські жителі (88%), які проживають, в основному, вздовж узбережжя в таких великих містах, як Сідней, Мельбурн, Брісбейн та Перт [7, 54]. На думку Д.Крістала, гомогенність австралійського суспільства є вражаючою, коли незначне мовне варіювання властиве такій великій території [6, 354]. Вимова АВАМ майже не відрізняється у різних частинах країни, що є досить незвичним явищем [6, 353]. Як вважає Дж.Тернер, у АВАМ відсутні регіональні діалекти [8,107]. Відмінності у вимові (яка є найбільш яскравим відображенням варіювання АВАМ) скоріше простежуються на фоні соціальних та індивідуальних особливостей, таких як стать мовця, вік, рівень освіти, соціальна належність, місце народження тощо [8, 121].

Відповідно до відмінностей у вимові виділяють такі варіанти всередині АВАМ: Cultivated Australian, General Australian та Broad Australian. Ці варіанти переважно відображають соціальний статус мовця та/або його рівень освіченості. Основна відмінність найчастіше простежується у варіантах вимови певних звуків.

Найбільш ретельне дослідження територіальних варіантів АВАМ було проведене австралійськими лінгвістами А.Мітчелом та А.Делбріджем [7, 11]. На їхню думку, по-перше, АВАМ характеризується як мова міста, так як перші поселенці на континенті були саме міськими жителями; по-друге, це спочатку була мова робітничого класу, людей бідних та здебільшого неосвічених; по-третє. довгий час АВАМ був поєднанням діалектів, які використовували в Англії, Шотландії, Уельсу та Ірландії [5, 61]. Хоча зазначені діалекти на території Великої Британії ніколи не змішувалась, а використовувались ізольовано, на території Австралії, завдяки постійним соціальним змінам у самому суспільстві, мобільності населення у зв'язку з освоєнням нових земель та іншими важливими історичними та суспільними змінами, усі варіанти англійської перших поселенців (ірландський, шотландський та валійський) поєднались в один мовний варіант. Сучасний АВАМ є поєднанням мовних варіантів, які функціонували на території Великої Британії, а також аборигенних мов та мов емігрантів [7, 37]. Отже, особливості сучасної мовної ситуації в Австралії зумовлюються наступною низкою чинників:

а) екстралінгвістичних: географічною ізоляцією; соціостратифікаційною неоднорідністю перших поселенців; соціостратифікаційною неоднорідністю сучасного австралійського суспільства;

б) інтралінгвістичних: впливом автохтонних австралійських діалектів; впливом американського варіанта англійської мови через засоби масової комунікації; впливом рідних мов іммігрантів, у першу чергу китайців та слов'ян.

Перспективою подальшого дослідження може бути поглиблене дослідження екстра- та інтралінгвістичних чинників, що зумовлюють особливості сучасної мовної ситуації в Австралії. Виділення та дослідження територіальних та стратифікаційних варіантів АВМ на часі є важливим і перспективним завданням у царині лінгвістичної варіантології.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Козлова Т.О. Динаміка розвитку лексичної системи англійської мови в Австралії: етнолінгвістичний аспект: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук.: 10.02.04/ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна – Харків, 2001. – 21 с.
2. Ощепкова В.В., Петриковская А.С. Австралия и Новая Зеландия. Лингвострановедческий словарь. – М.: Русский язык, 1998. – 216 с.
3. Семенець О.Є. Соціолінгвістична типологія варіантів поліетнічної мови // Мовознавство. – 1986. – №5. – С.8–13.
4. Скибина В.И. Распространение национального языка и проблемы лексикографии: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1998. – 350 с.
5. Шахбагова Д.А. Теоретические особенности произносительных вариантов английского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 128 с.
6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 489 p.
7. Mitchell A.G., Delbridge A. The Pronunciation of English in Australia. – Sydney, 1965. – 83 p.
8. Turner G.W. The English Language in Australia and New Zealand. London, 1972. – 121 p.
9. Australian English. – Online: www.answers.com
10. Австралия: штрихи к портрету. – Online: www.ihug.com.au

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Юлія Верещак – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім.В.Винниченка.

Наукові інтереси: фонетика англійської мови, лінгвістична варіантологія.

ХІ. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН МОВОЗНАВЧОГО ЦИКЛУ

ТИПИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ТА ЇХ ВИВЧЕННЯ

Віталій ДМИТРУК (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі проблемні питання вивчення і класифікації різновидів складнопідрядних речень у вищих навчальних закладах та загальноосвітніх школах. Проведене зіставлення програмного матеріалу з погляду наступності у вивченні цих одиниць.

A set of problematic issues relating to the study and classification of complex sentence varieties in tertiary and secondary schools are examined. A comparison of this teaching material presentation in the language syllabuses of different learning stages is conducted with a special emphasis on the sequentiality of complex sentences acquisition.

Вивчення складнопідрядного речення (далі – СПР), яке має найбільш розгалужену структуру, на сьогодні викликає чимало труднощів і у вчителів загальноосвітніх шкіл, і у викладачів вищих навчальних закладів. Оскільки синтаксис сучасної української літературної мови є завершальним рівнем мовної ієрархії, тому вивчається у школах у 9-х класах, а студентами ВНЗ – на випускних курсах. До цього часу вони вже вивчили попередні розділи, передусім морфологію як один із розділів граматики, який тісно пов'язаний із синтаксисом.

Об'єктом аналізу у статті є підходи до вивчення складнопідрядного речення як багатоаспектної і різнорівневої конструкції загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах з погляду наступності. Ми маємо на меті з'ясувати деякі проблемні моменти його кваліфікації та порівняти методику викладу і подання теоретичного матеріалу у шкільних підручниках та навчальних посібниках, орієнтованих на студентів ВНЗ. Наше завдання полягає у визначенні можливих шляхів полегшення сприймання і засвоєння теоретичного матеріалу і, насамперед, – гармонізації шкільного та вузівського курсів.

Ще й на сьогодні досить проблемним виявляється питання про складнопідрядні речення, зокрема – їх кваліфікація. Це зумовлено різними суб'єктивними та об'єктивними чинниками, насамперед – відмінністю класифікацій складнопідрядного речення у шкільному та вузівському курсах синтаксису.

В історичному мовознавстві існують три основні принципи класифікації цих поліпредикативних конструкцій. Історично першим, який прийнято називати традиційним, є **логіко-граматичний** (характеристика у зв'язку з функціями підрядних частин). Ця класифікація побудована на уподібненні складнопідрядного речення в цілому простому реченню, а підрядних частин – членам речення, довгий час панував у мовознавстві.

Вперше систематично викладена в працях Ф. І. Буслаєва. Учений виходить з положення, що кожен із членів головного речення, окрім присудка, може бути вираженим реченням підрядним. Ця класифікація існує вже понад століття, пережила ряд модернізацій і уточнень (зокрема, введені підрядні присудкові речення), стала традиційною. Вона ґрунтується на співвіднесеності функцій членів речення і підрядних речень. Позитивом подібного підходу можна визначити практичну можливість перетворення підрядної частини на окремий член головного, напр.: *Він обіцяв нам, що допоможе – допомогти; свою допомогу*. Наявна також можливість сумісної реалізації члена речення і підрядної частини: *І широку долину, і високу могилу, і вечірню годину, і що снилось-говорилось, не забуду я* (Т. Шевченко). Відомі випадки переходу підрядних частин у другорядні

члени (як слід, як треба, як годиться, як можна краще, куди не слід): *Роби як слід, то й добре буде* (Нар. тв.).

З урахуванням функціонального паралелізму між членами речення і підрядними реченнями за цією класифікацією виділяють такі види підрядних речень:

– складнопідрядне речення з підрядним підметовим, що пояснює підмет головного речення, виражається займенником або заступає місце підмета: *Будь славен той, хто хліб ростить* (І. Нехода); *Щасливий, хто сні має милі* (Леся Українка)

– складнопідрядне речення з підрядним присудковим, напр.: *Я той, що греблі рвав* (Леся Українка)

– складнопідрядне речення з підрядним додатковим, напр.: *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилася любить* (Т. Осьмачка); *Ви знаєте, як липа шелестить?* (П. Тичина)

– складнопідрядні речення з підрядним означальним. Напр.: *Купи мені хустку, щоб горіла* (Р. Федорів).

– складнопідрядні речення з підрядними обставинними (місця, часу, способу, міри і ступеня, мети, причини, умови, допусту). Крім згаданих, виділяють також складнопідрядні речення з підрядним наслідковими, напр.: *Могила, колись висока й широка, тепер осіла і розповзлася, так що від неї залишився тільки невеликий горбик землі, порослий бур'яном і ніжною зелененькою травичкою* (Г. Тютюнник), та з підрядними супровідними (підрядно-приєднувальні), напр.: *Так питання життя і смерті вражали мою дитячу уяву, що й залишилися у мене на все життя* (О. Довженко), які не мають співвідносних другорядних членів речення.

Серед українських мовознавців цю класифікацію поділяли І. К. Білодід, Б. М. Кулик та деякі інші. Недоліками її є те, що деякі види підрядних (наслідкові і супровідні) не мають аналогій з членами простого речення. Вид таких підрядних визначається на підставі встановлення смислових відношень між частинами складнопідрядних речень, тим самим порушується єдність класифікації. Поряд з цим, настанова на пошук функціональної відповідності з членами простого речення не дає пояснення тим випадкам, коли підрядні мають кілька значень, напр.: *Де в світі є мова така говірлива, щоб справжнєє щастя могла розказати* (О. Теліга) (підрядне означальне з відтінком міри і ступеня та наслідку). Попри деякі недоліки логіко-граматичного принципу класифікації складнопідрядних речень, вона має безсумнівне достоїнство – функціональний підхід, на першому плані – функції підрядних частин.

Формально-граматичний – історично другий принцип, після традиційного. Класифікація ґрунтується на врахуванні засобів зв'язку головної і підрядної частини. У російському мовознавстві її відстоювали П. Ф. Фортунатов, О. М. Пешковський, А. Б. Шапіро та інші, а в україністиці – Л. А. Булаховський. За цією класифікацією серед складнопідрядних речень розрізняють структури із сполучними словами

(відносна підрядність), напр.: *Ті, що народжуються раз на століття, померти можуть кожен день* (Л. Костенко); із сполучниками (сполучникова підрядність), напр.: *Люблю, коли в вікно відкрите шумлять безжурно дерева* (Л. Костенко). Вся подальша класифікація проводиться залежно від значення сполучних слів і сполучників, до того ж деякі сполучники внаслідок їх багатозначності потрапляють одночасно до кількох розрядів. Основним недоліком її є відносно однобічний формальний підхід до опису такої багатоаспектної одиниці, як складнопідрядне речення. Поряд з цим варто зазначити, що здобутками представників згаданого напрямку активно послуговуються лінгвісти різних наукових шкіл та напрямків.

Структурно-семантичний принцип класифікації на сьогодні є найбільш поширеним і актуальним. У його витоків стояв В. О. Богородицький, який у своїй праці “Общий курс русской грамматики” (1904 р.) вперше відмовився від погляду на підрядні частини як розгорнуті другорядні члени чи головні простого речення.

Класифікація побудована з урахуванням структури речення та його семантики і ґрунтується на встановленні характеру співвідношень між головною та підрядними частинами, при цьому все складне речення осмислюється як структурно-семантична цілісність.

Структурно-семантична класифікація враховує:

1. До чого приєднується підрядна частина – до всієї головної частини або до одного компонента.
2. Яким чином приєднується підрядна частина, які засоби поєднання при цьому використовуються.
3. У яких смислових відношеннях перебувають головні і підрядні частини (граматичне значення складнопідрядного речення).

Структурно-семантична класифікація починається з того, що всі СПР поділяються на два розряди: нерозчленованої та розчленованої структури (терміни В. А. Белошапкової) та з прислівною чи неприслівною залежністю (терміни Н. С. Валгіної). За шкільною програмою визначають виключно до чого відноситься підрядна частина (підрядне речення) – до головного слова в головній частині речення чи до всього головного речення

У складнопідрядному реченні нерозчленованої структури підрядна частина приєднується до одного слова в головному реченні, доповнюючи чи конкретизуючи це слово, а у складнопідрядному реченні розчленованої структури підрядна частина поширює всю головну частину (її предикативний центр). Як наслідок, у складнопідрядному реченні розчленованої структури зв'язок між головною підрядною частиною досить вільний, бо головна частина виражає відносно закінчену думку, умовно може існувати без підрядної, структурно не потребує свого поширення взагалі і поширення підрядної частини зокрема, тобто частини такої конструкції відносно авто семантичні, тоді як у складнопідрядному реченні нерозчленованої структури головна частина виступає синсемантичною.

Для з'ясування граматичного значення певного складнопідрядного речення слід правильно визначити запитання до підрядної частини. Для цього варто зважати на тип запитання (здебільшого всі обставинні запитання ставляться від всієї головної частини), а у разі залежності підрядної частини від одного з компонентів головної – враховувати його валентність. Зокрема, у складнопідрядних реченнях, які виражають з'ясувальні-об'єктні відношення, підрядна частина зазвичай підпорядковується дієслівним предикатам головної частини із правобічною об'єктною валентністю (тобто відповідають на питання непрямих відмінків іменника). Здебільшого це дієслова мовлення, розумової діяльності, сприймання волевиявлення та ін. [2, 332].

Для порівняльно-об'єктних прикомпаративних складнопідрядних речень характерним є поширення підрядною частиною опорного компаратива (форми вищого ступеня прикметника та прислівника) головної частини з указівкою на один з об'єктів порівняння. Формальною ознакою такого типу структур є сполучник *ніж (аніж)*, спорадично – *як* [2, 333 – 334].

Значно більше проблем виникає при кваліфікації локативних складнопідрядних речень нерозчленованої структури валентно зумовлених, оскільки конструкції з аналогічною семантикою можуть бути і з прислівно-кореляційним, і з детермінантним зв'язком. Диференційною ознакою такого типу одиниць є наявність у головній частині опорного предиката із семантикою місцезнаходження, перебування або руху, переміщення [2, 334]. Надзвичайно близькими до них є адвербіальні складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу симетричної структури із аналогічним значенням, для головної частини яких обов'язкова наявність співвідносного займенникового слова, що подекуди викликає різне розуміння цього явища студентами, пор.: *Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній далині* (А. Малишко) – складнопідрядне речення нерозчленованої структури валентно зумовлене з локативними відношеннями; *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні* (П. Тичина) – адвербіальне складнопідрядне речення займенниково-співвідносного типу симетричної структури з локативними відношеннями. Як бачимо, семантично предикати *підем* і *злітав* належать до опорних дієслів руху та переміщення, але на кваліфікацію впливає наявність / відсутність співвідносного компонента. У першому випадку його відсутність можна обґрунтувати тим, що його позиція є факультативною, необов'язковою, тобто він елімінується, пор.: *Ми підем туди, де трави похилі, де зорі в ясній далині*. Що ж до другого випадку, то відсутність співвідносного компонента створює певну стилістичну неповноту, не змінюючи однак зміст речення, пор.: *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, аж ген злітав, звідкіль мені земля була – як на долоні*. Визначальним чинником при кваліфікації таких структур є, як зазначалося вище, наявність / відсутність співвідносного займенникового компонента. Саме цим чинником, очевидно, пояснюється та обставина, що деякі

лінгвісти не виокремлюють валентно зумовлених складнопідрядних речень нерозчленованої структури з локативними відношеннями, вважаючи, що співвідносний компонент елімінований [3, 683 – 684], а подібні структури властиві здебільшого розмовному стилю [1, 336 – 337; див. також 7, 480 – 486].

З присубстантивно-атрибутивними складнопідрядними реченнями проблем виникає менше, оскільки у таких конструкціях до уваги береться формально передбачуваний підрядний зв'язок невалентного характеру, однак і тут трапляються досить проблемні випадки. Здебільшого це стосується двох моментів: коли перед опорним іменником наявний антецедент *той, такий*, а також коли опорним компонентом виступає віддієслівний іменник, напр.: *Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем* (Л. Костенко); *Пущено було по місту чутку, що сьогодні засідання суду – закрите* (П. Колесник). У першому випадку маємо структуру, композиційно близьку до займенниково-співвідносних складнопідрядних речень симетричної структури з ад'єктивними відношеннями, але оскільки поряд маємо іменник, то функція антецедента є факультативною. Подібні утворення деякі мовознавці визначають як означально-видільні речення [7, 453].

Щодо другого випадку, то проблемним насамперед є постановка самого питання до підрядної частини, оскільки віддієслівний характер опорного компонента передбачає постановку двох питань: *Пущено було по місту чутку* (яку?, про що?), *що сьогодні засідання суду – закрите* (П. Колесник). У подібних ситуаціях, на нашу думку, доречно говорити про синкретичну структуру, оскільки досить важко стверджувати, що атрибутивне значення превалює над об'єктним чи навпаки.

Серед складнопідрядних речень з підрядним зв'язком не валентного характеру деякі мовознавці виокремлюють також квалітативні (міри і ступеня), підрядна частина яких, знаходячись завжди у постпозиції, залежить здебільшого від предиката дії, приєднуються за допомогою сполучника *аж* або сполучного слова *скільки*, напр.: *Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту* (Л. Українка); *Нещасний ухопився обіруч за той пас, аж руки йому залякли* (М. Старицький) [5, 33].

Значно більше проблем виникає при кваліфікації займенниково-співвідносних складнопідрядних речень, зокрема щодо розмежування їх за структурою (симетричною / несиметричною). Здебільшого це стосується субстанціальних речень симетричної структури та схожих структур несиметричної структури, напр.: *Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (Л. Костенко) (займенниково-співвідносне субстанціальне речення симетричної структури); *Ніщо не промовляло про те, що в знищеному за непокірність селі живуть люди* (Ю. Яновський) (займенниково-співвідносне речення несиметричної структури). Визначальним чинником для чіткої кваліфікації подібних структур є

можливість заміни синсемантичного релята головної частини іменником, прикметником і т. ін. з мінімальною втратою для змістового наповнення висловлювання, напр.: *Генії (пророки, поети, ...), що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (у другому випадку подібна заміна неможлива). Розмежування адвербіальних (місця і часу) займенниково-співвідносних складнопідрядних речень симетричної структури із обставинними розчленованої структури з аналогічною семантикою відбувається здебільшого на формальному рівні: наявність співвідносних займенникових компонентів головної та підрядної частин свідчать про прислівно-кореляційний підрядний зв'язок, напр.: *Там, де ти колись ішла, Тиха стежка зацвіла Вечоровою матіолою* (Б. Олійник); *Я житиму доти, Допоки горіти буде Долоні твоєї дотик* (Д. Павличко) (прислівно-кореляційний зв'язок) – *Де кров текла козацькая, трава зеленіє* (Т. Шевченко); *Не встанемо, братове, із коня, доки не стане в полі нашим чисто* (М. Вінграновський) (детермінантний зв'язок).

Кваліфікація обставинних складнопідрядних речень розчленованої структури складнопідрядних викликає набагато менше проблем. Цьому сприяють, зокрема, семантичні сполучники та сполучні слова. Певні труднощі можуть виникнути при визначенні структур із супровідними відношеннями, оскільки до підрядної частини питання не ставиться (питання також не ставиться до підрядної частини складнопідрядного речення із наслідковими відношеннями, однак у ній (підрядній частині) наявні формальні показники цього типу – сполучники *так що, внаслідок чого*). У залежній частині (супровідній) наявні додаткові відомості щодо висловленого в головній, однак у ній наявний також формальний показник підпорядкованості – сполучне слово (здебільшого *що* (у різних відмінкових формах), спорадично *де, куди, звідки, коли, чому, навіщо, як, причому*), „зміст якого витлумачується на тлі головної частини [2, 340], напр.: *Титович, який ніколи не стріляв і не любив крові, одвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохи свого колегу-мисливця* (М. Коцюбинський).

На сьогодні певної послідовності у вивченні складнопідрядних речень у вищих навчальних закладах, насамперед педагогічних, та загальноосвітніх школах не спостерігається. Нами було проаналізовано найпоширеніші підручники, якими користуються на сьогодні вчителі української мови. Про аналогічний стан речей згадує у своїй статті Н. М. Кучеренко, виданій ще у 1988 році: „... у шкільній практиці вивчається один варіант, у вузівській – інший, причому у кожному вузі „свій”. Така непогодженість у вивченні синтаксису складнопідрядних речень не може мати не мати негативного впливу на навчальну практику” [4, 74].

Основним підручником для 9-го класу є „Рідна мова” авторів Г. Т. Мелехової, Я. І. Остаф та Л. В. Скуратівського (ми користувалися виданням 2000 року). Матеріал про складнопідрядне речення викладено у 6 параграфах (С. 34 – 90), автори в цілому дотримуються структурно-

семантичної класифікації з елементами логіко-граматичного та формально-граматичного підходів, виокремлюючи означальні, з'ясувальні та різнотипні обставинні СПР (ступені і способу дії, місця, часу, умовні, причинові, мети, порівняльні, допустові та наслідкові). Досить доречною, на нашу думку, є схема „Складнопідрядні речення” (С. 48), у якій подано класифікацію різновидів СПР та сполучних засобів, які можуть функціонувати у їх структурі. Поряд з цим, у підручнику наявні певні недоречності. Зокрема, на С. 36 – 37, де пояснюється, що питання до підрядної частини (у підручнику вживається термін „підрядне речення”, але на С. 39 є застереження, що цей термін вживається досить умовно) може ставитись як від одного члена речення головної частини, так і від неї в цілому, речення „*Ледве ясне сонечко скотиться додолю, тихий вечір присмерком вкриє ліс і поле*” (Н. Забіла) викликає певні сумніви. У визначенні (С. 35) вказано, що „складнопідрядним називається таке складне речення, в якому одне просте речення за змістом граматично залежить від іншого і з'єднується з ним за допомогою сполучника або сполучного слова” а вже згадана вище схема не містить сполучника (як впливає із визначення) *ледве*. Навіть у вищих навчальних закладах такі структури доречно кваліфікувати як безсполучникові неоднорідного складу. Непослідовно також кваліфікуються означальні та з'ясувальні СПР, зокрема що стосується займенниково-співвідносних конструкцій: при розгляді підрядних означальних вони виокремлюються (як займенниково-означальні), а при кваліфікації з'ясувальних – ні, хоч приклади подаються подібні, пор.: *Той дає раду, хто знає правду* (Нар. творчість) (С. 52) – займенниково-означальне; *Добрежить тому, чия душа і дума добро навчилися любить* (Т. Шевченко) (С. 54) – з'ясувальне.

Певна непослідовність наявна також і при викладі матеріалу про обставинні СПР, зокрема це стосується СПР способу і ступеня дії та порівняльних, які в схемі (С. 48) подані як окремі види, а на С. 58 – 59 кваліфікуються як різновиди підрядних речень способу і ступеня дії, крім того, немає чіткого розмежування їх та порівняльних зворотів (С. 59) (до речі, проблема розмежування цих конструкцій – питання дискусійне і до кінця не вирішене [див. 6]).

Це питання не висвітлюється також і в підручнику „Українська мова” (8 – 9 клас) І. П. Ющука (К., 1991.– 288 с.), який орієнтований на школи з поглибленим вивченням української мови. У ньому подається поняття про логіко-граматичну і структурно-семантичну класифікації СПР, однак автор за визначальну взяв традиційну, хоч і супроводить її коментарями щодо співвідношення певних типів речень за обома підходами. Поряд із цим втрачаються деякі конститутивні особливості структурно-семантичної класифікації, оскільки її положення висвітлюються занадто поверхово та схематично.

Подібний підхід, але без зазначення відмінностей у класифікаціях запропонований і в підручнику Ольги Олійник „Українська мова” (К., 1997.

– 432 с.), який використовується деякими вчителями як факультативний або додатковий. У таблиці „Класифікація складнопідрядних речень” (С. 335 – 336) поряд із підметовими, присудковими, додатковими, означальними та обставинними подано з’ясувальні, які повністю випадають із запропонованої схеми. Однак у наступних параграфах розглядаються виключно означальні, з’ясувальні та обставинні, що зовсім не сприяє чіткому розумінню теми учнями. Схожі проблеми виникають і при розмежуванні підрядних порівняльних речень і порівняльних зворотів. У підручнику зазначається, що „підрядне порівняльне речення буває неповним – з пропущеним присудком, який є у головному реченні. Якщо в порівняльній частині речення є лише підмет або підмет із залежними словами, то її (кого її – конструкцію, підмет?! – В. Д.) розглядають як порівняльний зворот, тобто як відокремлений член речення. Наприклад: *Роса посипалась, як дощ* (О. Гончар) (С. 354). Такий підхід можна вважати виправданим і навіть певним чином доцільним для використання в шкільній практиці, але буквально на попередній сторінці для ілюстрації СПР із підрядними ступеня і способу дії (різновидом яких є й порівняльні) наводиться приклад, який вводить дітей в оману: що ж тоді вважати порівняльним зворотом?: *Мов щедре вруно, пісня проросте, солдатське серце збудить і покличе* (Л. Дмитерко) (С. 352).

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що на сьогодні наявна нагальна потреба у вирівнюванні програми вивчення складнопідрядних речень у шкільній практиці та їх викладанні у вищих навчальних закладах. Очевидно, що визначальним принципом класифікації СПР повинен бути структурно-семантичний, оскільки більшість підручників та посібників для студентів-філологів, які були видані протягом останнього часу (І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, К. Ф. Шульжука, М. Я. Плющ, С. П. Бевзенка та ін.) ґрунтуються саме на цьому підході.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1991. – 432 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Грамматика современного русского языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
4. Кучеренко Н. М. Типи підрядних речень, що виділяються в сучасних класифікаціях, та їх вивчення // Словотворчі і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови. – К.: КДП, 1988. – С. 73 – 80.
5. Ожоган В. М. Синтаксис сучасної української літературної мови (таблиці, схеми і зразки аналізу). – Кіровоград, 2004. – 151 с.
6. Рошко С. М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 / Ужгородський національний ун-тет. – Ужгород, 2001. – 23с.
7. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 672 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Віталій Дмитрук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми функціонального синтаксису та його викладання у вищих навчальних закладах.

**СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВА. МОДУЛЬНИЙ КУРС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються планування, види роботи, принципи і методи вивчення, контролю і оцінки знань зі старослов'янської мови на засадах кредитно-модульної системи навчання студентів I курсу факультету філології і журналістики.

The article deals with planning, kinds of work, principles and methods of studying, testing and rating the student knowledge in Old Slavonic on the basis of credit-modular system of studies for the first-year students of the departments of philology and journalism.

Навчальний курс старослов'янської мови посідає важливе місце у загальній системі підготовки майбутніх філологів. Він ознайомлює студентів із найдавнішим етапом слов'янської писемності, системою старослов'янської мови, етапами її формування та значенням у культурному житті слов'ян. Як перша історико-лінгвістична дисципліна з філологічних спеціальностей, цей курс є своєрідним вступом до слов'янської філології.

Старослов'янська мова – це одна з найскладніших навчальних дисциплін, проте водночас вона є базою для усього історико-лінгвістичного циклу і тому потребує детального засвоєння. Студенти мають опанувати не лише значний за обсягом і різноманітний за змістом теоретичний матеріал, а й виробити стійкі навички аналізу мовної системи на всіх її рівнях: від графічного і фонетичного до синтаксичного і текстологічного.

Формування практичних умінь і навичок передусім залежить від вибору активних форм і методів опанування знань. Важлива роль відводиться кредитно-модульній системі навчання, за якою працюють студенти I курсу факультету філології та журналістики. Вона має чимало переваг, адже студенти не є пасивними здобувачами знань, які отримують

шляхом елементарного відтворення. Вони свідомо виступають активними учасниками динамічного навчального процесу. Навчальний рік розбито на чверті, протягом яких студенти методом заглиблення вивчають декілька дисциплін. Тривалість чверті – 10 тижнів, з них 2 тижні модульного контролю. У другій чверті вивчається лише одна мовознавча дисципліна – старослов'янська мова, але тижневе навантаження досить інтенсивне – 7 годин. Це дає можливість сконцентрувати увагу студента і максимально зорієнтувати його.

„Проблемний підхід, варіативність форм навчання, диференціація, прогнозування – усе це дає змогу урізноманітнити навчальну роботу, створити й застосувати нові технології оцінки знань”[3, 47]. Система оцінювання є абсолютно об'єктивною і прозорою, дає можливість прогнозувати результати на будь-якому етапі роботи, активізує роботу викладача і стимулює навчальну діяльність студентів.

Коректний розподіл навчального матеріалу і грамотне об'єднання його в змістові модулі забезпечить високу ефективність навчального процесу. Розробляючи модульні технології, враховуємо наявний досвід науковців (А. Алексюк, О. Богданової та ін.), а під час характеристики модуля виходимо з такого визначення: „Модуль – це відносно самостійна частина навчального процесу, яка містить насамперед одне або кілька близьких за змістом і фундаментальних за значенням понять, законів, принципів” [1, 3].

Змістові модулі навчальної дисципліни:

- Виникнення й розвиток старослов'янської мови. Старослов'янська графіка. Походження старослов'янського письма.

- Фонетична система старослов'янської мови.

- Морфологія старослов'янської мови.

- Синтаксис старослов'янських пам'яток.

Студент повинен уміти:

- Грунтуючись на даних порівняльно-історичного мовознавства, джерелах історичного вивчення мов (пам'ятки, свідчення давніх істориків), на даних сучасних слов'янських мов, визначати місце старослов'янської мови в системі слов'янських мов у зв'язку з класифікацією останніх; усвідомити значення старослов'янської мови для слов'янського мовознавства взагалі і для українського зокрема. На основі біографічних відомостей про Костянтина і Мефодія, знань про походження старослов'янської мови, її функціонування на різних слов'янських землях та локальні різновиди, класифікувати старослов'янські пам'ятки і характеризувати найважливіші з них; визначати відмінності й подібності у складі старослов'янських азбук, знати фонетичне значення букв кирилиці, читати й перекладати старослов'янські тексти з поясненням діакритичних знаків та числових значень букв.

- Ознайомившись з методикою використання порівняльно-історичного методу, з відносною хронологією мовних явищ і процесів, усвідомити періодизацію старослов'янської мови, з'ясувати становлення

праслов'янської фонетичної системи та формування старослов'янської фонологічної системи. Уміти характеризувати голосні і приголосні праслов'янської та старослов'янської мови раннього та пізнього періодів, порівнювати і зіставляти їх. Пояснювати кількісні та якісні зміни, пов'язані з законом відкритого складу та палаталізаційними процесами праслов'янського періоду. Грунтуючись на відомостях про причини й наслідки історичних змін, висвітлені в науковій літературі, опираючись на дані пам'яток X-XI ст., визначати фонетичні зміни, як пов'язані, так і не пов'язані із занепадом зредукованих, давати коментарі фонетичних процесів. Бачити тотожності й відмінності у фонетичній системі старослов'янської мови на ранньому і пізньому хронологічних зрізах.

• Грунтуючись на відомостях про причини й наслідки історичних змін, висвітлені в науковій літературі, добираючи в навчальному процесі необхідний ілюстративний матеріал, усвідомити творення та значення морфологічних форм, їх зміни в розвитку старослов'янської мови, походження окремих форм і формотворчих засобів. Уміти використовувати порівняння з відповідниками давньоукраїнської, української та російської мов. Спираючись на здобуті знання з фонетики старослов'янської і праслов'янської мов, пояснювати наявні фонетичні зміни та морфонологічні явища, що відбуваються при творенні форм.

• Використовуючи дослідження з проблем синтаксису старослов'янської мови, опираючись на тексти збережених старослов'янських пам'яток, знання найважливіших особливостей старослов'янського синтаксису, уміти визначати типи речень, характеризувати речення як синтаксичні одиниці, з'ясовувати засоби вираження членів речення, найголовніші особливості пунктуації старослов'янських текстів.

Досягти позитивних результатів можна лише систематично працюючи над конкретним мовним матеріалом як під час аудиторних занять, так і в процесі самостійної роботи, на яку припадає лєвова частка зусиль студентів. „Процес опанування знаннями і вміннями... має становити певну систему, де кожен елемент – лекції, практичні заняття, колективна та індивідуальна самостійна науково-дослідницька робота – виконує певну практичну функцію в підготовці майбутнього вчителя до професійної діяльності” [4, 41]. На нашу думку, під час вивчення курсу доцільно використовувати різні види роботи, оцінюючи їх відповідним балом, а саме:

- робота на лекції – 1 бал;
- відвідання практичного (семінарського) заняття – 1 бал;
- робота на практичному занятті – 1-5 балів;
- домашня робота – 1 бал;
- конспект – 1 бал;
- реферат – 1-4 бали;
- колоквіум – 1-5 балів;
- робота з текстом – 1-20 балів;

- самостійна робота – 1-5 балів;
- контрольний тест – 1-25 балів;
- екзаменаційний тест – 1-60 балів.

Види роботи і норми оцінювання варіюються залежно від змісту модуля. Насамкінець бали сумуються і переводяться в оцінку за п'ятибальною шкалою.

Для успішного засвоєння курсу „Старослов'янська мова” студент повинен оволодіти знаннями з такого розділу програми підготовки фахівця, як вступ до мовознавства.

У свою чергу курс сприяє підготовці до вивчення такої навчальної дисципліни, як „Історія української мови”, оскільки дає знання про хронологічний зріз мовних явищ і процесів від виникнення слов'янських мов до сучасного стану; про усі типи мовних одиниць з урахуванням часу фіксації у пам'ятках; забезпечує вміння читати та перекладати давні слов'янські тексти.

Вивчення курсу „Старослов'янська мова” передбачає в результаті:

- 1) знання витоків, фонетичної системи та граматичної структури старослов'янської мови IX-XI ст.;
- 2) проникнення в історію слов'янських мов дописемної епохи та усвідомлення загальних і часткових законів, що діяли в праслов'янській та давньослов'янських мовах;
- 3) глибоке лінгвістичне осмислення результатів розвитку давнього нашарування в структурі української мови та розуміння цілого ряду загальномовознавчих проблем.

У розпорядженні студентів достатня кількість підручників і навчальних посібників з дисципліни, зокрема,

1. Леута О.І. Старослов'янська мова. – К., 2001.
2. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983.
3. Майборода А.В. Старослов'янська мова. – К., 1975.
4. Біленька-Свистович Л.В., Рибак Н.Р. Церковнослов'янська мова. – К., 2000.
5. Леута О.І., Гончаров В.І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і практичних завдань. – К., 2004.
6. Майборода А.В., Коломієць Л.І. Збірник вправ і завдань з старослов'янської мови. – К., 1969.
7. Тетяна Нестеренко Старослов'янська мова. Модульний курс навчальної дисципліни для студентів I курсу факультету філології і журналістики. – Кіровоград, 2005.

Оскільки курс „Старослов'янська мова” становить 135 годин, які охоплюють другу чверть навчання (1 курс), (56 – для аудиторних занять, 10 – для модульного контролю, 55 – для самостійної роботи), то ефективність засвоєння його залежить від розумного вибору й розподілу навчальних тем, об'єднаних у модулі. Аудиторні години, на нашу думку, слід розподілити таким чином: лекції – 24 год., практичні – 32 год. Сутність модульного

навчання полягає ще й у тому, що екзаменаційна оцінка виставляється автоматично – за результатами роботи в модулі. Для тих студентів, які не отримали набрали необхідної для позитивної оцінки кількості балів, проводиться екзаменаційний тест.

Матеріал змістових модулів об'єднано у два навчальні модулі, оскільки кількість годин, відведена на вивчення курсу, становить два кредити. Пропонуємо зміст цих навчальних модулів.

Модуль 1. Вступ. Історія та функціонування старослов'янської мови. Фонетична система старослов'янської мови

Включає питання двох змістових модулів: „Виникнення й розвиток старослов'янської мови. Старослов'янська графіка. Походження старослов'янського письма” і „Фонетична система старослов'янської мови”.

Виклад та форми роботи:

Лекції: 12 год.

1. Вступ.
2. Виникнення й розвиток старослов'янської мови.
3. Фонетика. Фонетична система старослов'янської мови II пол. IX ст.
4. Звуки старослов'янської мови в порівняльно-історичному аспекті.
5. Фонетичні процеси, засвідчені в старослов'янських пам'ятках.

Практичні: 10 год.

1. Графіка й орфографія старослов'янських пам'яток. Основні особливості старослов'янського правопису.
2. Фонетична структура старослов'янської мови. Голосні й приголосні старослов'янської мови IX століття.
3. Звуки старослов'янської мови в порівняльно-історичному аспекті. Звукові зміни раннього періоду, не пов'язані з законом відкритого складу.
4. Звукові процеси старослов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу.
5. Фонетичні процеси, засвідчені в старослов'янських пам'ятках.

Семінарське заняття-колоквіум: 2 год.

Проводиться у формі усної співбесіди. Серед питань, що виносяться на розгляд – програмові питання першого змістового модуля „Виникнення й розвиток старослов'янської мови. Старослов'янська графіка. Походження старослов'янського письма”.

Мета заняття: перевірити знання з історії виникнення й розвитку старослов'янської мови, старослов'янської графіки, джерел вивчення старослов'янської мови та історії дослідження старослов'янської мови й письма.

Перелік питань:

1. Загальне поняття про старослов'янську мову, її місце в системі слов'янських мов.
2. Етнонім „слов'яни”, погляди на його етимологію.
3. Найдавніші історичні відомості про слов'ян.
4. Класифікація сучасних слов'янських мов.

5. Походження слов'янських мов. Роль і місце у цьому процесі праслов'янської мови.

6. Значення старослов'янської мови для слов'янського мовознавства взагалі й для українського зокрема.

7. Основні джерела та суспільно-політичні умови виникнення старослов'янської мови.

8. Біографічні відомості про Костянтина і Мефодія.

9. Функціонування і розвиток старослов'янської мови в різних слов'янських землях:

– у Моравії та Паннонії;

– охридське та преславське культурні вогнища на території південних слов'ян;

– старослов'янська писемність у східних слов'ян.

10. Питання про живомовну основу старослов'янської мови.

11. Локальні варіанти (редакції, ізводи) старослов'янської мови.

12. Порівняльна характеристика двох старослов'янських азбук – кирилиці й глаголиці.

14. Територіальне поширення глаголиці й кирилиці. Значення кирилиці в історії розвитку слов'янського письма.

15. Фонетичне значення та деякі особливості правопису букв кирилиці. Числове їх значення. Діакритичні знаки.

16. Походження старослов'янського письма. Проблема існування письма в слов'ян до Кирила і Мефодія.

17. Відносна давність старослов'янських абеток. Значення преславських написів для розв'язання питання про первинність однієї з двох слов'янських азбук. Походження глаголиці. Походження кирилиці.

18. Джерела мовно-історичних відомостей про слов'ян.

19. Старослов'янські пам'ятки. Їх назви та класифікація: за азбукою, часом написання, місцем написання, змістом.

20. Глаголичні старослов'янські пам'ятки. Кириличні пам'ятки.

21. Дослідження старослов'янської мови:

– у першій половині 19ст.;

– з 70-х років 19ст. до нашого часу.

22. Критичний огляд підручників і навчальних посібників із старослов'янської мови для вузів.

Теми рефератів:

1. Теорії прабатьківщини слов'ян та праслов'янської мови. Відомості про слов'ян у працях античних авторів.

2. Суспільно-політичні умови для виникнення старослов'янської мови. Біографічні відомості про Костянтина і Мефодія.

3. Походження старослов'янського письма та питання про відносну давність глаголиці і кирилиці.

Вимоги до реферата: обсяг – 5-7 сторінок; план, титульна сторінка, список літератури (не менше 4 джерел) повинні бути оформлені відповідно до норм.

Конспекти:

1. Порівняльна таблиця глаголиці, кирилиці та сучасної української абетки.
2. Характеристика п'яти пам'яток, писаних кирилицею і такої ж кількості глаголичних пам'яток.
3. Таблиця палаталізацій.
4. Тези для відповіді на питання: Чому вважається, що процеси асиміляції приголосних з наступним [j] розпочали нову епоху історії спільнослов'янської мови?

Робота з текстом:

1. Відбувається на кожному практичному занятті.
2. Різновид домашньої роботи.
3. Спеціально відведене заняття модульного контролю – студент підбирає текст, вчиться читати його відповідно до фонетичних законів IX ст. і XI ст., здійснює переклад українською мовою, коментує основні фонетичні явища.

Самостійна робота: здійснюється у вигляді міні-тестів (на 10-15 хв.)

1. Звуки старослов'янської мови в порівняльно-історичному аспекті.
2. Фонетичні процеси, засвідчені в старослов'янських пам'ятках.

Контрольний тест: проходить на спеціально відведеному занятті модульного контролю після вивчення усіх тем модуля і включає питання змістових модулів „Виникнення й розвиток старослов'янської мови. Старослов'янська графіка. Походження старослов'янського письма”, „Фонетична система старослов'янської мови”.

Підсумковий контроль:

<i>Всього:</i>	80 балів
<i>Лекції</i>	– 5 б.
<i>Практичні</i>	– 5 б. + 25 б. = 30 б.
<i>Реферат</i>	– 4 б.
<i>Колоквіум</i>	– 4 б.
<i>Конспекти</i>	– 2 б.
<i>Самостійна робота</i>	– 5 б.
<i>Робота з текстом</i>	– 5 б.
<i>Контрольний тест</i>	– 25 б.

Оцінювання:

80 - 64 балів	– „5”	– відмінно
63 - 48 балів	– „4”	– добре
47 - 32 балів	– „3”	– задовільно
31 - 16 балів	– „2”	– незадовільно
15 - 1 бал	– „1”	– незадовільно

Модуль 2. *Грамматика старослов'янської мови*

Включає питання двох змістових модулів: „Морфологія старослов'янської мови” і „Синтаксис старослов'янських пам'яток”.

Виклад та форми роботи:

Лекції: 12 год.

1. Морфологія. Іменник.
2. Іменникова система відмінювання і тенденції до її уніфікації.
3. Прикметник.
4. Дієслово. Система дієслівних форм старослов'янської мови.
5. Система іменних дієслівних форм.
6. Загальний огляд синтаксичної системи старослов'янської мови.

Практичні: 20 год.

1. Іменник (1)
2. Іменник (2)
3. Займенник
4. Прикметник
5. Лічильні слова
6. Дієслово. Особові дієслівні форми(1)
7. Дієслово. Особові дієслівні форми(2)
8. Неособові дієслівні форми
9. Незмінні частини мови
10. Найголовніші особливості синтаксису старослов'янської мови

Самостійна робота:

1. Міні-тест із теми „Іменник”.
2. Міні-тест із теми „Дієслово”

Конспекти:

1. Таблиця „Значеннєві групи займенників старослов'янської мови”.
- Конспект до теми „Займенник”.
2. Конспект до теми „Числівник”.
  3. Конспект „Службові слова старослов'янської мови”, їх структурно-логічні схеми.
  4. Конспект „Типи складних речень старослов'янської мови”.

Робота з текстом:

1. Відбувається на кожному практичному занятті.
2. Різновид домашньої робота.
3. Спеціально відведене заняття модульного контролю, готуючись до якого слід підібрати старослов'янський текст, уміти читати відповідно до часу його фіксації пам'ятки, перекладати, робити частковий і повний морфологічний і синтаксичний аналіз тексту.

Контрольний тест включає основні питання морфологічної будови та найголовніші поняття синтаксису старослов'янської мови, проводиться на спеціально відведеному занятті модульного контролю.

Підсумковий контроль:

Всього:

120 балів

Лекції	– 6 б.
Практичні	– 10 б. + 45 б. = 55 б.
Конспекти	– 4 б.
Самостійна робота	– 5б. + 5б. = 10 б.
Робота з текстом	– 5 б.
Контрольний тест	– 25 б.

Оцінювання:

120 - 96 балів	– „відмінно”
95 - 72 балів	– „добре”
71 - 48 балів	– „задовільно”
47 - 24 балів	– „незадовільно”
23 - 1 бал	– „незадовільно”

Знання з курсу „Старослов’янська мова” оцінюються балами (всього 200 балів за два модуля). Бали сумуються і переводяться у 100-бальну шкалу. Коефіцієнт 1:2. Оцінка прораховується відповідно до таблиці:

Модуль	Бали (за 200-бальною шкалою)	Бали (за 100-бальною шкалою) Коефіцієнт 1:2	Оцінка
Модуль 1	80-64	40-32	„5” відмінно
	63-48	32.5-24	„4” добре
	47-32	23.5-16	„3” задовільно
	31-16	15.5-8	„2” незадовільно
	15-1	4-0.5	„1” незадовільно
Модуль 2	120-96	60-48	„5” відмінно
	95-72	47.5-36	„4” добре
	71-48	35.5-24	„3” задовільно
	47-24	23.5-12	„2” незадовільно
	23-1	11.5-0.5	„1” незадовільно
Підсумок	200-160	100-80	„5” відмінно
	159-120	79-60	„4” добре
	119-80	59-40	„3” задовільно
	79-40	39-20	„2” незадовільно
	39-1	19-1	„1” незадовільно

При вивченні курсу старослов’янської мови (з питань вступу, фонетики, морфології і синтаксису) застосовуються 7 видів контролю знань:

Поточний контроль на лекціях, семінарських і практичних заняттях присутність студента оцінюється в 1 бал; через усні відповіді та письмові самостійні роботи на практичних заняттях – у вигляді оцінок „5”, „4”, „3”, „2”, „1” і „0”.

Підсумковий тематичний контроль через колоквиум із питань Вступу та походження старослов’янської мови, що оцінюється від 0 до 4-х балів;

через виконання тестових контрольних робіт з фонетики і фонології та морфології старослов'янської мови, який має 25-бальну шкалу вимірів знань з наступним переведенням у кредитний бал, а далі – в оцінки 25-21 бал – „5” – відмінно, 20-16 балів – „4” – добре, 15-10 балів – „3” – задовільно, 9-6 балів – „2” – незадовільно (недостатній рівень), до 6 балів – „1” – незадовільно. (низький рівень)

Поточний контроль за виконанням індивідуальних робіт, винесених для самостійного опрацювання. Це можуть бути реферати, анотації, огляди літератури, підбрані індивідуально форми контролю за рівнем знань з конкретної теми і под.), який оцінюється за 5-ти бальною шкалою.

Поточний контроль за вмінням читати і перекладати й аналізувати старослов'янські тексти, який має 5-ти бальну шкалу вимірювання.

Комплексний аналіз старослов'янських текстів -- спеціально відведене заняття модульного контролю, готуючись до якого слід підібрати старослов'янський текст, уміти читати відповідно до часу його фіксації пам'ятки, перекладати, робити фонетичний, частковий і повний морфологічний і синтаксичний аналіз тексту. Оцінюється за 20-ти бальною шкалою.

Підсумковий контроль здійснюється шляхом підрахування балів, отриманих студентом за всі види робіт, передбачені модулем. У випадку, якщо студент набирає необхідну кількість балів – модуль закривається автоматично. В іншому випадку здійснюється коригування підсумкового бала.

Екзаменаційний контроль, який може здійснюватись у двох формах: письмовий тест на 60 балів (відмінно – 48-60, добре – 36-47, задовільно – 24-35, незадовільно – 23 і менше балів) або відповідь за екзаменаційними білетами, які містять два теоретичні і одне практичне завдання.

І на заняттях, і на іспитах студент повинен виявити як знання теорії, так і практичні навички. До обов'язкових форм контролю за формуванням практичних умінь і навичок належить графемно-фонетичний, граматичний аналіз слова з коментарем усіх змін, які сталися в різні періоди функціонування старослов'янської мови, переклад старослов'янського речення і синтаксичний його аналіз на етапі фіксації у пам'ятці.

На нашу думку, найбільш ефективним методом контролю за рівнем знань студентів є контрольний тест. Він включає три рівні: перший – репродуктивний, другий – дає можливість перевірити, як студент уміє практично застосувати набуті знання і третій, найскладніший, – перевіряє вміння студента аналізувати, синтезувати і бачити системні явища в історії старослов'янської мови. Студент отримує готовий формуляр тесту і протягом двох академічних годин опрацьовує його. Пропонуємо зразок контрольного тесту, розрахованого на 25 балів:

Модуль 1. Вступ. Історія функціонування старослов'янської мови. Фонетична система старослов'янської мови

Контрольний тест

Варіант 1

Рівень 1

1. Старослов'янська мова – це (1)

2. Старослов'янська мова носить
  - штучний характер
  - має болгарсько-македонську живомовну основу (0.5)
3. Назвіть не менше трьох глаголичних пам'яток
  -
  -
  - (1)
4. Фонетико-фонологічна система раннього праслов'янського періоду носила характер
  - вокалічно-консонатний
  - консонантно-вокалічний (0.5)
5. Історичні рамки розвитку старослов'янської мови (1)
6. Старослов'янська мова успадкувала від праслов'янської такі складові закони:
  -
  - (1)
7. Система вокалізму першого (раннього) періоду старослов'янської мови мала такий вигляд:
  - (1)
8. Старослов'янська мова успадкувала такі постійно м'які приголосні: (1)
9. Яку назву мали і які звуки передавали в IX-X ст. Такі кириличні букви:

Ѣ	Ж
Ѥ	И
Ѧ	Ь

(1)

Рівень 2

1. Визначте позицію зредукованих у слові, поділіть слова на склади, запишіть український відповідник:

ПРАВЪДНЪ	ТЪПЪТЪ	ЧЪСТЪ	СРЪДЦЕ
СЛАДЪКЪ	МЪХЪ	ДЪВЪ	МЪННИ

(2)

2. Визначте походження підкреслених звуків у словах

во <u>ж</u> ж	зе <u>м</u> ла	мо <u>р</u> є
но <u>щ</u> ь	пла <u>ч</u> ж	пи <u>щ</u> єшь

(2)

3. Визначте чергування і поясніть причини його появи:

влагa   --   влажньныи   --   власє

ликъ   --   личина   --   лице

(2)

4. Відтворіть праслов'янські форми старослов'янських слів. Поясніть, які зміни в них відбулися

гласъ
брѣза

(2)

5. Визначте чергування і поясніть його природу

жати   --   пожинати   --   жьнж

(2)

6. Визначте у поданих словах зміни, пов'язані з долею зредукованих голосних, поясніть їх

шдъше
ложь
двѣ

(2)

Рівень 3

Чому вважають, що процеси асиміляції приголосних з наступним [j] розпочали нову епоху в історії спільнослов'янської мови?

(5)

Таким чином, модульний варіант вивчення старослов'янської мови забезпечує взаємозв'язок навчального, розвивального й мотиваційного компонентів навчальної діяльності, сприяє міцному засвоєнню програмового матеріалу, розвитку пізнавальних здібностей. Отож, „модульне навчання – це вузлова ланка в розвитку творчості викладача й студента” [2, 35].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексюк А. Педагогіка вищої школи. Курс лекцій: Модульне навчання: Навчальний посібник. – К., 1993. – С.3-4.
2. Зоц В. Школа модульного типу як демократична форма організації навчання // Рідна школа. – №10. – С.35.
3. Михайлюк В. Українська мова професійного спілкування. Рекомендації щодо планування практичного курсу // Дивослово. – 2001. – №4. – С.47.
4. Семенов О. Курс „Вступ до слов'янської філології” у професійній парадигмі майбутнього вчителя-словесника // Дивослово. – 2001. – №4. – С.41.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфонологія, проблеми граматики та історії української мови.

ТЕОРІЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК CONDITIO SINE QUA NON ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ФІЛОЛОГА ТА ПЕРЕКЛАДАЧА

Валентина ПАРАЦЬУК (Кіровоград)

У статті обґрунтовується статус теорії мовної комунікації як невід'ємної складової сучасної фахової освіти філологів та перекладачів і моделюється комунікативний процес як об'єкт дослідження цієї галузі соціально-наукового знання.

The paper claims the status of *conditio sine qua non* for theory of speech communication in present-day professional training of philologists and translators. A model of the communicative process as the object of investigation of this area of knowledge is made up.

Мовознавство другої половини минулого століття звернулось до аналізу реально функціонуючої мови як діяльності людини у широкому соціально-культурному контексті [2; 3; 6; 7; 8]. Продуктом такої діяльності виступає мовлення як цілеспрямована соціальна дія, або *дискурс*, компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмах їхньої свідомості [2, 138]. Залучення людського чинника в лінгвістику змінює природу об'єкта та предмета самої науки: лінгвіст має справу безпосередньо з комунікативною діяльністю людини, яка володіє такою ж свідомістю, як і дослідник [8, 24].

Перехід від однієї домінуючої парадигми до іншої не означає її буквальної заміни або повного заперечення, а виражається у зміні наукових метафор, точок зору на мову, нових пріоритетах, методах, напрямках та перспективах її дослідження. На часі актуальною, на нашу думку, є спроба рефлексії місця комунікативно-дискурсивного знання – теорії мовної комунікації – як окремої галузі в царині сучасних наук про людину.

Мета цієї статті полягає в обґрунтуванні статусу теорії мовної комунікації/ТМК як *conditio sine qua non* (обов'язкової умови) фахової підготовки філолога й перекладача шляхом моделювання об'єкта ТМК та з'ясування значущості комунікативної освіти у третьому тисячолітті. Виходячи з розуміння людської комунікації як основного процесу спільного творення, збереження-підтримання і перетворення соціальних реальностей [8, 57-58], робимо припущення, що комунікативна компетенція виступає однією з найважливіших складових професіоналізму в умовах сучасного глобалізованого, мультикультурного світу.

Галузь соціально-наукового знання, яка вивчає вербальну комунікацію, дотепер не отримала однозначної назви у вітчизняному мовознавстві та в інших країнах пострадянського простору, її номінативна парадигма охоплює «комунікативістику», «комунікалогію», «комунікативні дисципліни», «комунікативну лінгвістику», «теорію мовної комунікації», «теорію і практику комунікації». У царині соціальних наук Заходу ця галузь відома як *theory of speech communication* (теорія мовної комунікації), і посідає окреме місце як парадигма аналізу мовного спілкування. На наш погляд, саме ця назва видається найбільш вдалою у тому сенсі, що вона однозначно вказує на об'єкт дослідження цієї дисципліни.

Становлення сучасної західної теорії комунікації еволюційно охоплює три етапи [9; 16], які відбивають специфіку розуміння феномена людської комунікації:

1) після другої світової війни, одночасно з розвитком інформаційних наук і технологій, провідним стає розуміння комунікації як передачі інформації, або інформаційної трансмісії, у цей час з'являються перші моделі комунікації (Шеннона-Вівера, 1948, Г. Ласвела, 1948 та інш. Див.: 16, 41-50);

2) у 50-60-і роки минулого століття, відбувається «психологізація» комунікації, формується *міжособистісна комунікація* як окрема галузь знань, при цьому комунікація трактується як генерування смислу в комунікативній взаємодії; у цей час також виокремлюється *міжкультурна комунікація*, предмет якої складає специфіка створення, передачі й інтерпретації повідомлень між представниками різних культур, що не мають досвіду проживання на території однієї й тієї ж країни;

3) починаючи з 90-х років і дотепер, провідним є розуміння комунікації як соціального процесу, у якому комуніканти спільно створюють, відтворюють і перетворюють соціальні світи; у цьому сенсі комунікація являє собою саме життя, однією з аксіом якого, за Полем Вацлавіком, є:

“one cannot communicate”, що у перекладі означає «людина не може не спілкуватися» [цит. за: 9]. Особливість цього етапу розвитку теорії комунікації полягає в різноманітті шкіл та напрямів, що її досліджують, у першу чергу це – конверсаційний аналіз (conversation analysis), етнографія комунікації (ethnography of communication), дискурс-аналіз (discourse analysis), прагматика (pragmatics), теорія координованого узгодження смислів (coordinated management of meaning), теорія соціальної взаємодії (social interaction), теорія систем (systems theory), лінгвістична антропологія (linguistic anthropology) тощо.

На часі в західних країнах, перш за все в США, комунікативна парадигма займає міцні позиції не тільки в теорії соціальних наук, а є обов’язковою компонентою змісту вищої освіти, адже у сучасному діловому професійному світі комунікативні вміння вважаються ключовими, серед професійних якостей вміння слухати, говорити, переконувати, працювати з різноманітною інформацією, проводити перемовини, координувати свої дії з партнерами, працювати у команді тощо високо цінуються. Серед найбільш типових університетських комунікативних курсів представлені: теорія мовної комунікації (theory of speech communication), методи комунікативних досліджень (methods of communicative research), масова комунікація (mass communication), комунікація в малих групах (communication in small groups), основи публічного виступу (public speaking), переконання (persuasion), аргументація та дебати (argumentation and debates), міжособистісна комунікація (intercultural communication), ефективне слухання (effective listening), сімейна комунікація (family communication), організаційна комунікація (organizational communication), лідерство і комунікація (leadership and communication), міжкультурна комунікація (intercultural communication) тощо.

Зміни в лінгвістичних наукових парадигмах, нові соціальні пріоритети, зазначені вище, зумовлюють необхідність удосконалення змісту вищої філологічної освіти в Україні шляхом посилення в ній комунікативно-дискурсивної складової. Традиційні курси з мовознавства, аспекти теорії мови доцільно доповнити комунікативними дисциплінами, у першу чергу – теорією мовної комунікації/ТМК, яка синтезує погляди на мову як комплексну інформаційно-семіотичну систему, засіб комунікації, засіб пізнання та культурний код нації.

Виокремлення теорії мовної комунікації/ТМК як особливого соціально-наукового знання про мову як *мовний* код, на який суттєвий вплив здійснюють усі складники спілкування, як особливий модус і вищу форму існування одиниць та категорій мови «у дії» вимагає відмежування ТМК від інших мовознавчих дисциплін шляхом чіткого визначення її об’єкта та предмета.

Найбільш адекватним підходом до з’ясування співвіднесення теорії мови й теорії комунікації, на думку Касевича В.Б., є функціональний [4, 71]: виходячи з функцій, теорія мови вивчає засоби мови, процес їхнього

використання і продукт цього процесу, а ТМК – *мету* використання мовних та позамовних засобів, а також *результат* такого використання; окрім того, ТМК має у своїй основі моделювання динамічних зв'язків у суспільстві, між людьми, тому вона не може абстрагуватися від «людського чинника». Комунікація охоплює намір кожного комуніканта виразити Себе, власне Я, визнання Іншими цього наміру, організацію дій (індивідуальних актів) та взаємодію (соціальну інтеракцію) у відповідності з цими взаємоспрямованими інтенціями [8, 62]. Отже, мовну/вербальну комунікацію можна розглядати як вид соціальної інтеракції, яка: 1) задовольняє різні потреби вираження внутрішніх станів комунікантів; 2) складається з організації процесу їхньої взаємодії й координації дій і 3) спирається на продукування та інтерпретацію конвенціональних (таких, що здійснюються згідно загальноприйнятих правил) і неконвенціональних (таких, що здійснюються на власний розсуд) мовленнєвих дій учасників комунікативної мовної взаємодії.

Формою об'єктивації мовної комунікації вважаємо *комунікативний процес*, який має складний динамічний характер і являє собою континуум, безперервну взаємодію учасників комунікації. Опишемо зміст комунікативного процесу наступним чином: *комуніканти* вступають до *вербального контакту* засобами *мовного* та *позамовних кодів* з приводу *референта* (об'єкта, про який йде мова), продукуючи та інтерпретуючи *повідомлення/дискурс* згідно з комунікативними намірами/інтенціями та з урахуванням *контексту*, при цьому використовуючи певні *комунікативні ресурси* для досягнення своїх комунікативних цілей. Відтак, можливо виділити наступні *елементарні складники* комунікативного процесу: 1) *комуніканти*; 2) *вербальний контакт*; 3) *вербальний/мовний код*; 4) *невербальні (позамовні) коди*; 4) *повідомлення/дискурс* з урахуванням *контексту*; 6) *комунікативні ресурси* (комунікативні стратегії й тактики, комунікативна поведінка).

Як будь-який процес мовна комунікація піддається членуванню. Виходячи з того, що найтипівішою формою вербальної комунікації є процес взаємодії двох або більше комунікантів (адресата/А1 та адресанта/А2), функціонально цілісним її фрагментом, який би охоплював *обмін* мовленнєвими діями А1 та А2, здійснюваних ними на перетині осей *простору* та *часу* (= у певному місці та в певний час), вважається *комунікативний акт/КА* [7, 84; 2, 103]. Отже, *комунікативний процес* актуалізується у вигляді *комунікативного акту*, тобто концептуально та структурно організованого обміну комунікативною діяльністю мовцями в межах вербального контакту, у якій предметно-знаковим носієм обміну виступає дискурс, що спирається на певну ситуацію.

Комунікативний процес та його функціонально-структурна одиниця – комунікативний акт, складають об'єкт дослідження ТМК. Схарактеризуємо виділені нами елементарні складники комунікативного процесу.

Перший з них, джерело продукування мовлення як цілеспрямованої дії – це *комуніканти*, котрі являють собою парадигму особистостей/ролей/позицій та рівнів, яким властиві різні комунікативно-мовні підсистеми й відповідні комунікативні та метакомунікативні оргресурси, що вступають у взаємодію з такими ж підсистемами партнера-комуніканта залежно від соціальних функцій/умов спілкування. Виходячи з того, що *homo loquens* (людина, котра говорить), бере участь у комунікації не як глобальна особистість, у якій злиті всі її складники, а як особистість “параметризована”, котра виявляє в комунікативному акті різноманіття своїх ролей/позицій/особистостей, у зв’язку з якими й повинно розглядатися її висловлення [1, 357], ми виділяємо наступні складові поняття «комунікант»: 1) комунікативну; 2) соціометричну; 3) соціоінтерактивну; 4) психологічну; 5) мовну; 6) мовленнєво-риторичну та 7) національно-культурну. Див. детальний аналіз цих складових у [10, 135–145].

Комуніканти взаємодіють у межах другого складника комунікативного процесу – *вербального контакту*, тобто його фрагменту, обмеженого початком та кінцем вербальної взаємодії двох або більше мовців на перетині осей часу й місця, у процесі якої вони організують обмін комунікативними діями, спрямований на досягнення комунікативної мети, що зазвичай відбувається згідно з принципами та правилами комунікативного кодексу певної лінгвокультури [11, 117–129]. Відомо, що найбільш загальні принципи вербальної взаємодії, якими керуються мовці, охоплюють *принцип увічливості*, або *взаємоприхильності комунікантів* (термін Ключєва Є.В.), та *принцип кооперації* Г.П. Грайса, або *принцип взаємного оперування інформацією* (термін Ключєва Є.В.) [5, 117]. Окрім них, мовці застосовують певні правила обміну репліковими кроками, правила структурування розмови, алгоритми усунення комунікативних проблем/помилко тощо [15, 57, 61].

Наступний складник комунікативного процесу – *вербальний/мовний код* як сукупність мовних засобів, які використовуються комунікантами для створення й обміну повідомленнями у процесі вербальної взаємодії, у найзагальнішому вигляді складається з трьох типів мовних ресурсів [14, 47]: 1) *лексикону* (англ. *lexicon/vocabulary*); 2) *граматики* (англ. *grammar*) та 3) *фонології* (англ. *phonology*), форма, значення та функції яких є предметом вивчення традиційного мовознавства, у той час як їхній узус відносимо до сфери інтересів ТМК. Пояснимо це наступними прикладами.

У системі мови багато лексичних, граматичних та фонетичних засобів мають однакові значення, розмежування яких можливе тільки в комунікативному аспекті. Так, традиційна граматики англійської мови визначає однакову функцію для граматичного часу *Future Simple* та конструкції *be going to* – позначення майбутньої дії. Однак традиційний опис не пояснює, що у реальному спілкуванні при продукуванні наративів про майбутні події англофони вживають *be going to* на початку розповіді для анонсування майбутніх важливих дій/подій, а *Future Simple* – для опису

їхньої послідовності [17, 103-104]. Тобто у комунікативній практиці форма *be going to* передає ситуаційне позначення майбутньої дії, а *Future Simple* – секвенціональне. Інший приклад стосується специфіки лексики у комунікативному аспекті, а саме: функції слів-синонімів у неформальному спілкуванні. Ре-лексекалізація (*re-lexicalization* – термін П. Мак-Картні), тобто вербалізація мовцями змісту діалогу різними, але близькими за змістом словами, вважається позитивним інтерактивним сигналом, свідчить про готовність мовців до розгортання вербального інтеракту та «рухає» макротему розмови [17, 115-116]. Порівняйте два наступні діалоги:

Діалог 1 – А Привіт! Б Привіт! А Сьогодні надзвичайно холодно. Б Так, сьогодні надзвичайно холодно.

Діалог 2 – А Привіт! Б О! Здоровенькі були! А Сьогодні надзвичайно холодно. Б Б-р-р, собачий холод. Я весь задубів.

Повторення лексичних, синтаксичних та просодичних засобів свого співрозмовника іншим комунікантом (Діалог 1) уповільнює динаміку розгортання теми розмови і може свідчити навіть про небажання спілкуватися. Навпаки, демонстрація зацікавленості, готовності до кооперації у спілкуванні вимагає від комунікантів ре-лексекалізації – постійного варіювання лексичних засобів позначення одного й того ж референта (Діалог 2). Вивчення мовних ресурсів у комунікативно-дискурсивному аспекті – це перспективний малодосліджений напрям ТМК.

Комуніканти використовують лексикон, граматику та фонологію для продукування повідомлень, предметно-знаковим носієм яких виступає дискурс (франц. *discours* – мовлення, англ. *discourse*), тобто тип комунікативної діяльності, мовленнєвий потік, мова, «занурена в життя», що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями й тактиками учасників спілкування [2, 137-138]. Відтак, мовний код у спілкуванні має специфічні одиниці своєї організації, найбільш глобальною з яких виступає саме *дискурс* [2, 136]. Кінцевою реалізацією дискурсу, структурою у яку він втілюється після свого завершення, вважається *текст*, або «зупинений дискурс» [2, 147]. Елементарною, недискретною одиницею організації мовного коду у вербальній комунікації виступає *мовленнєвий акт* (МА) [2, 136; 170]. – цілеспрямована мовленнєва дія, яка реалізує певну комунікативну інтенцію мовця, і яка здійснюється згідно з принципами та правилами комунікативної поведінки, прийнятими в певному мовному колективі. «Зупинений» МА, його мовна форма – це речення.

В усній вербальній комунікації обличчям до обличчя (англ. *face-to-face-communication*) вербальні засоби функціонують тільки у поєднанні з невербальними, причому вважається, що останні передають біля 65% змісту повідомлення, а решта 35% кодуються вербальними [6]. Отже *невербальні коди*, тобто сукупність позамовних засобів, наділених символічними функціями, що використовуються для створення повідомлень, виступають ще одним елементарним складником комунікативного процесу. Найбільш

вичерпний їхній перелік включає наступні сім кодів: 1) *кінесику* (код жестів і рухів); 2) *фізіономіку* (зовнішність); 3) *паравербальні засоби* (голосові ефекти); 4) *проксеміку* (сприйняття та використання простору як засобу комунікації); 5) *такесику* (сприйняття та використання дотику як засобу комунікації) 6) *хронеміку* (сприйняття, структурування та використання часу в комунікації); 7) *артефакти* (об'єкти і атрибути навколишнього середовища, які впливають на зміст комунікації тим, що певною мірою визначають соціальну поведінку мовця) [13, 32].

Засобам позамовних кодів властиві універсальні та національно-специфічні риси: один і той же засіб в різних лінгвокультурах може виконувати різні, а іноді й прямо протилежні функції, наприклад, рух голови, що в багатьох лінгвокультурах означає згоду/«Так», використовується мовцями деяких мовних спільнот, наприклад, болгарської, для вираження незгоди/«Ні»; найпоширеніша функція посмішки/сміху в англійських культурах – вираження задоволення мовця, однак в деяких азійських культурах цей невербальний засіб широко застосовується також для маскування збентеження та нерішучості.

Сукупність мовленнєвих та немовленнєвих дій комунікантів у межах вербального контакту, які спрямовані на досягнення комунікативної мети/ певного комунікативного акту, узагальнено можна назвати *комунікативними ресурсами/КР*. До них відносимо комунікативні *стратегії* та *тактики*. КР пов'язані з *комунікативною поведінкою* мовців, у межах якої спілкування людей зумовлюється взаємними потребами, що усвідомлено чи неусвідомлено втілюються в комунікативні інтенції (від лат. *intentio* – прагнення), тобто осмислені або інтуїтивні наміри адресанта, які визначають внутрішню програму мовлення та спосіб її втілення [2, 116]. Загальна інтенція мовця зумовлює *комунікативну стратегію/КС*, тобто оптимальну реалізацію інтенції мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування [там само]. Дії А1, які окремо або в комплексі ведуть його до вирішення стратегічної задачі є конститuentами мовленнєвих *тактик*. На часі відсутня універсальна класифікація комунікативних стратегій та тактик, і ця проблема складає ще одну цікаву перспективу дослідження в царині ТМК.

Отже, комунікативний процес як форму об'єктивації вербальної комунікації та об'єкт дослідження теорії мовної комунікації можна моделювати у вигляді сукупності елементарних складників – *комунікантів, вербального контакту, вербального та невербальних кодів і комунікативних ресурсів*, які певним чином взаємодіють при створенні, сприйнятті та інтерпретації вербальних повідомлень. Комплексний аналіз та опис комунікативного процесу є перспективним напрямом досліджень теорії мовної комунікації, а знання його особливостей створює підґрунтя для комунікативної грамотності філолога та перекладача, основним професійним знаряддям яких виступає мова як семіотично-інформаційна

система, як засіб комунікації та пізнання, а також код національної/етнічної культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР СЛЯ. – Т.40.– № 4. – 1981. – С.356–367.
2. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Касевич В.Б. Теория коммуникации и теория языка//Говорящий и слушающий: Языковая личность, текст, проблемы обучения. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. – С. 70–75.
5. Ключев. Е.В. Речевая коммуникация. М.: Рипол классик, 2002. – 320 с.
6. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации: Учеб. пособие. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – 175 с.
7. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.
8. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
9. Матяш О.И. Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование. – Online: http://russcomm.ru/rca_biblio/m/matyash01.shtml
10. Паращук В.Ю. Вербальний контакт: механізми взаємодії мовців// Наукові записки. – Вип. 53. – Серія: Філ. науки (мовознавство). – Кіровоград РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – С. 117–129.
11. Паращук В.Ю. Комунікативний паспорт homo loquens // Наукові записки. – Вип. 59. – Серія: Філ. науки (мовознавство). – Кіровоград РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – С. 135-145.
12. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
13. Burgoon, J., Buller, D., Woodall, G. Nonverbal Communication: The Unspoken Dialogue. – New York: The Mc-Graw-Hill Companies Inc., 1996. – 535 p.
14. Celce-Murcia, Marianne, Olshtain, Elite. Discourse and context in language teaching: a guide for language teachers. – Cambridge: CUP, 2000. – 279 p.
15. Hutchby, I., Wooffitt, R. Conversation Analysis. – Cambridge: Polity Press, 1998. – 273 p.
16. Littlejohn, Stephen. Theories of human communication. – Third edition. – Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, 1989. – 309 p.
17. McCarthy, Michael. Spoken language and applied linguistics. Cambridge: CUP, 1998. – 206 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Валентина Паращук – кандидат філологічних наук, доцент, обраний професор кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми теорії мовної та міжкультурної комунікації.

ЗМІСТ

I. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

<i>Андреєва Т.</i> ТОТИВНІ ДІЄСЛОВА У СФЕРІ ВЖИВАННЯ ЗАГАЛЬНОРЕЗУЛЬТАТИВНОГО СПОСОБУ ДІЄСЛІВНОЇ ДІЇ.....	3
<i>Барабаш Н., Ожоган В.</i> СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКИХ ДІЄСЛІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ТРИВАЛО-ОБМЕЖУВАЛЬНОЇ ДІЇ... 8	8
<i>Бондаренко Л.</i> ФУНКЦІЇ ВТОРИННИХ ЧАСТОК У ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕННЯХ	15
<i>Бутко Л.</i> НЕПОВНОЗНАЧНІ ЛЕКСИЧНІ КОМПЛЕКСИ, СПІВВІДНОСНІ З ПРИЙМЕННИКАМИ ТЕМПОРАЛЬНОЇ І ПРОСТОРОВОЇ СЕМАНТИКИ, У АСПЕКТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ.....	21
<i>Верезубенко М.</i> ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІТЕРАТИВНИХ ПРЕДИКАТИВ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ І ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ...30	30
<i>Волчанська Г.</i> ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ТА ОЗНАЧАЛЬНИХ ЗАЙМЕННИКОВИХ ПРИКМЕТНИКІВ У СТРУКТУРІ ТЕКСТУ	36
<i>Жигора І.</i> КАТЕГОРІЇ ВИДУ Й СПОСОБУ ДІЄСЛОВА ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІТЕРАТИВНОСТІ	41
<i>Іванова Л.</i> КАТЕГОРІЇ ВИДУ І СПОСОБУ ДІЇ ДІЄСЛОВА ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ДИСТРИБУТИВНОСТІ	48
<i>Кобченко Н.</i> ВІЛЬНЕ ПОЄДНАННЯ У ВІДМІНКОВОМУ ВИЯВІ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)	61
<i>Ковтюх С.</i> ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ НУЛЬОВОЇ ВІДМІНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	66
<i>Лазарчук В., Ожоган В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ ДУРАТИВНОГО ЗНАЧЕННЯ ПРЕДИКАТАМИ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ	82
<i>Огаренко Т.</i> СКЛАДНІ ЗАСОБИ НОМІНАЦІЇ З АДВЕРБІАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ.....	88
<i>Ожоган А.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ.....	95
<i>Ожоган В.</i> СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ АДВЕРБІАЛЬНОГО ТИПУ З ПРОНОМІНАТИВНИМИ ЛОКАТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ	102
<i>Пянковська І.</i> ВАЛЕНТНІСТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КАТЕГОРІЇ СТАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ І НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ	116
<i>Часник О.</i> СИНОНІМІЯ ТА ПОЛІСЕМІЯ ПРИЙМЕННИКА	121

II. ПИТАННЯ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

- Демешко І.* СУФІКСАЛЬНА ВАЛЕНТНІСТЬ І ДИВЕРГЕНТНІСТЬ
ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
МОВІ..... 128
- Крижановська Т.* СЛОВОТВІРНЕ ГНІЗДО КОНЦЕПТУ МУДРІСТЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 136
- Скляренко В.* ВІДІМЕННІ УТВОРЕННЯ З ПОЧАТКОВИМ О- (ОБ-)..... 141
- Скриник Г.* ДЕРИВАЦІЙНІ ФУНКЦІЇ КОМПОНЕНТА ЩО У СКЛАДІ
ІМЕННИКІВ 150

III. ДІАХРОННИЙ АНАЛІЗ ГРАМАТИЧНИХ ФАКТІВ

- Гаркуша Л.* МОРФОЛОГО-ДЕРИВАЦІЙНИЙ СТАТУС НОМІНАЦІЙ
ВИСЛОВЛЮВАНЬ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ..... 157
- Крижанівська О.* ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СЛОВОЗМІНИ
ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ II ВІДМІНИ (РОДОВИЙ
ВІДМІНОК ОДНИНИ)..... 164

IV. ПРОБЛЕМИ ФОНЕТИКИ Й ФОНОЛОГІЇ ГЕРМАНСЬКИХ МОВ

- Дацька Т.* МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ КОДИФІКОВАНИХ
ВАРІАНТІВ ФОНЕМНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА..... 170
- Лимар І.* ПРОБЛЕМА ВАРІЮВАННЯ ФОНЕМНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА У
МОВІ ТА МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ
МОВИ) 178

V. АДЕКВАТНІСТЬ ПЕРЕКЛАДУ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

- Білоус О.* СИСТЕМА ПОНЯТЬ ПРОЦЕСУ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ .. 185
- Бондаренко О.* ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ТИПІВ
СЕМАНТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ
ГЕНДЕРНОЇ СЕМАНТИКИ..... 189
- Купріянова Н.* ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВЛАСНИХ НАЗВ У
ГУМОРИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ
УКРАЇНСЬКОГО ТА АНГЛІЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДІВ
РОМАНУ ІЛЬФА І.А. ТА ПЕРТОВА Е.П. „ДВНАДЦЯТЬ
СТІЛЬЦІВ”) 195
- Стасюк Б.* СЕМАНТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ (НА МАТЕРІАЛІ
ПЕРЕКЛАДІВ РОМАНУ ДЖ. Р. Р. ТОЛКІНА «ВОЛОДАР
ПЕРСНІВ» УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ) 201
- Чернишенко І.* ПЕРЕКЛАД ТЕКСТІВ, НАСИЧЕНИХ НАЦІОНАЛЬНО-
КУЛЬТУРНИМИ ФЕНОМЕНАМИ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ
ДЖ. КЛЕЙВЕЛА “СЬОГУН”) 206

VI. КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ЯВИЩ

Денисенко О. О МЕТАФОРИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ СЕМЕМ..... 215

Іваненко Н. КОНЦЕПТУАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
МІКРОПОЛЯ “HAPPINESS” У СТРУКТУРІ КОНЦЕПТУ
ДОБРО (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ) 223

Круть І. НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧИСЛА В КАЛЕНДАРНІЙ
ОБРЯДОВОСТІ 232

Нікітіна І. “ДОБРО” І “ЗЛО” В КОНЦЕПТОСФЕРІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА
СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ (ЧАСОВИЙ ВИМІР) 236

Панфілова Н. ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ ВНУТРІШНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСЕМИ ЗРАДА ТА ЇЇ ЛЕКСИЧНИХ
ВІДПОВІДНИКІВ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ 244

Олійник О. ОСОБЛИВОСТІ ДЕНОТАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ
«ЗЛОЧИН» В АНГЛОМОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ 249

Скрипніченко О. СПОРТИВНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК БАЗА ДЛЯ
ПОЛІТИЧНОЇ МЕТАФОРИ..... 256

VII. ОНОМАСТИЧНІ СТУДІЇ

Абдула Ю. ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ В ОЙКОНІМІЇ ХАРКІВЩИНИ XVII
– XVIII СТ..... 263

Гуцул Л. СИСТЕМА АКЦЕНТУАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ АД’ЄКТОНІМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 269

Кирилюк О. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОНОМАСТИЧНИХ
ТЕРМІНІВ З КОМПОНЕНТОМ “ОНІМ” 280

Поляруш Т., Мариненко І. ЛІНГВАЛЬНИЙ СТАТУС І ДЕЯКІ
ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ОЙКОНІМІЇ..... 285

VIII. СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ В СТРУКТУРІ СЛОВА

Бабич Т. КОНТЕКСТУАЛЬНА СИНОНІМІЯ ЯК ЗАСІБ ПЕРЕТВОРЕННЯ
СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА 297

Вернигора В. СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ – ЯК ОСНОВНИЙ ЗАСІБ
ПОПОВНЕННЯ ТЕРМІНІВ РАДІОЕЛЕКТРОНІКИ 304

IX. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ. ПИТАННЯ ПОЕТИКИ

Бобух Н. ЕМОТИВНІ КОНТРАСТИВИ В ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ 312

Кібальнікова Т. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОБРАЖАЛЬНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ В
ЗАГОЛОВКАХ АНГЛОМОВНИХ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ 320

Кравченко О. ЧАС І ПРОСТІР В АСПЕКТІ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ 327

Семенець О. ПАМ’ЯТЬ ЖАНРУ ТА ІДІОСТИЛЬОВА СПЕЦИФІКА
ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА 334

- Гундаренко О.* ЦЕРЕМОНІАЛЬНА ПРОМОВА ЯК ТИП ПУБЛІЧНОЇ
КОМУНІКАЦІЇ 341
- Тараненко Л.* ПРОСОДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ
ПРОЗОВИХ БАЙОК ІЗ НЕГАТИВНОЮ ЕТИЧНОЮ ІДЕЄЮ.. 348
- Ющенко Г.* СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ОЗНАКИ АНГЛІЙСЬКОГО
ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВІЙ СФЕРІ
КОМУНІКАЦІЇ 354

X. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

- Бондаренко К.* ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА БРИТАНСЬКОГО
СЛЕНГУ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ..... 362
- Верещак Ю.* ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В
АВСТРАЛІЇ..... 370

XI. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН МОВОЗНАВЧОГО ЦИКЛУ

- Дмитрук В.* ТИПИ СКЛАДНОПДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ
МОВІ ТА ЇХ ВИВЧЕННЯ 374
- Нестеренко Т.* СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА. МОДУЛЬНИЙ КУРС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ..... 383
- Паращук В.* ТЕОРІЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК CONDITIO SINE QUA
NON ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ФІЛОЛОГА ТА
ПЕРЕКЛАДАЧА..... 395

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

**Серія:
Філологічні науки
(мовознавство)**

Випуск 67

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ,
ВИГОТІВНИКІВ І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.**

Підписано до друку 04.08.2006. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум.др.арк. 27,93. Тираж 300. Зам. № 4494.

---

*РЕДАКЦІЙНО–ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 28 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44
E-Mail.: mails@kspu.kr.ua*